

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

5

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΟΥ ΕΡΜΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΜΗ ΤΗΣ ΒΙΑΝΝΟΥ

I

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2023

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

Χατζηχρήστου 14
GR 117 42–Αθήνα

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Μαρία Αχιολά (Ρόδος)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

Χατζηχρήστου 14
GR 117 42–Αθήνα

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANT TO THE EDITOR

Maria Achiola (Rhodes)

© EULIMENE *ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ Αυτοτελών Εκδόσεων*

© EYΛIMENH *EULIMENE SERIES of Independent Publications*

ISBN (e-book) set (vol. I and vol. II): 978-618-86730-1-4

Published: December 20, 2023

ISBN (e-book) Vol. I: 978-618-86730-2-1

Published: December 20, 2023

Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ Αυτοτελών Εκδόσεων* περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την υστερομινωική/υπομινωική/μυκηναϊκή εποχή (12ος/11ος αιώνα π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5ος/6ος αιώνα μ.Χ.). Πρόκειται για δοκίμια που δεν μπορούν λόγω της μεγάλης έκτασής τους να ενταχθούν στην ετήσια επιστημονική έκδοση της *EYAIMENHΣ*, όπως μονογραφίες, πρακτικά συνεδρίων και συμποσίων, δημοσιεύσεις ανασκαφών, συντάγματα νομισμάτων και εκδόσεις επιγραφών και παπύρων. Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ* περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες. Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ* δεν θα εκδίδεται περιοδικά.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μία περίληψη μέχρι 3.000 λέξεις, σε γλώσσα άλλη από αυτή του κειμένου.

2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature, J.F. Oates et al., Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP.*

3. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά στις ακόλουθες διευθύνσεις: litinasn@uoc.gr και stefanakis@aegean.gr.

Βλ. <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions>

4. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .jpg ή .tiff και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ Αυτοτελών Εκδόσεων* εκδίδεται και ως έντυπη έκδοση και παρέχεται ως ηλεκτρονική σειρά εκδόσεων ελεύθερης πρόσβασης: <https://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimeneseries>.

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85100

web: <https://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimeneseries>

The *EULIMENE SERIES of Independent Publications* accommodates book-length studies in the fields of Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by the *EULIMENE SERIES* runs from the Late Minoan/Sub Minoan/Mycenean period (12th/11th c. BC) through to the Late Antiquity (5th/6th c. AD). The *EULIMENE SERIES* is designed to accommodate extended essays too long for inclusion in the *EULIMENE* annual scientific Journal and they can be single author monographs, proceeding of *colloquia* and congresses, excavation publications, numismatic *corpora* and editions of inscriptions and papyri. *EULIMENE SERIES* will also welcome studies on Anthropology, Palaiodemography, Palaiο-environment, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above. The *EULIMENE-SERIES* appears irregularly.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a summary up to 3.000 words is required, in a language other than that of the volume.

2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature, J.F. Oates et al., Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP.*

3. Please submit your paper to: litinasn@uoc.gr and stefanakis@aegean.gr.

See <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions>

4. Illustrations should be submitted in .jpg or .tiff format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

EULIMENE SERIES of Independent Publications is an on-demand print edition and freely accessible (Open Access): <https://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimeneseries>

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100

Dr. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85100

web: <https://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimeneseries>

ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 5 (2023)

Πίνακας Περιεχομένων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	i
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
1.1. Η θέση του ιερού.....	1
1.2. Χρονολογικός πίνακας.....	6
1.3. Ιστορικό της έρευνας.....	7
1.4. Στόχοι της μελέτης.....	9
2. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΛΕΙΨΑΝΑ, ΧΡΟΝΟΛΟΓΟΥΜΕΝΑ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΗΣ ΜΜ ΙΑ Ή ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΜΜ ΙΒ ΠΕΡΙΟΔΟ. ΤΟ ΚΤΙΡΙΟ Υ.....	13
3. ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ V.....	15
3.1. Τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία του κτιριακού συγκροτήματος V.....	15
3.2. Η ανασύνθεση της μορφής του V με βάση τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα.....	18
3.3. Τα διάσπαρτα αλλά και τα σε δεύτερη χρήση εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη.....	21
3.4. Αναζήτηση των στοιχείων του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού του κτιριακού συγκροτήματος V, τα οποία επιβίωσαν στο κτιριακό συγκρότημα U. Μία αμφίδρομη προσέγγιση.....	23
3.5. Το λειτουργικό διάγραμμα του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V.....	27
4. ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ U.....	29
4.1. Η αρχική κατασκευαστική φάση του κτιριακού συγκροτήματος U.....	31
4.2. Ανασύνθεση της αρχικής κατασκευαστικής φάσης του U.....	47
4.3. Η πρώτη φάση μετασκευής του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U και ένταξη του συγκροτήματος Ub.....	62
4.4. Ανασύνθεση της πρώτης φάσης μετασκευής του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U και της ένταξης σε αυτό του συγκροτήματος Ub.....	67
4.5. Η δεύτερη φάση μετασκευής του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U.....	73
4.6. Η τρίτη φάση μετασκευής του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U.....	75
4.7. Η τέταρτη φάση μετασκευής του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U.....	76
5. ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΤΗΣ ΜΜ ΙΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΧΕΤΙΖΟΜΕΝΕΣ ΜΕ ΤΙΣ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΥΠΑΙΘΡΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ. ΤΑ ΚΤΙΡΙΑ W ΚΑΙ Wa. ...	77
6. ΥΠΑΙΘΡΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ. ΤΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ (ΜΜ ΙΙΑ-ΥΜ ΙΒ).....	79
6.1. Μετασκευές-προσθήκες.....	92
6.2. Ανασύνθεση της μορφής του νεοανακτορικού Περιβόλου.....	93

7. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ (ΜΜ ΙΙΑ-ΥΜ ΙΒ ΠΕΡΙΟΔΟΥ (?) ΣΤΑ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ. ΤΟ ΚΤΙΡΙΟ Τ.	102
8. ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΜ ΙΒ ΠΕΡΙΟΔΟ. ΤΟ ΚΤΙΡΙΟ S.....	104
9. ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΟΥΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΥΜ ΙΙΓ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΥΠΟΜΙΝΩΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ. ΤΑ ΚΤΙΡΙΑ Q ΚΑΙ L.	110
10. ΥΠΑΙΘΡΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΟΥΜΕΝΕΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ.	112
11. ΥΠΑΙΘΡΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΑΡΧΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ. ...	115
12. ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΟΥΜΕΝΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ. ΤΟ ΚΤΙΡΙΟ Ε. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΑΣΑΦΟΥΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ.....	119
13. ΚΤΙΡΙΑΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ. Ο ΟΙΚΟΣ ΝΑΟΣ C-D.....	122
14. ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΝΑΪΔΡΙΑ.....	126
15. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗΣ.	128
15.1. Τοιχοποιΐα-θεμελιώσεις.	128
15.2. Δάπεδα-Πλακοστρώσεις.	136
15.3. Επιχρίσματα.....	138
15.4. Θυρώματα-Θυραία ανοίγματα.	139
15.5. Θρανία-Εξέδρες.....	142
15.6. Σωζόμενα λίθινα μέλη από το πρώτο παλαιοανακτορικό συγκρότημα V.	144
15.7 Κεραμίδες στέγης.	149
16. ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΕΥΡΥΤΕΡΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ, ΜΕ ΜΕΘΟΔΟΥΣ ΤΗΛΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗΣ ΚΑΙ ΨΗΦΙΑΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΤΟΥ ΑΝΑΓΛΥΦΟΥ ΤΟΥ ΕΔΑΦΟΥΣ.	155
17. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΗΣ ΣΥΜΗΣ: ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	160
18. THE ARCHITECTURAL EVOLUTION OF THE SANCTUARY OF SYME OVER THE YEARS. THOUGHTS AND CONCLUSIONS.	177
19. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΛΙΘΙΝΩΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΜΕΛΩΝ.	191
19.1. Τμήματα αγωγών.	191
19.2 Βάσεις κίωνων.	202
19.3. Αρχιτεκτονικά μέλη ορθογωνίου τύπου.....	212
19.4 Μοχλοβόθρια.	219
19.5. Σπόλια.	220
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	234
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.	235
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ.....	244

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ήταν το καλοκαίρι του 1981, 42 χρόνια πριν, όταν για πρώτη φορά ακολούθησα τον ανηφορικό χωματόδρομο από το χωριό της Κάτω Σύμης προς τις νότιες πλαγιές της Δίκτης και αντίκρυσσα το επιβλητικό τοπίο της «Κρύας Βρύσης», όπου συνεχιζόταν, ήδη μια δεκαετία, η ανασκαφή του ιερού του Ερμή και της Αφροδίτης. Ήταν η δειλή αρχή της ενασχόλησής μου με τη μελέτη της αρχιτεκτονικής του ιερού που εκείνη την πρώτη χρονιά ήταν αδύνατον να φανταστώ την πολυπλοκότητα και τη διάρκεια της.

Θεωρώ ότι υπήρξα εξαιρετικά ευνοημένος από την τύχη για τη συνεργασία μου με τις ανασκαφείς του ιερού, την επίτιμη Έφορο Αρχαιοτήτων Δρ. Αγγελική Λεμπέση και τη Δρ. Πολύμνια Muhly-Μεταξά, όχι μόνο για τη διάθεση του υλικού αλλά και για τη στοργική επικοινωνία μας, την ενθάρρυνση, την εποικοδομητική τους κριτική και τη συνεχή επιστημονική υποστήριξη όλα αυτά τα χρόνια. Πέρα από σιδήριτο άλλο, ωστόσο, η Αγγελική Λεμπέση και η Πολύμνια Muhly-Μεταξά μου πρόσφεραν ένα πρότυπο επιστημονικού ήθους και μεθοδολογίας με την προσήλωσή τους στους ερευνητικούς τους στόχους, την ευρύτητα των γνώσεών τους αλλά και την απελευθερωμένη κριτική τους σκέψη.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης σε όλους τους κατά καιρούς συμμετέχοντες στην ανασκαφή αρχαιολόγους Καθηγητή Γ. Παπασάββα, Δρ. Α. Κάντα, Δρ. Κ. Χριστάκη, Α. Αρχοντάκη, Δρ. Ε. Καραντζαλη, Δρ. Α. Λαμπροπούλου, Δρ. Χ. Προκοπίου, Μ. Κανετάκη, και Α. Τσιγκουνάκη, με τους οποίους υπήρξε συνεχής αλληλοϋποστήριξη στην ανασκαφική διερεύνηση του χώρου και στην ερμηνεία των αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τους συντηρητές Κ. Βιτωράκη, Π. Συναδινάκη και Κ. Νικάκη, για τη συνεργασία μας στο δυσκολότατο έργο της αποκατάστασης και στερέωσης των ερειπίων σε έναν χώρο εξαιρετικά ευάλωτο λόγω κλιματολογικών και γεωφυσικών συνθηκών. Ιδιαίτερα όμως θα αναφερθώ στον συντηρητή Κωστή Νικάκη, με τον οποίο συνεργαστήκαμε στενά όλα αυτά χρόνια και με δίδαξε από την πλευρά της δικής του πρακτικής εμπειρίας να παρατηρώ και να ανακαλύπτω τις λεπτομέρειες των λιθοδομών και τους διαφορετικούς τρόπους κατασκευής των οικοδομημάτων του ιερού, όπως εξελίχθηκαν σε ένα διάστημα μεγαλύτερο των 26 αιώνων. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στους εξειδικευμένους τεχνίτες ανασκαφών Ν. Δασκαλάκη, Α. Κλίνη (†), Γ. Ζακυνθινό, Ν. Τσιγκαλάκη, Γ. Τσαντάκη και στον φύλακα του ιερού Μ. Λιαπάκη, οι οποίοι, χάρη στην εξαιρετική τους εμπειρία διέσωζαν και το παραμικρό κατάλοιπο που θα μπορούσε να διευκολύνει την ερμηνεία του περίπλοκου πλέγματος των τοίχων αλλά και άλλων αρχιτεκτονικών στοιχείων, τα οποία έρχονταν στο φως. Ευγνωμοσύνη οφείλω επίσης στον τοπογράφο της Αμερικανικής Αρχαιολογικής Σχολής David Smyth (†), με τον οποίο τα πρώτα χρόνια συνυπήρξαμε, δυστυχώς για μόνο δύο ανασκαφικές περιόδους, αλλά που οι συμβουλές του υπήρξαν καθοριστικές για την οργάνωση της σχεδιαστικής τεκμηρίωσης όχι μόνο της συγκεκριμένης ανασκαφής του ιερού της Σύμης αλλά και όλων των άλλων αρχαιολογικών αποτυπώσεων με τις οποίες έμελλε να ασχοληθώ.

Σε έναν ανασκαφικό χώρο εξαιρετικά περίπλοκο, όχι μόνον εξαιτίας των φυσικών καταστροφών αλλά και των επί αιώνες συνεχών μεταβολών στην αρχιτεκτονική αντίληψη σχεδιασμού των οικοδομημάτων και των υπαιθρίων διαμορφώσεων, η ερμηνεία των κατασκευών, των επεμβάσεων και των μετασκευών, καθώς και η διάκριση των

οικοδομικών φάσεων παρουσίασαν ιδιαίτερες δυσκολίες. Για τον λόγο αυτό, ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στη συστηματική αποτύπωση και στη σχεδιαστική απεικόνιση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, ώστε στη συνέχεια να γίνεται εφικτή η κατανόηση και η ανασύνθεση της μορφής των κτισμάτων και των υπαιθρίων κατασκευών. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και μετά υπήρξε μία σημαντική εξέλιξη στα συστήματα ψηφιακής επεξεργασίας των σχεδίων και τρισδιάστατης απεικόνισης και μελέτης του χώρου. Στην προσπάθεια αξιοποίησης των νέων δυνατοτήτων σημαντική υπήρξε η υποστήριξη της τοπογράφου Δ. Μπρόκου, της αρχαιολόγου Α. Αθανασάκη και του Γ. Χάλαρη της Γ.Υ.Σ. τους οποίους και ευχαριστώ.

Το 2003 η ανασκαφή του ιερού της Σύμης σταμάτησε οριστικά, ώστε να δοθεί χρόνος για τη μελέτη και δημοσίευση του υλικού που είχε όλα αυτά τα χρόνια συγκεντρωθεί. Η μελέτη της αρχιτεκτονικής του ιερού είχε προχωρήσει αρκετά και υπό τη μορφή διδακτορικής διατριβής με τίτλο «Η αρχιτεκτονική του ιερού του Ερμή και της Αφροδίτης στην Κάτω Σύμη Βιάννου», υποβλήθηκε και υποστηρίχθηκε στο ΑΠΘ την άνοιξη του 2008.

Σε όλες τις φάσεις και καθόλη τη διάρκεια εκπόνησης της διατριβής, ο επιβλέπων Καθηγητής Γεώργιος Καραδέδος δεν έπαψε να με κατευθύνει με εξαιρετικά εύστοχες παρατηρήσεις, κατά τις ενδιάμεσες διορθώσεις, με σκοπό την πληρότητα αλλά και το εύληπτο των περιγραφών και των συμπερασμάτων από τον αναγνώστη, ο οποίος δεν θα έχει επισκεφθεί τον χώρο, ούτε θα έχει ενδιατρέψει στον τομέα της μινωικής αρχιτεκτονικής. Για την προθυμία του αλλά και για τις εξαιρετικά χρήσιμες συμβουλές του τον ευχαριστώ θερμότατα. Θερμά ευχαριστώ επίσης τον Καθηγητή Χρίστο Ντούμα, ο οποίος διάβασε με μεγάλη προσοχή το κείμενο σε ενδιάμεσο στάδιο εκπόνησης της διατριβής, μου επεσήμανε όλα εκείνα τα σημεία, τα οποία είχαν ανάγκη βελτίωσης ή συμπλήρωσης, και με καθοδήγησε στην αποσαφήνιση και τον προσδιορισμό με ενάργεια των στόχων της μελέτης. Ευχαριστώ επίσης τον Καθηγητή Νικόλαο Νικονάνο για τη συμβολή του, ως μέλους της Συμβουλευτικής Επιτροπής παρακολούθησης της διατριβής. Εξαιρετικά ωφέλιμες υπήρξαν και οι παρατηρήσεις των μελών της Εξεταστικής Επιτροπής Καθηγητών του ΑΠΘ Σ. Ανδρέου, Χ. Παλιαδέλη, Π. Τσολάκη, ιδιαίτερος δε της Καθηγήτριας Κ. Παλυβού.

Η διατριβή εκτυπώθηκε το 2008 ιδιωτικά σε 50 αντίτυπα¹, διανεμήθηκε στις κύριες αρχαιολογικές βιβλιοθήκες αλλά και στους μελετητές και συνεργάτες της ανασκαφής προκειμένου να αποτελέσει μία βάση αναφοράς και χωρικού συσχετισμού για τις επιμέρους μελέτες των κινητών ευρημάτων, οι οποίες θα ξεκινούσαν σύντομα ή βρίσκονταν ήδη σε εξέλιξη.

Στα 15 χρόνια που πέρασαν, από την υποστήριξη της διατριβής μέχρι σήμερα, σημαντικές μελέτες, άρθρα και εκδόσεις, αναφερόμενες στο ιερό της Σύμης είδαν το φως της δημοσιότητας². Οι θέσεις και τα συμπεράσματα που διατυπώθηκαν υπήρξαν εξαιρετικά χρήσιμα για την επικαιροποίηση των κειμένων και των σχεδίων και την εν γένει αναδιάρθρωση της διατριβής μου, ώστε πλέον να λάβει τη μορφή ολοκληρωμένης και δημοσιεύσιμης αρχιτεκτονικής μελέτης.

¹ ISBN 978-960-92627-0-5

² Ενδεικτικά: Λεμπέση 1985α, 2002α, 2019-20, 2021· Lebessi and Muhly 1987, 1990· Lebessi *et al.* 1999, 2004· Kanta 1991· Schürmann 1996· Παπασάββας 2001· Ζαρίφης 2008, 2020· Muhly 1986, 2008· Muhly-Metaxa 1984· Muhly-Metaxa (forthcoming)· Αρχοντάκη 2012· Christakis 2014· Kotsonas (forthcoming).

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τους Δρ. Κωστή Χριστάκη και Δρ. Αντώνη Κοτσώνα, για τη θερμή και συνεχή, κατά το τελευταίο διάστημα, επικοινωνία μας και επιστημονική εκ μέρους τους υποστήριξη, ώστε πλέον η επικαιροποιημένη μελέτη της αρχιτεκτονικής του ιερού της Σύμης να συνυπάρξει αρμονικά με τις επιμέρους ολοκληρωμένες ή εν εξελίξει μελέτες ειδικότερων θεμάτων της αρχαιολογικής έρευνας του ιερού και να αποτελέσει σημείο αναφοράς τους. Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες και στους άλλους συνεργάτες-μελετητές του ιερού της Σύμης Βιάννου, τον Καθηγητή Γεώργιο Παπασάββα, τη Δρ. Α. Κάντα, τον Δρ. W. Schürmann, τον Καθηγητή Μ. Στεφανάκη, την αρχαιολόγο Κ. Αρχοντάκη, τη Δρ. N. Vogeikoff-Brogan, για τη συνεργασία μας προς επίλυση ποικίλων επιστημονικών θεμάτων σχετιζομένων με τη μελέτη του ιερού. Οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου κ. Χαρούλα Φανταουτσάκη και Δρ. Φωτεινή Ζερβάκη ανέλαβαν, με συναδελφική αλληλεγγύη, η μεν πρώτη την επιμέλεια του ελληνικού κειμένου, η δε δεύτερη τη διόρθωση των αβλεψιών στο αγγλικό κείμενο των συμπερασμάτων. Είμαι και στις δύο ευγνώμων και βέβαια διατηρώ την απόλυτη ευθύνη για οποιαδήποτε λάθη ή παραλήψεις παρά τις υποδείξεις τους.

Είχα την τύχη η συμμετοχή μου στην ανασκαφή και μελέτη της αρχιτεκτονικής του ιερού της Σύμης Βιάννου να εξελιχθεί παράλληλα με την ευτυχισμένη ζωή μας με την Εριφύλη, η εκπόνηση και η υποστήριξη της διατριβής να συνδυαστεί με τη γέννηση και με τα πρώτα χρόνια της ζωής των παιδιών μας Γιώργου και Λίλης, η δε συγγραφή και η ολοκλήρωση της παρούσας μελέτης να συμπέσει με τα πρώτα χρόνια της φοιτητικής τους ζωής, γι' αυτό και τους την αφιερώνω.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. Η θέση του Ιερού

Στην Κρήτη, στα σύνορα των νομών Ηρακλείου και Λασιθίου³, στις νότιες πλαγιές του ορεινού όγκου της Δίκτης, η κατασκευή αμαξιτής οδού το 1972, από το χωριό Κάτω Σύμη προς τον Βιαννίτικο Ομαλό, οδήγησε στην τυχαία ανακάλυψη σημαντικότετου ιερού⁴, σε υψόμετρο 1130m (πίν. 1, 2). Από την ανασκαφική έρευνα⁵, η οποία ακολούθησε, διαπιστώθηκε ότι το ιερό ιδρύθηκε στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ., ή και λίγο νωρίτερα, και λειτούργησε, χωρίς διακοπή, έως και την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Η ίδρυση του ιερού στις νότιες πλαγιές του όρους Δίκτη, σε μεγάλο υψόμετρο, σε απόμακρη και απομονωμένη θέση σε σχέση με τα μινωικά κέντρα εξουσίας, αρχικά, και αργότερα με τις ελληνικές πόλεις, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι υποδηλώνει σαφώς την πρόθεση για την επιλογή τοποθεσίας απομακρυσμένης από κάθε «πολιτισμένο περιβάλλον». Όμως η προσεκτική εξέταση των γεωμορφολογικών χαρακτηριστικών του εδάφους της ευρύτερης περιοχής καταδεικνύει ότι το ιερό ναι μεν ιδρύθηκε σε απόμακρη τοποθεσία, η θέση του όμως ήταν συναφής με μία από τις ελάχιστες ορεινές διαβάσεις (πίν. 3-5, 260, 261) στην πορεία από τα βορειοδυτικά (περιοχή Πεδιάδας) προς τα νοτιοανατολικά (περιοχή Ιεράπετρας).

Ο ορεινός όγκος της Δίκτης (Λασιθιώτικα Όρη) υψώνεται στα όρια μεταξύ των νομών Ηρακλείου και Λασιθίου και καταλαμβάνει όλο σχεδόν το πλάτος του νησιού, κατά τη διεύθυνση Β-Ν (πίν. 1, 262). Στη βόρεια ακτή καταλήγει ομαλά, δημιουργώντας μία πεδινή ζώνη στις περιοχές των Μαλιών, της Νεαπόλεως και του Αγίου Νικολάου. Αντιθέτως, η απόληξη του ορεινού συγκροτήματος προς τη νότια ακτή, είναι αρκετά απότομη, καθώς τα συνεχή υψώματα επιτρέπουν τη δημιουργία μικρών επιπέδων εκτάσεων μόνο κοντά στην παραλία. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν η μικρή πεδιάδα της Βιάννου στα νοτιοδυτικά και η ομαλή κοιλάδα στα νοτιοανατολικά, η οποία ξεκινά από τις Μάλλες και καταλήγει, στα νότια παράλια, στο Μύρτος. Στα ανατολικά, τα Λασιθιώτικα Όρη οριοθετούνται από τον Ισθμό της Ιεράπετρας, ο οποίος ενώνει τη βόρεια με τη νότια ακτή του νησιού, ενώ στα δυτικά συνεχίζονται ομαλά με την πεδιάδα του Καστελλίου και την προς τα νότια ημιορεινή προέκτασή της μέχρι την Έμπαρο.

Ορεινό συγκρότημα, υψηλό και επιβλητικό, η Δίκτη με απόκρημνες βουνοπλαγιές και βαθιές χαράδρες, αποτελούσε και αποτελεί ένα φυσικό εμπόδιο, μία δύσβατη, σχεδόν απροσπέλαστη, ιδίως τον χειμώνα, και κατά κάποιο τρόπο αυτόνομη ορεινή περιοχή. Δρόμοι δεν διασχίζουν τη Δίκτη, ακόμη και σήμερα. Το οδικό δίκτυο αναπτύσσεται περιμετρικά και μόνο κάποια ορεινά περάσματα, κάποια μονοπάτια, ακολουθώντας πανάρχαιες χαράξεις, ανηφορίζουν προς τα μικρά πλατώματα και τα οροπέδια, από τα οποία δεσπόζουσα θέση κατέχει το οροπέδιο του Λασιθίου, στο βόρειο

³ Myers *et al.* 1992, 268-271.

⁴ Οι συντεταγμένες του Ιερού κατά ΕΓΣΑ 87 είναι: ανατολικό μήκος 25° 30' 06" και βόρειο πλάτος 35° 03' 22", κατά δε ΝΑΤΤ: X= 2950, Y=-21670 (κέντρο φύλλου χάρτου «Νεαπόλεως», κλίμακας 1:100000, φ=35° 15', λ= 1° 45').

⁵ Λεμπέση 1972, 1973, 1974, 1975, 1977, 1981α· 1983, 1984, 1985β, 1986, 1987β, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 2000, 2002β, 2003· *Enc.A.A.* s.S., 513-514· Myers *et al.* 1992, 268-271.

τμήμα του ορεινού συγκροτήματος. Στο νότιο τμήμα της Δίκτης, στην ευρύτερη περιοχή της Σύμης, στα βορειοδυτικά του ιερού, συναντούμε, σε υψόμετρο 1330m, το οροπέδιο του Βιαννίτικου Ομαλού, ενώ ένα άλλο μικρό οροπέδιο, το Λάπαθο, βρίσκεται στα βορειοανατολικά του ιερού και σε υψόμετρο 1250m. Παρά τα φυσικά εμπόδια και τις προφανείς δυσκολίες μετακινήσεων, η ευρύτερη περιοχή της Βιάννου δεν ήταν και δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι απομονωμένη, καθώς παρείχε τη μοναδική δυνατότητα επικοινωνίας της Μεσσαράς και της περιοχής Πεδιάδας με την Ιεράπετρα, μέσω ορεινών ή ημιορεινών διαβάσεων και μικρών παραλιακών οδών.

Όρος πυκνά δασωμένο, ακόμη και σήμερα, η Δίκτη, με τις πολυάριθμες σπηλιές και τις αναρίθμητες πηγές, με τα ρυάκια και τους μικρούς καταρράκτες και με τις βουνοκορφές, τα φαράγγια και τις πλαγιές να χάνονται συχνά στην πυκνή ομίχλη, από την αρχή του φθινοπώρου μέχρι τους τελευταίους μήνες της άνοιξης, αποπνέει μία ατμόσφαιρα σχεδόν μυστηριακή, η οποία δικαιολογεί απόλυτα την επιλογή του χώρου για την εγκαθίδρυση ιερού. Η αναφορά του Πτολεμαίου στο «Ιερόν Όρος», μεταξύ Ινάτου και Ιεράπετρας, είναι πολύ πιθανό να έχει άμεση σχέση⁶ με το ιερό της Σύμης, τόσο λόγω των ανασκαφικών δεδομένων, όσο και λόγω της υποβλητικής φυσιογνωμίας της ευρύτερης περιοχής.

Η φυσική διαμόρφωση του εδάφους και οι κλιματολογικές συνθήκες στην ευρύτερη περιοχή του ιερού δεν ευνοούν την ανάπτυξη της γεωργίας, παρά μόνο στα πλατώματα και στην παράκτια ζώνη. Ανάλογες συνθήκες θα επικρατούσαν και στην αρχαιότητα και το γεγονός αυτό, συνδυαζόμενο με τη δυσκολία στην πρόσβαση, δεν επέτρεψε τη δημιουργία μεγάλων κέντρων στη μινωική εποχή ή ελληνικών πόλεων αργότερα, αλλά μόνο μικρών οικισμών⁷. Από τους προϊστορικούς οικισμούς (πίν. 6), γνωστότεροι είναι αυτοί στην περιοχή Χόνδρου⁸ Βιάννου, στις θέσεις Κεφάλι⁹, Ξυναχλάδα¹⁰, Τούρκισσα¹¹ και Κάστελλο¹², στις θέσεις Πύργος¹³ και στη Φούρνος Κορυφή¹⁴ στην περιοχή του Μύρτου, καθώς και κάποιοι μικρότεροι στην παράκτια ζώνη, στους όρμους του Τσούτσουρου, του Κερατόκαμπου¹⁵, της Άρβης και της Ψαρρής Φοράδας¹⁶, οι οποίοι παρείχαν μικρά αγκυροβόλια στους ναυτιλομένους και τη δυνατότητα να ανασύρουν τα πλοία τους στην παραλία. Προϊστορικές αρχαιολογικές θέσεις έχουν επίσης επισημανθεί στα Γαλανά Χαρακία¹⁷ Βιάννου, στις Ρουσσές¹⁸

⁶ Λεμπέση 1972, 202. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι το ιερό ήταν ορατό από τα παραπλέοντα πλοία (πίν. 7).

⁷ Davaras 1976, *passim*.

⁸ McEnroe 1979, 163-168, 352-353.

⁹ Πλάτων 1954β, 513· 1956, 417· 1957α, 85· 1957β, 300-301· 1957γ, 136· 1958β, 780· 1959α, 142· Πλάτων και Δαβάρας 1960β, 511· Hood *et al.* 1964, 81.

¹⁰ Πλάτων 1956, 420· Hood *et al.* 1964, 82.

¹¹ Πλάτων και Δαβάρας 1960α, 206· 1960β, 511· Hood *et al.* 1964, 82.

¹² Πλάτων και Δαβάρας 1960α, 206· 1960β, 511· Hood *et al.* 1964, 82.

¹³ Hood *et al.* 1964, 94-95· Cadogan 1975, 504-50· McEnroe 1979, 230-231· Warren 1972, *passim*.

¹⁴ Hood *et al.* 1964, 95-96· Warren 1972 *passim*· McEnroe 1979, 13-16, 18-19, 288.

¹⁵ Banou 2004, 187-206.

¹⁶ Banou and Rethemiotakis 1991, 23-57· Ρεθεμιωτάκης 1988, 390.

¹⁷ Πλάτων 1954α, 512-513· 1955, 304· 1956, 416-417· 1957δ, 631· Hood *et al.* 1964, 83.

¹⁸ Πλάτων 1957α, 89· 1957γ, 145· 1958β, 778· 1959α, 139· 1960α, 369-370· Hood *et al.* 1964, 81-82· Myers *et al.* 1992, 82-85.

Χόνδρου Βιάννου, στην περιοχή Καστρι¹⁹ Κερατόκαμπου, στο ύψωμα «Καλές»²⁰, στο Κεφαλοβρύσι και στα Γδόχια²¹. Από τις ελληνικές πόλεις²², οι οποίες ιδρύθηκαν στις παρυφές της Δίκτης και στην ευρύτερη περιοχή του Ιερού, γνωστές είναι η Πριανσός²³, η Ίνατος²⁴, οι Αρκάδες²⁵, η Βιάννος²⁶, η Μάλλα²⁷, η Λύττος (ή Λύκτος)²⁸ και η Ιεράπυτνα²⁹. Τέλος, αρχαιολογικές θέσεις, χρονολογούμενες κατά την ελληνορωμαϊκή και παλαιοχριστιανική περίοδο, έχουν επισημανθεί στην παράκτια κυρίως ζώνη, στον Χάρακα³⁰ (περιοχή Μύρτου), στο Μύρτος³¹ και στην Άρβη³².

Μπορεί λοιπόν ο χώρος στις νότιες πλαγιές της Δίκτης και στη γύρω περιοχή να μην ήταν κατάλληλος για την ανάπτυξη της γεωργίας και την ίδρυση μεγάλων οικισμών ή πόλεων, ήταν όμως ιδανικός για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, η οποία, μαζί με το κυνήγι, αποτελούσε την κύρια ασχολία του ντόπιου πληθυσμού³³. Άλλωστε, ιδιαίτερα σημαντική θεωρείται η κτηνοτροφία για τη μινωική οικονομία³⁴.

Η θέση του ιερού της Σύμης παρουσίαζε ιδιαίτερα πλεονεκτήματα ως σημείο στάσης των κυνηγών και ανάπαυσης των οδοιπόρων, αλλά και ως ενδιάμεσος σταθμός στην πορεία των κτηνοτρόφων από τα ορεινά πλατώματα προς τα «χειμαδιά» στα πεδινά και αντίστροφα. Άλλωστε, η ιδιαιτερότητα του χώρου γίνεται αμέσως αντιληπτή στον σημερινό επισκέπτη και δικαιολογεί τη σημασία που το ιερό απέκτησε κατά την αρχαιότητα. Το φυσικό πλάτωμα με την πηγή, τη γνωστή σήμερα ως «Κρύα Βρύση», και την απεριόριστη θέα προς το Λιβυκό πέλαγος στα νότια, προστατεύεται προς τα βόρεια αλλά και προς τα βορειοδυτικά με απόκρημνες βραχώδεις πλαγιές και οριοθετείται προς τα ανατολικά με το βαθύ δασωμένο φαράγγι. Βράχοι κατακρημνισμένοι και διάσπαρτοι παντού, ο καταρράκτης με την «αετοσπηλιά» και το φαράγγι προκαλούν συναισθήματα δέους, τα οποία αντισταθμίζονται από την απεραντοσύνη του τοπίου με την αλληλοδιαδοχή των υψωμάτων μέχρι τη θάλασσα (πίν. 8, 9).

¹⁹ Hood *et al.* 1964, 82.

²⁰ Λεμπέση 1972, 203.

²¹ Λεμπέση 1973, 199.

²² Κωφού 1996, 61.

²³ Pendlebury 1963, 353, 364, 374· Στρατηγάκης 1987, 436· Svoronos 1890, 293-294.

²⁴ Pendlebury 1963, 374· Στρατηγάκης 1987, 435· Sanders 1982, 151· *Enc.A.A.*, IV, 108· *AR* 1962-63, 30· *Καθημερινή* 15-06-1962· *Καθημερινή* 15-09-1962.

²⁵ Pendlebury 1963, 341· Στρατηγάκης 1987, 433· Levi 1927-29, 15-31· *Enc.A.A.*, I, 659-661· Svoronos 1890, 25-26· Σπανάκης 1972, 81-82· *CretAnt.*, 257-263· Viviers 1994, *passim*.

²⁶ Pendlebury 1963, 343, 374· Στρατηγάκης 1987, 434· Svoronos 1890, 42-43· Σπανάκης 1972, 92-95.

²⁷ Pendlebury 1963, 353, 376· Στρατηγάκης 1987, 436· *Enc.A.A.*, S, 233· Svoronos 1890, 240-241· Σπανάκης 1972, 282-283.

²⁸ Pendlebury 1963, 342, 352, 361· Στρατηγάκης 1987, 59· Βασιλάκης 1989, 121· *Λύκτος* I, 44-65· Λεμπέση 1970, 418· *Enc.A.A.*, IV, 753-754· Svoronos 1890, 225-229· Viviers 1994, 253-258. Η Λύκτος αναφέρεται και στον Όμηρο: *Ιλιάς*, βιβλίο δεύτερο: 647.

²⁹ Pendlebury 1963, 353, 375· Στρατηγάκης 1987, 438· *Enc.A.A.*, IV, 29-30· Svoronos 1890, 183-187· Σπανάκης 1972, 101-106.

³⁰ Hood *et al.* 1964, 96.

³¹ Πλάτων 1948, 532-533· Hood *et al.* 1964, 93· Myers *et al.* 1992, 198-209.

³² Pendlebury 1963, 364, 374· Hood *et al.* 1964, 89· Πλάτων 1956, 421· 1958α, 481· Sanders 1982, 95· Βολονάκης 1987, 250.

³³ Λεμπέση 1985α, *passim*.

³⁴ Hood *et al.* 1964, 1-15.

Απότομες βουνοπλαγιές, βραχώδη υψώματα, χείμαρροι και βαθιές χαράδρες αποτελούν ανυπερβλήτα φυσικά εμπόδια και καθορίζουν τη δυνατότητα πρόσβασης στον χώρο του ιερού από τρεις μόνο διευθύνσεις. Στα βόρεια-βορειοδυτικά η φυσική ορεινή διόδος, ανηφορίζοντας, οδηγεί προς το οροπέδιο του Βιαννίτικου Ομαλού και από εκεί κατηφορίζει προς την Έμπαρο και το Αφρατί, για να καταλήξει στο Καστέλλι Πεδιάδος. Ένα άλλο φυσικό μονοπάτι προς τα ανατολικά περνά ανάμεσα από υψώματα, κατευθυνόμενο προς το μικρό οροπέδιο στο Λάπαθο, και από εκεί συνεχίζει προς τις Μάλλες και το Μύρτος. Τέλος, προς τα νότια, ο σημερινός δρόμος, ακολουθώντας κατά προσέγγιση την παλαιά χάραξη, οδηγεί στο χωριό της Κάτω Σύμης και από εκεί στα νότια παράλια της Κρήτης με τα μικρά φυσικά λιμάνια κατά μήκος της ακτογραμμής, από το ακρωτήριο Κέρκελλος μέχρι το ακρωτήριο Σιδωνία.

Η προσεκτική μελέτη και η αλληλοσυσχέτιση χαρτών της περιοχής, οι οποίοι συντάχθηκαν πριν από τη σχετικά πρόσφατη διάνοιξη των αμαξιτών οδών³⁵, αεροφωτογραφιών, δορυφορικών φωτογραφιών (πίν. 4) και του ψηφιακού αναγλύφου του εδάφους (πίν. 259-261), τεκμηριώνει τον περιορισμό της δυνατότητας πρόσβασης στον χώρο από τις προαναφερθείσες τρεις και μόνο βασικές διευθύνσεις, γεγονός το οποίο συνέβαλε στη συγκεκριμένη επιλογή του χώρου για την ίδρυση του ιερού. Είναι χαρακτηριστικό ότι το φαράγγι που βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με το ιερό, αποτελεί, σε όλο του σχεδόν το μήκος, ανυπερβλήτο εμπόδιο στην πορεία προς τα ανατολικά, σχηματίζοντας μόνο δύο ορεινές διαβάσεις (πίν. 4) σε στενή ζώνη, πλάτους όχι μεγαλύτερου των 100m, μεταξύ του καταρράκτη και της αρχής του φαραγγιού. Το νοτιότερο από τα δύο περάσματα απέχει μόλις 100m από το Ιερό και βρίσκεται σε υψόμετρο 1150m. Το βορειότερο βρίσκεται σε απόσταση μικρότερη των 160m από το Ιερό και σε υψόμετρο 1188m. Η ανάλυση των γεωμορφολογικών χαρακτηριστικών της περιοχής καθιστά πιθανότερη τη χρήση μόνο της νοτιότερης ορεινής διάβασης κατά την αρχαιότητα. Στο σημείο αυτό τοποθετείται και η συμβολή των δύο μονοπατιών από τον Ομαλό και από την Κάτω Σύμη. Το ιερό αποκτά επομένως μεγάλη σημασία και ως κομβικό σημείο και ως θέση υποχρεωτικής σχεδόν διέλευσης για τους οδοιπόρους, οι οποίοι επιθυμούσαν να μεταβούν από την περιοχή της Πεδιάδας προς την Ιεράπετρα. Η προστασία του χώρου από τους βόρειους ανέμους και η ύπαρξη της πηγής δίπλα στο ιερό, αλλά και ακόμη μίας πηγής 120m βορειότερα, καθιστούσαν τον χώρο ιδανικό για στάση και ανάπαυση των οδοιπόρων³⁶. Άλλωστε η πορεία από την Έμπαρο, τον Ομαλό, το ιερό της Σύμης και τις Μάλλες προς το Μύρτος και την Ιεράπετρα, αν και ορεινή, ήταν σαφώς συντομότερη από μία πορεία σε χαμηλότερο υψόμετρο και νοτιότερα, μέσω της Βιάννου. Δεν πρέπει να αγνοούμε ότι, για τον Μινώιτη πεζοπόρο, η καθυστέρηση

³⁵ Ιδιαίτερα χρήσιμος αποδείχθηκε ο χάρτης σε κλίμακα 1:5000 της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού με αριθμό 9642.4 (πίν. 3), στον οποίο απεικονίζεται η κατάσταση πριν από τη διάνοιξη της αμαξιτής οδού, καθώς και η αεροφωτογραφία της περιοχής κατά το έτος 1945. Στο χάρτη και στην αεροφωτογραφία οι θέσεις των μονοπατιών δεν πρέπει να διαφέρουν πολύ από αυτές των μονοπατιών κατά την αρχαιότητα, καθώς το έδαφος δεν επιτρέπει πολλές εναλλακτικές πορείες.

³⁶ Δρόμοι και διαμορφώσεις προσβάσεων, επιμελημένης κατασκευής, μέσα στον χώρο του ιερού είχαν άμεση σχέση με τη νοτιότερη από τις δύο ορεινές διαβάσεις. Δεν πρέπει επίσης να παραγνωρισθεί η σημασία της ανεύρεσης ενετικών νομισμάτων στον χώρο πλησίον της πηγής, γεγονός το οποίο υποδηλώνει ότι η ορεινή αυτή πορεία εξακολούθησε να χρησιμοποιείται και σε πολύ μεταγενέστερες περιόδους. Λεμπέση 1984, 463.

λόγω της ανάβασης από την Έμπαρο προς τον Ομαλό θα ήταν αμελητέα σε σύγκριση με την κατά σαράντα τουλάχιστον χιλιόμετρα μακρύτερη πορεία μέσω της Βιάννου.

Είναι επομένως πιθανό ότι, λόγω της θέσης του, το ιερό απέκτησε σύντομα μεγάλη σημασία και έγινε τόπος προσκυνήματος. Επιγραφές της ελληνιστικής περιόδου αναφέρουν τους τόπους προέλευσης των πιστών, οι οποίοι, κατά την αρχαιότητα, το επισκέπτονταν, συχνά σε ομίλους «[σ]υνοδοιπορεύοντες» από όλα τα μέρη της Κρήτης. Το ίδιο, άλλωστε, μαρτυρούν και τα χαράγματα ονομάτων αναθετών: Δαμιθάλης Θεομνάστω Λύττιο[ς], Σάτυρος Απολλο[δώρου] Αρκάδ[ιος], κάποιος Κνώσ[ιος] κ.λπ.

Δεν πρέπει επίσης να αγνοηθούν οι σχεδόν προκαθορισμένες και επάνω στα ίδια μονοπάτια πορείες από το οροπέδιο του Ομαλού προς τα νότια παράλια και αντίστροφα, τις οποίες ακολουθούσαν τα κοπάδια των κτηνοτρόφων στη μινωική εποχή, τις ίδιες πορείες τις οποίες ακολουθούν και τα σημερινά, κάνοντας ενδιάμεσο σταθμό στον απάνεμο και προστατευμένο χώρο γύρω από την πηγή.

Η λειτουργία του χώρου ως απάνεμου καταφυγίου από τους επικρατούντες, ιδίως από την άνοιξη έως και το φθινόπωρο, βόρειους και βορειοανατολικούς ανέμους είναι αξιοσημείωτη. Η μελέτη και η προσομοίωση της ροής του ανέμου επάνω από το ανάγλυφο του εδάφους στην ευρύτερη περιοχή³⁷ αποδεικνύουν την πλήρη προστασία του ιερού, όχι μόνο στο επίπεδο των κτισμάτων και των υπαιθρίων διαμορφώσεων, αλλά και σε αρκετό ύψος υπεράνω αυτών, γεγονός το οποίο, σε συνδυασμό με τα δημιουργούμενα ανοδικά ρεύματα στην προς τα βόρεια γειτνιάζουσα περιοχή του «Ανεμόλακκου», θα διευκόλυνε τον καπνό από τις τελετουργικές πυρές να ανεβαίνει, ως κατακόρυφη στήλη, προς τον ουρανό και να γίνεται ορατός από πολύ μακριά.

Παρά όμως τη δύσκολα προσβάσιμη και την αρκετά απομονωμένη θέση του ιερού, υπήρχε πάντοτε η δυνατότητα ελέγχου μίας ευρύτερης περιοχής μέσω παρατηρητηρίων σε επίκαιρες θέσεις. Η ανάλυση του αναγλύφου του εδάφους καθορίζει τις περιοχές απ' όπου το Ιερό ήταν ορατό και επιβεβαιώνει την οπτική του επαφή με τα υψώματα του Αγίου Νεκταρίου³⁸ στον Πεύκο και την «Κατσουρά» στη Βιάννο (πίν. 263-266), όπου επισημάνθηκαν σχετικά οικοδομήματα από την προϊστορική ήδη εποχή³⁹. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τις τρεις αυτές θέσεις ήταν δυνατός ο έλεγχος μίας ιδιαίτερα εκτεταμένης περιοχής, συμπεριλαμβανομένων όλων σχεδόν των ορεινών αλλά και των παραθαλασσιών προσβάσεων, κυρίως των πρόσφορων ως αγκυροβόλια όρμων της Ψαρρής Φοράδας⁴⁰ και της Άρβης, όπου άλλωστε έχουν επισημανθεί ερείπια προϊστορικών οικισμών. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι η θέση του ιερού ήταν εύκολα προσδιορίσιμη και αποτελούσε, πιθανώς, σημείο αναφοράς και για τα παραπλέοντα πλοία (πίν. 7).

³⁷ Chaviaropoulos and Douvikas 1998, *passim*, όπου αναλύεται η μέθοδος προσομοίωσης για τον υπολογισμό της ροής του ανέμου επάνω από ένα περιπλοκό μορφολογικά έδαφος. Η μέθοδος εφαρμόστηκε δοκιμαστικά και σε απλοποιημένη μορφή για την περιοχή του ιερού της Σύμης, καθότι η πλήρης εφαρμογή της απαιτούσε εξειδικευμένες γνώσεις και κατά πολύ μεγαλύτερη υπολογιστική ισχύ από αυτήν, την οποία διαθέταμε.

³⁸ Λεμπέση 1972, 193· 1975, 329, και κυρίως 1991, 329-330.

³⁹ Λεμπέση 1997, 208-209.

⁴⁰ Banou and Rethemiotakis 1991, 23-57· Μπάνου και Ρεθεμιωτάκης 1988, 390.

1.2. Χρονολογικός πίνακας

Η ανασκαφική έρευνα επιβεβαίωσε την επί 26 αιώνες αδιάλειπτη λειτουργία του ιερού, αξιοπρόσεχτο παράδειγμα συνεχούς τέλεσης λατρείας για ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα. Διαπιστώθηκε ότι ο χώρος, καθόλη τη διάρκεια της ιστορίας του, δέχθηκε ποικίλες αλλαγές και μετασχηματίστηκε πολλές φορές, ανάλογα με τις εκάστοτε θρησκευτικές αντιλήψεις αλλά και τις πολιτικές και οικονομικές συνθήκες των πιστών. Οικοδομικά συγκροτήματα και αρχιτεκτονικές διαμορφώσεις υπαιθρίων χώρων δημιουργήθηκαν, άλλοτε τροποποιήθηκαν και συμπληρώθηκαν, άλλοτε καταστράφηκαν από σεισμούς και βραχοπτώσεις, άλλοτε καταργήθηκαν και αντικαταστάθηκαν εξολοκλήρου, σε αντιστοιχία με το τυπικό της λατρείας. Περίοδοι ακμής εναλλάχθηκαν με περιόδους παρακμής, αντικατοπτρίζοντας την ιστορία του νησιού⁴¹. Την υπαίθρια τέλεση της λατρείας διαδέχτηκαν, μετά τους κλασικούς χρόνους, οι τελετουργίες σε σχέση με στεγασμένο χώρο. Η μινωική θρησκεία έδωσε⁴², τον 10ο αι. π.Χ., τη θέση της στην αρχαία ελληνική και αυτή με τη σειρά της στον Χριστιανισμό. Η ομηρική ταξινόμηση των θεοτήτων, η οποία επικρατεί ως επίσημη έκφραση της θρησκείας, επηρεάζεται, εν μέρει, από παλαιότερες θρησκευτικές αντιλήψεις και καθορίζει το τελετουργικό της λατρείας σε νέες βάσεις. Η κάθοδος των Μυκηναίων και αργότερα των Δωριέων στην Κρήτη είχε ως αποτέλεσμα την ανάμειξη φυλετικών ομάδων και πολιτισμών και άφησε τα σημάδια της στη λατρεία⁴³.

Η χρονολογική αναφορά των διαδοχικών περιόδων λειτουργίας του ιερού περιλαμβάνεται στον παρακάτω πίνακα:

Περίοδος		Χρονολόγηση ⁴⁴
Μεσομινωική ΙΑ	Προανακτορική	2000-1900 π.Χ.
Μεσομινωική ΙΒ	Παλαιοανακτορική	1900-1800 π.Χ.
Μεσομινωική ΙΙΑ		1800-1750 π.Χ.
Μεσομινωική ΙΙΒ		1750-1700 π.Χ.
Μεσομινωική ΙΙΙΑ		1700-1650 π.Χ.
Μεσομινωική ΙΙΙΒ	Νεοανακτορική	1650-1600 π.Χ.
Υστερομινωική ΙΑ		1600-1500 π.Χ.
Υστερομινωική ΙΒ		1500-1450 π.Χ.
Υστερομινωική ΙΙ		1450-1400 π.Χ.
Υστερομινωική ΙΙΙΑ	Τελική Ανακτορική	1400-1300 π.Χ.
Υστερομινωική ΙΙΙΒ		1300-1200 π.Χ.
Υστερομινωική ΙΙΙΓ	Μετανακτορική	1200-1070 π.Χ.
Υπομινωική		1070-970 π.Χ.
Πρωτογεωμετρική		970-810 π.Χ.
Γεωμετρική		810-710 π.Χ.

⁴¹ Αλεξίου 1964· Λεμπέση 1987α· Σακελλαράκης και Σακελλαράκη 1987· Στρατηγάκης 1987· Coldstream 2003· Hood 1971· Rehak and Younger 1998· Renfrew and Cherry 1986· Sanders 1982.

⁴² Αλεξίου 1959, 346-354· 1964, 79-129.

⁴³ Λεμπέση 1987α, 147-154.

⁴⁴ Σταμπολίδης κ.ά. 2018, 372-373 (όπου και εκτενής αναφορά στη βιβλιογραφία τη σχετική με τη χρονολόγηση).

Περίοδος	Χρονολόγηση ⁴⁴
Μεταβατική	710-700 π.Χ.
Πρωτοαρχαϊκή	700-630 π.Χ.
Αρχαϊκή	630-490/80 π.Χ.
Κλασική	490/80-323 π.Χ.
Ελληνιστική	323-31 π. Χ.
Ελληνορωμαϊκή	31 π.Χ.-395 μ.Χ.
Παλαιοχριστιανική	395 μ.Χ.-7ος αι. μ.Χ.

1.3. Ιστορικό της έρευνας

Η κατασκευή αμαξίτης οδού το 1972, από το χωριό Κάτω Σύμη προς το οροπέδιο του Βιαννίτικου Ομαλού οδήγησε στην τυχαία ανακάλυψη του ιερού. Η ανασκαφή⁴⁵ ξεκίνησε ως σωστική το 1972 και το 1973. Από το 1974 και εξής συνεχίστηκε ως συστηματική και ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στον προσδιορισμό της έκτασης του ιερού. Η ανασκαφή πλησίασε σε έκταση τα 3000m² και έφερε στο φως το κέντρο του ιερού, ενώ παράλληλα, από επιφανειακές ενδείξεις, η συνολική έκταση, την οποία πιθανό να καταλάμβανε, προσδιορίστηκε στα 5000m².

Κατά την περίοδο μεταξύ των ετών 1994 έως και 1999 ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στη συντήρηση των ερειπίων και στη διεξοδική και σε βάθος διερεύνηση του ήδη ανεσκαμμένου χώρου, με στόχο την επίλυση συγκεκριμένων προβλημάτων. Η έγκριση έργων διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου δημιούργησε την ανάγκη συνέχισης της ανασκαφής για την καλύτερη ανάδειξη των ήδη αποκαλυφθέντων ερειπίων. Η ανασκαφική έρευνα, αλλά και η συντήρηση των αρχιτεκτονικών λειψάνων, συνεχίστηκαν κατά την περίοδο 2000 έως και 2003, οπότε διακόπηκε οριστικά, με σκοπό να καταστεί δυνατή η επεξεργασία, η συστηματική μελέτη και η δημοσίευση των ευρημάτων και του ανασκαφικού υλικού εν γένει.

Από το 1973 και εξής ακολουθήθηκε η ανασκαφική μέθοδος με βάση κάρναβο ανασκαφικών ορθογώνιων, διαστάσεων 4.00m (κατά τη διεύθυνση Α-Δ) X 4.50m (κατά τη διεύθυνση Β-Ν), διαχωριζομένων μεταξύ τους με διαδρόμους πλάτους 1.00m. Ο κάρναβος είναι βασισμένος σε σύστημα ορθογώνιων αξόνων, οι οποίοι παρουσιάζουν δεξιόστροφη απόκλιση 22.051 grad ως προς τη διεύθυνση του γεωγραφικού βορρά. Στα ανασκαφικά ορθογώνια δόθηκαν αρχικά οι ονομασίες των γραμμάτων Α έως Ω της αλφαβήτου, αλλά, καθώς η ανασκαφή επεκτάθηκε πολύ πέραν των αρχικών προβλέψεων, χρειάστηκε να χρησιμοποιηθούν τα ίδια γράμματα και με αρνητικό πρόσημο για την ονομασία των νέων ανασκαφικών ορθογώνιων. Το σύστημα αποδείχθηκε δυσχερές και μη επεκτάσιμο. Για τον λόγο αυτό αντικαταστάθηκε το 1981

⁴⁵ Η ανασκαφή διενεργήθηκε από τη Δρ. Αγγελική Λεμπέση με συνανασκαφέα τη Δρ. Πολύμνια Μυηly-Μεταξά, και συνεργάτες τη Δρ. Αθανασία Κάντα κατά τα έτη 1972 έως και 1992 και Δρ. Γεώργιο Παπασάββα κατά τα έτη 1993 έως και 2003. Εξάλλου, ως επικεφαλής τομέων της ανασκαφής, συμμετείχαν και οι αρχαιολόγοι: Δρ. Π. Δημοπούλου (1977), Δρ. Ε. Καράντζαλη (1984-1988), Κ. Βαρότση (1984), Μ. Μπαμμεδάκη (1985), Δρ. Α. Λαμπροπούλου (1987-1988, 1991-1993), Δρ. Χ. Προκοπίου (1987, 1991-1993), Μ. Κανετάκη (1988, 1991), Α. Τσιγκουνάκη (1991-1993), Κ. Ψαρουδάκης (2000), Δρ. Κ. Χριστάκης (2002). Κύριοι χρηματοδότες της ανασκαφής υπήρξαν η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, το Ίδρυμα Ψύχα και το Institute for Aegean Prehistory (InstAP). Το Υπουργείο Πολιτισμού, η Νομαρχία Ηρακλείου και το περιοδικό National Geographic συνέδραμαν χρηματικά, κατά καιρούς, στο ανασκαφικό έργο.

με αλφαριθμητικό σύστημα ονομασίας, σύμφωνα με το οποίο στις στήλες των ανασκαφικών ορθογώνιων δόθηκαν τα γράμματα του αλφαβήτου και στις σειρές οι αριθμοί. Το ανασκαφικό ορθογώνιο με τον γεωμετρικό βωμό, το οποίο αποτελούσε το θεωρητικό κέντρο της ανασκαφής, ονομάστηκε Κ50, ούτως ώστε το σύστημα να είναι επεκτάσιμο προς όλες τις κατευθύνσεις.

Κατά το διάστημα 1972 έως και 2003 ανασκάφηκαν και διερευνήθηκαν συνολικά 101 ανασκαφικά ορθογώνια μαζί με τους διαδρόμους, οι οποίοι τα περιβάλλουν. Οι παλαιές ονομασίες των ανασκαφικών ορθογώνιων (προ του 1981) και η αντιστοιχία τους με τις νέες (μετά το 1981) φαίνονται στον παρακάτω πίνακα⁴⁶

Παλαιά ονομασία	Νέα ονομασία
-Z	Θ48
-P	Θ49
-Σ	Θ50
-T	Θ51
-E	I48
-Π	I49
Φ	I50
T	I51
Y	I52
-Δ	K48
-O	K49
X	K50
P	K51
Σ	K52
-Γ	Λ48
-E	Λ49
Ψ	Λ50
O	Λ51

Παλαιά ονομασία	Νέα ονομασία
Π	Λ52
-B	M48
-N	M49
Ω	M50
N	M51
Ξ	M52
A	N49
B	N50
Γ	N51
Δ	N52
E	Ξ49
Z	Ξ50
H	Ξ51
Θ	Ξ52
I	O49
K	O50
Λ	O51

Η πολυπλοκότητα των αρχιτεκτονικών ερειπίων κατέστησε αναγκαία την εφαρμογή ενός συστήματος αρίθμησης των αποκαλυπτομένων τοίχων. Το σύστημα άρχισε να εφαρμόζεται από το 1987. Σύμφωνα με την παραπάνω μέθοδο, ο κάθε τοίχος παίρνει αύξοντα αριθμό ανάλογα με τη σειρά που αποκαλύφθηκε και ο αριθμός αυτός τίθεται ως επίθεμα στην αλφαριθμητική ονομασία του ανασκαφικού ορθογώνιου⁴⁷. Στους τοίχους, οι οποίοι αποκαλύφθηκαν πριν από το 1987, δεν δόθηκε εκ των υστέρων ονομασία και ως εκ τούτου η αναφορά σε αυτούς γίνεται περιγραφικά.

⁴⁶ Στον πίνακα δεν γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στους διαδρόμους μεταξύ των ανασκαφικών ορθογώνιων. Οι ανασκαφικοί διάδρομοι, για λόγους καθαρά πρακτικούς, θεωρούνται ως νοητή προέκταση των ανασκαφικών ορθογώνιων, τα οποία περιβάλλουν.

⁴⁷ Παραδείγματος χάριν η ονομασία K472 αναφέρεται στον δεύτερο κατά σειρά τοίχο, ο οποίος αποκαλύφθηκε στο ανασκαφικό ορθογώνιο K47.

Κατά την αποτύπωση της ανασκαφής⁴⁸ ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στον λεπτομερή σχεδιασμό των κατόψεων και των όψεων όλων των σωζομένων αρχιτεκτονικών καταλοίπων, στην επεξεργασία σχεδίων των αρχιτεκτονικών περιόδων (πίν. 10) καθώς και ισομετρικών απεικονίσεων, με στόχο την καλύτερη κατανόηση τόσο των κτισμάτων, όσο και των υπαιθρίων διαμορφώσεων. Παράλληλα έγινε προσπάθεια αξιοποίησης των νέων δυνατοτήτων, τις οποίες παρείχε η ραγδαία εξελισσόμενη ψηφιακή τεχνολογία για τη συστηματική τεκμηρίωση, τη μελέτη και την παρουσίαση της αρχιτεκτονικής του ιερού της Σύμης. Το έργο των αρχιτεκτονικών αποτυπώσεων συμπληρώθηκε από δύο μεγάλης κλίμακας τοπογραφικές αποτυπώσεις⁴⁹ της ευρύτερης περιοχής, επιτρέποντας τον προσδιορισμό, επί χάρτου, της πιθανής έκτασης του Ιερού και αποτελώντας τη βάση για τις μελέτες διαμόρφωσης και ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου.

Η ανασκαφική έρευνα στο ιερό της Σύμης υπήρξε πάντοτε άρρηκτα συνδεδεμένη με το έργο της στερέωσης και συντήρησης⁵⁰ των ερειπίων. Οι στερεωτικές εργασίες, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν σύμφωνα με το εγκεκριμένο πρόγραμμα της Δ/σης Αναστήλωσης⁵¹, αποδείχθηκαν, εκτός των άλλων, ιδιαίτερα χρήσιμες στην κατανόηση της αλληλουχίας των αρχιτεκτονικών περιόδων και στον προσδιορισμό των επεμβάσεων και μετατροπών, τις οποίες υπέστησαν τα κτίσματα κατά την αρχαιότητα.

Μετά το 2003 και τη διακοπή της ανασκαφικής έρευνας, συνεχίστηκε και συνεχίζεται η επεξεργασία, η συστηματική μελέτη και η δημοσίευση⁵² των ευρημάτων και του ανασκαφικού υλικού εν γένει, με στόχο την καλύτερη κατανόηση της μορφής και της λειτουργίας του ιερού δια μέσου των αιώνων.

1.4. Στόχοι της μελέτης

Η μελέτη της αρχιτεκτονικής του ιερού της Σύμης, μέσα από τη συστηματική τεκμηρίωση των σωζομένων καταλοίπων των οικοδομημάτων και των υπαιθρίων διαμορφώσεων, αποσκοπεί στην κατανόηση της μορφής και της διαχρονικής οργάνωσης

⁴⁸ Κατά την περίοδο μεταξύ των ετών 1972 και 1978 την αποτύπωση της ανασκαφής ανέλαβε η αρχιτέκτων Χρυσούλα Μπασιούδη-Τζομπανάκη. Το 1981 το έργο της συνεχίστηκε από τους αρχιτέκτονες Νίκο Ζαρίφη και Γεωργία Μαρίνου. Το 1981 καταργήθηκε η παλαιά αρίθμηση των ανασκαφικών ορθογωνίων και αντικαταστάθηκε με νέα, ενώ παράλληλα επισυμάνθηκαν κάποιες αποκλίσεις, τη διόρθωση των οποίων ανέλαβε ο έμπειρος τοπογράφος της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής David Smyth κατά τα έτη 1983-1984. Το δύσκολο έργο του συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε με τη συνεργασία με τον Ν. Ζαρίφη το 1985 και το 1987. Η παρουσία του David Smyth υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική διότι έθεσε τις βάσεις και καθόρισε τη μεθοδολογία των αποτυπώσεων, οι οποίες στον συγκεκριμένο χώρο παρουσιάζουν ιδιαίτερες ιδιομορφίες και δυσκολίες. Από το 1988 έως και το 2003 την αποτύπωση της ανασκαφής ανέλαβε εξολοκλήρου ο Ν. Ζαρίφης, ο οποίος στη συνέχεια επεξεργάστηκε τα σχέδια για την τελική τους παρουσίαση.

⁴⁹ Η πρώτη εκπονήθηκε το 1977 από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης του ΥΠ.ΠΟ, από τους τοπογράφους Θ. Καλαμπάκο και Ν. Βλάχο. Η δεύτερη έγινε 20 χρόνια αργότερα, το 1997, από τον τοπογράφο Μανώλη Πολυδάκη (πίν. 10).

⁵⁰ Μετά από τις πρώτες μικρής κλίμακας εργασίες συντήρησης από τους τεχνίτες του Μουσείου Ηρακλείου Γεώργιο Ηλιάκη, κατά τα έτη 1972-1977, και Κωσταντίνο Βιτωράκη, το 1978, το δύσκολο έργο της στερέωσης ανέλαβε, από το 1981 και έκτοτε, ο συντηρητής Κωστής Νικάκης με τη συνεργασία του αρχιτέκτονα Ν. Ζαρίφη.

⁵¹ ΥΠΠΟ/ΑΝΑΣΤΗΛ/Α1 295/25091/10-6-81.

⁵² Ενδεικτικά: Λεμπέση 2002α, 2019-20, 2021· Kanta 1991· Schürmann 1996· Παπασάββας 2001· Ζαρίφης 2008, 2020· Muhly 2008, Muhly-Metaxa (forthcoming)· Αρχοντάκη 2012· Christakis 2014· Kotsonas (forthcoming).

και λειτουργίας του χώρου, ο οποίος παρέμεινε σε χρήση για διάστημα μεγαλύτερο των 26 αιώνων. Η μελέτη της αρχιτεκτονικής των οικοδομημάτων και των υπαιθρίων διαμορφώσεων σε συνδυασμό με τη μελέτη των κινητών αρχαιολογικών ευρημάτων έχει ως στόχο την καλύτερη κατανόηση και τον σαφέστερο προσδιορισμό των αρχιτεκτονικών κατασκευών και μετασκευών στις διαδοχικές χρονολογικές περιόδους (πίν. 10) κατά τη μακροχρόνια εξέλιξη του ιερού.

Η πλήρης καταγραφή και ο συστηματικός σχεδιασμός των ερειπίων είχε ιδιαίτερη σημασία, προκειμένου να διασωθούν οι πληροφορίες για τα αρχιτεκτονικά στοιχεία εκείνα, τα οποία διέτρεχαν κίνδυνο να χαθούν. Άλλωστε η περιγραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση⁵³ των σωζομένων αρχιτεκτονικών λειψάνων του ιερού θεωρείται απαραίτητη για την περιοδική συντήρηση του αρχαιολογικού χώρου και παρέχει το αναγκαίο υπόβαθρο για περαιτέρω εξειδικευμένες μελέτες διαμόρφωσης και ανάδειξης του μνημειακού συνόλου. Η συστηματική καταχώρηση όλων των αρχιτεκτονικών πληροφοριών αποτελεί επίσης τη βάση για τον συσχετισμό των στοιχείων, τα οποία διαθέτουμε σήμερα, με αυτά που πιθανώς θα προκύψουν στο μέλλον από την επέκταση της ανασκαφής, ή από την αποκάλυψη άλλων συναφών οικοδομημάτων. Η ολοκληρωμένη, κατά το δυνατόν, τεκμηρίωση της υπάρχουσας κατάστασης του ιερού της Σύμης εξασφαλίζει τις προϋποθέσεις για την καλύτερη αξιοποίηση όλων των σωζομένων στοιχείων για την ανασύνθεση της μορφής και την ερμηνεία της λειτουργίας του χώρου.

Η σπουδή για την καταγραφή, σχεδιαστική και περιγραφική, των αρχιτεκτονικών στοιχείων του ιερού συσχετίζεται και με τη συνεχώς αυξανόμενη ανησυχία, ότι η παρατηρούμενη επιδείνωση στην κατάσταση διατήρησης των ερειπίων σε λίγα χρόνια θα έχει επιδεινωθεί ακόμη περισσότερο και πολλές πληροφορίες θα έχουν οριστικά απολεσθεί⁵⁴. Οι αντίξοες κλιματολογικές συνθήκες, με τις μεγάλες θερμοκρασιακές μεταβολές, ιδιαίτερα κατά την άνοιξη, μεταξύ των ηλιαζομένων και των σκιερών πλευρών του ίδιου οικοδομικού στοιχείου, επιταχύνουν τη φθορά. Τα ιδιαίτερα γεωλογικά χαρακτηριστικά της περιοχής, με τα σαθρά εδάφη και τα υπόγεια νερά, επιτείνουν το πρόβλημα⁵⁵. Η ενδεχόμενη τοποθέτηση προστατευτικού στεγάστρου⁵⁶ παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα προσαρμογής του στο φυσικό περιβάλλον και ενέχει τον κίνδυνο αλλοίωσης της μορφής του χώρου. Παράλληλα, οι τεχνικές δυσκολίες της θεμελίωσης του στεγάστρου προκειμένου να μη θιγούν τα πυκνότερα ερείπια των κτισμάτων, αλλά και η ανάγκη εξασφάλισης στατικής αντοχής στη δυσμενή φόρτιση του χιονιού, καθιστούν την κατασκευή του αλλά και τη μετέπειτα συντήρησή του από προβληματική έως μη πραγματοποιήσιμη. Η λύση της κατάχωσης⁵⁷ μεγάλου τμήματος

⁵³ Οι πίνακες σχεδίων και φωτογραφιών αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της μελέτης και θεωρούνται απολύτως αναγκαίο συμπλήρωμα για την καλύτερη κατανόηση του κειμένου.

⁵⁴ Ήδη 20 χρόνια μετά τη διακοπή της ανασκαφής τα φερτά υλικά, τα οποία καταρακλούν από το βουνό κάθε χειμώνα μετά τις βροχές και τις χιονοπτώσεις, έχουν αρχίσει να κατακλύζουν τον ανεσκαμμένο χώρο καθώς η φύση διεκδικεί τον χώρο τον οποίο η αρχαιολογική σκαπάνη της είχε αφαιρέσει.

⁵⁵ Σύμφωνα με την προκαταρκτική γεωμορφολογική μελέτη της περιοχής, η οποία έγινε από τον καθηγητή G. Rapp το 1986, «το επικλινές πλάτωμα, όπου κτίσθηκε το ιερό, και οι κατακόρυφες βορεινές πλαγιές του αποτελούνται από χαλαρά ασβεστολιθικά πετρώματα, από σχιστόλιθο και χαλαζία, με υπόστρωμα σε ορισμένα σημεία όμοιο με λεπιδόλιθο, που έχει αμμώδη και λασπερή σύσταση, ιδιαίτερα πρόσφορη σε καθιζήσεις». Λεμπέση 1984, 453.

⁵⁶ Γνωμοδότηση Κ.Α.Σ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/1527/40747/20 Ιουνίου 2002.

⁵⁷ Λεμπέση 1995, 260.

της ανασκαφής θεωρείται πιθανή, καθώς παρουσιάζει σημαντικά πλεονεκτήματα ως επιλογή. Οι δυνατότητες συστηματικής περιοδικής συντήρησης του ιερού της Σύμης από την Αρχαιολογική Υπηρεσία είναι περιορισμένες αφενός λόγω έλλειψης πόρων και προσωπικού και, αφετέρου, του εξαιρετικά μεγάλου αριθμού μνημείων και αρχαιολογικών χώρων ευθύνης της.

Με βάση τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα αλλά και τις συμπληρωματικές πληροφορίες, οι οποίες προκύπτουν από τη μελέτη των χαρακτηριστικών της αρχιτεκτονικής σχεδίασης και των τρόπων δόμησης κάθε περιόδου, ως κύριος στόχος της μελέτης τίθεται η ανασύνθεση της μορφής και η κατανόηση της λειτουργίας του ιερού, τόσο των στεγασμένων χώρων του, όσο και των υπαίθριων διαμορφώσεών του δια μέσου των αιώνων.

Το εγχείρημα παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες, οι οποίες οφείλονται, κατά μιν τη μινωική εποχή στην ιδιαιτερότητα και στη μοναδικότητα του χώρου, κατά δε την 1η π.Χ. χιλιετία στα σχετικά περιορισμένα διαθέσιμα αρχιτεκτονικά στοιχεία τα σχετιζόμενα με τα οικοδομήματα και τις υπαίθριες διαμορφώσεις. Οι δυσκολίες επιτείνονται από την κακή διατήρηση των κτισμάτων, τις αλληπάλληλες αρχιτεκτονικές επεμβάσεις και τροποποιήσεις κατά την αρχαιότητα αλλά και τα διαταραγμένα, από τη φύση και από την ανθρώπινη επέμβαση, στρωματογραφικά δεδομένα⁵⁸. Είναι άλλωστε γνωστές οι σοβαρότατες δυσχέρειες οι σχετιζόμενες με τη μελέτη της στρωματογραφίας σε χώρους υπαίθριας λατρείας.

Δυστυχώς, οι αλληπάλληλες επεμβάσεις, οι μετασκευές και οι τροποποιήσεις στις διαμορφώσεις των οικοδομημάτων και των υπαίθριων χώρων δια μέσου των αιώνων καθώς επίσης και η εκτεταμένη φυσική φθορά των αρχιτεκτονικών καταλοίπων εξαφάνισαν πλήθος στοιχείων, καθιστώντας την προσπάθεια ανασύνθεσης της αρχιτεκτονικής του ιερού ιδιαίτερα δύσκολη υπόθεση. Η μοναδικότητα του ιερού της Σύμης, κατά την προϊστορική εποχή, δεν επιτρέπει τη συμπλήρωση των γνώσεών μας, σε θέματα οικοδομικά ή κτιριολογικά με βάση την αναλογία αντιστοιχών κατασκευών. Λόγω της απουσίας παραλλήλων υπάρχει πάντα ο κίνδυνος να προβληθεί η σημερινή μας αντίληψη της οργάνωσης του χώρου στο παρελθόν⁵⁹.

Η αδιάλειπτη λειτουργία του ιερού για διάστημα μεγαλύτερο των 26 αιώνων, απετέλεσε ισχυρό κίνητρο αναζήτησης όλων εκείνων των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της φυσικής διαμόρφωσης και του ευρύτερου περιβάλλοντος, τα οποία οδήγησαν στην επιλογή του συγκεκριμένου χώρου, ως χώρου λατρείας και τα οποία, στη συνέχεια, επηρέασαν τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, ανεξαρτήτως χρονικής περιόδου, καθορίζοντας κατευθύνσεις και επιβάλλοντας περιορισμούς. Σε όλο αυτό το διάστημα, οι αρχιτεκτονικές λύσεις, οι οποίες δόθηκαν, και οι βασικές αρχές σχεδιασμού, οι οποίες ακολουθήθηκαν, άλλοτε επηρέασαν μεταγενέστερες αρχιτεκτονικές διαμορφώσεις και άλλοτε ήταν απλώς αντιστοιχες με προγενέστερες κατασκευές. Η συνέχιση της λειτουργίας του χώρου ως ιερού για μία τόσο μεγάλη χρονική περίοδο δεν είναι δυνατόν παρά να επηρέασε, κατά κάποιον τρόπο, και το τυπικό της λατρείας⁶⁰. Πράγματι, η

⁵⁸ Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα διαταραγμένων στρωμάτων σε χώρο υπαίθριας λατρείας αποτελεί η συνεύρεση παλαιοανακτορικών και ρωμαϊκών οστράκων στο νοτιοδυτικό τομέα της ανασκαφής. Λεμπέση 1992, 229.

⁵⁹ Hitchcock 1998, 68.

⁶⁰ Nilsson 1950, 457.

αρχαιολογική έρευνα επεσήμανε στοιχεία, τα οποία υποδηλώνουν άλλοτε μεν επιβίωση, άλλοτε δε αναβίωση, έστω και με διαφοροποιημένη μορφή, συγκεκριμένων τελετουργιών.

Κατά την επισκόπηση των αρχιτεκτονικών μετασχηματισμών, οι οποίοι είχαν ως αποτέλεσμα μία περίπλοκη συσσώρευση αρχιτεκτονικών κατασκευών στον χώρο του ιερού της Κάτω Σύμης, σημαντική υπήρξε η προσπάθεια να συντεθεί και να ερμηνευθεί η, έστω και γενική, εικόνα της εξέλιξης, μίας εξέλιξης βαθύτατα επηρεασμένης από τρεις βασικούς παράγοντες:

- α. Από τη διαχρονική επίδραση και τη δυναμική του ιδιομόρφου φυσικού περιβάλλοντος.
- β. Από τις εκάστοτε θρησκευτικές αντιλήψεις και τις πρακτικές της λατρείας.
- γ. Από την αξιοποίηση της σωζόμενης αρχιτεκτονικής υποδομής παλαιότερων περιόδων και την ενσωμάτωσή της στις νεώτερες κατασκευές.

Στόχος παράλληλος, και συχνά συμπληρωματικός, υπήρξε η μελέτη των υλικών και των τρόπων δόμησης⁶¹, οι οποίοι εφαρμόστηκαν και εξελίχθηκαν στο ιερό κατά τη μακροχρόνια διάρκεια της λειτουργίας του. Ασβεστόλιθοι, σε μεγάλη αφθονία στη γύρω περιοχή, χρησιμοποιήθηκαν σχεδόν αποκλειστικά στο ιερό της Σύμης, με διαφοροποιήσεις, σε κάθε περίοδο, ως προς τα μεγέθη, τον τρόπο επεξεργασίας, αλλά και τον τρόπο κτισίματος των τοίχων. Η επισήμανση των μικρών αυτών διαφοροποιήσεων (πίν. 229, 230) οδήγησε στην κατανόηση της διαδοχής των αρχιτεκτονικών φάσεων και επέτρεψε τον προσδιορισμό των επεμβάσεων, όχι πάντοτε χωρίς προβλήματα, καθώς η επαναχρησιμοποίηση υλικού από παλαιότερα κτίσματα παρουσίασε, σε αρκετές περιπτώσεις, μία κάπως παραπλανητική πρώτη εικόνα σχετική με τη χρονολόγηση των κατασκευών. Κατά τη μελέτη των δομικών υλικών, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στο ιερό της Σύμης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασαν τα θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών από σερπαντινίτη (πίν. 232-245), τα προερχόμενα από το πρώτο παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Η συστηματική καταγραφή και μελέτη τους⁶² είχαν ως στόχο την εξαγωγή συμπληρωματικών συμπερασμάτων για τη μορφή του κτιριακού συγκροτήματος, στο οποίο ανήκαν. Ενδιαφέρον παρουσίασε επίσης η μελέτη των κεραμίδων⁶³ (πίν. 246-258), θραύσματα των οποίων συλλέχθηκαν σε μεγάλες ποσότητες στον χώρο της ανασκαφής. Η συστηματική καταγραφή και η μελέτη τους, η διάκριση των διαφορετικών τύπων και η χρονολόγησή τους οδήγησε στην επισήμανση όχι μόνο των χρονικών περιόδων, κατά τις οποίες υπήρχαν στεγασμένα οικοδομήματα στο ιερό, αλλά και των διαδοχικών επισκευών σε συγκεκριμένα κτίσματα.

Η μελέτη της μακραίωνης λειτουργίας του ιερού της Σύμης με τη διαχρονική εξέλιξη της αρχιτεκτονικής των κτισμάτων και των υπαιθρίων διαμορφώσεων, καθόρισε ως τελικό, αλλά δύσκολα προσεγγίσιμο, στόχο την εξαγωγή συμπερασμάτων, ή, όπου τούτο δεν ήταν δυνατόν, τη διατύπωση σκέψεων για τη λειτουργία και τη χρήση των χώρων, όπως αντικατοπτρίζονται στην αρχιτεκτονική σύνθεση, με τις ποικίλες κατασκευαστικές πρακτικές.

⁶¹ Βλ. κεφ. 13.

⁶² Βλ. κεφ. 19 «Κατάλογος λίθινων μελών».

⁶³ Ζαρίφης 2020.

2. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΛΕΙΨΑΝΑ, ΧΡΟΝΟΛΟΓΟΥΜΕΝΑ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΗΣ ΜΜ ΙΑ Η΄ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΜΜ ΙΒ ΠΕΡΙΟΔΟ. ΤΟ ΚΤΙΡΙΟ Υ

Αρχιτεκτονικά στοιχεία (πίν. 10), τα οποία βρέθηκαν στη δυτική και στη νότια περιοχή της ανασκαφής του ιερού της Σύμης, εντάσσονται σε στρώματα χαμηλότερα των αποκαλυφθέντων κτιριακών παλαιοανακτορικών συγκροτημάτων V και U⁶⁴. Από τη μελέτη των ελαχίστων δειγμάτων κεραμικής⁶⁵, τα οποία σχετίζονται με τον χώρο, προέκυψε ότι οι κατασκευές αυτές ανήκουν, ενδεχομένως, στα τέλη της ΜΜ ΙΑ περιόδου, αλλά πιθανότερα στην πρώιμη ΜΜ ΙΒ περίοδο, και επομένως χρονολογούνται στο μεταίχμιο μεταξύ προανακτορικής και παλαιοανακτορικής περιόδου (περί το 1900 π.Χ.).

Στο ανασκαφικό ορθογώνιο Z52 αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου⁶⁶ (Z523) με διεύθυνση Β-Ν (πίν. 13, 15). Ο τοίχος αυτός με πάχος 0.50m και σωζόμενο μήκος 2.50m είναι κατασκευασμένος από μικρές ακανόνιστες πέτρες, διαθέτει πρόσωπο μόνο προς τα δυτικά και σώζεται σε ύψος ενός δόμου. Η θέση του, η διεύθυνσή του αλλά και το υψόμετρο θεμελίωσής του τον σχετίζουν άμεσα με τις κατασκευές στο ορθογώνιο Θ53.

Στον νότιο τομέα, στο ανασκαφικό ορθογώνιο Θ53, δύο παράλληλοι τοίχοι⁶⁷ (Θ534) και (ΘΙ531), έχουν διεύθυνση Β-Ν (πίν. 12α, 13, 15) και πιθανώς να ανήκαν σε κάποια διαμόρφωση βαθμιδωτής πρόσβασης από τα δυτικά προς τα ανατολικά, όπου βρίσκεται η πηγή. Επειδή η κατασκευή τους είναι προγενέστερη του κτιρίου V, χωρίς όμως να έχει βρεθεί κεραμική της ΜΜ ΙΑ περιόδου, αλλά μόνο της ΜΜ ΙΒ περιόδου, η χρονολόγησή τους προσδιορίζεται στη ΜΜ ΙΑ/ΙΒ περίοδο. Οι τοίχοι παρουσιάζουν πρόσωπο μόνο προς τα δυτικά, γεγονός το οποίο υποδηλώνει την αντερειαματική λειτουργία τους, όπως άλλωστε ισχύει και για τον τοίχο (Z523) στο ανασκαφικό ορθογώνιο Z52. Το μέσο πάχος του τοίχου (Θ534) δεν υπερβαίνει τα 0.40m, ενώ του (ΘΙ531) τα 0.20m. Και στους δύο αυτούς τοίχους σώζεται από ένας μόνο δόμος. Η κατάσταση διατήρησής τους χαρακτηρίζεται κακή.

Στα δυτικά, στο ανασκαφικό ορθογώνιο Z51 (πίν. 12β,γ,δ, 13, 14, 16), διατηρείται ο αναλημματικός τοίχος β1 (Z517), με διεύθυνση Α-Δ, ο οποίος, από κοινού με τους τοίχους (Z516) και (Z518), σχηματίζει τμήμα μικρού δωματίου⁶⁸, στο οποίο δόθηκε η ονομασία Υ. Το δωμάτιο έχει πλάτος 1.60m, ενώ το ορατό μήκος του δεν υπερβαίνει τα 1.10m. Το θυραίο του άνοιγμα, ελαχίστων διαστάσεων, μόλις 0.45m, επικοινωνεί, προς τα δυτικά, με τον ελεύθερο χώρο, ο οποίος ορίζεται προς τα βόρεια από τον προεκτεινόμενο προς τα δυτικά αναλημματικό τοίχο (Z517). Το πάχος των τοίχων (Z516) και (Z518), οι οποίοι περιβάλλουν το δωμάτιο, είναι κατά προσέγγιση 0.55m. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος τους δεν υπερβαίνει τα 0.60m και αντιστοιχεί σε τρεις δόμους από μικρούς ακανόνιστους λίθους. Δεν υπάρχουν ευρήματα, τα οποία να υποδηλώνουν τη λειτουργία του χώρου, ούτε παρατηρείται κάποια ομοιότητα με τις μεγάλης κλίμακας κατασκευές των παλαιοανακτορικών κτιριακών συγκροτημάτων V και U. Πρόκειται σαφώς για μία

⁶⁴ Βλ. κεφ. 3 και 4.

⁶⁵ Christakis 2014, 9· Muhly-Metaxa (forthcoming).

⁶⁶ Λεμπέση 1992, 230.

⁶⁷ Λεμπέση 1993, 228.

⁶⁸ Λεμπέση 1993, 224.

υποτυπώδη κατασκευή σχετιζόμενη⁶⁹, κατά κάποιον τρόπο, με τις εργασίες ανέγερσης του κτιριακού συγκροτήματος V. Το κτίριο Υ χρονολογείται στην πρώτη MM IB περίοδο καθώς η κατασκευή του προηγείται της κατασκευής του κτιριακού συγκροτήματος V.

Βορειότερα, οι δύο αναλημματικοί τοίχοι β2 και β3 (πίν. 13, 14), αναγκαία διαμόρφωση του εξαιρετικά επικλινούς εδάφους, θεωρούνται σύγχρονοι με το κτίριο Υ και χρονολογούνται στην πρώτη MM IB περίοδο. Η κατασκευή τους είναι πρόχειρη με μικρούς ακανόνιστους λίθους και η διατήρησή τους κακή.

Τα ελάχιστα σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα, τα παλαιότερα των μεγάλων παλαιοανακτορικών συγκροτημάτων V και U, δεν μας επιτρέπουν την οποιαδήποτε, έστω γενική και ασαφή, ανασύνθεση της μορφής των κτισμάτων και των υπαιθρίων διαμορφώσεων της πρώτης MM IB περιόδου στον χώρο του ιερού.

⁶⁹ Muhly-Metaxa (forthcoming).

3. ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟ⁷⁰ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ V

Στις αρχές της παλαιοανακτορικής περιόδου ένα σημαντικό κτιριακό συγκρότημα, στο οποίο από τους ανασκαφείς δόθηκε η ονομασία V, κατασκευάσθηκε στον χώρο του ιερού (πίν. 17). Η ποιότητα των αρχιτεκτονικών λειψάνων, η πολυτελής κατασκευή του⁷¹ και οι επιμέρους οικοδομικές λεπτομέρειες το χρονολογούν στη MM IB περίοδο (1900-1800 π.Χ.) και σε περίοδο λίγο μεταγενέστερη από την ίδρυση των πρώτων ανακτόρων, καθώς προϋποθέτουν μία αντίστοιχη κατασκευαστική εμπειρία και αποκλείουν οποιαδήποτε πιθανότητα να είναι προγενέστερο⁷².

Οι στεγασμένοι και οι ημιυπαίθριοι χώροι του κτιριακού συγκροτήματος V κατελάμβαναν έκταση 600m², περίπου, και διακρίνονται για την ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή τους. Σήμερα το συγκρότημα V σώζεται αποσπασματικά (πίν. 17β, 20, 21), σε επίπεδο θεμελίων (πίν. 30, 31), κυρίως στον νοτιοδυτικό τομέα της ανασκαφής, εκεί όπου βρέθηκαν τα θεμέλια της κάποτε επιβλητικής εισόδου του κτιρίου (πίν. 17α,δ, 18α,β). Τα σωζόμενα τμήματα επιβεβαιώνουν ότι πριν από την κατασκευή του, προηγήθηκαν εκοκαφή, ισοπέδωση και διαμόρφωση του χώρου, όπου επρόκειτο να ανεγερθεί το κτίριο. Τοίχοι καλοκτισμένοι και ισχυροί με ημίεργους λίθους, εσωτερικά επιχρίσματα σε χρώμα λευκό, γαλάζιο, κόκκινο και κίτρινο, πλακόστρωτα δάπεδα με μεγάλες, ασβεστολιθικές πλάκες παντού, οικοδομικά στοιχεία αξιοπρόσεκτα, όπως βάσεις παρασιτάδων (πίν. 240-243) σχήματος L, βάσεις κιόνων (πίν. 236-239) και θραύσματα αγωγών (πίν. 232-234) από σερπαντινίτη⁷³, κατασκευαστικές λεπτομέρειες ενδιαφέρουσες και προηγμένες για την εποχή, συνθέτουν την εικόνα ενός ιδιαίτερα σημαντικού κτιριακού συγκροτήματος⁷⁴. Η εκ νέου χρήση του οικοδομικού του υλικού, μετά την καταστροφή του κτιρίου, για την οικοδόμηση του δευτέρου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U, εξαφάνισε πολλά από τα στοιχεία, τα οποία θα μας ήταν χρήσιμα στην κατανόηση του σχεδίου του. Η διάβρωση των εδαφών στα νότια του συγκροτήματος συνετέλεσε στην καταστροφή των τοίχων του στην περιοχή αυτή.

3.1. Τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία του κτιριακού συγκροτήματος V

Η νότια είσοδος (πίν. 18β, 20, 29) είναι το καλύτερα διατηρημένο τμήμα του συγκροτήματος⁷⁵. Οι ισχυροί τοίχοι (I532) και (IK531) (πίν. 30α) πάχους 1.00m αποτελούν τα προς τα δυτικά και τα προς τα ανατολικά, αντιστοιχώς, όρια του πλακόστρωτου της εισόδου, η οποία έχει πλάτος 3.00m. Από τους δύο τοίχους, ο δυτικός (I532) σώζεται μόνο σε επίπεδο θεμελίων, κατασκευασμένων από ακανόνιστους λίθους. Ο ανατολικός⁷⁶ όμως τοίχος (IK531) σώζεται σε ύψος 0.70m επάνω από το πλακόστρωτο και είναι κατασκευασμένος από πελεκημένους πλακοειδείς λίθους (πίν. 18γ). Ιδιαίτερη εντύπωση προξενεί η επιμελημένη κατασκευή του τοίχου με την παρεμβολή μικρών

⁷⁰ Ο όρος χρησιμοποιείται μόνον ως χρονολογικός προσδιορισμός.

⁷¹ Λεμπέση 1988, 248-249· 1990, 300-301.

⁷² Λεμπέση 1993, 213-215.

⁷³ Πετρώματα σερπαντινίτη απαντώνται στην ευρύτερη περιοχή Βιάννου και Άρβης. Ορφανουδάκη-Μανουσάκη 1987, 43, 56.

⁷⁴ Λεμπέση 1990, 308.

⁷⁵ Λεμπέση 1993, 228· 1996, 309.

⁷⁶ Λεμπέση 1987β, 279· 1988, 246.

χαλικίων ανάμεσα στους δόμους με αισθητικό αποτέλεσμα, το οποίο θα ήταν ενδιαφέρον, εάν ο τοίχος δεν ήταν επιχρισμένος. Στο σημείο επαφής του με το πλακόστρωτο σχηματίζεται κλιμακωτή ευθυντηρία, με μέγιστο ύψος 0.20m από τις πλάκες του πλακόστρωτου, η οποία προεξέχει περί τα 0.05m από τον υπερκείμενο τοίχο. Το πλακόστρωτο είναι κατασκευασμένο με μεγάλες ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες με διαστάσεις, κατά μέσον όρο, 0.40X0.70m², καταλαμβάνει έκταση 3.00X7.50m² και παρουσιάζει κλίση ανόδου 10%, περίπου, από τα νότια προς τα βόρεια. Στη βόρεια απόληξή του, μία σειρά πλακών σχηματίζει αναβαθμό ύψους 0.20m, ο οποίος όμως αποτελεί μεταγενέστερη επισκευή, κατά πάσα πιθανότητα (πίν. 29). Το νότιο όριο του πλακόστρωτου της εισόδου και των εκατέρωθεν τοίχων δεν έχει σωθεί, λόγω υποχώρησης και διάβρωσης του εδάφους σε ολόκληρη αυτή την περιοχή. Εξαιτίας αυτής ακριβώς της καθίζησης του εδάφους, η κλίση ανόδου πιθανώς να παρουσιάζεται σήμερα μεγαλύτερη της αρχικής.

Ανατολικά της εισόδου⁷⁷, τα θεμέλια εσωτερικών⁷⁸ τοίχων ορίζουν τέσσερις χώρους προς τους οποίους οι προσβάσεις δεν έχουν προσδιοριστεί και η χρήση τους παραμένει άγνωστη. Από αυτούς, ένας ήταν ορθογωνικός με διαστάσεις 2.40X3.40m², ένας επιμήκης με πλάτος 1.70m και μήκος 4.80m τουλάχιστον, ενώ οι διαστάσεις των άλλων χώρων δεν είναι προσδιορίσιμες (πίν. 17β,γ, 29).

Προς τα δυτικά, ο ισχυρός εξωτερικός τοίχος (HΘ531-Θ535), πάχους 0.90m, παράλληλος του δυτικού τοίχου της εισόδου και σε απόσταση 4.00m από αυτόν, δημιουργεί δύο τουλάχιστον εσωτερικούς χώρους, των οποίων το βόρειο και το νότιο όριο δεν έχουν σωθεί (πίν. 28). Ο μεταξύ τους διαχωριστικός τοίχος (Θ532) είναι ισχυρής κατασκευής με πάχος 0.75m, υποδηλώνοντας ότι οι εσωτερικές διαστάσεις των δύο αυτών χώρων ήταν αρκετά μεγάλες. Στη νοτιοδυτική γωνία και στον εξωτερικό τοίχο του βορειότερου από τους δύο χώρους δημιουργείται μικρό θυραίο άνοιγμα, εύρους 0.70m.

Βορειοανατολικά της εισόδου⁷⁹, στα ανασκαφικά ορθογώνια I52, K51 και K52, ίχνη θεμελίων τοίχων (I527 και ανώνυμοι), με διεύθυνση Α-Δ, όριζαν πιθανώς εσωτερικό διάδρομο επικοινωνίας, πλάτους 1.60m (πίν. 27, 29). Στα βόρεια αυτού του διαδρόμου, πλακόστρωτα δάπεδα από μεγάλες ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες, οι οποίες εδράζονται κατευθείαν στο φυσικό έδαφος, προσχωσιγενές, σχιστολιθικό, ή βραχώδες (πίν. 26, 27), έχουν βρεθεί σε έκταση 220m² περίπου. Αξιοσημείωτο είναι ότι δεν βρέθηκαν καθόλου ίχνη τοίχων στην έκταση αυτή, είτε γιατί αποξηλώθηκαν, είτε γιατί καλύπτονται από τις μεταγενέστερες κατασκευές. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανακάλυψη δύο ασβεστολιθικών βάσεων κίωνων στο ανασκαφικό ορθογώνιο I50 (πίν. 26). Η διάμετρος της πρώτης είναι 0.37m και της δεύτερης 0.28m. Η μεταξύ τους απόσταση είναι 2.08m και τα κέντρα τους ορίζουν άξονα παράλληλο με τους σωζόμενους τοίχους του κτιριακού συγκροτήματος V και με διεύθυνση Β-Ν.

Στο ανασκαφικό ορθογώνιο Λ49 και στον διάδρομο ΛΜ49 αποκαλύφθηκε η βορειοανατολική γωνία⁸⁰ του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V (πίν. 47, 48), η οποία διατηρήθηκε και ενσωματώθηκε στην κατασκευή του μεταγενέστερου κτιριακού συγκροτήματος U. Πρόκειται για τον ισχυρό τοίχο (ΛΜ491), πάχους 0.90m, από

⁷⁷ Λεμπέση 1983, 364· 1985β, 283.

⁷⁸ Λόγω του πάχους τους, το οποίο δεν υπερβαίνει τα 0.55m.

⁷⁹ Λεμπέση 1977, 406· 1987β, 281.

⁸⁰ Λεμπέση 1995, 251-253· 1996, 305.

πλακοειδείς λίθους. Η ανατολική πλευρά της γωνίας σώζεται σε μήκος 5.00m και σε ύψος 1.75m.

Στον βορειοδυτικό τομέα της ανασκαφής δύο ισχυροί αντερειαματικοί τοίχοι ο (Δ462) και ο (Δ451-ΔΕ451-Ε451) γωνιάζουν και ορίζουν τη συμβολή δύο βαθμιδωτών προσβάσεων (πίν. 19, 21, 22-24, 32). Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους διαφόρων μεγεθών. Μικροί βράχοι έχουν ενσωματωθεί στην κατασκευή τους. Ο τοίχος (Δ451-ΔΕ451-Ε451) (πίν. 22, 23, 32α, 32δ) έχει πρόσωπο μόνο προς τα βόρεια, ενώ ο τοίχος Δ462 (πίν. 24, 32β, 32γ) μόνο προς τα δυτικά. Ο τοίχος (Δ451-ΔΕ451-Ε451), με διεύθυνση Α-Δ σώζεται σε μήκος 12.00m. Ο τοίχος (Δ462), με διεύθυνση Β-Ν, σώζεται σε μήκος 6.90m. Με βάση τις σωζόμενες βαθμίδες (Γ461) στα δυτικά του τοίχου (Δ462), το πλάτος της πρόσβασης με διεύθυνση Β-Ν πρέπει να υπερέβαινε τα 3.50m, προσδίδοντας σε αυτήν μνημειακό χαρακτήρα. Το πλάτος της πρόσβασης με διεύθυνση Α-Δ, στη βόρεια πλευρά του τοίχου (Δ451-ΔΕ451-Ε451), δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί, καθώς τα λείψανα των βαθμίδων (ΔΕ452) και (Ε452) δεν έχουν σωθεί σε όλο τους το μήκος (πίν. 22).

Από την ανασκαφική έρευνα επιβεβαιώνεται ο συσχετισμός του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V με τις διαμορφώσεις προσβάσεων στον βορειοδυτικό τομέα της ανασκαφής. Άλλωστε το μεγάλο πλάτος της βαθμιδωτής ανόδου (πίν. 19γ, 19δ, 24) στο ανασκαφικό ορθογώνιο Γ46 υποδηλώνει κατασκευή σχετιζόμενη με σημαντικό κτίριο.

Η διάταξη των προσβάσεων είναι σύμφωνη με τις φυσικές ορεινές διόδους προς το οροπέδιο του Ομαλού στα βόρεια, και προς το οροπέδιο στο Λάπαθο στα ανατολικά (πίν. 3-5).

Αρκετά μεγάλος αριθμός αρχιτεκτονικών μελών του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V, κατασκευασμένων από σερπαντινίτη, βρέθηκε ενσωματωμένος σε μεταγενέστερα κτίρια. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται βάσεις κιόνων, βάσεις πολυθύρων και τμήματα αγωγών. Λίγα αρχιτεκτονικά μέλη παραμένουν ακόμη ενσωματωμένα σε τοίχους μεταγενέστερων κτιρίων, ενώ αρκετά έχουν αποτοιχιστεί⁸¹.

Τα ελάχιστα σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία από το πρώτο παλαιοανακτορικό συγκρότημα V, η καταστροφή του από εξωτερική αιτία, πιθανώς από κάποιο μεγάλο σεισμό, η επανάχρηση του οικοδομικού του υλικού σε μεταγενέστερες κατασκευές και η φθορά του χρόνου, μεγαλύτερη λόγω παλαιότητας από ό,τι στα άλλα οικοδομήματα, δημιουργούν σοβαρότατα εμπόδια στην ανασύνθεση της μορφής του. Η προσέγγιση του προβλήματος γίνεται διά μέσου τριών διαφορετικών θεωρήσεων:

α. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα, έστω και ανεπαρκή για τον σχηματισμό μίας στοιχειώδους εικόνας του συγκροτήματος, αποτελούν τη βάση της μελέτης.

β. Τα αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία ενσωματώθηκαν σε μεταγενέστερες κατασκευές και κατά την ανασκαφική έρευνα αποτοιχίστηκαν και φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, αποδεικνύονται χρήσιμα για τη συμπλήρωση των γνώσεών μας και για τον σχηματισμό μίας καλύτερης εικόνας κάποιων κατασκευαστικών λεπτομερειών.

γ. Η μελέτη του λειτουργικού διαγράμματος (πίν. 69) του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U μάς οδηγεί στην επισήμανση στοιχείων του αρχιτεκτονικού

⁸¹ Βλ. κεφ. 19 «Κατάλογος λίθινων μελών».

σχεδιασμού (πίν. 34), τα οποία επιβίωσαν από το παλαιότερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα V.

3.2. Η ανασύνθεση της μορφής του V με βάση τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα

Το ισχυρότερο από τα δομικά στοιχεία των ερειπίων του συγκροτήματος V είναι ο ανατολικός τοίχος (IK531) της νότιας εισόδου. Με πάχος 1.00m, σωζόμενο ύψος 0.70m, σωζόμενο μήκος μεγαλύτερο των 7.50m και με μία ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή από λαξευμένους πλακοειδείς λίθους, παρουσιάζει δυτική όψη επίπεδη και ανεπηρέαστη από τα οποιαδήποτε γεωλογικά φαινόμενα. Στην προσπάθεια ανασύνθεσης της μορφής του οικοδομήματος, θεωρούμε ότι η δυτική παρειά του τοίχου (IK531) καθορίζει την υλοποίηση επί του εδάφους του συστήματος ορθογωνίως τεμνομένων αξόνων, το οποίο εφαρμόστηκε κατά τον σχεδιασμό και την κατασκευή του κτιριακού συγκροτήματος.

Ο συσχετισμός του άξονα με διεύθυνση B-N, ο οποίος ορίζεται από τη δυτική παρειά του τοίχου (IK531), με τη βορειοανατολική γωνία του συγκροτήματος, όπως αυτή αποκαλύφθηκε στον ανασκαφικό διάδρομο Λ48/49, ορίζουν ένα ορθογώνιο παραλληλόγραμμο (πίν. 33) με διαστάσεις 18.20m κατά τη διεύθυνση Α-Δ και μεγαλύτερη⁸² των 22.60m κατά τη διεύθυνση Β-Ν. Η διάσταση 18.20m δεν θεωρείται τυχαία. Απαντάται σε όψεις ανακτόρων και σημαντικών μινωικών κτιρίων⁸³ και αντιπροσωπεύει μήκος 60 μινωικών ποδών⁸⁴. Η άλλη διάσταση του ορθογωνίου, εκφρασμένη σε μινωικούς πόδες, ήταν οπωσδήποτε μεγαλύτερη των 75ΜΠ⁸⁵, και αν θεωρήσουμε ότι ο νότιος τοίχος είχε πάχος 3ΜΠ, τότε η διάσταση του ορθογωνίου θα ήταν μεγαλύτερη των 78ΜΠ, πιθανότατα ίση με 80ΜΠ. Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις το τμήμα του πρώτου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V, στα ανατολικά του πλακόστρωτου της νότιας εισόδου, είχε κάτοψη ορθογωνική με διαστάσεις 18.20X24.30m² ή 60X80ΜΠ². Διάσταση του ορθογωνίου, κατά τον άξονα Β-Ν, μεγαλύτερη των 80ΜΠ δεν θα ήταν εφικτή, λόγω της απότομης κλίσης του εδάφους προς τα νότια. Άλλωστε το γεγονός ότι η αναλογία των διαστάσεων ισούται με 3/4 επιτρέπει την εύκολη υλοποίηση του ορθογωνίου επί του εδάφους (πίν. 33).

Οι διαστάσεις του ορθογωνίου παραλληλογράμμου, ως πολλαπλάσια των 10ΜΠ, και η αναλογία των πλευρών του υποδηλώνουν ότι το συγκρότημα V πιθανώς να σχεδιάστηκε με βάση κάρναβο⁸⁶ 10X10ΜΠ². Τρία ακόμη δομικά-αρχιτεκτονικά στοιχεία του V, τα οποία σώθηκαν, ενισχύουν την παραπάνω άποψη. Στο ανασκαφικό ορθογώνιο I50 αποκαλύφθηκε βάση κίονα⁸⁷ (πίν. 26, 33), η οποία απέχει απόσταση ακριβώς ίση με 10ΜΠ από το βόρειο όριο του πρώτου παλαιοανακτορικού

⁸² Η νότια απόληξη του τοίχου (IK531) δεν σώθηκε, ώστε να είναι δυνατός ο επακριβής καθορισμός της διάστασης του ορθογωνίου κατά τη διεύθυνση Β-Ν.

⁸³ Graham 1960, 335-341· 1972, 223-225.

⁸⁴ Το μήκος ενός μινωικού ποδός υπολογίζεται ίσο με 0.3036m. Graham 1972, 224.

⁸⁵ Ως συντομογραφία του μινωικού ποδός τίθεται ο συμβολισμός ΜΠ.

⁸⁶ Καθώς στη μινωική αρχιτεκτονική η κατασκευή των τοίχων δεν ακολουθεί επακριβώς τη χάραξη του κάρναβου, και οι τοίχοι τοποθετούνται άλλοτε από τη μία πλευρά και άλλοτε από την άλλη των κατασκευαστικών γραμμών, υπάρχει πάντοτε ο κίνδυνος η προσπάθεια ορισμού των γραμμών χάραξης να οδηγήσει σε ουσιαστικές παρεκκλίσεις. Hitchcock 1998, 72.

⁸⁷ Λεμπέση 1993, 213-214.

συγκροτήματος⁸⁸. Στο ανασκαφικό ορθογώνιο Λ49 (πίν. 25, 33) και ακριβώς κάτω από τον διαχωριστικό τοίχο (Λ492)⁸⁹, αποκαλύφθηκαν ίχνη τοίχου, με διεύθυνση Α-Δ και παράλληλου προς τη βόρεια πλευρά του ορθογωνίου παραλληλογράμμου του περιγράμματος του ανατολικού τομέα του V, σε απόσταση ακριβώς 10ΜΠ από αυτήν. Τέλος, στο ανασκαφικό ορθογώνιο Κ53 (πίν. 29, 33) αποκαλύφθηκε τοίχος⁹⁰ με διεύθυνση Β-Ν σε απόσταση 10ΜΠ προς τα ανατολικά του τοίχου (ΙΚ531).

Ίχνη τοίχων, οι οποίοι σώζονται σε επίπεδο θεμελίων, στον ανασκαφικό διάδρομο ΙΚ51 και στα ανασκαφικά ορθογώνια Κ51, Λ51, Ι52 και Λ52, σχηματίζουν ένα είδος πλακοστρωμένου διαδρόμου, πλάτους 6ΜΠ, με διεύθυνση Α-Δ. Οι τοίχοι είναι μετατοπισμένοι και παρουσιάζουν ολίσθηση και δεξιόστροφη στροφή 6° περίπου⁹¹ (πίν. 33). Η αναιρέση της παραμόρφωσης έχει ως αποτέλεσμα την ταύτιση του άξονα του διαδρόμου με τον άξονα, κατά τη διεύθυνση Α-Δ, στο μέσο του ορθογωνίου παραλληλογράμμου του περιγράμματος του ανατολικού τομέα του V. Η απόσταση των πλευρικών τοίχων του διαδρόμου από τον άξονα είναι 3ΜΠ. Στη νοητή απόληξη του διαδρόμου προς τα δυτικά και στη συμβολή του με τον πλακοστρωμένο διάδρομο της νότιας εισόδου σχηματίζεται αναβαθμός, ο οποίος θεωρείται ως στοιχείο του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού της επικοινωνίας στο εσωτερικό του συγκροτήματος V. Το στοιχείο αυτό καθώς και η διάσπαση του βόρειου τοίχου του διαδρόμου, υπάρχει πιθανότητα να σχετίζονται με την ύπαρξη περιστυλης αίθουσας στο κέντρο του συγκροτήματος.

Ο σχεδιασμός και η διαστασιολόγηση των αρχιτεκτονικών στοιχείων, τα οποία διασώθηκαν στον δυτικό τομέα, δεν ακολουθούν τον κάρναβο σχεδιασμού του ανατολικού τομέα. Το γεγονός φαίνεται παράδοξο, διότι η πλακοστρωμένη νότια είσοδος του συγκροτήματος αποτελεί ισχυρό στοιχείο της αρχιτεκτονικής του σύνθεσης. Η προσεκτική μελέτη των διαστάσεων τόσο της πλακοστρωμένης εισόδου, όσο και των ερειπίων του συγκροτήματος στη νοτιοδυτική γωνία, μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το πλάτος της εισόδου είναι ακριβώς το μισό του πλάτους του οικοδομήματος, το οποίο ορίζεται από τους τοίχους (Θ535) στα δυτικά και (Ι532) στα ανατολικά. Το πλάτος της εισόδου ισούται με 2.73m, το οποίο αντιστοιχεί σε 9ΜΠ, ενώ το πλάτος του οικοδομήματος, όπως ορίστηκε παραπάνω, είναι 5.46m, ή 18ΜΠ. Εάν θεωρήσουμε ότι ο βόρειος τοίχος του πρώτου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V ήταν συνεχής και εάν σχηματίσουμε κάρναβο με βασική διάσταση 9Χ9ΜΠ, τότε οδηγούμαστε στην ένταξη του δυτικού τομέα σε ορθογώνιο παραλληλόγραμμο, με διαστάσεις 3 καννάβων κατά τη διεύθυνση Α-Δ και τουλάχιστον 7 καννάβων κατά τη διεύθυνση Β-Ν, εφαιπόμενο με το ορθογώνιο παραλληλόγραμμο του περιγράμματος του ανατολικού τομέα (πίν. 33).

Στην παραπάνω χάραξη του καννάβου εντάσσεται με ακρίβεια ο τοίχος (Θ532), με διεύθυνση Α-Δ. Η μεγάλη διάσταση του ορθογωνίου θα μπορούσε να επεκταθεί από τους

⁸⁸ Μία δεύτερη βάση κίονα, μικρότερη σε διάμετρο από την προηγούμενη, δεν εμπίπτει στον κάρναβο και παρεκκλίνει από τον άξονα με διεύθυνση Β-Ν, ο οποίος διέρχεται από το κέντρο της πρώτης βάσης. Θεωρούμε ότι οι δύο βάσεις ανήκαν σε κίονες με διαφορετική στατική λειτουργία. Στη μεγαλύτερη αντιστοιχούσε κεντρικό υποστύλωμα δωματίου, ενώ στη μικρότερη κίονας για τη διαμόρφωση εισόδου ή τη στήριξη πλευρικού τοίχου φωταγωγού.

⁸⁹ Λεμπέση 1995, 248-253.

⁹⁰ Λεμπέση 1988, 246, εικ. 2.

⁹¹ Την ίδια στροφή παρατηρούμε και στο νοτιότερο τμήμα του τοίχου (ΛΜ491).

ειπά στους οκτώ καννάβους, περιλαμβάνοντας είτε μία πιθανή προέκταση του δωματίου στη νοτιοδυτική γωνία κατά έναν κάνναβο προς τα νότια, είτε συνέχεια του πλακοστρωμένου διαδρόμου εισόδου, ο οποίος στην περίπτωση αυτή θα έστρεφε κατά 90° κατευθυνόμενος προς τα δυτικά. Η σοβαρή καθίζηση του εδάφους και η πλήρης καταστροφή του κτιριακού συγκροτήματος V, στον χώρο της νοτιοδυτικής του γωνίας, δεν μας επιτρέπουν να τεκμηριώσουμε τη μία ή την άλλη άποψη με βάση ανασκαφικά στοιχεία. Θεωρούμε όμως ως πλέον πιθανή τη στροφή του πλακόστρωτου προς τα δυτικά⁹², διότι η μορφολογία του εδάφους με τη μεγάλη κλίση προς τα νότια καθιστά δυσκολότερη την πρόσβαση.

Η υπόθεση περί πλακοστρωμένης οδού εισόδου στη νοτιοδυτική γωνία του συγκροτήματος ενισχύεται, έμμεσα, από δύο παράγοντες. Η ύπαρξη κύριας εισόδου στα δυτικά αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο της μινωικής αρχιτεκτονικής⁹³, το ίδιο και η αποφυγή της κατευθείαν πρόσβασης σε ένα κτίριο, με προτίμηση στη διαμόρφωση τεθλασμένης πορείας. Η μικρή είσοδος του V στη νότια απόληξη του τοίχου (HΘ531), σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ως κύρια είσοδος του συγκροτήματος, παρά μόνον ως πρόσβαση σε βοηθητικό δωμάτιο.

Με την πιθανή ύπαρξη πλακοστρωμένης οδού, πλάτους 9ΜΠ, στη νοτιοδυτική γωνία του συγκροτήματος⁹⁴, ο δυτικός τομέας του V εγγράφεται σε ορθογώνιο παραλληλόγραμμο, διαστάσεων 3X8 καννάβων⁹⁵, το οποίο είναι δυνατόν να αναλυθεί σε δύο μικρότερα και μεταξύ τους ίσα παραλληλόγραμμα, με μία κοινή πλευρά, μεγέθους 3X4 καννάβων το καθένα, ώστε να καθίσταται εύκολη η υλοποίησή τους επί του εδάφους (πίν. 33).

Η διαφοροποίηση του καννάβου, ο οποίος εφαρμόστηκε στον δυτικό τομέα, σε σχέση με τον κάνναβο που εφαρμόστηκε στον ανατολικό και η υποχώρηση της νότιας πλευράς του δυτικού τομέα σε σχέση με το νότιο όριο του ανατολικού, είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία εσοχής στο δυτικότερο τμήμα της νότιας πρόσοψης. Η κατασκευαστική αυτή διαφοροποίηση υποδηλώνει τη διαφορετική λειτουργία των δύο τομέων, η οποία δικαιολογεί τη διαφορετική κατασκευή των δύο πλευρικών τοίχων (I532) και (IK531) της νότιας εισόδου. Η ιδιαίτερη φροντίδα κατασκευής στην επιμελημένη δυτική όψη του τοίχου (IK531) δεν απαντάται στην ανατολική όψη του τοίχου (I532) (πίν. 30α, 30δ), με αποτέλεσμα ο μνημειακής κατασκευής διάδρομος της νότιας εισόδου να μη περικλείεται μεταξύ ισοδύναμων δομικών στοιχείων αλλά να διαχωρίζει, δύο ανισοβαρείς αρχιτεκτονικές ενότητες, τον δυτικό από τον ανατολικό τομέα του κτιριακού συγκροτήματος. Καθώς, λόγω του επιχρίσματος, η τελική μορφή των δύο τοίχων δεν θα διέφερε πάρα πολύ, η κατασκευαστική διαφοροποίηση υποδηλώνει, ίσως, ότι ο τοίχος (IK531) αποτελούσε, για κάποιο διάστημα, τον εξωτερικό τοίχο της πρόσοψης του συγκροτήματος και ότι ο (I532) κατασκευάστηκε λίγο αργότερα.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V, με ελαφρά εισέχουσα τη νοτιοδυτική γωνία, είχε κάτοψη κατοπτρικού σχήματος «Γ». Το συνολικό

⁹² Στην περίπτωση αυτή το δωμάτιο της νοτιοδυτικής γωνίας θα είχε μέγεθος 1X2 καννάβων, πρόσβαση από τα νότια και χρήση σχετιζόμενη με τον έλεγχο της εισόδου.

⁹³ Graham 1972, 241.

⁹⁴ Ή ακόμη και με την προέκταση, κατά 9ΜΠ, προς τα νότια του δωματίου, το οποίο ορίζεται από τους τοίχους (Θ535), (Θ532) και (I532).

⁹⁵ Αντιστοιχούν σε 27X72ΜΠ² ή 8.20X21.86m².

εμβαδόν του συγκροτήματος υπολογίζεται⁹⁶ σε: $(18.22 \times 24.29) \text{m}^2 + (8.20 \times 19.13) \text{m}^2 \approx 600 \text{m}^2$.

3.3. Τα διάσπαρτα αλλά και τα σε δεύτερη χρήση εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη

Η μελέτη των αρχιτεκτονικών μελών⁹⁷ του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V (πιν. 232-245) δεν είναι δυνατόν να μας διαφωτίσει ως προς τη διάταξη των εσωτερικών του χώρων. Η συμβολή της στο σχηματισμό μίας γενικής εικόνας του συγκροτήματος έγκειται στην επισήμανση κάποιων δομικών στοιχείων, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν κατά τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό του V, καθώς και στην επιβεβαίωση ότι επρόκειτο για οικοδόμημα ιδιαίτερα επιμελημένης και πολυτελούς κατασκευής.

Από τα σωζόμενα τμήματα αγωγών από σερπαντινίτη προκύπτει ότι υπήρχε ανάγκη να αποστραγγίζονται τα νερά της βροχής ή αυτά που ενδεχομένως ανέβλυζαν από χώρο στο εσωτερικό του συγκροτήματος. Η χρήση ακριβού υλικού κατασκευής, η χρονοβόρα επεξεργασία των επιμέρους τμημάτων και η ιδιαίτερα επιμελημένη τελική μορφή του, υποδηλώνουν ότι ο αγωγός ήταν ορατός και ότι περνούσε μέσα από κύριους χώρους του οικοδομήματος⁹⁸. Η παροχετευτική του ικανότητα, η οποία υπολογίζεται σε $7 \text{m}^3/\text{h}$ επαρκεί για την απομάκρυνση των νερών δυνατής βροχής από μία μικρή εσωτερική αυλή, επιφανείας 100m^2 περίπου, με την προϋπόθεση ότι δεν υπήρχε πρόβλεψη ο αγωγός να παραλαμβάνει και τα νερά από τις στέγες περιμετρικά της αυλής. Μία όμως ανοικτή εσωτερική αυλή, ανεξαρτήτως μεγέθους, θα παρουσίαζε σημαντικό πρόβλημα κατά τους χειμερινούς μήνες εξαιτίας του χιονιού, οπότε ο αγωγός θα ήταν σχεδόν άχρηστος. Η χρήση σερπαντινίτη σε αγωγό απορροής ομβρίων θα μπορούσε πιθανώς να δικαιολογηθεί από το πολυτέλες της όλης κατασκευής, όσον αφορά όμως στη λειτουργία του αγωγού, αυτή καθεαυτή, θεωρείται μάλλον υπερβολική και αδικαιολόγητη, τη στιγμή που ένας πήλινος αγωγός θα κάλυπτε πλήρως τις λειτουργικές αλλά και τις όποιες αισθητικές απαιτήσεις. Πιθανότερη θεωρείται η εκδοχή ο αγωγός να χρησίμευε για την παροχέτευση νερού, το οποίο ανέβλυζε μέσα από εσωτερικό χώρο του συγκροτήματος, έχοντας ίσως άμεση ή έμμεση σχέση με τη λατρεία, ή με τη λειτουργία κάποιου επίσημου χώρου.

Ένα κενό, μεταξύ της δυτικής παρειάς του πλακόστρωτου της νότιας εισόδου του συγκροτήματος V και του τοίχου (I532), είναι πιθανό να χρησίμευε για την τοποθέτηση του τελευταίου τμήματος του αγωγού κοντά στο άκρο της απορροής. Ο συσχετισμός του αγωγού με το πλακόστρωτο της εισόδου αποτελεί αρχιτεκτονική διάταξη, η οποία εφαρμόστηκε σε μεγάλη κλίμακα στις μεταγενέστερες νεοανακτορικές διαμορφώσεις⁹⁹.

Τα τμήματα από βάσεις κιόνων¹⁰⁰ από το κτιριακό συγκρότημα V, τα οποία διασώθηκαν, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Κατ' αρχάς υπάρχει μία σαφής διαφοροποίηση ως προς το υλικό. Οι βάσεις από ασβεστόλιθο χρησιμοποιούνται σε εσωτερικούς χώρους και δεν προεξέχουν από το πλακόστρωτο, όπου είναι ενταγμένες.

⁹⁶ Το συνολικό εμβαδόν του V ανέρχεται στα 620m^2 στην περίπτωση κατά την οποία, αντί πλακόστρωτης οδού, υπήρχε στεγασμένος χώρος στη νότια απόληξη του δυτικού τομέα.

⁹⁷ Βλ. κεφ. 15.6 και κεφ. 19 «Κατάλογος λίθινων μελών».

⁹⁸ Shaw 1971, 126-134 περί αγωγών.

⁹⁹ Βλ. κεφ. 6.

¹⁰⁰ Βλ. κεφ. 15.6 και κεφ. 19 «Κατάλογος λίθινων μελών».

Αντίθετα, οι βάσεις από σερπαντινίτη πρέπει να προεξείχαν από το δάπεδο και να ήταν τοποθετημένες είτε σε ημιυπαίθριους χώρους, ώστε να προστατεύουν τους ξύλινους κίονες από την υγρασία, είτε σε πολύ σημαντικές θέσεις στο οικοδόμημα.

Εξαιρετική ομοιότητα, τόσο ως προς τα γεωμετρικά χαρακτηριστικά, όσο και ως προς το υλικό και τον τρόπο επεξεργασίας, παρουσιάζουν όλα τα τμήματα βάσεων κίωνων από σερπαντινίτη. Από τη μελέτη τους προέκυψε ότι ανήκαν σε τουλάχιστον 10, ίσως και 12 βάσεις κίωνων, αριθμός μεγάλος σε σχέση με το μέγεθος του κτιριακού συγκροτήματος, το οποίο μάλιστα κατά πάσα πιθανότητα δεν διέθετε άλλον όροφο, παρά μόνον το ισόγειο. Τα κοινά γεωμετρικά χαρακτηριστικά, όπως η διάμετρος αλλά και η αντίστροφη μείωση, καθώς και η μεγάλη ομοιότητα ως προς το υλικό και τον τρόπο επεξεργασίας, υποδηλώνουν, πιθανώς, τοποθέτηση των κίωνων στον ίδιο χώρο. Υπάρχουν δύο εκδοχές σχετιζόμενες με την τοποθέτηση των κίωνων: η πρώτη αναφέρεται σε κάποιου είδους εσωτερικό περιστύλιο με μικρό αίθριο, ενώ η δεύτερη αφορά στην ύπαρξη μεγάλης υπόστυλης κεντρικής αίθουσας.

Η ύπαρξη περιστυλίου, αν και ελάχιστα πιθανή, δεν πρέπει να αποκλεισθεί τελείως, καθώς περιστύλια απαντώνται στη μινωική αρχιτεκτονική, σε μεταγενέστερες όμως περιόδους. Τα πλέον γνωστά είναι αυτά του Μικρού Ανακτόρου της Κνωσού, με τρεις κίονες σε κάθε πλευρά, καθώς και του ανακτόρου της Φαιστού με τέσσερις κίονες σε κάθε πλευρά.

Το μέγεθος ενός πιθανού περιστυλίου του πρώτου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V στο ιερό της Σύμης δεν μας είναι γνωστό, καθώς καμμία από τις βάσεις κίωνων από σερπαντινίτη δεν βρέθηκε στην αρχική της θέση. Ο υπολογισμός μπορεί να γίνει μόνο προσεγγιστικά. Δεδομένου ότι η διάμετρος των βάσεων των κίωνων είναι 44cm και η συνήθης αναλογία της διαμέτρου των κίωνων ως προς το ύψος τους κυμαίνεται μεταξύ του 1/5 έως του 1/5.5, το ύψος τους¹⁰¹ υπολογίζεται μεταξύ των 2.20m και των 2.45m. Το μετακίονιο στα περισσότερα σωζόμενα μινωικά οικοδομήματα δεν υπερέβαινε το τετραπλάσιο της διαμέτρου των βάσεων των κίωνων. Άλλωστε, μετακίονιο μεγαλύτερο του ύψους των κίωνων θα ήταν αισθητικά αδόκιμο και στατικά επισφαλές. Ως εκ τούτου, το άνοιγμα του περιστυλίου του συγκροτήματος V πρέπει να ήταν περίπου 4X4m², εάν οι κίονες ήταν τρεις σε κάθε πλευρά. Με περιμετρικό διάδρομο πλάτους περίπου ίσου με το μετακίονιο διάστημα, οδηγούμαστε σε ένα περιστύλιο της τάξεως των 7.60X7.60m². Με διαστάσεις 18.22X24.30m², το μέγεθος του τμήματος του συγκροτήματος V, στα ανατολικά της νότιας εισόδου, καθιστά οριακά αποδεκτή τη διαμόρφωση και την ένταξη ενός περιστυλίου με πλευρά τριών κίωνων και με τάξη μεγέθους 7.60X7.60m², ή 25X25ΜΠ². Άλλωστε, τα δωμάτια, τα οποία αποκαλύφθηκαν στη νότια πλευρά του συγκροτήματος, υποδηλώνουν ότι η κεντρική πτέρυγα ήταν ορθογωνικού μάλλον σχήματος, το πλάτος του οποίου κατά τον άξονα Β-Ν, με δυσκολία επιτρέπει την ένταξη τετραγωνικού, σε κάτοψη, χώρου διαστάσεων 7.60X7.60m².

Εάν η χρήση σερπαντινίτη στις βάσεις των κίωνων δεν υπαγορεύτηκε από λόγους προστασίας από την υγρασία, τότε καταπίπτει το επιχείρημα της τοποθέτησής τους σε ημιυπαίθριο χώρο. Στην περίπτωση αυτή, οι κίονες θα ήταν τοποθετημένοι σε κάποια επίσημη αίθουσα, οι διαστάσεις της οποίας θα δικαιολογούσαν την ύπαρξη εσωτερικών υποστυλωμάτων. Εάν δεχτούμε ότι ο αριθμός των υποστυλωμάτων ήταν δέκα, τότε οι

¹⁰¹ Graham 1972, 194.

κίονες τοποθετημένοι ανά πέντε σε δύο σειρές με μετακίονια διαστήματα και αποστάσεις από τους πλευρικούς τοίχους της τάξης των 1.75m, όπως υπολογίστηκαν παραπάνω, θα μπορούσαν να ανήκουν σε μία μεγάλη υπόστυλη αίθουσα διαστάσεων περίπου 6.15X12.70m², οι οποίες κατά προσέγγιση αντιστοιχούν σε 20X40 ΜΠ². Μία αίθουσα με παρόμοιο μέγεθος αντιστοιχεί ακριβώς στον χώρο, τον οποίο θεωρούμε ότι κατελάμβανε ο κεντρικός τομέας του συγκροτήματος, έχει δε μορφή, η οποία απαντάται σε κτίρια της παλαιοανακτορικής περιόδου¹⁰².

Η ύπαρξη μίας μεγάλης ενιαίας αίθουσας ερμηνεύει επίσης, σε κάποιο βαθμό, την απουσία ερειπίων τοίχων του V στον κεντρικό τομέα. Τα λείψανα τοίχων, τα οποία αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά στην περιοχή των ανασκαφικών ορθογωνίων I51, I52, K51, K52, Λ51, Λ52 είναι πιθανό να σχετίζονται με τη νότια σειρά των κίωνων. Ίσως να μην είναι τυχαίο ότι το πλάτος του πλακόστρωτου στα νότια αυτών, ίσο με 6ΜΠ, έχει διάσταση κατά προσέγγιση ίση με αυτή του μετακιονίου διαστήματος. Η μεγάλη αυτή υπόστυλη αίθουσα θα λειτουργούσε ως ένα είδος στεγασμένης εσωτερικής αυλής, επιτρέποντας την επικοινωνία των περιμετρικών της χώρων. Η οροφή της ήταν πιθανώς υπερυψωμένη, σε σχέση με τις οροφές των πλευρικών της περύγων, επιτρέποντας την κατασκευή πλευρικών φεγγιτών, με άνοιγμα μάλλον προς τα νότια, για την εξασφάλιση του απαραίτητου φωτισμού και αερισμού των εσωτερικών χώρων. Η διάταξη αυτή των δωματίων του V παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες και ίσως να επηρέασε την πιθανή διαμόρφωση ενιαίου υπερυψωμένου δώματος, επάνω από τον κεντρικό τομέα, του μεταγενέστερου κτιριακού συγκροτήματος U¹⁰³.

3.4. Αναζήτηση των στοιχείων του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού του κτιριακού συγκροτήματος V, τα οποία επιβίωσαν¹⁰⁴ στο κτιριακό συγκρότημα U. Μία αμφίδρομη προσέγγιση

Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U, κτίσθηκε στη θέση του πρώτου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V, προφανώς μετά από μία εκτεταμένη, σχεδόν ολοσχερή, καταστροφή του δευτέρου, εξαιτίας κάποιου ιδιαίτερα έντονου φυσικού φαινομένου, πιθανότατα σεισμού, ο οποίος συνοδεύτηκε από βραχοπτώσεις και τοπικές καθιζήσεις του εδάφους. Η χρονολόγηση της καταστροφής του συγκροτήματος V προσδιορίζεται περί τα τέλη της MM IB περιόδου (1900-1800 π.Χ.). Κατά τη MM IIA περίοδο (1800-1750 π.Χ.) τα εναπομείναντα ερείπια του V αποξηλώθηκαν και ο χώρος

¹⁰² Την ιδέα περί της ύπαρξης υπόστυλης αίθουσας οφείλω στον καθηγητή James Muhly, τον οποίο και θερμά ευχαριστώ. Αναφορικά με την υπόστυλη αίθουσα ανακτόρου Μαλλίων βλ. Charoutier et Joly 1936, 2-5. Η υπόστυλη αίθουσα των Μαλλίων έχει εσωτερικές διαστάσεις 9.10X9.45m² και μετακίονιο διάστημα κατά μέσο όρο 2.50m, περίπου. Με βάση την αναλογία των μεσοκιονίων διαστημάτων της πιθανής υπόστυλης αίθουσας του V σε σχέση με αυτήν του ανακτόρου των Μαλλίων ο λόγος των διαστάσεων προσδιορίζεται σε $1.75/2.50 = 0.70$, ο οποίος αντιστοιχεί, κατά προσέγγιση με τον λόγο του πλάτους των δύο αιθουσών $6.15/9.10 = 0.68$. Βλ. επίσης Graham 1972, 115 και 126, όπου στην υπόστυλη αίθουσα των Μαλλίων δίδεται χαρακτήρας χώρου υποδοχής με επίσημο χαρακτήρα, κατ' αναλογία των αντιστοιχών αιθουσών στα Αιγυπτιακά ανάκτορα.

¹⁰³ Βλ. κεφ. 4.2.5 και 4.2.7.

¹⁰⁴ Η προσπάθεια να μην ανατραπεί η χρονολογική διαδοχή στην παρουσίαση των αρχιτεκτονικών φάσεων του ιερού της Σύμης έρχεται σε σαφή αντίθεση με την αμφίδρομη προσέγγιση ερμηνείας προγενεστέρων κατασκευών με βάση στοιχεία από τη μελέτη των οικοδομημάτων, τα οποία τις διαδέχτηκαν. Για το λόγο αυτό η ανασύνθεση της μορφής του κτιριακού συγκροτήματος V, βασίζεται, κατ' ανάγκη, και στη μελέτη του μεταγενέστερου κτιριακού συγκροτήματος U.

ισοπεδώθηκε. Το κτιριακό συγκρότημα U θεμελιώθηκε στο τέλος περίπου της MM ΙΑ περιόδου στον ίδιο χώρο, τον οποίο κατελάμβανε το V, με χρήση οικοδομικού υλικού, το οποίο προερχόταν από το κατεστραμμένο κτίριο. Ο λόγος της ανακατασκευής του ιερού δεν μπορεί να ήταν άλλος από το να εξασφαλισθεί η συνέχιση της λειτουργίας του και να καλυφθούν οι λειτουργικές ανάγκες τέλεσης της λατρείας. Από τη μέχρι σήμερα αρχαιολογική έρευνα και τη μελέτη της μινωικής θρησκείας δεν υπάρχουν ενδείξεις αλλαγής στο τελετουργικό της λατρείας από τη MM ΙΒ έως τη MM ΙΙΒ περίοδο (δηλαδή από το 1900 π.Χ. έως το 1700 π.Χ.), οι οποίες να δικαιολογούν μία νέα αντιμετώπιση στον σχεδιασμό του κτιριακού συγκροτήματος του ιερού και στη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου. Εξάλλου, κατά την ίδια περίοδο, δεν παρατηρούνται σοβαρές μεταβολές στις κοινωνικές δομές ή στις οικονομικές συνθήκες¹⁰⁵, οι οποίες θα μπορούσαν να είχαν άμεσο αντίκτυπο στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό. Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U δεν κτίσθηκε ως επέκταση του προγενέστερου V, ούτε για την κάλυψη νέων και αυξημένων λειτουργικών αναγκών. Η κατασκευή του υπήρξε λύση ανάγκης¹⁰⁶ για τη συνέχιση της λειτουργίας του ιερού.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, δεν υφίστανται σοβαροί λόγοι διαφοροποίησης στον σχεδιασμό και στην οργάνωση του χώρου από το παλαιότερο κτιριακό συγκρότημα V στο νεώτερο U. Οι διαφορές ως προς την αρχιτεκτονική αντιμετώπιση των δύο συγκροτημάτων πρέπει να ήταν περιορισμένες και να οφείλονταν είτε στην ανάγκη βελτίωσης της λειτουργίας του χώρου σε περιορισμένη κλίμακα, είτε σε περιορισμούς οφειλόμενους στα διαθέσιμα υλικά και στις δυνατότητες δόμησης, είτε στις πιθανές αλλοιώσεις της μορφολογίας του εδάφους.

Το σχήμα του περιγράμματος της κάτοψης και των δύο συγκροτημάτων είναι παρόμοιο, σχεδόν ορθογώνιο, και στις δύο περιπτώσεις, με εισέχουσα τη νοτιοδυτική γωνία. Στο δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U η εσοχή είναι μεγαλύτερη¹⁰⁷, σε σχέση με την αντίστοιχη εσοχή του V, ενώ η νότια πλευρά του ορθογωνίου παραλληλογράμμου του περιγράμματος έχει μετατοπισθεί προς τα βόρεια, με αποτέλεσμα το εμβαδόν του κτιριακού συγκροτήματος U να είναι κατά περίπου 120m² μικρότερο από αυτό του κτιριακού συγκροτήματος V (πίν. 21, 46).

Ως προς την εσωτερική γενική διάταξη των χώρων, το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες σε σχέση με το πρώτο παλαιοανακτορικό συγκρότημα V (πίν. 34, 69). Ο διάδρομος με διεύθυνση Β-Ν, ο σχετιζόμενος με τη νότια είσοδο, χωρίζει και τα δύο συγκροτήματα σε ανατολικό και δυτικό τομέα, από τους οποίους ο δυτικός καταλαμβάνει έκταση μικρότερη¹⁰⁸ του 40% εκείνης του ανατολικού. Και στα δύο συγκροτήματα, ένας άλλος διάδρομος επικοινωνίας, με διεύθυνση Α-Δ, διασχίζει τον ανατολικό τομέα, περίπου στο μέσον του. Μπορεί βεβαίως ο σχεδιασμός του διαδρόμου επικοινωνίας να είναι διαφορετικός στο V από εκείνον στο U, όπου η επικοινωνία εξασφαλιζόταν με τη διαδοχή των χώρων

¹⁰⁵ Knappet και Schoep 2000, *passim*; Schoep 2002, *passim*.

¹⁰⁶ Η κατασκευή του U υποδηλώνει έμμεσα τη μεγάλη σημασία που είχε αποκτήσει ο χώρος, ως ιερό, ήδη από την MM ΙΒ περίοδο.

¹⁰⁷ Λόγω πιθανής τοπικής καθίζησης του εδάφους στη θέση αυτή.

¹⁰⁸ Η σχέση του εμβαδού του δυτικού τομέα προς εκείνη του ανατολικού είναι 2/5 στο V και 1/3 στο U.

{xiii}¹⁰⁹, {xiv}¹¹⁰, {xv}¹¹¹ και {xxi}¹¹², με πιθανή έξοδο προς τα ανατολικά, η λειτουργία τους όμως ήταν η ίδια.

Κατά τη μελέτη των ερειπίων του συγκροτήματος V, εύλογη προκύπτει η απορία γιατί οι τοίχοι, οι οποίοι αποκαλύφθηκαν, είναι ελάχιστοι σε σχέση με την έκταση και τη διασπορά των πλακοστρωμένων δαπέδων σε όλο τον χώρο, τον οποίο κατελάμβανε το οικοδόμημα. Ως μόνη λογική εξήγηση θεωρούμε το γεγονός ότι οι τοίχοι του δευτέρου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U ακολούθησαν ακριβώς την ίδια χάραξη με αρκετούς τοίχους του προκατόχου του, δηλαδή του συγκροτήματος V. Η πιθανή ύπαρξη μίας μεγάλης κεντρικής υπόστυλης αίθουσας, σε μεγάλο μέρος του χώρου, όπου κατέστη δυνατή η ανασκαφική διερεύνηση και αναζήτηση ερειπίων του V, δικαιολογεί επίσης τη μη επισήμανση ερειπίων των τοίχων του πρώτου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος.

Στη δυτική πτέρυγα του V τα ερείπια των τοίχων (HΘ531), (I532), (Θ532) και (Θ535) (πίν. 21, 28) διασώθηκαν, διότι το αντίστοιχο τμήμα της δυτικής πτέρυγας του U, έχοντας ως νότιο όριο τον τοίχο (H525-Θ523), δεν επεκτάθηκε περισσότερο προς τα νότια, όπου το έδαφος φαίνεται ότι είχε υποστεί σοβαρή τοπική καθίζηση. Ο τοίχος (H525-Θ523) του U (πίν. 53) πιθανώς να ακολούθησε τη χάραξη παλαιότερου τοίχου¹¹³ του V, σχηματίζοντας βοηθητικό δωμάτιο, διαστάσεων 2.00X4.00m². Ο τοίχος (H525-Θ523) υπερβαίνει, τόσο προς τα ανατολικά, όσο και προς τα δυτικά, τα θεωρούμενα ως όρια της δυτικής πτέρυγας του V, με μόνη δυνατή εξήγηση την αναζήτηση σταθερού εδάφους θεμελίωσης. Πράγματι, στη νοτιοδυτική του γωνία, ως σταθερό θεμέλιο, χρησιμοποιήθηκε υπερμεγέθους βράχος (πίν. 53). Για τους παραπάνω λόγους και εξαιτίας της διεύρυνσης της νότιας πλευράς της, η δυτική πτέρυγα του U εμφανίζεται με κάτοψη σχήματος ελαφρά τραπεζοειδούς. Η βορειοδυτική γωνία του U βρίσκεται στη νοητή προέκταση προς τα βόρεια του τοίχου (HΘ531) του V υποδηλώνοντας ότι η θέση της ταυτίζεται με τη θέση της αντίστοιχης γωνίας του V. Επομένως, τα δύο οικοδομήματα, το U και το V, είχαν κοινή τη βόρεια πλευρά τους (πίν. 28, 51).

Η κοινή θέση του βόρειου τοίχου των δύο συγκροτημάτων υποδηλώνει ότι η βόρεια βαθμιδωτή οδός (πίν. 51), η οποία έχει σχετισθεί με το συγκρότημα U, αποτελούσε αρχιτεκτονικό στοιχείο και του παλαιότερου συγκροτήματος V. Επομένως, η επισκευή¹¹⁴ του πλακόστρωτου της οδού είναι λογικό να αναφέρεται στο δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U, ενώ η αρχική φάση του θα πρέπει να ανήκε στο πρώτο παλαιοανακτορικό συγκρότημα V.

Η θέση και η διεύθυνση της βόρειας βαθμιδωτής οδού ταυτίζεται με τη χάραξη του, πιθανώς μοναδικού, φυσικού μονοπατιού, το οποίο με αφειρηία την περιοχή του σημερινού χωριού της Κάτω Σύμης, ανηφόριζε προς τον χώρο του ιερού, τον οποίο και διέσχιζε, διερχόταν νότια από την πηγή και συνέχιζε την πορεία του προς τα ανατολικά περνώντας από τη νότια ορεινή διάβαση του φαραγγιού (πίν. 4, 5, 260).

¹⁰⁹ Δωμ. 21. Για τη νεότερη ονομασία των χώρων του κτιριακού συγκροτήματος U βλ. κεφ. 4.

¹¹⁰ Δωμ. 7 και 22.

¹¹¹ Δωμ. 4.

¹¹² Δωμ. 3A και 1A.

¹¹³ Η χάραξη του τοίχου συμπίπτει με βασική γραμμή του καννάβου της δυτικής πτέρυγας του V, ενισχύοντας τις πιθανότητες ύπαρξης του στη θέση αυτή.

¹¹⁴ Λεμπέση 1988, 248-249.

Όσον αφορά στη διάταξη της δυτικής πτέρυγας του πρώτου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος, παρατηρούμε ότι ο τοίχος (Θ507-Θ515) του U, δεν ταυτίζεται με την προς τα βόρεια νοητή προέκταση του τοίχου (I532) του V. Το πλακόστρωτο δάπεδο του V, στον ανασκαφικό διάδρομο Θ50/51 αποκλείει την ύπαρξη διαχωριστικού τοίχου με διεύθυνση B-N, αντιστοιχού του (I532). Μπορούμε, επομένως, να υποθέσουμε ότι στη βορειοδυτική γωνία του συγκροτήματος υπήρχε μεγάλο δωμάτιο, το οποίο εκτεινόταν προς τα ανατολικά μέχρι τη νοητή προέκταση του τοίχου (IK531) του V, και η διάστασή του κατά τη διεύθυνση Α-Δ ήταν ίση με το πλάτος του δυτικού τομέα.

Η βόρεια παρειά του νότιου τοίχου του δωματίου {iv} στη βορειοδυτική γωνία του U συμπίπτει με γραμμή καννάβου του V, αυξάνοντας τις πιθανότητες να προϋπήρχε τοίχος με την ίδια χάραξη στη θέση αυτή. Τα ίχνη πλακόστρωτου δαπέδου του V, τα οποία βρέθηκαν στα ανασκαφικά ορθογώνια Η51 και Θ50/51, υποδηλώνουν ότι δεν υπήρχε άλλος παράλληλος τοίχος του V βορειότερα του προαναφερθέντος τοίχου του δωματίου {iv} του U.

Το πλακόστρωτο, το οποίο αποκαλύφθηκε στο ανασκαφικό ορθογώνιο Θ52, αποκλείει τη διέλευση τοίχου με διεύθυνση Α-Δ από τη θέση αυτή. Ο τοίχος τοποθετείται επομένως βορειότερα, η χάραξή του συμπίπτει με γραμμή καννάβου και αντιστοιχεί, κατά προσέγγιση, με το νότιο τοίχο του χώρου της δυτικής εισόδου {i}α της αρχικής κατασκευαστικής φάσης του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U (πίν. 51).

Δυστυχώς, τα σωζόμενα στοιχεία για ολόκληρο το τμήμα του συγκροτήματος V στα ανατολικά του πλακόστρωτου της νότιας εισόδου και των τοίχων, με τους οποίους σχετίζεται, είναι ελάχιστα, με μόνη εξαίρεση τα πλακοστρωμένα δάπεδα, ίχνη των οποίων βρίσκονται σχεδόν παντού. Αντιθέτως, ερείπια τοίχων του V απουσιάζουν σχεδόν τελείως. Η διαμόρφωση κεντρικής υπόστυλης αίθουσας (πίν. 34), η οποία θα κατελάμβανε εξολοκλήρου τον κεντρικό τομέα του συγκροτήματος, δεν επιλύει μόνο θέματα κυκλοφορίας στο εσωτερικό, αλλά αποτελεί αρχιτεκτονική λύση ταυτόσημη με τη λύση, η οποία υιοθετήθηκε στο μεταγενέστερο συγκρότημα U, στην ίδια περίπου θέση, και συγκεκριμένα στο δωμάτιο {xv}¹¹⁵ με την υπερυψωμένη την οροφή. Δεν αποκλείεται επίσης από τον διαχωρισμό της μεγάλης υπόστυλης αίθουσας του V, κατά τον άξονα του δευτέρου και του τετάρτου ζεύγους υποστυλωμάτων, να προέκυψαν οι τρεις διαδοχικοί χώροι {xiii}¹¹⁶, {xiv}¹¹⁷, και {xv} του U. Ανάμνηση της υπόστυλης αίθουσας πιθανώς να αποτελούσαν και οι δύο κίονες, οι οποίοι ενδεχομένως να υπήρχαν στον χώρο εισόδου {xiii} του μεταγενέστερου συγκροτήματος U (πίν. 67).

Στη νότια πλευρά της βόρειας πτέρυγας, τα σωζόμενα πλακόστρωτα αποκλείουν την ύπαρξη τοίχου, παρά μόνον εάν αυτός είχε την ίδια θέση με τον αντιστοιχο τοίχο του U. Εάν η υπόθεση είναι ορθή, τότε ο τοίχος αυτός θα βρισκόταν στο μέσον της απόστασης μεταξύ του βόρειου ορίου του V και του διαδρόμου με διεύθυνση Α-Δ. Στην περίπτωση αυτή, η χάραξή του θα είχε άμεση σχέση με τη νότια πλευρά του δευτέρου καννάβου (πίν. 33) και η ύπαρξη βάσης κίονα, στο ανασκαφικό ορθογώνιο I50, θα μπορούσε εύλογα να δικαιολογηθεί ως βάση κεντρικού υποστυλώματος χώρου, ο οποίος θα είχε εσωτερική διάσταση 4.55m, ή 15ΜΠ, κατά τη διεύθυνση Β-Ν. Η δεύτερη και

¹¹⁵ Δωμ. 4.

¹¹⁶ Δωμ. 21.

¹¹⁷ Δωμ. 7 & 22.

μικρότερη βάση κίονα, η οποία αποκαλύφθηκε στο ίδιο ανασκαφικό ορθογώνιο, είχε, πιθανώς, σχέση με κάποια διαμόρφωση εισόδου προς τη βόρεια πτέρυγα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στην ίδια ακριβώς θέση τοποθετείται η κεντρική είσοδος {ix} προς τη βόρεια πτέρυγα του U (πίν. 33). Δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία¹¹⁸, τα οποία να μας επιτρέπουν την ανασύνθεση της εσωτερικής διάταξης της βόρειας πτέρυγας του V, η χρήση της όμως ήταν, ενδεχομένως, παρόμοια με αυτή στη βόρεια πτέρυγα του μεταγενεστέρου κτιριακού συγκροτήματος U.

Στην ανατολική πτέρυγα (πίν. 34#6) δεν υπάρχει σχεδόν κανένα ανασκαφικό στοιχείο σχετιζόμενο με την εσωτερική διαρρύθμιση του κτιριακού συγκροτήματος V. Ένα μικρό τμήμα τοίχου του V, το οποίο σώθηκε σε επίπεδο θεμελίων στο ανασκαφικό ορθογώνιο Λ51, υποδηλώνει, πιθανώς, την προέκταση προς τα ανατολικά του κεντρικού διαδρόμου του V, ίσως μέχρι και τον ανατολικό εξωτερικό τοίχο. Το παραπάνω όμως μικρό τμήμα τοίχου είναι πιθανό να σχετίζεται με τη νότια σειρά κίωνων της μεγάλης υπόστυλης αίθουσας. Η προέκταση του ανατολικού εξωτερικού τοίχου του U νοτιότερα από την περιοχή επαφής του με τον εξωτερικό τοίχο (ΛΜ491) του V, παρουσιάζει κυματοειδή¹¹⁹ κάτοψη, προσεγγίζοντας την πιθανή χάραξη του προγενέστερου εξωτερικού τοίχου του V (πίν. 49, 52).

Η νότια πτέρυγα του U δεν έχει διασωθεί, ενώ, αντίθετα, διασώθηκαν κάποιοι τοίχοι του V, στα ανατολικά της νότιας εισόδου. Οι διάταξη των τοίχων αυτών χωρίζει τη νότια πτέρυγα σε δύο ανισομεγέθεις ζώνες. Η βορειότερη ζώνη (πίν. 33) θα είχε δωμάτια με εσωτερική καθαρή διάσταση, κατά τη διεύθυνση Β-Ν, ίση με 3.04m ή 10ΜΠ, η δε νοτιότερη ακριβώς τη διπλάσια, δηλαδή 6.08m ή 20ΜΠ. Ο χώρος, ο οποίος διαμορφώνεται στο ανασκαφικό ορθογώνιο Ι53 και στα ανατολικά του τοίχου (ΙΚ531) έχει αναλογίες διαστάσεων 2/5, ή και λιγότερο, και θεωρείται βοηθητικός ή αποθηκευτικός. Ο ανατολικός όμως τοίχος του δωματίου ταυτίζεται ακριβώς με τον άξονα συμμετρίας του δωματίου {xviii}¹²⁰ του U (πίν. 54), όπου θεωρείται πιθανή, λόγω του πλάτους του, η ύπαρξη υποστυλωμάτων κατά τον άξονα με διεύθυνση Β-Ν. Τα υποστυλώματα αυτά θα μπορούσαν κάλλιστα να εδράζονται επί των ερειπίων του θεμελίου του τοίχου του V. Τρεις όμοιοι αποθηκευτικοί χώροι υπήρχαν, πιθανώς, στο πλάι και προς τα ανατολικά, καλύπτοντας την απόσταση των 30ΜΠ, μέχρι την ανατολική πτέρυγα (πίν. 34).

3.5. Το λειτουργικό διάγραμμα του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V

Με βάση τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία, τα αποτιχοιζόμενα σε δεύτερη χρήση μέλη και την αναζήτηση των στοιχείων διαρρύθμισης του εσωτερικού χώρου του V, τα οποία επιβίωσαν στον σχεδιασμό και την κατασκευή του U, μπορούμε, σε γενικές γραμμές, να ανασυνθέσουμε το λειτουργικό διάγραμμα (πίν. 34) του πρώτου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V.

¹¹⁸ Η προσπάθεια ανασύνθεσης της εσωτερικής διάταξης των χώρων περιορίζεται, στην αναζήτηση της γεωμετρικής χάραξης των κυρίων δομικών στοιχείων του συγκροτήματος με βάση τον κάρναβο (για την ιδιαίτερη σημασία στις γεωμετρικές χαράξεις και στο σχεδιασμό των εσωτερικών χώρων Preziosi 1983).

¹¹⁹ Η κυματοειδής κάτοψη δικαιολογείται από τα γεωλογικά φαινόμενα, τα οποία αλλοίωσαν την αρχική μορφή του τοίχου.

¹²⁰ Δωμ. 16.

Με κάτοψη ορθογωνική και εισέχουσα τη νοτιοδυτική γωνία, το συγκρότημα V μπορεί να διαχωριστεί σε τέσσερις πτέρυγες, με πιθανή την ύπαρξη μίας μεγάλης κεντρικής υπόστυλης αίθουσας (πίν. 34#10), η οποία λειτουργούσε ως ένα είδος κεντρικού στεγασμένου χώρου επικοινωνίας. Από τις πτέρυγες, η δυτική και η βόρεια πιθανώς να είχαν κάποια αυτονομία και αυτοτέλεια ως προς τη λειτουργία τους. Η ανατολική και η νότια πτέρυγα είχαν πρόσβαση μέσω του κεντρικού τομέα. Στη νότια πτέρυγα, πιθανή θεωρείται η διαμόρφωση τεσσάρων αποθηκών (πίν. 34#7). Η πρόσβαση προς το συγκρότημα γινόταν μάλλον από τη νοτιοδυτική γωνία, δια μέσου πλακοστρωμένης οδού (πίν. 34#1), η οποία στο εσωτερικό διακλαδιζόταν σε δύο διαδρόμους. Ο ένας (πίν. 34#1) είχε διεύθυνση Β-Ν και χώριζε το συγκρότημα σε δυτικό και ανατολικό τομέα. Ο δεύτερος (πίν. 34#8,#9) είχε διεύθυνση Α-Δ, πιθανή έξοδο προς τα ανατολικά, και χώριζε τον ανατολικό τομέα σε βόρειο και νότιο τμήμα. Κατά μήκος του δυτικού εξωτερικού τοίχου (Θ535-ΗΘ531) ανηφόριζε, πιθανώς, μία οδός, η ύπαρξη της οποίας υποδηλώνεται από τη μικρή δυτική είσοδο, τη διαμορφωμένη στη συμβολή των τοίχων (ΗΘ531) και (Θ532). Στη συνέχεια της συναντούσε, ίσως, τη βαθμιδωτή οδό στη βόρεια πλευρά του συγκροτήματος. Η διάταξη της νότιας εισόδου του V και της βαθμιδωτής οδού κατά μήκος της βόρειας πλευράς του δίνουν έμφαση στη σχέση του ιερού με την πρόσβαση από τα νότια και την περιοχή της Κάτω Σύμης, παρέχοντας ταυτόχρονα τη δυνατότητα συνέχισης της πορείας προς τα ανατολικά, δια μέσου της νότιας ορεινής διάβασης (πίν. 4, 5). Η επικοινωνία του ιερού με το άλλο σημαντικό μονοπάτι από την περιοχή Πεδιάδας, την Έμπαρο και το οροπέδιο του Ομαλού προς τις Μάλλες και το Μύρτος, δια μέσου της ίδιας ορεινής διάβασης, σχετίζεται με τις διαμορφώσεις προσβάσεων στο βορειοδυτικό τομέα της ανασκαφής (πίν. 5), όπου αντερεισματικοί τοίχοι και λείψανα βαθμίδων ορίζουν τη συμβολή πλακοστρωμένων οδών (πίν. 19, 21-24). Στην ευρύτερη, άλλωστε, περιοχή, στα βορειοδυτικά του ανεσκαμμένου χώρου, τοποθετείται, με μεγάλη πιθανότητα, χώρος υπαίθριας λατρείας, η θέση όμως του οποίου δεν έχει ακόμη προσδιοριστεί.

4. ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟ¹²¹ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ U

Η ανασκαφή του δευτέρου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U, άρχισε το 1973 με την αποκάλυψη των πρώτων τμημάτων τοίχων των δωματίων του. Έκτοτε και έως το 1995, οπότε αποσαφηνίσθηκε η διάταξη των χώρων στη βορειοδυτική γωνία του, απαιτήθηκαν αρκετές ανασκαφικές περιόδοι για να ορισθεί η έκταση, την οποία καταλάμβανε, να γίνει αντιληπτή η εσωτερική του διαρρύθμιση και να ερμηνευθούν οι μετασκευές και τροποποιήσεις, τις οποίες υπέστη κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του.

Η ερμηνεία των διαδοχικών μετασκευών του συγκροτήματος βασίσθηκε κυρίως σε κατασκευαστικά-οικοδομικά στοιχεία. Αυτά συνίστανται στη σταδιακή κατάργηση κάποιων δωματίων με την κατασκευή είτε φραγμάτων στις εισόδους τους, είτε διαχωριστικών τοίχων στο εσωτερικό τους και συσχετίζονται με την κατασκευή του Περιβόλου κατά τη MM IIIA περίοδο (1700-1650 π.Χ.). Η διαδοχική αποδόμηση των χώρων, με επακόλουθη τη διαδοχική συρρίκνωση των διατηρημένων σε λειτουργία, ακολουθεί μία λογική σειρά, με βάση την οποία αφενός μεν αποκλείεται η περαιτέρω επέμβαση μέσα σε έναν ήδη απομονωμένο χώρο, αφετέρου δε το φράγμα διαχωρίζει σαφώς τον απομονωμένο χώρο από αυτόν, ο οποίος εξακολουθεί να χρησιμοποιείται.

Η κατασκευή των φραγμάτων και των διαχωριστικών τοίχων ακολουθεί μία χρονολογική σειρά, η οποία επιτρέπει τον προσδιορισμό και τη χρονολογική ακολουθία των μετασκευών. Εκτός από την αρχική κατασκευαστική φάση του δευτέρου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U, το οποίο θεμελιώνεται στη MM IIA και βρίσκεται σε πλήρη λειτουργία από τις αρχές της MM IIB περιόδου, διακρίνουμε τέσσερις ακόμη φάσεις μετασκευής, οι οποίες χρονολογούνται στη MM IIIA περίοδο (1700-1650 π.Χ.), στο τέλος της οποίας το κτιριακό συγκρότημα εγκαταλείπεται οριστικά.

Πρέπει να επισημανθεί ότι η σταδιακή αποκάλυψη του κτιρίου είχε ως αποτέλεσμα τον χαρακτηρισμό στεγασμένων χώρων του ως δωματίων, τα οποία όμως είτε δεν αποτελούσαν αυτοδύναμους χώρους, είτε είχαν προέλθει από τον διαχωρισμό αρχικά ενιαίων χώρων, με αποτέλεσμα η ονομασία τους, η αναφερόμενη στις παλαιότερες δημοσιεύσεις, να παρουσιάζει αδυναμίες και να δημιουργεί δυσχέρειες στην περιγραφή και στη μελέτη του κτιριακού συγκροτήματος. Ως εκ τούτου το 2008 εφαρμόστηκε¹²² ένα σύστημα διπλής ονομασίας των χώρων με την παλαιότερη αρίθμηση με αραβικούς αριθμούς σε συνδυασμό με μία νέα αρίθμηση με λατινικούς αριθμούς. Στην παρούσα μελέτη γίνεται χρήση της νέας αρίθμησης, η οποία θεωρείται ότι αποδίδει καλύτερα την οργάνωση και τη λειτουργία του κτιριακού συγκροτήματος. Η αντιστοιχία της νέας αρίθμησης των χώρων σε σχέση με την παλαιά αρίθμηση τίθεται σε υποσημείωση, επιπροσθέτως, όμως, παρουσιάζεται συνολικά στους παρακάτω πίνακες:

¹²¹ Ο όρος χρησιμοποιείται μόνον ως χρονολογικός προσδιορισμός.

¹²² Ζαρίφης 2008, 103, 126 και 160.

**Πίνακας αντιστοιχίας παλαιάς και νέας ονομασίας των χώρων
(ταξινόμηση με βάση τη νέα ονομασία)**

Νέα ονομασία	Παλαιά ονομασία	Νέα ονομασία	Παλαιά ονομασία
{i}	Δυτική είσοδος	{xiv}a	δωμ. 7
{i}a	Χώρος δυτικής εισόδου	{xv}	δωμ. 4
{ii}	δωμ. 14	{xvi}	δωμ. 15 & 7A
{iii}	δωμ. 10	{xvi}a	δωμ. 15
{iv}	Δωμάτιο στη ΒΔ γωνία	{xvi}b	δωμ. 7A
{v}	Νότια είσοδος	{xvii}	δωμ. 16
διάδρομος {v}	δωμ. 23	{xviii}	δωμ. 4A & 5
{vi}	δωμ. 24	{xviii}a	δωμ. 4A
{vii}	δωμ. 20	{xix}	δωμ. 3B & 3
{viii}	δωμ. 18 & 19	{xix}a	δωμ. 3
{ix}	Είσοδος βόρειας πτέρυγας	{xx}	δωμ. 1
{x}	δωμ. 17	{xxi}	δωμ. 3A & 1A
{xi}	δωμ. 2A	{xxii}	δωμ. 6
{xii}	δωμ. 2	{xxiii}	δωμ. 8
{xiii}	δωμ. 21	{xxiv}	δωμ. 11
{xiv}	δωμ. 7 & 22	{xxv}	δωμ. 12

**Πίνακας αντιστοιχίας παλαιάς και νέας ονομασίας των χώρων
(ταξινόμηση με βάση την παλαιά ονομασία)**

Νέα ονομασία	Παλαιά ονομασία	Νέα ονομασία	Παλαιά ονομασία
{i}	Δυτική είσοδος	{xvi}b	δωμ. 7A
{i}a	Χώρος δυτικής εισόδου	{xxiii}	δωμ. 8
{iv}	Δωμάτιο στη ΒΔ γωνία	{iii}	δωμ. 10
{v}	Νότια είσοδος	{xxiv}	δωμ. 11
{ix}	Είσοδος βόρειας πτέρυγας	{xxv}	δωμ. 12
{xx}	δωμ. 1	{ii}	δωμ. 14
{xii}	δωμ. 2	{xvi}a	δωμ. 15
{xi}	δωμ. 2A	{xvi}	δωμ. 15 & 7A
{xix}a	δωμ. 3	{xvii}	δωμ. 16
{xxi}	δωμ. 3A & 1A	{x}	δωμ. 17
{xix}	δωμ. 3B & 3	{viii}	δωμ. 18 & 19
{xv}	δωμ. 4	{vii}	δωμ. 20
{xviii}a	δωμ. 4A	{xiii}	δωμ. 21
{xviii}	δωμ. 4A & 5	{xiv}	δωμ. 22 & 7
{xxii}	δωμ. 6	Διάδρομος {v}	δωμ. 23
{xiv}a	δωμ. 7	{vi}	δωμ. 24

4.1. Η αρχική κατασκευαστική φάση του κτιριακού συγκροτήματος U

Το κτιριακό συγκρότημα U (πίν. 35-69), το οποίο ανήκει στη δεύτερη παλαιοανακτορική φάση της λειτουργίας του ιερού, θεμελιώθηκε στη MM IIA περίοδο μετά την καταστροφή του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V, ήταν δε σε πλήρη χρήση κατά τη MM IIB περίοδο. Το κτιριακό συγκρότημα U κτίστηκε στην ίδια ακριβώς θέση με το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V, η οποία εξασφάλιζε τον πλήρη έλεγχο των προσβάσεων προς την πηγή. Ο βόρειος και ο ανατολικός εξωτερικός τοίχος των δύο κτιρίων ταυτίζονται. Και τα δύο κτίρια είναι σαφώς προσανατολισμένα στον βορρά. Η διάσταση του κτιριακού συγκροτήματος U κατά τον άξονα Α-Δ είναι κατά προσέγγιση 27.00m. Η διάστασή του κατά τον άξονα Β-Ν κυμαίνεται από 14.00m, στη δυτική πτέρυγα, έως 24.00m, κατά προσέγγιση, στην ανατολική πτέρυγα. Το συνολικό εμβαδόν του κτιριακού συγκροτήματος υπολογίζεται σε 475m². Πρέπει να σημειωθεί ότι, λόγω της μεγάλης διάβρωσης του εδάφους στα νότια του συγκροτήματος, οι τοίχοι δεν σώζονται σε όλο τους το μήκος ούτε τα δωμάτια σε όλη τους την έκταση.

Για την κατασκευή του U χρησιμοποιήθηκε οικοδομικό υλικό από το V. Το κτιριακό συγκρότημα U διακρίνεται για την ευτελέστερη κατασκευή του και τον κατακερματισμό του χώρου σε πολλά δωμάτια. Ο κατακερματισμός του χώρου εμφανίζεται ιδιαίτερα έντονος λόγω των μεταγενεστέρων εσωτερικών διαμορφώσεων και τροποποιήσεων (πίν. 35β).

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα βαθμιδωτής ανόδου στο ανασκαφικό ορθογώνιο B45 (πίν. 46, 47), σύγχρονα με το κτιριακό συγκρότημα U, προσδιορίζουν τη θέση τέλεσης της υπαίθριας λατρείας στα βορειοδυτικά του ανασκαφικού χώρου, όπως άλλωστε υποδηλώνεται από τα ίχνη αντίστοιχης διαμόρφωσης βαθμιδωτής πρόσβασης, στην ίδια θέση, σύγχρονης με το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V (πίν. 19α, 21, 24), αλλά και από τις μεταγενέστερες μεγάλης κλίμακας υπαίθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο¹²³.

Ο χώρος στα δυτικά του κτιρίου ήταν διαμορφωμένος κλιμακωτά σε αναλήμματα, εκ των οποίων το νοτιότερο είχε τη μορφή πλατείας (πίν. 45, 46). Κατά μήκος του δυτικού εξωτερικού τοίχου υπήρχε πλακόστρωτο, του οποίου μόνο ίχνη έχουν διασωθεί. Ίχνη πλακόστρωσης βρέθηκαν και κατά μήκος του ανατολικού εξωτερικού τοίχου του συγκροτήματος, όπου εντοπίστηκε η ανατολική εισόδός του και όπου το έδαφος έχει υποστεί μεγάλη καθίζηση. Στον χώρο, τον οποίο κατελάμβανε το ανατολικό πλακόστρωτο δεν βρέθηκαν ενδείξεις, οι οποίες να υποδηλώνουν ότι η συγκεκριμένη διαμόρφωση έγινε για την κάλυψη τελετουργικών αναγκών. Η θέση της νότιας εισόδου, η οποία θεωρείται ως η κεντρική του συγκροτήματος U, βρίσκεται ακριβώς στη θέση της εισόδου του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V, έχει όμως μικρότερο άνοιγμα και δεν θυμίζει τίποτε από το μνημειακό χαρακτήρα της προγενέστερης κατασκευής.

Οι τοίχοι του κτιρίου U, παρά τις φθορές και τις τοπικές μεγάλες καθιζήσεις, σώζονται σε αρκετό ύψος, κυρίως στη βορειοανατολική γωνία. Τα δάπεδα των δωματίων φέρουν επίχρισμα, συχνά επικολημένο στην προγενέστερη πλακόστρωση. Τα *in situ* σωζόμενα σπαράγματα από το κονίαμα του δαπέδου αποτελούν ενδείξεις ότι στα σημεία

¹²³ Ο εκτός των ορίων της ανασκαφής χώρος υπαίθριας λατρείας, ο σχετιζόμενος με το παλαιοανακτορικό συγκρότημα U, δεν έχει προσδιοριστεί. Κατά την ανάλυση της γεωμορφολογίας του εδάφους προσδιορίστηκε χώρος, δυνητικά κατάλληλος για την τέλεση υπαίθριας λατρείας, ο οποίος δεν έχει ανασκαφικά διερευνηθεί (πίν. 261).

αυτά δεν υπήρχε κάποιο άλλο δομικό στοιχείο και συντελούν στην καλύτερη κατανόηση και ανασύνθεση της κτιριολογικής οργάνωσης του χώρου. Οι τοίχοι, όπου δεν έχουν χρησιμοποιηθεί οι ημιλαξευμένοι επιμήκεις πλακοειδείς λίθοι του V, είναι κατασκευασμένοι από μικρούς αργούς λίθους και πηλόχωμα. Επιχρίσματα στους τοίχους και κονιάματα στα δάπεδα όλων των εσωτερικών χώρων του κτιριακού συγκροτήματος U, αποτελούν βασικά οικοδομικά χαρακτηριστικά.

Για την καλύτερη μελέτη της οργάνωσης του κτιριακού συγκροτήματος U ακολουθείται η παρακάτω διάκριση των χώρων, βασιζόμενη στη θέση και τη λειτουργία τους (πίν. 69).

4.1.1. Τα αναλήμματα¹²⁴ και η δυτική είσοδος {i}

Στα δυτικά του του κτιριακού συγκροτήματος U αποκαλύφθηκαν τέσσερις αναλημματικοί τοίχοι σε κλιμακωτή διάταξη, από νότο προς βορρά, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν ισάριθμα αναλήμματα (πίν. 36, 46, 53). Το μέτωπό των αναλημμάτων α1 (Z522), α2 (E512-Z515)¹²⁵ και α3 (E511) είναι διαμορφωμένο με ξηρολιθοδομή από μικρούς αργούς λίθους (πίν. 36α,β,δ, 62α,β,γ), ενώ ο νοτιότερος αντερεισματικός τοίχος (Z534-Z533-H531α) έχει ισχυρότερη κατασκευή (πίν. 36γ, 59β), καθώς το αντίστοιχο ανάλημα έχει σχεδόν τριπλάσιο πλάτος σε σχέση με τα άλλα. Στον χώρο αυτό, της επονομαζόμενης «πλατείας», έχει χρησιμοποιηθεί συμπαγής και ομοιογενής επίχωση με επάλληλες στρώσεις από κόκκινο και πράσινο σχιστολιθικό χώμα, για τη δημιουργία σταθερής ισόπεδης επιφάνειας. Τα δύο βορειότερα αναλήμματα (α1 και α2) συνδέονται με τη βαθμιδωτή οδό στα βόρεια του U, η οποία έχει κατεύθυνση προς την πηγή. Στο ανασκαφικό ορθογώνιο H51/52 προσδιορίσθηκε η θέση της δυτικής εισόδου {i} του κτιρίου U (πίν. 50, 51, 63δ). Ίχνη πλακόστρωσης εντοπίσθηκαν σε επαφή καθ' όλο το μήκος του δυτικού εξωτερικού τοίχου του κτιρίου U (πίν. 50, 51). Δεν είναι απολύτως σαφές εάν τα παραπάνω ίχνη πλακόστρωσης ανήκαν σε κάποια διαμόρφωση βαθμιδωτής οδού, ή εάν οι πλάκες τοποθετήθηκαν για την προστασία του τοίχου από την υγρασία, ίσως σε σχέση με υδρορρόες επί των δωματίων.

Η κατασκευή των αναλημμάτων στα δυτικά του U, η οποία υπαγορεύτηκε από τη μεγάλη κλίση του εδάφους στην περιοχή αυτή, υποδηλώνει την προσπάθεια ανάδειξης του κτιριακού συγκροτήματος μέσω της επιμελημένης διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου. Η έκτασή των αναλημμάτων δεν μας είναι γνωστή, διότι η ανασκαφή δεν έχει επεκταθεί προς τα δυτικά πέραν των ανασκαφικών ορθογωνίων E51 και Z52. Η διαμόρφωση της δυτικής εισόδου και της βόρειας βαθμιδωτής οδού εξασφάλιζαν την επικοινωνία του υπαίθριου χώρου των αναλημμάτων με το στεγασμένο κτιριακό συγκρότημα και με την πηγή αντίστοιχα. Το μήκος του αναλημματικού τοίχου, ο οποίος αποκαλύφθηκε στα νότια της «πλατείας» προσδιορίζεται στα 8.20m, συμπεριλαμβανομένου και του μεγάλου φυσικού βράχου, ο οποίος έχει ενσωματωθεί σε αυτόν (πίν. 53). Όσον αφορά στα άλλα αναλήμματα, το σωζόμενο μήκος είναι 7.50m για το α1 (Z522), 8.75m για το α2 (E512-Z515) και 6.25m για το α3 (E511-Z504) (πίν. 62). Το μέσο ύψος των αναλημμάτων κυμαίνεται από 0.60m έως 0.80m. Πρέπει να σημειωθεί ότι

¹²⁴ Λεμπέση 1988, 253· 1989, 301· 1991, 308-310· 1992, 229· 1993, 221· 1995, 259-260.

¹²⁵ Σε ορισμένες περιπτώσεις ο ίδιος τοίχος έχει περισσότερες από μία ονομασίες, καθώς τμήματά του έχουν αποκαλυφθεί σε διαφορετικά ανασκαφικά ορθογώνια.

στο ανασκαφικό ορθογώνιο Z51 τμήμα του αναλήμματος α2 (Z515) είναι θεμελιωμένο επί του βόρειου τοίχου του κτιρίου Υ, ο οποίος χρονολογείται στη ΜΜ ΙΒ περίοδο. Επιβεβαιώθηκε επίσης ότι τα αναλήμματα ακουμπούσαν στον δυτικό εξωτερικό τοίχο (ZH501) (πίν. 50, 51) του συγκροτήματος U. Μετά την πρώτη μεγάλη καταστροφή του U η χρήση των ανδρών περιορίστηκε στην εξασφάλιση στοιχειώδους πρόσβασης προς το κτιριακό συγκρότημα Ub¹²⁶.

4.1.2. Η δυτική πτέρυγα

Η δυτική πτέρυγα (πίν. 45,46, 51, 53, 58α,β, 59β, 60β, 63β,γ,δ, 66δ, 69), με κάτοψη σχεδόν ορθογωνική, έχει μήκος 14.40m, από τα βόρεια προς τα νότια, και πλάτος κυμαινόμενο από 7.00m στα βόρεια, έως 8.00m στα νότια. Προς τα δυτικά επικοινωνεί με τα άνδρα, ενώ προς τα ανατολικά οριοθετείται από τη νότια είσοδο {v} του συγκροτήματος και από το διάδρομο {v}α, ο οποίος σχετίζεται μ' αυτήν. Η δυτική πτέρυγα περιλαμβάνει τον χώρο εισόδου {i}α, τα δωμάτια {ii}¹²⁷ και {iii}¹²⁸, καθώς και το μεγάλο δωμάτιο {iv} στη βορειοδυτική γωνία του κτιρίου.

Η δυτική είσοδος {i}¹²⁹ και ο διάδρομος εισόδου {i}α δεν έχουν ανασκαφεί παρά μόνο στη βορειοδυτική τους γωνία, και τούτο διότι καλύπτονται, σχεδόν εξολοκλήρου, από τις μεταγενέστερες νεοανακτορικές κατασκευές. Οι διαστάσεις του διαδρόμου {i}α, 2.80X5.70m² προκύπτουν από τη διάταξη των διαχωριστικών τοίχων, οι οποίοι ορίζουν τα υπόλοιπα δωμάτια της δυτικής πτέρυγας. Είναι προφανές ότι ο διάδρομος εισόδου {i}α συνέδεε τη δυτική, δευτερεύουσα είσοδο {i} με τον διάδρομο {v}α, τον σχετιζόμενο με τη νότια είσοδο {v}¹³⁰. Παράλληλα μέσω του διαδρόμου {i}α εξασφαλιζόταν η πρόσβαση στα δωμάτια {ii} και {iii}, καθώς επίσης και η δυνατότητα άνετης πρόσβασης από το δωμάτιο {iv} προς τον εξωτερικό χώρο, στα δυτικά του συγκροτήματος (πίν. 45, 46). Με αναλογία πλευρών 1:2 και τουλάχιστον τέσσερα θυραία ανοίγματα, εκ των οποίων τα δύο αντικρυστά τοποθετημένα στις στενές πλευρές του, ο χώρος {i}α αποτελεί χαρακτηριστικό συνθετικό στοιχείο στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό του κτιριακού συγκροτήματος U, ως διάδρομος εισόδου.

Από το δωμάτιο {ii}¹³¹ σώζονται μόνον ο νότιος (H525) και ο ανατολικός (Θ524) τοίχος (πίν. 45, 53, 63β, 66δ). Απ' αυτούς συμπεραίνουμε ότι είχε διαστάσεις 3.10X2.70m², και είσοδο από τα βόρεια. Ο νότιος τοίχος έχει πάχος 0.70m, ενώ ο ανατολικός 0.65m. Και οι δύο σώζονται σε ύψος 0.60m. Καθώς η νοτιοδυτική γωνία του δωματίου έχει αποκαλυφθεί, επιβεβαιώνεται ότι ο δυτικός τοίχος του δωματίου, πάχους 0.75m, αποτελούσε τον εξωτερικό τοίχο του συγκροτήματος. Μεγάλοι πεσμένοι ογκόλιθοι βρέθηκαν στο δωμάτιο {ii}, όπως και στο δωμάτιο {iii}, επιβεβαιώνοντας ότι οι βραχοπτώσεις αποτελούσαν μία από τις βασικές αιτίες καταστροφής.

Το δωμάτιο {iii}¹³² είναι τετραγωνικό σε κάτοψη με διαστάσεις 2.70X2.70m². Από τους τοίχους του ορατοί είναι ο δυτικός (Θ524), ο νότιος (Θ523) και μικρό τμήμα του

¹²⁶ Βλ. κεφ. 4.3.

¹²⁷ Δωμ. 14. Λεμπέση 1985β, 270, 283.

¹²⁸ Δωμ. 10. Λεμπέση 1984, 458-460· 1985β, 265, 270, 283.

¹²⁹ Λεμπέση 1993, 223.

¹³⁰ Λεμπέση 1994, 240-241.

¹³¹ Δωμ. 14.

¹³² Δωμ. 10.

ανατολικού τοίχου (Θ522Γ) (πίν. 45, 53, 58α, 60β, 63γ). Του υπόλοιπου τμήματος του ανατολικού τοίχου (Θ522Β), καθώς και ενός πολύ μικρού τμήματος του βόρειου, ορατά είναι μόνο τα εσωτερικά πρόσωπα. Το δωμάτιο {iii} συνορεύει με τον χώρο της νότιας εισόδου προς τα ανατολικά, από τον οποίο διαχωρίζεται με τοίχο πάχους 0.65m. Προς τα νότια ορίζεται από τον εξωτερικό τοίχο (Θ523) (πίν. 44α, 59β), πάχους 0.75m, του συγκροτήματος U, ενώ ο δυτικός τοίχος (Θ524), ο οποίος το διαχωρίζει από το δωμάτιο {ii} έχει πάχος 0.65m. Όλοι οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από πλακοειδείς και ακανόνιστες πέτρες. Η είσοδος του δωματίου πρέπει να αναζητηθεί προς τον βορρά. Ο δυτικός τοίχος (Θ524) σώζεται σε ύψος 0.60m, ο ανατολικός (Θ522Β-Θ522Γ) σε ύψος 0.75m, ο νότιος (Θ523) σε ύψος μέχρι 0.80m, ενώ από τον βόρειο σώζονται μόνο τέσσερις πέτρες σε μία στρώση 0.50m επάνω από το δάπεδο. Το δάπεδο του δωματίου ήταν επιχρισμένο με λευκό κονίαμα, τμήματα του οποίου σώθηκαν. Το κονίαμα επικάλυψε πλακόστρωτο δάπεδο του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V. Ογκώδεις βράχοι, οι οποίοι βρέθηκαν επί του δαπέδου του δωματίου, είχαν προφανώς αποκολληθεί και είχαν κατρακυλήσει από την απότομη πλαγιά στα βόρεια του ιερού, προκαλώντας την καταστροφή της δυτικής πτέρυγας.

Το μεγάλο δωμάτιο {iv} (πίν. 45, 46, 51), με κάτοψη τετραγωνική και εσωτερικές διαστάσεις 5.40X5.40m², βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία του συγκροτήματος, οριζόμενο προς τα βόρεια από τον εξωτερικό τοίχο (H501) και προς τα δυτικά από τον επίσης εξωτερικό τοίχο (ZH501). Το δωμάτιο {iv} πρέπει να ήταν ένα από τα σημαντικότερα δωμάτια του συγκροτήματος U. Τούτο επιβεβαιώνεται από την ιδιαίτερα επιμελημένη ανατολική του είσοδο, με θυραίο άνοιγμα 1.20m και κατώφλι¹³³ από πωρόπετρα 1.05mX0.60m, η οποία, καθώς δεν απαντάται στην ευρύτερη περιοχή του ιερού, είχε μεταφερθεί ειδικά για τη συγκεκριμένη χρήση από αλλού (πίν. 37α, 51). Το ξύλινο θύρωμα πατούσε σε πλάκες τοποθετημένες εκατέρωθεν του κατώφλιου. Ακριβώς δυτικά του κατώφλιου βρέθηκαν ίχνη κονιάματος δαπέδου, το οποίο κάλυψε πλακόστρωτο του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V. Σώθηκε επίσης, στη θέση του, μικρό τμήμα από καμμένο ξύλο του θυρώματος. Ένα δεύτερο μικρό καμμένο ξύλο, τοποθετημένο κάτω από το κονίαμα δαπέδου του διαδρόμου στα ανατολικά του δωματίου {iv} και συνδεδεμένο με το ξύλινο θύρωμα εξασφάλιζε την καλύτερη στερέωση του πλαισίου. Οι τοίχοι (Θ515) και (Θ507), εκατέρωθεν του θυρώματος του δωματίου {iv}, ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα, το οποίο εξασφάλιζε την καλύτερη εφαρμογή του ξύλινου πλαισίου στον πέτρινο τοίχο. Το εσωτερικό του δωματίου δεν έχει ανασκαφεί, λόγω των υπερκειμένων μεταγενεστέρων κατασκευών. Η ύπαρξη υποστυλώματος στο εσωτερικό του θεωρείται αναγκαία, καθώς τα μεγάλα ανοίγματα προϋποθέτουν την ύπαρξη κεντρικού πεσσού ή κίονα για την υποστήριξη της οροφής. Η απομονωμένη θέση, το σκοτεινό εσωτερικό του και η πιθανότητα ύπαρξης εσωτερικού κεντρικού πεσσού υποδηλώνουν τον επίσημο χαρακτήρα του δωματίου¹³⁴. Το δωμάτιο {iv}, όπως και ολόκληρη η δυτική πτέρυγα, έπαψε να χρησιμοποιείται μετά την πρώτη μεγάλη καταστροφή του συγκροτήματος.

¹³³ Λεμπέση 2003, 81-84.

¹³⁴ Πλάτων 1954α, 432-483.

4.1.3. Η κεντρική νότια είσοδος {v} του κτιριακού συγκροτήματος U

Στη νότια όψη, στο ανασκαφικό ορθογώνιο I52, διαμορφώνεται η κεντρική είσοδος, η οποία οδηγεί, μέσω του κεκλιμένου διαδρόμου {v}α, πλάτους 1.40m, στο εσωτερικό του κτιριακού συγκροτήματος U (πίν. 37γ, 41γ, 45, 46, 54, 63α). Η κλίση του διαδρόμου υπολογίζεται κατά προσέγγιση σε 6%. Η θέση της εισόδου είναι η ίδια με αυτή του συγκροτήματος V, χωρίς όμως να έχει το μνημειακό χαρακτήρα της παλαιότερης κατασκευής. Ο διάδρομος, μήκους 11.80m, έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 3.00m, στο νοτιότερο τμήμα του, και σε μήκος 2.40m στο βορειότερο. Το δάπεδο στο βορειότερο τμήμα ήταν επιχρισμένο ενώ στο νοτιότερο ήταν πλακόστρωτο. Το μεσαίο τμήμα δεν έχει ανασκαφεί, όμως θεωρείται βέβαιο ότι επικοινωνούσε με τον χώρο {i}α της δυτικής εισόδου. Στον ίδιο χώρο και προς τα ανατολικά διαμορφωνόταν η είσοδος προς τον κεντρικό τομέα του συγκροτήματος U. Ο διάδρομος, οριζόμενος από τους τοίχους (Θ515) και (I514), οδηγούσε προς τα βόρεια στον βοηθητικό χώρο {vi}¹³⁵ και στο μεγάλο βορειοδυτικό δωμάτιο {iv}. Ενδιαφέρουσα είναι η βαθμιδωτή διαμόρφωση των όψεων του ανατολικού τοίχου (I514) του διαδρόμου στο σημείο συμβολής του με τον τοίχο (I512α) (πίν. 51), η οποία στη μινωική αρχιτεκτονική ερμηνεύεται ως διαφοροποίηση στη λειτουργία των αντιστοιχών εσωτερικών χώρων¹³⁶ του συγκροτήματος.

Ο μικρός βοηθητικός χώρος, ενδεχομένως φωταγωγός, {vi} (πίν. 45, 51), με διαστάσεις 1.20X1.80m², βρίσκεται στη βόρεια απόληξη του διαδρόμου, με τον οποίο επικοινωνούσε μέσω θυραίου ανοίγματος 0.80m, περίπου. Ο χώρος ορίζεται από τους τοίχους (H501) προς τα βόρεια, (IΘ501) προς τα ανατολικά, (Θ506) προς τα νότια και (Θ507) προς τα δυτικά. Εκτός από τον βόρειο, οι υπόλοιποι τοίχοι σώζονται σε ύψος ενός δόμου. Δεδομένου ότι τεχνικές δυσκολίες εμπόδισαν την πλήρη ανασκαφική διερεύνηση, τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι περιορισμένα. Ο χώρος διατηρεί το επίχριστο δάπεδό του. Κάτω από το κονίαμα του δαπέδου, προσδιορίστηκε το πλακόστρωτο του προγενέστερου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V.

4.1.4. Η βαθμιδωτή οδός στα βόρεια¹³⁷

Στη βόρεια εξωτερική πλευρά του U και κοντά στη βορειοδυτική γωνία του σώζεται πλακοστρωμένη οδός (πίν. 45, 46, 51, 61α,γ, 70α) με πλάτος 1.80m περίπου και συνολικό μήκος 5.60m. Η οδός οριοθετείται προς μεν τα βόρεια από τον χαμηλό αντερεισματικό τοίχο (H505) και (Θ491), προς δε τα νότια από τον βόρειο εξωτερικό τοίχο (H501-IΘ521) του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Ο ισχυρός αυτός τοίχος, ο οποίος έχει αποκαλυφθεί σε όλο του σχεδόν το μήκος, είναι κατασκευασμένος με επιμήκεις πλακοειδείς αλλά και ακανόνιστες πέτρες και έχει πάχος 0.75m περίπου. Μεταγενέστερες κατασκευές κατέστρεψαν τη συνέχεια της πλακοστρωμένης οδού προς τα ανατολικά. Προς τα δυτικά, βαθμιδωτή κάθοδος και ίχνη πλακόστρωσης συνδέουν την οδό με τα άνδρα, εξασφαλίζοντας, πιθανώς, την επικοινωνία τους με την πηγή αλλά και με την οδό προς την ορεινή διάβαση του φαραγγιού (πίν. 3, 4). Για την κατασκευή της πλακοστρωμένης οδού χρησιμοποιήθηκαν καλοπελεκημένες ασβεστολιθικές πλάκες,

¹³⁵ Δωμ. 17. Λεμπέση 1994, 240-241· 1995, 259.

¹³⁶ Graham 1972, 238-239 υποσημ. 21, με ιδιαίτερη αναφορά στη διαμόρφωση των προσόψεων του ανακτόρου των Μαλλίων.

¹³⁷ Λεμπέση 1987β, 274-275· 1988, 250· 1989, 300.

διαστάσεων κατά μέσον όρο 0.30X0.40m². Η πλακοστρωμένη οδός βρίσκεται σε επίπεδο υψηλότερο του δαπέδου των δωματίων της βόρειας πτέρυγας κατά 0.80m, αποκλείοντας την ύπαρξη εισόδου προς το συγκρότημα U από την πλευρά αυτή. Άλλωστε, οι κλιματολογικές συνθήκες με το πυκνό χιόν κατά τη διάρκεια του χειμώνα¹³⁸, αλλά και ο κίνδυνος κατολισθησης βράχων, δεν θα ενεθάρρυναν τη διάνοιξη εισόδου στη βόρεια πλευρά του συγκροτήματος. Στην πλακόστρωση διακρίνονται δύο επιστρώσεις πλακών παρόμοιου είδους και διαστάσεων, οι οποίες θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως επισκευή, το πιθανότερο όμως είναι ότι οι πλάκες του κατώτερου στρώματος ανήκουν στο παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Η βόρεια βαθμιδωτή οδός καταργήθηκε πριν από την εγκατάλειψη της βόρειας πτέρυγας, όπως υποδηλώνεται από την κατασκευή του μικρού τοίχου (HΘ502) σε εγκάρσια διεύθυνση και επάνω στο πλακόστρωτο.

4.1.5. Η βόρεια πτέρυγα

Η βόρεια πτέρυγα (πίν. 638, 39α, 45, 46, 48, 49, 51, 52, 56α,γ, 57α,β, 58γ,δ, 61γ,δ, 62γ,64α,β, 65α,β), με κάτοψη ορθογωνική, διαστάσεις 16.60X6.00m² και έκταση 100m² περιλαμβάνει τα δωμάτια {vii}¹³⁹, {viii}¹⁴⁰, {ix}, {x}¹⁴¹, {xi}¹⁴² και {xii}¹⁴³. Η εύρεση οστράκων πίθων, λίθινων τριβίων και μεγάλου αριθμού κωνικών κυπέλων στα δωμάτια της βόρειας πτέρυγας παραπέμπει στη λειτουργία της ως αποθηκευτικού χώρου. Κάτω από τα επιχρισμένα δάπεδα όλων των δωματίων βρέθηκαν πλακόστρωτα, τα οποία ανήκουν στο παλαιοανακτορικό κτιριακό συγκρότημα V, επιβεβαιώνοντας ότι τα δύο παλαιοανακτορικά κτιριακά συγκροτήματα κάλυπταν κατά προσέγγιση την ίδια έκταση. Προς τα βόρεια και προς τα ανατολικά η πτέρυγα ορίζεται από τους εξωτερικούς τοίχους (IΘ521) και (ΛΜ491), ενώ προς τα δυτικά συνορεύει με τον διάδρομο της νότιας εισόδου {v}a, χωρίς δυνατότητα επικοινωνίας (πίν. 45, 46). Ενδιαφέρον είναι ο σχηματισμός οδόντωσης στη νοτιοδυτική γωνία της πτέρυγας, η οποία, σύμφωνα με τις αρχές της μινωικής αρχιτεκτονικής¹⁴⁴, τη διαχωρίζει λειτουργικά από τον κεντρικό τομέα. Η είσοδος¹⁴⁵ {ix} της βόρειας πτέρυγας, πλάτους 1.20m, στο ανασκαφικό ορθογώνιο I50/51, ήταν η μοναδική και εξασφάλιζε την επικοινωνία με τον κεντρικό τομέα. Η πτέρυγα έπαψε να χρησιμοποιείται μετά την πρώτη μεγάλη καταστροφή του συγκροτήματος.

Τα δωμάτια {xi}¹⁴⁶ και {xii}¹⁴⁷ αποτελούν ενιαίο χώρο δύο ομοίων αποθηκών, με διαχωριστικό τοίχο μεταξύ τους κατά τη διεύθυνση Α-Δ (πίν. 38α,β, 39α, 45, 46, 49, 52). Του δωματίου {xi} δεν έχει αποκαλυφθεί η βορειοανατολική γωνία, διότι η ανασκαφή στη θέση αυτή ήταν αδύνατη λόγω του υπερκείμενου ελληνοιστικού-ελληνορωμαϊκού

¹³⁸ Ο βόρειος τοίχος του U κατέρρευσε τον δύσκολο χειμώνα του 2003-2004 κάτω από την πίεση του χιονιού, και από τότε δεν έχει επισκευασθεί.

¹³⁹ Δωμ. 20.

¹⁴⁰ Δωμ. 18 και 19.

¹⁴¹ Δωμ. 17.

¹⁴² Δωμ. 2Α.

¹⁴³ Δωμ. 2.

¹⁴⁴ Graham 1972, 238-239 υποσημ. 21, με ιδιαίτερη αναφορά στη διαμόρφωση των προσόψεων του ανακτόρου των Μαλλίων.

¹⁴⁵ Λεμπέση 2003, 84-85.

¹⁴⁶ Δωμ. 2Α. Λεμπέση 1975, 322-323.

¹⁴⁷ Δωμ. 2. Λεμπέση 1976, 400· 1992, 219· 1994, 244· 1995, 247-251.

κτιρίου C-D. Οι διαστάσεις του δωματίου {xi} είναι 4.10X1.80m², ενώ του δωματίου {xii} είναι 4.10X2.00m². Ο μεταξύ τους διαχωριστικός τοίχος (Λ492) έχει πάχος 0.50m, ενώ μικρό θυραίο άνοιγμα, εύρους 0.70m, στη δυτική του απόληξη επέτρεπε την επικοινωνία των δύο χώρων. Ο ανατολικός τοίχος των δωματίων συμπίπτει με τον ανατολικό εξωτερικό τοίχο του συγκροτήματος και έχει πάχος μόλις 0.50m. Η ιδιομορφία του έγκειται στο ότι κτίσθηκε σε επαφή με τη βορειοανατολική γωνία του τοίχου (ΛΜ491) του παλαιότερου συγκροτήματος V και για τον λόγο αυτό δεν έχει εξωτερικό μέτωπο (πίν. 49, 56α). Ο βόρειος τοίχος του δωματίου {xi} αποτελεί τμήμα του βόρειου εξωτερικού τοίχου του συγκροτήματος. Ο τοίχος αυτός έχει υποστεί σοβαρή φθορά από την πτώση βράχων, οι οποίοι σήμερα εμφανίζονται ενσωματωμένοι, και παρουσιάζει σημαντική απόκλιση από την κατακόρυφο (πίν. 61δ). Ο νότιος τοίχος του δωματίου {xii} διαχωρίζει τον ενιαίο χώρο των δύο αποθηκών από την ανατολική πτέρυγα, με την οποία δεν είχε επικοινωνία (πίν. 62δ). Σοβαρότατη είναι η στροφή και μετακίνηση του τοίχου αυτού, προφανώς κατά την καταστροφή της βόρειας πτέρυγας του συγκροτήματος. Εξάλλου, σημαντική καθίζηση του εδάφους είχε ως αποτέλεσμα το δάπεδο των δωματίων {xi} και {xii} να είναι υψηλότερο κατά 0.40m με 0.50m στην ανατολική πλευρά τους απ' ότι στη δυτική (πίν. 52). Καθίζηση εδάφους, στην ίδια περιοχή, θα πρέπει να είχε υπάρξει κατά την καταστροφή του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την ανώμαλη διαμόρφωση του φυσικού βράχου, οδήγησε στη συστηματική και πλούσια σε θραύσματα αγγείων MM IB περιόδου επιχωμάτωση προς εξομάλυνση του δαπέδου των δωματίων {xi} και {xii}, κατά την κατασκευή του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Δεν αποκλείεται πάντως το δάπεδο του δωματίου να διαμορφώθηκε επάνω σε στρώμα καταστροφής του κτιριακού συγκροτήματος V. Ο δυτικός τοίχος (K492-K493), πάχους 0.60m, διαχωρίζει τον ενιαίο χώρο των δύο αποθηκών από το δωμάτιο {x}¹⁴⁸, με το οποίο επικοινωνούσε μέσω θυραίου ανοίγματος, εύρους 1.00m. Το θυραίο αυτό άνοιγμα, στη βόρεια απόληξη του τοίχου (K492-K493), σώζεται σε όλο του το ύψος, το οποίο ανέρχεται σε 1.55m. Πρόκειται για το μοναδικό θυραίο άνοιγμα του συγκροτήματος, του οποίου σώθηκε το ανώφλιο (πίν. 38α, 45, 56γ). Όλων των τοίχων του ενιαίου χώρου των δύο δωματίων {xi} και {xii} σημαντικό είναι το ύψος διατήρησης, το οποίο φθάνει τα 2.50m στον βόρειο και στον δυτικό τοίχο και το 1.80m στον νότιο και στον ανατολικό, επιτρέποντας μας την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων για τη μορφή και τους τρόπους δόμησης του συγκροτήματος (πίν. 38α,β). Ο διαχωριστικός τοίχος των παραπάνω δωματίων σώζεται σε σαφώς χαμηλότερο ύψος, το οποίο δεν υπερβαίνει τα 0.50m (πίν. 57α,β). Ίχνη κονιάματος δαπέδου, τα οποία συχνά επικαλύπτουν τα παλαιότερα πλακόστρωτα του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V, βρέθηκαν σε πολλά σημεία, όπως άλλωστε και στα άλλα δωμάτια της βόρειας πτέρυγας. Πολλά είναι τα θραύσματα λευκών κονιαμάτων, τα οποία προέρχονται από το επίχρισμα των τοίχων του δωματίου. Άλλα κονιάματα, γαλάζιου, κόκκινου και κίτρινου χρώματος, τα οποία προέρχονται από τοίχους του παλαιότερου συγκροτήματος V, βρέθηκαν κολλημένα σε πεσμένες πέτρες στο εσωτερικό του δωματίου. Η χρήση λιθοπλίνθων, οι οποίοι λιθολογήθηκαν από το δομικό υλικό του V, είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στους τοίχους των δωματίων {xi} και

¹⁴⁸ Λεμπέση 1975, 322-323· 1992, 219· 1993, 215.

{xii}¹⁴⁹. Μέσα στο δωμάτιο {xii} βρέθηκαν, επιπροσθέτως, πολλά κομμάτια άμορφου πηλού.

Το δωμάτιο {x}¹⁵⁰ είναι, κατά προσέγγιση, τετραγωνικόσε κάτοψη με πλάτος 4.50m και μήκος 4.00m (πίν. 45, 46, 52). Προς τα ανατολικά συνορεύει με τα δωμάτια {xii} και {xi}, με τα οποία επικοινωνεί μέσω του προαναφερθέντος θυραίου ανοίγματος. Προς τα βόρεια ορίζεται από τον εξωτερικό τοίχο (IΘ521), πάχους 0.75m, του κτιριακού συγκροτήματος. Προς τα νότια διαχωρίζεται από τον κεντρικό τομέα με τον τοίχο (K502), πάχους 0.50m. Η εσωτερική όψη του τοίχου δεν αποκαλύφθηκε ολόκληρη, διότι ο υπερκείμενος γεωμετρικός βωμός δεν επέτρεψε την πλήρη ανασκαφική διερεύνηση του χώρου. Προς τα δυτικά επικοινωνεί με το δωμάτιο {viii}¹⁵¹, με δύο ανοίγματα, εύρους 1.00m. Από τα ανοίγματα αυτά, το ένα διαμορφώνεται στη νότια απόληξη του διαχωριστικού τοίχου (IK501). Το δεύτερο θυραίο άνοιγμα σχηματίζεται μεταξύ των δύο παράλληλων τοίχων (K502) και (K503). Ο τοίχος (K503), του οποίου σώζεται μόνο η ανατολική απόληξη σε μήκος 1.10m, έχει πάχος 0.55m (πίν. 38γ, 52). Το δεύτερο αυτό άνοιγμα εξυπηρετούσε την άμεση επικοινωνία του δωματίου {x} με τον χώρο εισόδου {ix} της βόρειας πτέρυγας. Το δωμάτιο {x} έχει υποστεί σημαντικές φθορές με σοβαρότερη τη σημαντική απόκλιση του βόρειου τοίχου από την κατακόρυφο. Εντούτοις οι τοίχοι του έχουν σωθεί σε αρκετά μεγάλο ύψος: 2.10m ο ανατολικός (K492-K493), 1.60m ο βόρειος (προέκταση του IΘ521), 1.40m ο διαχωριστικός (IK501) προς το δωμάτιο {viii}, 1.20m ο εγκάρσιος (K503) (πίν. 71α,β,δ) του χώρου {ix} και 1.50m το ορατό τμήμα του νότιου τοίχου (K502). Παρατηρείται χρήση λιθοπλίνθων, δομικού υλικού από το V, σε μεγάλο ποσοστό σε όλους τους τοίχους του δωματίου. Κονιάματα προσκολλημένα σε αθέατες πλευρές των λιθοπλίνθων, υποδηλώνουν την επαναχρησιμοποίησή τους. Τα ευρήματα, ιδιαίτερα δε ο μεγάλος αριθμός οστράκων πύθων, υποδηλώνουν ότι το δωμάτιο {x} χρησιμοποιήθηκε, ενδεχομένως, ως αποθήκη σιτηρών¹⁵². Το δάπεδο του δωματίου αποτελείται από ισχυρά συμπίεσμένο λεπδόχωμα πάχους 0.10-0.15m, την επιφάνεια του οποίου κάλυπτε λεπτό στρώμα λάσπης. Η συμπίεση του υποστρώματος, είτε λόγω της συσσώρευσης πεσμένων υλικών, είτε λόγω των αλάτων υπογείων υδάτων, είναι τόσο μεγάλη που αρχικά θεωρήθηκε ότι επρόκειτο για τον φυσικό βράχο¹⁵³. Στην περιοχή της νοτιοδυτικής γωνίας του δωματίου βρέθηκαν ίχνη κονιάματος επί παλαιότερων πλακών δαπέδου, οι οποίες ανήκαν προφανώς στο κτίριο V.

Το δωμάτιο {viii}¹⁵⁴ είναι ορθογωνικό σε κάτοψη με διαστάσεις 3.50x4.10m² (πίν. 45, 46, 51). Προς τα βόρεια οριοθετείται από τον εξωτερικό τοίχο (IΘ521) (πίν. 61δ), πάχους 0.75m, του κτιριακού συγκροτήματος U. Ο τοίχος αυτός σώζεται σε ύψος κυμαινόμενο από 1.20m έως 2.00m, παρουσιάζει όμως σοβαρή απόκλιση από την κατακόρυφο. Προς τα ανατολικά το δωμάτιο {viii} επικοινωνεί με το δωμάτιο {x} μέσω δύο διαδοχικών θυραίων ανοιγμάτων, εύρους 1.00m (πίν. 64δ). Από τα θυραία αυτά

¹⁴⁹ Ίχνη κονιάματος επισημάνθηκαν στην εσωτερική πλευρά λιθοπλίνθων, ο οποίος σε δεύτερη χρήση ενσωματώθηκε στον βόρειο τοίχο του δωματίου.

¹⁵⁰ Δωμ. 17.

¹⁵¹ Λεμπέση 1991, 326 κ.ε.· 1992, 219· 1993, 215 και 219.

¹⁵² Λεμπέση 1993, 215 και 219.

¹⁵³ Λεμπέση 1992, 219.

¹⁵⁴ Δωμ. 18 και 19.

ανοίγματα το βορειότερο, σχηματίζεται μεταξύ της νότιας απόληξης του τοίχου (IK501) και του εγκάρσιου τοίχου (K503) (πίν. 51). Το νοτιότερο θυραίο άνοιγμα διαμορφώνεται μεταξύ των δύο παραλλήλων τοίχων, (K503) και (K502). Η προς τα δυτικά απόληξη του εγκάρσιου τοίχου (K503), δεν έχει σωθεί, το βέβαιο όμως είναι ότι συνεχιζόταν και μέσα στον χώρο του δωματίου {viii}, διαχωρίζοντάς τον σε δύο τμήματα: στο βόρειο και στο νότιο. Τα ίχνη των επιχρισμάτων δαπέδου, τα οποία έχουν εντοπισθεί κατά την προς τα δυτικά νοητή προέκταση του τοίχου (K503) υποδεικνύουν ότι ο τοίχος (K503) διακοπτόταν, δημιουργώντας ένα ευρύ άνοιγμα επικοινωνίας μεταξύ των δύο παραπάνω τμημάτων του δωματίου, ώστε να λειτουργούν ως ενιαίος χώρος. Το εύρος του ανοίγματος προϋποθέτει την ύπαρξη ενός τουλάχιστον ενδιάμεσου στηρίγματος, κίονα ή πεσσού. Στον νότιο τοίχο (IΘ521) του δωματίου {viii} διαμορφώνεται η μοναδική είσοδος {ix} από τον κεντρικό τομέα προς τη βόρεια πτέρυγα, με θυραίο άνοιγμα¹⁵⁵ εύρους 1.20m (πίν. 45, 46, 51). Ο τοίχος (IΘ521), πάχους 0.60m, σώζεται δυτικά μεν του θυραίου ανοίγματος σε ύψος μόλις ενός δόμου, ανατολικά δε σε λίγο καλύτερη κατάσταση, όχι όμως σε ύψος μεγαλύτερο των 0.70m. Η διέλευση του μεταγενέστερου τοίχου (I501), του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος Ub¹⁵⁶, δια μέσου του θυραίου ανοίγματος της κεντρικής εισόδου {ix} της βόρειας πτέρυγας (πίν. 62δ, 75), επέφερε σημαντικές αλλοιώσεις. Προς τα δυτικά το δωμάτιο {viii} επικοινωνεί με το βοηθητικό δωμάτιο {vii}¹⁵⁷. Η επικοινωνία γινόταν μέσω θυραίου ανοίγματος στη βορειότερη πλευρά του διαχωριστικού τοίχου (I503), πάχους 0.55m, ο οποίος όμως σώζεται αποσπασματικά και σε ύψος ενός θεμελίου δόμου (πίν. 51, 58δ). Οι τοίχοι του δωματίου είναι σχεδόν αποκλειστικά κατασκευασμένοι από οικοδομικό υλικό προερχόμενο από το παλαιότερο συγκρότημα V. Στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου βρέθηκαν λιθόκτιστες θήκες και λίθινα τριβεία¹⁵⁸.

Το δωμάτιο {vii}¹⁵⁹ (πίν. 45, 46, 51) έχει σχήμα επίμηκες κατά τη διεύθυνση Β-Ν, με διαστάσεις 1.60X4.50m². Προς τα ανατολικά επικοινωνεί με το δωμάτιο {viii}. Προς τα βόρεια ορίζεται από τον εξωτερικό τοίχο του συγκροτήματος. Προς τα δυτικά διαχωρίζεται από το διάδρομο {v} και το βοηθητικό δωμάτιο {vi} με τους τοίχους (IΘ501) και (I514). Προς τα νότια διαχωρίζεται από τον κεντρικό τομέα με τον τοίχο (I512α). Εκτός του βόρειου, όλοι οι άλλοι τοίχοι του δωματίου σώζονται σε επίπεδο θεμελίων και ως εκ τούτου δεν είναι δυνατό να προσδιορισθεί επακριβώς η θέση των ανοιγμάτων. Το δάπεδο του δωματίου καλύπτεται με κονίαμα, το οποίο σώζεται αποσπασματικά και το οποίο έχει διαστρωθεί επάνω στο προϋπάρχον πλακόστρωτο. Από την ανασκαφική έρευνα δεν προσδιορίστηκαν στοιχεία σχετιζόμενα με τη χρήση του δωματίου. Η εύρεση των δύο βάσεων κίωνων, οι οποίες είχαν εμφυτευθεί στο παλαιότερο πλακόστρωτο του V, υποδηλώνει διαφορετική διαμόρφωση του χώρου. Το σχήμα της

¹⁵⁵ Το μεγάλο μέγεθος του ανοίγματος δικαιολογείται αφενός μεν διότι αποτελούσε την κυρία είσοδο προς τη βόρεια πτέρυγα, αφετέρου δε διότι έπρεπε να διευκολύνει τη μετακίνηση των μεγάλων πήθων, οι οποίοι ήταν αποθηκευμένοι στη βόρεια πτέρυγα. Από τη μέχρι τώρα μελέτη της κεραμικής προκύπτει ότι η μέγιστη διάμετρος των πήθων, οι οποίοι βρέθηκαν στη βόρεια πτέρυγα, δεν υπερέβαινε τα 0.60m, Λεμπέση 2003, 84-85.

¹⁵⁶ Βλ. κεφ. 4.3.3.

¹⁵⁷ Λεμπέση 1993, 219.

¹⁵⁸ Λεμπέση 1993, 215 και 219· Muhly-Metaxa (forthcoming).

¹⁵⁹ Δωμ. 20.

κάτοψης του δωματίου {vii} και οι περιορισμένες διαστάσεις του καθορίζουν τη χρήση του ως βοηθητικού χώρου.

4.1.6. Ο κεντρικός τομέας

Ο κεντρικός τομέας (πίν. 39δ, 40, 41α,β, 44γ, 45, 46, 51, 52, 54, 57γ, 58γ,δ, 60β,γ, 64δ,ε, 66γ,δ), με κάτοψη ορθογωνική, διαστάσεων 10.00X6.00m², με προεξέχον το δωμάτιο {xvi} διαστάσεων 6.40X2.40m² στη νοτιοδυτική γωνία και συνολική έκταση 75m², περιλαμβάνει τα δωμάτια {xiii}¹⁶⁰, {xiv}¹⁶¹, {xv}¹⁶² και {xvi}¹⁶³. Στον κεντρικό τομέα κατασκευαστικά, και όχι λειτουργικά, ανήκει το βορειότερο τμήμα του δωματίου {xviii}, το {xviii}α, σε αντιστοιχία με το δωμάτιο {xvi}. Ως εκ τούτου το νότιο όριο του κεντρικού τομέα ορίζεται από τον διαχωριστικό τοίχο μεταξύ των δωματίων {xvi} και {xvii}, όπως άλλωστε υποδηλώνεται από τον σχηματισμό οδόντωσης στη νοτιοδυτική εξωτερική γωνία του δωματίου {xvi}. Αν και δεν υπάρχουν ευρήματα, τα οποία να βοηθούν στην κατανόηση της λειτουργίας του τομέα, από άποψη καθαρά αρχιτεκτονική, επικρατέστερη θεωρείται η εξασφάλιση της επικοινωνίας μεταξύ των διαφόρων πτερυγών του συγκροτήματος. Κατά τη διάρκεια της ΜΜ ΙΙΑ περιόδου (1700-1650 π.Χ.) ο χώρος του κεντρικού τομέα του συγκροτήματος U υπέστη αλληπάλληλες μετασκευές, οι οποίες επέφεραν σημαντικές αλλοιώσεις στην αρχική του μορφή.

Ο χώρος εισόδου {xiii}¹⁶⁴ στον κεντρικό τομέα είναι επιμήκης, με διαστάσεις 1.40X5.60m², παράλληλος, όμορος και σε άμεση επικοινωνία με τον διάδρομο της νότιας εισόδου {v}α, του οποίου αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, διεύρυνση (πίν. 45, 46, 51). Η θέση του ακριβώς απέναντι από την ανατολική απόληξη του διαδρόμου {i}α της δυτικής εισόδου του συγκροτήματος θα εξασφάλιζε την επικοινωνία του κεντρικού τομέα με τον δυτικό υπαίθριο χώρο, τον διαμορφωμένο με αναλήμματα. Του χώρου {xiii} σώζονται μόνο ο βόρειος τοίχος (I512α) (πίν. 51, 58γ, 60γ), καθώς και τμήμα του ανατολικού τοίχου (I512), μήκους 2.40m (πίν. 51, 58δ), και οι δύο σε επίπεδο θεμελίων. Η αδυναμία ανασκαφής του χώρου {xiii}, λόγω τεχνικών προβλημάτων, δεν επέτρεψε τον προσδιορισμό των θέσεων και της μορφής των θυραίων ανοιγμάτων, τόσο προς τα ανατολικά, όσο και προς τα δυτικά.

Το δωμάτιο {xiv}¹⁶⁵ (πίν. 39δ, 45, 46, 51, 52) είναι ορθογωνικό με διαστάσεις 3.50X6.00m². Τόσο η θέση του στο κέντρο του συγκροτήματος, όσο και η διαμόρφωση θυραίων ανοιγμάτων σε όλους τους περιμετρικούς του τοίχους υποδηλώνουν τη χρήση του για την επικοινωνία των χώρων, οι οποίοι το περιβάλλουν. Στον βόρειο τοίχο (K502) (πίν. 60γ) του δωματίου, πάχους 0.65m, ανοίγεται η μοναδική είσοδος προς τη βόρεια πτέρυγα. Προς τα ανατολικά, το δωμάτιο {xiv} επικοινωνεί με το δωμάτιο {xv}¹⁶⁶ μέσω δύο θυραίων ανοιγμάτων, στο βόρειο και στο νότιο άκρο του διαχωριστικού τοίχου (K511) (πίν. 64δ). Η διάσταση και των δύο ανοιγμάτων είναι 1.00m. Ο τοίχος (K511), πάχους 0.65m, είναι κατασκευασμένος από πλακοειδείς λίθους και σώζεται σήμερα σε

¹⁶⁰ Δωμ. 21.

¹⁶¹ Δωμ. 7 και 22.

¹⁶² Δωμ. 4.

¹⁶³ Δωμ. 15 και 7Α.

¹⁶⁴ Δωμ. 21. Λεμπέση 1993, 219· 1997, 204-205.

¹⁶⁵ Λεμπέση 1993, 219· 1997, 204-205.

¹⁶⁶ Λεμπέση 1977, 403-407· 1981α, 380-381· 1987β, 277· 1996, 312.

ύψος 1.00m. Ο νότιος τοίχος του δωματίου δεν έχει σωθεί, διότι αντικαταστάθηκε πλήρως με νεότερους τοίχους, διαφορετικής διάταξης, κατά τη μετασκευή του συγκροτήματος. Για τον λόγο αυτό, η θέση του θυραίου ανοίγματος, το οποίο θα εξασφάλιζε την επικοινωνία με τη νότια πτέρυγα, δεν είναι γνωστή. Στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου τοποθετείται το θυραίο άνοιγμα επικοινωνίας με τον χώρο εισόδου {xiii} και το εύρος του προσδιορίζεται σε 1.00m (πίν. 45, 51).

Το δωμάτιο {xv}¹⁶⁷ είναι επίσης ορθογωνικό με διαστάσεις 2.80X6.00m² και πέντε συνολικά θυραία ανοίγματα σε όλους τους περιμετρικούς τοίχους του εκτός του βόρειου (πίν. 45, 46, 52). Προς τα ανατολικά επικοινωνεί με τα δωμάτια {xix} και {xxi} της ανατολικής πτέρυγας μέσω θυραίων ανοιγμάτων εύρους 1.00m και 0.70m αντίστοιχα. Ο ανατολικός τοίχος του δωματίου είναι ισχυρής κατασκευής με πλακοειδείς λίθους και έχει πάχος 0.70m (πίν. 52, 64ε). Το μέσο σωζόμενο ύψος του είναι 1.00m. Ο νότιος τοίχος του δωματίου έχει μικρότερο πάχος, το οποίο δεν υπερβαίνει τα 0.50m (πίν. 52, 66γ). Στην ανατολική απόληξη του παραπάνω τοίχου δημιουργείται θυραίο άνοιγμα, εύρους 0.90m. Κατά μήκος του θυραίου ανοίγματος εντοπίστηκε μία στρώση λίθων, σε χαμηλότερη στάθμη από αυτή του επιπέδου του δαπέδου, ως υποθεμελίωση του κατωφλιού μεταξύ των δωματίων {xv} και {xviii}. Προς τα βόρεια, το δωμάτιο {xv} διαχωρίζεται από τη βόρεια πτέρυγα με τον τοίχο (K502), πάχους 0.60m και σωζόμενο σε ύψος 0.70m (πίν. 45, 66γ). Στο δάπεδο του δωματίου {xv} έχουν σωθεί κάποια ίχνη πλακόστρωσης από το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Έχουν επίσης επισημανθεί θραύσματα κονιάματος, τα οποία είχαν αποκολληθεί από τους επιχρισμένους τοίχους του V. Στο κεντρικό τμήμα του δωματίου, υπόστρωμα επιχριστού δαπέδου του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U, στο οποίο διατηρούνται ίχνη κονιάματος, υπερκαλύπτει τμήματα πλακοστρωμένου δαπέδου του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V.

Ο προθάλαμος εισόδου {xvi}¹⁶⁸ από τον κεντρικό τομέα προς τη νότια πτέρυγα είναι ορθογωνικός, επιμήκης, με προσανατολισμό Α-Δ και διαστάσεις 1.50X5.60m² (πίν. 39γ, 45, 46, 54). Οι μετασκευές, τις οποίες υπέστη κατά τη διάρκεια της παλαιοανακτορικής περιόδου άφησαν ορισμένα ερωτηματικά για την αρχική μορφή του βόρειου τοίχου του και τη θέση του θυραίου ανοίγματος σε αυτόν. Του σωζόμενου τμήματος του βόρειου τοίχου (I526) είναι ορατό μόνο το νότιο μέτωπο (πίν. 60β) διότι, λόγω της ύπαρξης μεταγενεστέρων ισχυρών κατασκευών, η ανασκαφική έρευνα δεν ήταν δυνατόν να επεκταθεί και να αποκαλύψει το πλήρες πάχος του. Στον νότιο τοίχο του δωματίου {xvi} θυραίο άνοιγμα, εύρους 1.00m, τοποθετημένο σχεδόν κεντρικά, επέτρεπε την επικοινωνία με το μεγάλο δωμάτιο {xvii} (πίν. 66δ). Όλοι οι τοίχοι του δωματίου είναι κατασκευασμένοι από πλακοειδείς και ακανόνιστες πέτρες, προερχόμενες από το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Ο ανατολικός τοίχος (πίν. 64δ) και ο δυτικός τοίχος (I522) (πίν. 58γ,δ) έχουν κανονικό πάχος, περίπου 0.65m. Ωστόσο, το πάχος στον νότιο τοίχο (I524) είναι μικρότερο, καθώς δεν υπερβαίνει τα 0.50m. Ο ανατολικός τοίχος του δωματίου σώζεται σε ύψος 0.70m, ο βόρειος σε ύψος 0.60m, ο δυτικός σε ύψος 0.50m και ο νότιος σε ύψος 0.80m, αντίστοιχα.

¹⁶⁷ Δωμ. 4.

¹⁶⁸ Δωμ. 15 και 7Α.

4.1.7. Η ανατολική πτέρυγα

Η ανατολική πτέρυγα (πίν. 35, 39β, 42β,γ,δ, 43α,β,γ, 45, 46, 52, 54-56, 57δ, 59α,δ, 60α, 65, 66α,β,γ) περιλαμβάνει πέντε δωμάτια τα {xix}¹⁶⁹, {xx}¹⁷⁰, {xxi}¹⁷¹, {xxii}¹⁷² και {xxiii}¹⁷³ (πίν. 45, 46). Η γενική εντύπωση, με βάση τα ευρήματα¹⁷⁴, είναι ότι οι παραπάνω χώροι είχαν επίσημο χαρακτήρα.

Το δωμάτιο {xix}¹⁷⁵ έχει διαστάσεις 4.00X2.40m² (πίν. 45, 46, 52) και είναι όμορο με τη βόρεια πτέρυγα, με την οποία δεν υπήρχε δυνατότητα άμεσης επικοινωνίας. Ο βόρειος (πίν. 60γ) και ο ανατολικός (πίν. 65α) τοίχος του δωματίου σώζονται σε ύψος 1.60m έως 2.00m από το επίπεδο θεμελίωσής τους. Είναι κατασκευασμένοι από πλακοειδείς ημιλαξευμένες πέτρες, προερχόμενες από το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Ο βόρειος τοίχος του δωματίου έχει υποστεί καθίζηση, περίπου στο μέσον του. Προς τα ανατολικά, συνορεύει με το δωμάτιο {xx}. Στη βόρεια απόληξη του δυτικού τοίχου, θυραίο άνοιγμα, εύρους 1.00m, αποτελούσε την είσοδο στον χώρο των δωματίων {xix} και {xx}. Του θυραίου αυτού ανοίγματος σώζονται ίχνη της νότιας παραστάδας και υπόστρωμα λάσπης κάτω από τη θέση του κατωφλίου, στη βόρεια απόληξη του οποίου είναι ορατή μία πέτρα, η οποία προεξέχει ελαφρά από τον τοίχο (K502), σχηματίζοντας μικρή παραστάδα. Στο εσωτερικό του δωματίου, και κυρίως στο βορειότερο τμήμα του, σώθηκαν ελάχιστα ίχνη δαπέδου επιχρισμένα με λευκό κονίαμα.

Το δωμάτιο {xx}¹⁷⁶ (πίν. 39β, 425β, 52) έχει μήκος 4.00m και πλάτος κυμαινόμενο από 2.00m στα βόρεια έως 2.70m στα νότια. Η διαφοροποίηση ως προς το πλάτος οφείλεται στη σημαντική μετατόπιση του ανατολικού εξωτερικού τοίχου, λόγω καθίζησης του εδάφους. Προς τα βόρεια συνορεύει με το δωμάτιο {xii}, από το οποίο το διαχωρίζει τοίχος πάχους 0.60m, σωζόμενος σε ύψος 1.80m. Προς τα ανατολικά ορίζεται από τον εξωτερικό τοίχο του συγκροτήματος, ο οποίος έχει πάχος 0.80m και σώζεται σε ύψος 0.70m έως 1.30m (πίν. 65β). Προς τα νότια επικοινωνεί με το δωμάτιο {xxi} μέσω θυραίου ανοίγματος, εύρους 0.80m, όπου σώζεται σειρά λίθων κάτω από το επίπεδο του δαπέδου για την έδραση του κατωφλίου (πίν. 52, 66β). Η υποθεμελίωση του κατωφλίου δεν υπερβαίνει σε ύψος τα 0.25m και αποτελεί, πιθανώς, προέκταση της πρώτης στρώσης θεμελίωσης του νότιου τοίχου. Ο νότιος τοίχος του δωματίου δεν υπερβαίνει σε ύψος τα 0.60m και σε πλάτος τα 0.50m. Προς τα δυτικά το δωμάτιο διαχωρίζεται με τοίχο πάχους 0.60m από το δωμάτιο {xix}, με το οποίο επικοινωνούσε μέσω θυραίου ανοίγματος, εύρους 1.20m (πίν. 56γ). Το σωζόμενο τμήμα του δυτικού τοίχου του δωματίου {xx} έχει ύψος 1.20 έως 1.60m. Στους τοίχους του δωματίου {xx}, εκτός του ανατολικού, έχει γίνει εκτεταμένη χρήση πλακοειδών ημιλαξευμένων λίθων, λιθολογημένων από το προγενέστερο κτίριο V. Ο ανατολικός εξωτερικός τοίχος έχει ισχυρότερη κατασκευή από μεγαλύτερους λίθους με σχήμα ακανόνιστο. Το δωμάτιο ήταν επιχρισμένο στο εσωτερικό του, όπως προκύπτει από τα ίχνη κονιαμάτων, τα οποία

¹⁶⁹ Δωμ. 2 και 3.

¹⁷⁰ Δωμ. 1.

¹⁷¹ Δωμ. 3Α και 1Α. Λεμπέση 1977, 403-407· 1981α, 380-381· 1997, 205.

¹⁷² Δωμ. 6.

¹⁷³ Δωμ. 8. Λεμπέση 1975, 322· 1981α, 391· 1983, 364-365· 1989, 298.

¹⁷⁴ Λεμπέση 1989, 299.

¹⁷⁵ Δωμ. 2 και 3.

¹⁷⁶ Δωμ. 1.

βρέθηκαν κατά την ανασκαφή. Το δάπεδο ήταν επίσης διαστρωμένο με κονίαμα, ίχνη του οποίου σώθηκαν επί υποστρώματος από σκληρό χώμα.

Το δωμάτιο {xxi}¹⁷⁷ έχει διαστάσεις 2.00X5.50m², και σχήμα επίμηκες ορθογωνικό, με προσανατολισμό κατά τον άξονα Α-Δ (πίν. 42β, 46, 48, 52). Η σοβαρή καθίζηση στην ανατολική περιοχή του δωματίου, αλλά και πέρα από αυτό, είχε ως αποτέλεσμα τη μετακίνηση της νοτιοανατολικής του γωνίας. Προς τα βόρεια και προς τα νότια επικοινωνεί με θυραία ανοίγματα με τα δωμάτια {xx} και {xxii} αντίστοιχα (πίν. 60α, 66γ). Αξιοσημείωτο είναι το εμφανιζόμενο ως ιδιαίτερα μεγάλο εύρος, 1.60m, του ανοίγματος προς το δωμάτιο {xxii}, το οποίο εξηγείται λόγω της προς τα ανατολικά μετακίνησης του εξωτερικού τοίχου κατά 0.40m τουλάχιστον. Στο θυραίο αυτό άνοιγμα, η υποθεμελίωση του κατωφλίου έχει ύψος 0.45m έως 0.50m και εδράζεται στο ίδιο επίπεδο με αυτό της θεμελίωσης των τοίχων του δωματίου. Το δωμάτιο {xxi} επικοινωνεί προς τα δυτικά με το δωμάτιο {xv} μέσω θυραίου ανοίγματος εύρους 1.00m (πίν. 57δ), όπου σώζονται μόνο λίγες πέτρες από τη στρώση υποθεμελίωσης του κατωφλίου. Στον βόρειο και στον νότιο τοίχο του δωματίου {xxi} παρατηρείται χρήση πλακοειδών λίθων προερχομένων από το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Ίχνη δαπέδου δεν προσδιορίστηκαν. Η προσεκτική εξέταση του ανατολικού τοίχου του δωματίου οδήγησε στην επισήμανση μετασκευασμένου τμήματος, όπου αρχικά υπήρχε θυραίο άνοιγμα. Το άνοιγμα τούτο θα αποτελούσε δευτερεύουσα είσοδο του συγκροτήματος, απαραίτητη για τη λειτουργία του κτιρίου και για την εξασφάλιση επικοινωνίας με το ανατολικό πλακόστρωτο (πίν. 43γ, 52, 56α, 65β). Άλλωστε, ύπαρξη εξωτερικής πλακόστρωτης αυλής, με σχιστολιθικές πλάκες, (πίν. 42α, 45) ανατολικά του δωματίου {xxi}, σε συνδυασμό με τη σταδιακή κατάργηση του κεντρικού τομέα, κατά τις μετασκευές του κτιρίου, προϋποθέτει την ύπαρξη μίας, τουλάχιστον, εναλλακτικής εισόδου προς το συγκρότημα. Με αναλογία πλευρών 1:3 και τέσσερα θυραία ανοίγματα, εκ των οποίων τα δύο αντικρυστά τοποθετημένα στις στενές του πλευρές, το δωμάτιο {xxi} αποτελεί χαρακτηριστικό συνθετικό στοιχείο στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό του κτιριακού συγκροτήματος U, ως διάδρομος εισόδου.

Το δωμάτιο {xxii}¹⁷⁸, με διαστάσεις 5.80X6.00m² είναι το μεγαλύτερο¹⁷⁹ της ανατολικής πτέρυγας και πιθανώς ολόκληρου του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U (πίν. 42γ, 42δ, 43α, 45, 46, 52, 54, 55). Προς τα βόρεια συνορεύει με το δωμάτιο {xxi}, με το οποίο επικοινωνεί μέσω θυραίου ανοίγματος, εύρους 1.20m, το οποίο, όμως, εμφανίζεται σήμερα ευρύτερο λόγω της ολίσθησης και της προς τα έξω καμπύλωσης του ανατολικού εξωτερικού τοίχου του κτιριακού συγκροτήματος. Προς τα δυτικά συνορεύει με το δωμάτιο {xviii}, με το οποίο επικοινωνεί μέσω θυραίου ανοίγματος εύρους 1.20m (πίν. 56γ). Ο διαχωριστικός τοίχος έχει πάχος 0.65m. Σώζεται σε ύψος 0.60m βόρεια από το θυραίο άνοιγμα και 0.35m νότια απ' αυτό. Προς τα νότια συνορεύει, χωρίς να επικοινωνεί, με το δωμάτιο {xxiii}, από το οποίο διαχωρίζεται με τοίχο πάχους 0.50m, σωζόμενο σε ύψος μικρότερο των 0.35m (πίν. 66α). Ο ανατολικός τοίχος του δωματίου, πάχους 0.65m, αποτελούσε τμήμα του εξωτερικού τοίχου του συγκροτήματος (πίν. 56α, 65β). Η περιοχή αυτή υπέστη μεγάλη καθίζηση. Ο ανατολικός τοίχος ολίσθησε ακόμη

¹⁷⁷ Δωμ. 3Α και 1Α.

¹⁷⁸ Δωμ. 6.

¹⁷⁹ Ενδεχομένως το δωμάτιο {xvii}, της νοτίας πτέρυγας να ήταν ελάχιστα μεγαλύτερο, γεγονός το οποίο δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί καθώς το νότιο όριό του δεν έχει διασωθεί.

ανατολικότερα, κατέρρευσε και μόνον ο θεμέλιος δόμος του απέμεινε κατά χώραν στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου {xxii}. Σε όλους τους τοίχους του δωματίου έχει γίνει χρήση οικοδομικού υλικού, το οποίο προέρχεται από το προγενέστερο συγκρότημα V. Τη βόρεια πλευρά του δωματίου καθώς και τη δυτική, βορειότερα από το δυτικό θυραίο άνοιγμα, περιτρέχει χαμηλό θρανίο πλάτους 0.35m και ύψους 0.20m (πίν. 43α, 45, 46, 52). Στον βόρειο τοίχο, σε συνέχεια του θρανίου και σε επαφή με το βόρειο θυραίο άνοιγμα, δημιουργείται εξέδρα αποθέσεων με διαστάσεις 1.30X1.00m². Στο δάπεδο του δωματίου σώζεται παχύ λευκό κονίαμα, σε έκταση 10m² περίπου. Το υπόστρωμα του κονιάματος του δαπέδου αποτελείται από δύο στρώσεις, από τις οποίες η βαθύτερη, πάχους 0.13m, αποτελείται από πέτρες και χαλικάκια, ενώ η ανώτερη, πάχους 0.12m έως 0.14m, από συμπυκνωμένο κοκκινόχωμα με πετραδάκια. Στο κέντρο του δωματίου προσδιορίστηκε λάκκος (πίν. 52, 54), πιθανώς για τη θεμελίωση κίονα ή πεσσού¹⁸⁰, ο οποίος όμως δεν βρέθηκε. Οι μεγάλες διαστάσεις του δωματίου καθιστούν απαραίτητη την ύπαρξη υποστυλώματος, κάποιας μορφής, στη θέση αυτή για τη στήριξη της οροφής. Αν και από τα προαναφερόμενα συνάγεται η ύπαρξη κεντρικού πεσσού ή κίονα, δεν υπάρχουν ανασκαφικά δεδομένα χρήσης του δωματίου για την τέλεση της λατρείας. Για τον λόγο αυτόν το δωμάτιο {xxii} πρέπει μόνο με μεγάλη επιφύλαξη να συσχετισθεί με τα ιερά δωμάτια, με πεσό ή κίονα στο κέντρο, των ανακτορικών και των οικιακών ιερών¹⁸¹.

Νοτιότερα, το δωμάτιο {xxiii}¹⁸² έχει μήκος 5.80m, όπως και το δωμάτιο {xxii}, με το οποίο συνορεύει προς τα βόρεια (πίν. 42δ, 45, 46, 54, 55). Αν και ο νότιος τοίχος του δεν έχει διασωθεί, το πιθανότερο είναι ότι αποτελούσε συνέχεια του τοίχου με διεύθυνση Α-Δ, ο οποίος βρέθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου, στο ανασκαφικό ορθογώνιο N53, και του οποίου είναι ορατό μόνο το νότιο μέτωπο (πίν. 55). Ο τοίχος αυτός ορίζει και το νότιο όριο του ανατολικού πλακόστρωτου. Στην περίπτωση αυτή το πλάτος του δωματίου θα ήταν 3.20m. Ο ανατολικός του τοίχος, αν και σώζεται σε ύψος μόνο 0.40m, διαπιστώνεται ότι είχε την ίδια μορφή και κατασκευή με τον εξωτερικό τοίχο του συγκροτήματος, του οποίου αποτελεί και συνέχεια (πίν. 56β). Ο βόρειος τοίχος του δωματίου, με πάχος 0.50m, το διαχωρίζει από το δωμάτιο {xxii} (πίν. 59α). Το σωζόμενο ύψος δεν υπερβαίνει τα 0.50m. Είναι κατασκευασμένος από μεγάλες ακανόνιστες και πλακοειδείς πέτρες. Αντίστοιχη είναι και η κατασκευή του δυτικού τοίχου, του οποίου το πάχος ήταν όμως 0.65m (πίν. 57δ). Στη βόρεια απόληξη του τοίχου αυτού, υπήρχε θυραίο άνοιγμα, εύρους 1.20m, για την επικοινωνία με το δωμάτιο {xviii}. Λείψανα υποστρώματος και επιχρίσματος δαπέδου σώθηκαν στη δυτική πλευρά του δωματίου (πίν. 55).

4.1.8. Η νότια πτέρυγα

Η νότια πτέρυγα (πίν. 37β, 39γ, 40β, 41γ,δ, 43δ, 44δ, 45, 46, 54, 57γ, 58γ,δ, 59δ, 60β, 64γ,δ,ε, 66δ) περιλαμβάνει τα δωμάτια {xvii}¹⁸³ και {xviii}¹⁸⁴. Η μεγάλη καθίζηση

¹⁸⁰ Αλεξίου 1964, 91· Evans 1901, *passim*.

¹⁸¹ Πλάτων 1954α, 432-483 (όπου και η συναφής βιβλιογραφία) και Graham 1972, 138-140.

¹⁸² Δωμ. 8.

¹⁸³ Δωμ. 16. Λεμπέση 1988, 24.

¹⁸⁴ Λεμπέση 1973, 194· 1977, 405 και 407· 1981α, 380-381· 1983, 364· 1987β, 277· 1997, 205, δωμ. 4Α και 5.

του εδάφους στην περιοχή κατέστρεψε το νοτιότερο τμήμα της πτέρυγας, η οποία σώθηκε πλέον σε έκταση μόλις 50m², ενώ η αρχική της έκταση εκτιμάται ότι ήταν 10.00X9.10 + 3.60X2.50 = 100m².

Από το δωμάτιο {xvii} (πίν. 45, 46, 54) σώζονται ο βόρειος (I524) και εν μέρει ο δυτικός (I522) και ο ανατολικός τοίχος. Στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου δημιουργείται τραπεζοειδής λιθόκτιστη χαμηλή εξέδρα, διαστάσεων (α=1.25 και β=1.50)X1.70m² και πάχους 0.20m (πίν. 43δ, 54, 58γ, 59δ). Από τα ανασκαφικά ευρήματα¹⁸⁵ φαίνεται ότι η εξέδρα χρησιμοποιείτο για την απόθεση αγγείων, κάτι ανάλογο με το λιθόκτιστο θρανίο και την εξέδρα του δωματίου {xxii}. Ακριβώς στα ανατολικά της εξέδρας υπήρχε θυραίο άνοιγμα, εύρους 1.00m, για την επικοινωνία με το δωμάτιο {xvi} (πίν. 54, 59δ). Το πλάτος του δωματίου ήταν 5.20m, ενώ η άλλη διάστασή του δεν είναι γνωστή, προσδιορίζεται όμως κατά προσέγγιση σε 7.60m, με βάση τη θεωρούμενη θέση του νότιου εξωτερικού τοίχου του συγκροτήματος. Το πλάτος του δωματίου προϋποθέτει την ύπαρξη δύο κίωνων ή πεσσών, αξονικά τοποθετημένων, για τη στήριξη της οροφής. Ο ανατολικός και ο δυτικός τοίχος του δωματίου έχουν πάχος 0.65m. Ο πρώτος εδράζεται σε παλαιότερο ισχυρό τοίχο του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V και σώζεται σε ύψος 0.60m. Η επικοινωνία του δωματίου {xvii} με το δωμάτιο {xviii} θεωρείται πιθανή, για λόγους λειτουργικούς.

Από το δωμάτιο {xviii} σώζονται μόνο ο βόρειος και ο ανατολικός τοίχος, όπως και το βορειότερο τμήμα του δυτικού τοίχου (πίν. 45, 46, 54). Ο νότιος τοίχος και το νοτιότερο τμήμα του δυτικού κατέρρευσαν λόγω της καθίζησης του εδάφους στην περιοχή αυτή. Η διατήρηση του ανατολικού τοίχου του δωματίου δεν είναι καλή καθώς δεν υπερβαίνει τους δύο δόμους, οι οποίοι αντιστοιχούν σε ύψος μικρότερο των 0.60m (πίν. 64ε). Στον τοίχο αυτόν έχουν χρησιμοποιηθεί λιθόπλινθοι προερχόμενοι από το παλαιότερο κτίριο V. Προς τα βόρεια το δωμάτιο επικοινωνούσε με το δωμάτιο {xv} του κεντρικού τομέα μέσω θυραίου ανοίγματος εύρους 0.90m (πίν. 60β). Στο δωμάτιο {xviii}, και κυρίως στο βορειοανατολικό του τμήμα, σώθηκε υπόστρωμα δαπέδου, σε επιφάνεια περίπου 15m², το οποίο διατηρεί ίχνη λευκού κονιάματος. Στη βόρεια πλευρά του δωματίου και σε αντιστοιχία με τη διεύθυνση του προς τα δυτικά τοίχου (I524) βρέθηκαν ίχνη, τα οποία υποδηλώνουν την ύπαρξη πολύθυρου, συνδυαζόμενου με διαμόρφωση φωταγωγού με υπερυψωμένη στέγη στον χώρο {xviii}α (πίν. 54).

4.1.9. Το ανατολικό πλακόστρωτο¹⁸⁶

Κατά μήκος του ανατολικού εξωτερικού τοίχου (πίν. 42α,δ, 43β, 45, 46, 52, 55) του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U, βρέθηκε πλακόστρωτο, το οποίο σώζεται κατά μεν τη διεύθυνση B-N μέχρι και 13.00m, κατά δε τη διεύθυνση A-Δ μέχρι και 5.00m, δηλαδή σε συνολική έκταση 65m² περίπου. Η διατήρησή του είναι κακή, κυρίως εξαιτίας της μεγάλης καθίζησης, η οποία παρατηρήθηκε στην ίδια περιοχή. Δεν είναι βέβαιο αν η μεγάλη αυτή καθίζηση είναι σύγχρονη της πρώτης μεγάλης καταστροφής του κτιριακού συγκροτήματος U. Η ανασκαφική εικόνα του πλακόστρωτου καθώς και του ανατολικού εξωτερικού τοίχου του U, υποδηλώνει ότι η καθίζηση του εδάφους συνέβη, πιθανώς, σε

¹⁸⁵ Λεμπέση 1988, 247 και υποσημ. 2, η οποία αναφέρεται σε ανάλογης μορφής κατασκευή στην Αγία Τριάδα.

¹⁸⁶ Λεμπέση 1977, 404· 1983, 353· 1992, 217· 2002β, 116-118.

μεταγενέστερη εποχή, ίσως κατά το τέλος της ΥΜ ΙΑ περιόδου (1500 π.Χ.), όταν το πλακόστρωτο ήταν ήδη καλυμμένο από στρώματα καταστροφής. Είναι αξιοσημείωτο ότι πλάκες του πλακόστρωτου παρουσιάζουν υψομετρική διαφορά μεγαλύτερη των 0.60m ανάμεσα στα σημεία, τα οποία έχουν υποστεί καθίζηση και σε αυτά τα οποία έχουν διατηρηθεί στην αρχική τους στάθμη¹⁸⁷ (πίν. 52). Οι πλάκες, από σχιστολιθικά πετρώματα, είναι ορθογωνικού ή πολυγωνικού σχήματος με διαστάσεις, οι οποίες δεν υπερβαίνουν τα 0.30X0.40m². Παρά τα διαταραγμένα στρωματογραφικά δεδομένα, από τα λίγα ευρήματα δεν προκύπτει χρήση του πλακόστρωτου για τέλεση υπαίθριας λατρείας.

4.1.10. Αρχιτεκτονικά λείψανα¹⁸⁸ στη νοτιοανατολική γωνία του συγκροτήματος

Στο ανασκαφικό ορθογώνιο Ν53 αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι (πίν. 46, 55, 56β, 59γ), οι οποίοι σχηματίζουν ορθή γωνία μεταξύ τους. Του τοίχου (Ν534), με διεύθυνση Α-Δ, είναι εμφανές μόνο το νότιο πρόσωπο. Ο τοίχος (Ν535), κάθετος προς τον τοίχο (Ν534), σώζεται σε μήκος 2.80m. Το πάχος του προσδιορίζεται σε 0.65m, κατά προσέγγιση, διότι η άνω επιφάνειά του είναι σχεδόν διαλυμένη. Στον χώρο, ο οποίος ορίζεται από τους παραπάνω δύο τοίχους, βρέθηκε μεγάλη ποσότητα διαλυμένων οπτοπλίνθων της ανωδομής καθώς και ίχνη καμμένων δοκών και καλαμιών της οροφής. Δεδομένου ότι δεν έχουν βρεθεί ίχνη οπτοπλίνθων σε άλλο δωμάτιο του συγκροτήματος Υ και τα ανασκαφικά δεδομένα συνηγορούν στην υπόθεση ότι οι τοίχοι του ήταν λιθόκτιστοι μέχρι την οροφή, η χρήση οπτοπλίνθων¹⁸⁹ στον συγκεκριμένο χώρο πιθανώς να ερμηνεύεται από τη διαφορετική λειτουργία του ή να υποδηλώνει ότι ανήκει σε μεταγενέστερη προσθήκη στο αρχικό συγκρότημα. Η εύρεση υφαντικών βαρών μέσα σε κάδο στον ίδιο χώρο προσδιορίζει τη χρήση του ως χώρου αποθήκης, πιθανώς με ανεξάρτητη είσοδο. Η φυσική κλίση, η μεγάλη καθίζηση του εδάφους στην περιοχή, όπως επίσης και η διαφορετική λειτουργία του χώρου, δικαιολογούν τη σημαντική υψομετρική διαφορά –μεγαλύτερη των 0.80m– θεμελίωσης των παραπάνω τοίχων σε σχέση με τους αντίστοιχους τοίχους του δωματίου {xxiii}.

Στο ανασκαφικό ορθογώνιο Ξ53 και στον διάδρομο Ξ53/54, στη νοτιοανατολική γωνία του ιερού, προσδιορίστηκαν οι τοίχοι, (Ξ531) (πίν. 459γ) και (Ξ541) (πίν. 456β), κάθετοι μεταξύ τους, θεμελιωμένοι σε χαμηλότερο επίπεδο από τους τοίχους των δωματίων του κτιριακού συγκροτήματος Υ και σωζόμενοι σε ύψος, το οποίο πλησιάζει τα 2.00m. Η δυσκολία της διεξαγωγής της ανασκαφικής έρευνας και η προσπάθεια να μη θιγεί, κατά κανένα τρόπο, ο πλάτανος (πίν. 9γ), «σήμα κατατεθέν» της ανασκαφής, δεν επέτρεψαν την περαιτέρω διερεύνηση και κατανόηση της χρήσης του συγκεκριμένου χώρου.

Τα παραπάνω αρχιτεκτονικά λείψανα δεν είναι σαφές κατά πόσον ανήκουν στην αρχική φάση του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος Υ ή σε μεταγενέστερη μετασκευή του. Το βέβαιο είναι ότι υπήρξε πλήρης καθαίρεση των κτιριακών κατασκευών στον

¹⁸⁷ Η αφαίρεση του απροσδιορίστου χρονολογικά τοίχου Μ501 το 2002 απέκαλυψε τη συνέχεια του πλακόστρωτου, που παρουσίαζε σοβαρές υψομετρικές διαφορές λόγω τοπικών καθιζήσεων.

¹⁸⁸ Λεμπέση 1997, 199-201.

¹⁸⁹ Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατή η εξαγωγή αξιοποιήσιμων συμπερασμάτων από τη μελέτη των υπολειμμάτων των οπτοπλίνθων, τα οποία βρέθηκαν κατά την ανασκαφή και φυλάσσονται στις αποθήκες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηρακλείου.

συγκεκριμένο χώρο προκειμένου να ανεγερθεί το σχετιζόμενο με τον Περιβόλο κτίριο Τ¹⁹⁰.

4.2. Ανασύνθεση της αρχικής κατασκευαστικής φάσης του U

Με έκταση 475m², περίπου, δεκαπέντε τουλάχιστον κύρια δωμάτια, εισόδους, διαδρόμους, βοηθητικούς χώρους και φωταγωγούς, πλαισιωμένο από υπαίθριες διαμορφώσεις αναλημμάτων, εξωτερική βαθμιδωτή πρόσβαση και πλακόστρωτα, το παλαιοανακτορικό κτιριακό συγκρότημα U (πίν. 67-69)¹⁹¹ αποτελούσε μία αξιοπρόσεκτη οπωσδήποτε κατασκευή, όσο και αν υπολειπόταν σε πολυτέλεια και επιβλητικότητα συγκρινόμενο με το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V, στη θέση του οποίου εσπευσμένα κτίστηκε μετά από μία προφανώς εκτεταμένη κατάρρευση και καταστροφή.

4.2.1. Η δυτική πτέρυγα

Η δυτική πτέρυγα (πίν. 44, 46, 51, 53, 69) παρουσιάζει σήμερα κάτοψη ελαφρά τραπεζοειδή, οφειλόμενη στην ολίσθηση της νοτιοανατολικής της γωνίας προς τα νοτιοανατολικά, αλλά και στην πρόθεση των κατασκευαστών να θεμελιώσουν σε σταθερό έδαφος. Η παραμόρφωση στη σωζόμενη κάτοψη της πτέρυγας είναι αντίστοιχη με την παραμόρφωση του εξωτερικού ανατολικού τοίχου του συγκροτήματος, στον οποίο παρατηρείται ανάλογη μετακίνηση. Η προς τα νοτιοανατολικά ολίσθηση δομικών στοιχείων του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U ερμηνεύει την παράδοξη σύγκλιση των πλευρικών τοίχων του διαδρόμου {ν}α στα νότια. Η προσπάθεια αντιμετώπισης της ολίσθησης προς τα νοτιοανατολικά των δομικών στοιχείων του συγκροτήματος, σχετίζεται με τη μεταγενέστερη, φαινομενικά παράδοξη, αλλά από στατική άποψη επιθυμητή, οριοθέτηση του ανατολικού τοίχου του δωματίου {xxv}¹⁹², καθώς και με την κατασκευή του χαμηλού τοίχου (I525), οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα την κατάργηση της νότιας εισόδου κατά την πρώτη μετασκευή του συγκροτήματος (πίν. 78). Η παραπάνω προσπάθεια αντιμετώπισης της ολίσθησης υποδηλώνεται και με την προσθήκη αντηρίδας στη νοτιοανατολική γωνία της βόρειας πτέρυγας.

Η αναίρεση της παραμόρφωσης της δυτικής πτέρυγας οδηγεί σε κάτοψη ελαφρά τραπεζοειδή, σχεδόν ορθογωνική, με τη νότια πλευρά να υπερβαίνει κατά 0.50m τη διάσταση της βόρειας και την ανατολική κατά 0.30m τη διάσταση της δυτικής. Οι διαστάσεις της πτέρυγας αποκαθίστανται κατά προσέγγιση σε ($\alpha=7.00$ και $\beta=7.40$)X13.60m² με το εμβαδόν της να υπερβαίνει τα 130m², συνυπολογιζομένων και του διαδρόμου {ν}α κατά μήκος της ανατολικής της πλευράς καθώς και του χώρου {νι}¹⁹³. Οι εσωτερικές διαστάσεις των επιμέρους χώρων της πτέρυγας και τα αντίστοιχα εμβαδά παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα:

¹⁹⁰ Βλ. κεφ. 7.

¹⁹¹ Στα σχέδια αναπαράστασης του συγκροτήματος δεν ήταν δυνατόν να γίνει σχεδιαστική διαφοροποίηση μεταξύ των στοιχείων, των οποίων η ύπαρξη θεωρείται βέβαιη, και εκείνων των πιθανών ή εντελώς υποθετικών. Για το λόγο αυτό τα σχέδια αναπαράστασης δεν θα πρέπει να θεωρηθούν ως αυτόνομα, αλλά ως συνοδευτικά του κειμένου, στο οποίο αναλύονται τα δεδομένα, πλήρη ή ελλιπή, και ερμηνεύονται οι σχεδιαστικές επιλογές.

¹⁹² Δωμ. 12.

¹⁹³ Δωμ. 24. Χωρίς το διάδρομο και τον χώρο {νι} το εμβαδόν της δυτικής πτέρυγας πλησιάζει τα 100m².

Χώρος	Διάσταση κατά τον άξονα Α-Δ (m)	Διάσταση κατά τον άξονα Β-Ν (m)	Εμβαδόν (m ²)	Αναλογία πλευρών
{i}a (χώρος δυτικής εισόδου)	5.70	2.80	15.96	1:2
{ii}	2.90 ¹⁹⁴	2.70	7.83	9:10
{iii}	2.50 ¹⁹⁵	2.70	6.75	9:10
{iv}	5.40	5.40	29.16	1:1
διάδρομος {v}a νότιο τμήμα	2.20 ¹⁹⁶	8.50	18.70	1:4
διάδρομος {v}a βόρειο τμήμα	1.80	3.25	5.85	5:9
{vi}	1.80	1.20	2.16	2:3

Παρατηρούμε ότι τρεις χώροι, τα δωμάτια {ii}¹⁹⁷, {iii}¹⁹⁸ και {iv}, έχουν σχήμα σχεδόν τετραγωνικό, με την αναλογία των πλευρών να προσεγγίζει το 1:1, ενώ ο χώρος της εισόδου {i}a είναι επιμήκης ορθογωνικός με αναλογία πλευρών 1:2. Τα σωζόμενα στοιχεία κρίνονται επαρκή για να ανασυνθέσουμε, κατά προσέγγιση, την κάτοψη της δυτικής πτέρυγας (πίν. 67).

Από τη δυτική είσοδο (πίν. 45, 51, 53) σώζεται μόνο η βορειοδυτική της γωνία. Όμως και η θέση της νοτιοανατολικής γωνίας του χώρου είναι δυνατόν να ορισθεί ως άμεσα σχετιζόμενη με τη βορειοανατολική γωνία του δωματίου {iii}. Εάν υποθέσουμε ότι ο ανατολικός τοίχος του δωματίου {iii} συνεχιζόταν προς βορρά χωρίς μεταβολή του πάχους του (το οποίο είναι γνωστό και ισούται με 0.75m) και εάν ο βόρειος τοίχος του δωματίου {iii} είχε πάχος 0.65m, όσο δηλαδή και ο διαχωριστικός τοίχος με το δωμάτιο {ii}, τότε το εσωτερικό περίγραμμα του χώρου της δυτικής εισόδου οριοθετείται και οι διαστάσεις του προσδιορίζονται σε 2.80X5.70m². Στη βορειοδυτική γωνία της εισόδου {i}a σχηματίζεται μικρή παραστάδα, προεξέχουσα κατά 0.30m, η οποία καθορίζει τη θέση θυραίου ανοίγματος. Οι επικρατούσες συνθήκες σε υψόμετρο 1130m, με το μεγάλο ύψος χιονιού κατά τους χειμερινούς μήνες, θα είχαν δημιουργήσει, προφανώς, την ανάγκη απομόνωσης του εσωτερικού του κτιρίου και, ως εκ τούτου, η τοποθέτηση θυρών, εύρους περί τα 1.20m, τόσο στον δυτικό, εξωτερικό, τοίχο του χώρου της εισόδου {i}a, όσο και στον απέναντί του εσωτερικό, θεωρείται ιδιαίτερα πιθανή.

¹⁹⁴ Λόγω της ολίσθησης της νοτιοανατολικής γωνίας της δυτικής πτέρυγας η διάσταση του δωματίου εμφανίζεται σήμερα κατά 0.20m μεγαλύτερη.

¹⁹⁵ Για τον ίδιο λόγο η διάσταση του δωματίου εμφανίζεται, κατά προσέγγιση, 0.40m μεγαλύτερη.

¹⁹⁶ Λόγω της ολίσθησης προς τα νοτιοανατολικά της νοτίας απόληξης του δυτικού τοίχου του διαδρόμου παρατηρείται σύγκλιση των παραπλεύρων τοίχων με αποτέλεσμα το πλάτος του στη νότια είσοδο εμφανίζεται μειωμένο κατά 0.40m έως 0.60m σε σχέση με τη διάστασή του στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου {xiii}.

¹⁹⁷ Δωμ. 14.

¹⁹⁸ Δωμ. 10.

Με διαστάσεις 2.50X2.70m² και κάτοψη σχεδόν τετραγωνική¹⁹⁹, το δωμάτιο {iii}²⁰⁰ (πίν. 45, 46, 53, 67) συγκαταλέγεται μεταξύ των μικρών χώρων κύριας χρήσης του συγκροτήματος. Οι σωζόμενοι πλευρικοί του τοίχοι το οριοθετούν επακριβώς και μόνο η είσοδος του δεν έχει αποκαλυφθεί. Το δωμάτιο βρισκόταν σε άμεση σχέση με τον χώρο εισόδου {i}α, και επικοινωνούσε με αυτόν μέσω θυραίου ανοίγματος στη βορειοδυτική γωνία του. Το εύρος του ανοίγματος πρέπει να ήταν 1.00m περίπου, όπως και όλων των άλλων θυραίων ανοιγμάτων σε χώρους κύριας χρήσης του συγκροτήματος. Σύμφωνα με την παρατηρούμενη και γενικευμένη κατασκευαστική αρχή της μη αξονικής τοποθέτησης των ανοιγμάτων στο κτιριακό συγκρότημα U, το θυραίο άνοιγμα θα ήταν στη δυτική απόληξη του βόρειου τοίχου του δωματίου και σε επαφή με τον διαχωριστικό τοίχο μεταξύ των δωματίων {ii} και {iii} (πίν. 45).

Η κάτοψη του δωματίου {ii}²⁰¹ (πίν. 45, 46, 53, 67) αποκαθίσταται ως σχεδόν τετραγωνική, με διαστάσεις 2.90X2.70m, έστω και αν δεν έχουν αποκαλυφθεί ο δυτικός και ο βόρειος τοίχος του, οι οποίοι όμως τοποθετούνται με ακρίβεια, καθώς αποτελούν συνέχεια των σωζομένων τμημάτων του δυτικού εξωτερικού τοίχου (ZH501) του συγκροτήματος και του βόρειου τοίχου (Θ526) του δωματίου {iii} αντίστοιχα. Η θέση του θυραίου ανοίγματος του δωματίου {ii} βρισκόταν πιθανώς τοποθετημένη στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου, ώστε να μην είναι σε άμεση γειτνίαση με το θυραίο άνοιγμα του δωματίου {iii}. Το εύρος του ανοίγματος εκτιμάται ως ίσο με 1.00m, κατ' αντιστοιχία με τα ανοίγματα των κυρίων χώρων του συγκροτήματος.

Το δωμάτιο {iv}, παραπλεύρως και στα βόρεια του χώρου εισόδου {i}α (πίν. 45, 46, 51, 67), με κάτοψη τετραγωνική και διαστάσεις 5.40X5.40m², συγκαταλέγεται μεταξύ των μεγαλύτερων δωματίων του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Από τα λίγα σωζόμενα στοιχεία, ιδίως δε από τις σωζόμενες κατασκευαστικές λεπτομέρειες του θυραίου ανοίγματος στο μέσον του ανατολικού του τοίχου, προκύπτει ο επίσημος χαρακτήρας του χώρου. Καθώς ο νότιος τοίχος του δωματίου δεν έχει αποκαλυφθεί, δεν είναι γνωστό αν υπήρχε και δεύτερο θυραίο άνοιγμα, δια μέσου του οποίου θα εξασφαλιζόταν η άμεση επικοινωνία με τον χώρο {i}α της δυτικής εισόδου²⁰². Η πολυτελής ωστόσο κατασκευή του θυραίου ανοίγματος στον ανατολικό τοίχο, σε σχέση με τη δυσχερή δυνατότητα πρόσβασης δια μέσου του στενού διαδρόμου {v}α, είναι δυνατόν να ερμηνευθεί και ως προσπάθεια απομόνωσης του δωματίου {iv}, το οποίο πιθανώς να λειτουργούσε ως άδυτο²⁰³. Σε αυτή την περίπτωση, μία δεύτερη είσοδος δεν θα είχε λόγο ύπαρξης. Οι μεγάλες διαστάσεις του δωματίου {iv} καθιστούν αδύνατη τη στέγασή του χωρίς την τοποθέτηση ενός κεντρικού υποστυλώματος. Η ύπαρξη κεντρικού πεσσού, ή κίονα, θα τόνιζε τον επίσημο χαρακτήρα του δωματίου, το οποίο θα ήταν προσβάσιμο με περιορισμούς.

¹⁹⁹ Οι χώροι κύριας χρήσης στη μινωική αρχιτεκτονική τείνουν να έχουν κάτοψη σχεδόν τετραγωνική, σε αντίθεση με τις αποθήκες τους διαδρόμους και κάποιες εσωτερικές αυλές. Preziosi 1983, 6.

²⁰⁰ Δωμ. 10.

²⁰¹ Δωμ. 14.

²⁰² Η ύπαρξη περισσότερων του ενός θυραίων ανοιγμάτων απαντάται στα σημαντικά δωμάτια του συγκροτήματος U και αποτελεί κοινή πρακτική σε αρκετά μινωικά οικοδομήματα.

²⁰³ Πλάτων 1954α, 463.

4.2.2. Η νότια είσοδος

Η νότια είσοδος {v} (πίν. 45, 46, 54, 67, 69) παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με τη μνημειώδη νότια είσοδο του προγενέστερου συγκροτήματος V. Αν και δεν έχει σωθεί κάποιο στοιχείο της οδού πρόσβασης, η οποία κατέληγε στην είσοδο αυτή, επρόκειτο, μάλλον για οδό με κατεύθυνση από τα δυτικά προς τα ανατολικά και απόληξη στο άνοιγμα της εισόδου {v}²⁰⁴.

Ο μακρὺς διάδρομος {v}a (πίν. 45, 46, 67), ο οποίος αποτελεί συνέχεια της νότιας εισόδου εξασφαλίζει την πρόσβαση στο εσωτερικό του συγκροτήματος. Το βόρειο τμήμα του διαδρόμου έχει μικρότερο πλάτος, ίσο με 1.80m, λόγω της προς τα δυτικά προεξοχής της βόρειας πτέρυγας. Ίχνη κονιάματος δαπέδου, τα οποία βρέθηκαν στο βόρειο τμήμα του διαδρόμου {v}a, υποδηλώνουν ότι επρόκειτο για στεγασμένο χώρο²⁰⁵. Λόγω της ολίσθησης της νοτιοανατολικής γωνίας της δυτικής πτέρυγας, αλλά και της νοτιοδυτικής γωνίας του δωματίου {xvi}²⁰⁶, ο διάδρομος εμφανίζει στένωση, περί τα 0.60m, στην περιοχή της νότιας εισόδου. Η εικόνα αυτή είναι πλασματική και στην αποκατάστασή του το πλάτος στο νότιο τμήμα του διαδρόμου θεωρείται σταθερό και ίσο με 2.20m. Το νότιο τμήμα του διαδρόμου παρουσιάζει μικρή κλίση ανόδου, περίπου 4%, προκειμένου να εξισορροπηθεί η υψομετρική διαφορά μεταξύ δυτικής και νότιας εισόδου. Λόγω της κλίσης αυτής θα σχηματιζόταν χαμηλός αναβαθμός, μεταβλητού ύψους, στη συμβολή του διαδρόμου {v}a με τους χώρους της δυτικής εισόδου {i}a και της εισόδου προς τον κεντρικό τομέα {xiii}²⁰⁷. Δεν αποκλείεται το νοτιότερο τμήμα του διαδρόμου να μην ήταν στεγασμένο (πίν. 68).

Στη βόρεια απόληξη του διαδρόμου σχηματίζεται ο μικρός χώρος {vi}²⁰⁸ (πίν. 46, 67). Οι διαστάσεις του, 1.20X1.80m², σε συνδυασμό με τη θέση του, σχετίζονται πιθανώς με την κατασκευή στεγασμένης απόληξης φωταγωγού στην οροφή²⁰⁹. Η θέση του ιερού της Σύμης σε υψόμετρο 1130m, με τις ιδιαίτερες κλιματολογικές συνθήκες και το μεγάλο ύψος χιονιού κατά τους χειμερινούς μήνες, δεν επέτρεπε την κατασκευή ανοικτών φωταγωγών και μικρών εσωτερικών αυλών για την εξασφάλιση φωτισμού και αερισμού των εσωτερικών χώρων ενός τόσο μεγάλου και συμπαγούς κτιριακού συγκροτήματος. Η αρχιτεκτονική λύση της κατασκευής μικρών φωταγωγών, με στεγασμένη απόληξη, προεξέχουσα των δωματίων, θεωρείται η πλέον ενδεδειγμένη (πίν. 68). Ένα παράθυρο στην απόληξη του φωταγωγού, στραμμένο προς τα νότια, θα μπορούσε να κλείνει κατά τη διάρκεια των χειμερινών μηνών, προστατεύοντας το εσωτερικό του κτιρίου από εισροή υδάτων ή συσσώρευση χιονιού. Κατά το διάστημα λειτουργίας του ιερού, από την αρχή της άνοιξης έως και το τέλος του φθινοπώρου, τα ανοιγόμενα παράθυρα θα

²⁰⁴ Η τεθλασμένη πορεία εισόδου αποτελεί χαρακτηριστικό του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού κατά τη Μινωική περίοδο.

²⁰⁵ Μετασκευές στο νότιο τμήμα του διαδρόμου {v}a και στον χώρο της νότιας εισόδου {v} δεν μας επιτρέπουν να γνωρίζουμε αν το δάπεδο ήταν διαμορφωμένο με κονίαμα ή αν ήταν πλακοστρωμένο. Η ύπαρξη στεγασμένου διαδρόμου, σε όλο του το μήκος, θα μπορούσε να δικαιολογηθεί από τις επικρατούσες κλιματολογικές συνθήκες, θεωρείται όμως πιθανότερο ότι η στέγαση περιοριζόταν στο βορειότερο τμήμα του (πίν.68).

²⁰⁶ Δωμ. 7A και 15.

²⁰⁷ Δωμ. 21.

²⁰⁸ δωμ. 24.

²⁰⁹ Αντίστοιχη κατασκευή απεικονίζεται σε πλακίδιο με παράσταση κτιρίου στο «Μωσαϊκό της Πόλης». Graham 1972, pl. 103.

εξασφάλιζαν τον απαραίτητο αερισμό και τον στοιχειώδη φωτισμό για τους κινουμένους στο εσωτερικό του κτιρίου. Στην προκειμένη περίπτωση, η λειτουργία του χώρου ως φωταγωγού θα εξασφάλιζε τον απαραίτητο στοιχειώδη φωτισμό στον διάδρομο {v}a, αλλά και, κατ' επέκταση, στο «επίσημο» δωμάτιο {iv}.

4.2.3. Η βόρεια πτέρυγα

Η βόρεια πτέρυγα είναι επιμήκης και ορθογωνική σε κάτοψη, με διαστάσεις 16.60X6.00m² έχει εμβαδόν, το οποίο πλησιάζει τα 100m², ίσο κατά προσέγγιση με το εμβαδόν της δυτικής πτέρυγας²¹⁰. Η κύρια παραμόρφωση της πτέρυγας εντοπίζεται στο ανατολικό της άκρο. Εκεί η ώθηση προς τα νοτιοανατολικά, λόγω της ύπαρξης εγκάρσιων τοίχων, είχε ως αποτέλεσμα την καμπύλωση τόσο του ανατολικού εξωτερικού τοίχου του συγκροτήματος, όσο και του ανατολικού τοίχου του δωματίου {x}²¹¹ προς τα ανατολικά, καθώς και την προς τα βόρεια καμπύλωση του νότιου τοίχου του δωματίου {xii}²¹² (πίν. 46, 52, 69).

Οι εσωτερικές διαστάσεις των επιμέρους χώρων της βόρειας πτέρυγας και τα αντίστοιχα εμβαδά παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα:

Χώρος	Διάσταση κατά τον άξονα Α-Δ (m)	Διάσταση κατά τον άξονα Β-Ν (m)	Εμβαδόν (m ²)	Αναλογία πλευρών
{vii}	1.60	4.50	7.20	3:8
{viii}	3.50	4.10	14.35	6:7
{x}	4.00	4.50	18.00	8:9
{xi}	4.10	1.80	7.38	4:9
{xii}	4.10	2.00	8.20	1:2

Παρατηρούμε ότι οι δύο μεγαλύτεροι χώροι, οι {viii}²¹³ και {x} έχουν κάτοψη σχεδόν τετραγωνική, ενώ οι χώροι {vii}²¹⁴, {xi}²¹⁵ και {xii} είναι επιμήκεις ορθογωνικοί με αναλογίες πλευρών από 2:5 έως 1:2 (πίν. 45, 46). Τα σωζόμενα στοιχεία θεωρούνται επαρκή για να ανασυνθέσουμε, κατά προσέγγιση, τη μορφή της βόρειας πτέρυγας (πίν. 67).

Από το δωμάτιο {vii}²¹⁶ έχουν σωθεί τα θεμέλια του δυτικού και του νότιου τοίχου, ίχνη των θεμελίων του ανατολικού²¹⁷ και τα ερείπια του διαλυμένου βόρειου τοίχου του. Το μέγεθος του δωματίου, το ορθογωνικό επιμήκεις σχήμα της κάτοψής του, με τον μεγάλο άξονα κατά τη διεύθυνση Β-Ν, καθώς και η θέση του υποδηλώνουν τη χρήση του

²¹⁰ Χωρίς το διάδρομο στη συνέχεια της νοτίας εισόδου και χωρίς τον χώρο {vi}.

²¹¹ Δωμ. 17.

²¹² Δωμ. 2.

²¹³ Δωμ. 18 και 19.

²¹⁴ Δωμ. 20.

²¹⁵ Δωμ. 2Α.

²¹⁶ Δωμ. 20.

²¹⁷ Η δημιουργία σκληρού ιζήματος από άλατα επί του δαπέδου του δωματίου είχαν αρχικά θεωρηθεί ως κόνιαμα, με αποτέλεσμα ο ανατολικός τοίχος του δωματίου {vii} να εμφανίζεται διακοπτόμενος από δεύτερο θύραίο άνοιγμα, περίπου στο μέσον του. Λεμπέση 1993, 214, εικ. 3.

ως αποθήκης. Το θυραίο άνοιγμα εισόδου τοποθετείται στο βόρειο άκρο του ανατολικού τοίχου του δωματίου. Το εύρος του ανοίγματος εκτιμάται ως ίσο με 1.00m, περίπου, κατ' αντιστοιχία με τα σωζόμενα ανοίγματα προς άλλους αποθηκευτικούς χώρους του συγκροτήματος²¹⁸ (πίν. 51, 67).

Το δωμάτιο {viii}²¹⁹ έχει σχήμα ορθογώνιο (πίν. 51, 67). Στον νότιο τοίχο του διαμορφώνεται η κύρια είσοδος της βόρειας πτέρυγας με θυραίο άνοιγμα εύρους 1.20m, το οποίο επέτρεπε την απρόσκοπτη μετακίνηση μεγάλου μεγέθους αντικειμένων. Στο νότιο τμήμα του δωματίου, ο εγκάρσιος τοίχος (K503) συσχετιζόταν πιθανώς με κίονα ή πεσό στην προς τα δυτικά νοητή προέκτασή του. Η θέση του χώρου εισόδου της βόρειας πτέρυγας και η διάταξη των φερόντων στοιχείων στο νότιο τμήμα του δωματίου {viii} υποδηλώνουν ότι το νότιο τμήμα της στέγης του ήταν υπερυψωμένο (πίν. 67). Η συγκεκριμένη αρχιτεκτονική διάταξη ίσως έχει και κάποια σχέση με την αποκάλυψη δύο βάσεων κίωνων²²⁰ του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V, στο προς τα δυτικά όμορο δωμάτιο {vii}. Οι χαμηλές κατασκευές στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου {viii} χρησίμευαν για την τοποθέτηση ταξινομημένων τριβείων και χρηστικών αγγείων.

Με κάτοψη σχεδόν τετραγωνική και διαστάσεις 4.50X4.00m² το δωμάτιο {x}²²¹ κατατάσσεται στους μεγάλους χώρους κύριας χρήσης (πίν. 45, 52, 67). Η χρήση του σχετίζεται με τη χρήση του δωματίου {viii} και οι πίθοι, οι οποίοι βρέθηκαν εκεί, χρησίμευαν πιθανώς για την αποθήκευση τροφών. Τα δύο ισομεγέθη θυραία ανοίγματα στον δυτικό του τοίχο δικαιολογούνται απόλυτα από τις ανάγκες επικοινωνίας του δωματίου με το δωμάτιο {viii} αλλά και απευθείας με τον χώρο εισόδου {ix}. Οι διαστάσεις του δωματίου {x} καθιστούν υποχρεωτική την παρεμβολή ενός τουλάχιστον ενδιάμεσου υποστυλώματος για τη στέγασή του. Τεχνικά προβλήματα σχετιζόμενα με τη θεμελίωση του γεωμετρικού βωμού, δεν επέτρεψαν την ανασκαφική διερεύνηση μεγάλου τμήματος του δωματίου κοντά στη νοτιοανατολική του γωνία. Από το τμήμα, το οποίο ανεσκάφη, αποκλεισθηκε η ύπαρξη εγκάρσιου διαχωριστικού τοίχου²²² στο μέσον του δωματίου με άξονα Β-Ν. Βάσεις κίωνων κατά τον ίδιο άξονα δεν κατέστη δυνατό να αναζητηθούν. Η ύπαρξη δύο μικρών κίωνων στο μέσον του δωματίου και κατά τον άξονα Β-Ν θεωρείται πιθανή, καθώς σχετίζεται με τη διάταξη των φερόντων τοίχων (IK501) και (K503) στους γειτονικούς χώρους²²³ και παραπέμπει, έμμεσα, στην εύρεση δύο βάσεων κίωνων του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V στο δωμάτιο {vii} (πίν. 26).

Το δωμάτιο {x} επικοινωνούσε προς τα ανατολικά με τον ενιαίο χώρο των δωματίων {xi}²²⁴ και {xii}²²⁵, μέσω του μοναδικού πλήρως σωζόμενου θυραίου

²¹⁸ Ιδιαίτερα με το άνοιγμα, που βρίσκεται στην ίδια πτέρυγα και έχει σωθεί σε όλο του το ύψος, από το δωμάτιο {x} προς το δωμάτιο {xi}.

²¹⁹ Δωμ. 18 και 19.

²²⁰ Λεμπέση 1993, 213-215.

²²¹ Δωμ. 17.

²²² Εάν υπήρχε τοίχος με άξονα Β-Ν στο μέσον του δωματίου, θα συνδεόταν με τον τοίχο (K502) προς νότο ή με τον τοίχο (IΘ521) προς βορρά. Κατά την ανασκαφική διερεύνηση κοντά στο μέσον τόσο του βορείου, όσο και του νοτίου τοίχου του δωματίου {x} δεν βρέθηκαν ίχνη συναρμογής με εγκάρσιο τοίχο.

²²³ Η υποθετική θέση του ενός κίονα βρίσκεται επάνω στην προς τα δυτικά νοητή προέκταση του τοίχου (Λ492), η οποία θεωρητικά γωνιάζει με το νότιο άκρο του τοίχου (IK501), ενώ η θέση του άλλου κίονα συμπίπτει με την προς τα ανατολικά νοητή προέκταση του τοίχου (K503).

²²⁴ Δωμ. 2Α.

²²⁵ Δωμ. 2.

ανοίγματος, εύρους 1.00m και ύψους²²⁶ 1.55m (πίν. 49, 52, 67). Οι σοβαρές παραμορφώσεις των τοίχων, όπως στροφή, ολίση, απόκλιση από την κατακόρυφο, ακόμη και διάλυση τμήματος της τοιχοποιίας από πτώση βράχων, δεν έχουν αλλοιώσει τη μορφή των δωματίων {xi} και {xii} σε βαθμό που να μην είναι δυνατή η αποκατάστασή τους. Χώροι ορθογωνικοί, επιμήκεις, με αναλογία πλευρών περίπου 1:2, με μικρό θυραίο άνοιγμα²²⁷ επικοινωνίας στον ενδιάμεσο διαχωριστικό τοίχο, χωρίς, πιθανώς, εξωτερικά ανοίγματα, και, ως εκ τούτου, ιδιαίτερα σκοτεινοί, ακολουθούν τις βασικές αρχές σχεδιασμού²²⁸ των αποθηκών στη μινωική αρχιτεκτονική.

4.2.4. Η ανατολική πτέρυγα

Η ανατολική πτέρυγα (πίν. 46, 52, 55, 64, 67, 69) έχει κάτοψη ελαφρά τραπεζοειδή, με διαστάσεις ($\alpha=6.60$ και $\beta=7.20$) $\times 17.40\text{m}^2$ και εμβαδόν 120m^2 . Οι σοβαρές παραμορφώσεις των δομικών στοιχείων συνδυαζόμενες με τις μεταγενέστερες μετασκευές έχουν επιφέρει αλλοιώσεις και δημιουργούν αρκετές δυσκολίες στην αναζήτηση της μορφής της. Από τις παραμορφώσεις, η πιο σημαντική είναι η προς τα έξω καμπύλωση και τοπική καθίζηση του ανατολικού εξωτερικού τοίχου του συγκροτήματος, το νότιο τμήμα του οποίου δεν σώθηκε. Η πτέρυγα περιλαμβάνει πέντε δωμάτια, εκ των οποίων όμως το {xxiii}, το οποίο βρίσκεται στο νότιο άκρο της, θεωρείται λειτουργικά συνδεδεμένο με το δωμάτιο {xviii} της νότιας πτέρυγας και όχι με τα άλλα δωμάτια της ανατολικής πτέρυγας. Στα ανατολικά της πτέρυγας αποκαλύφθηκε εξωτερικό πλακόστρωτο, το οποίο έχει υποστεί σοβαρότατη καθίζηση. Το πλακόστρωτο συνδέεται λειτουργικά με την ανατολική πτέρυγα, με θυραίο άνοιγμα, το οποίο όμως φράχθηκε αρκετά αργότερα, κατά την τελευταία μετασκευή του συγκροτήματος. Οι εσωτερικές διαστάσεις των επιμέρους χώρων της ανατολικής πτέρυγας και τα αντίστοιχα εμβαδά παρουσιάζονται στον πίνακα που ακολουθεί:

Χώρος	Διάσταση κατά τον άξονα Α-Δ (m)	Διάσταση κατά τον άξονα Β-Ν (m)	Εμβαδόν (m ²)	Αναλογία πλευρών
{xix}	2.40	4.00	9.60	3:5
{xx}	2.20 2.40	4.00	9.20	4:7
{xxi}	5.40	2.00	10.80	3:8
{xxii}	5.60 5.80	6.00	34.20	9:10
{xxiii}	5.80	3.00?	18.56	1:2

Παρατηρούμε ότι από τους παραπάνω χώρους το δωμάτιο {xxii} έχει κάτοψη σχεδόν τετραγωνική, τα δωμάτια {xix}, {xx} και {xxiii} είναι ορθογωνικά με αναλογία πλευρών από 1:2 έως 4:7, ενώ το δωμάτιο {xxi} είναι επίμηκες ορθογωνικό με αναλογία πλευρών 1:3.

²²⁶ Το μοναδικό θυραίο άνοιγμα που έχει σωθεί σε όλο του το ύψος.

²²⁷ Το εύρος του δεν υπερβαίνει τα 0.70m.

²²⁸ Graham 1972, 129-131.

Ελαφρά τραπεζοειδές σε κάτοψη, με εσωτερικές διαστάσεις ($\alpha=5.60$ και $\beta=5.80$) $\times 6.00\text{m}^2$ και εμβαδόν, το οποίο υπερβαίνει τα 34m^2 , το δωμάτιο {xxii}²²⁹ είναι ενδεχομένως το μεγαλύτερο του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U (πίν. 45, 46, 52, 54, 55, 67). Η στέγασή του προϋποθέτει την ύπαρξη κεντρικού υποστυλώματος, όπως άλλωστε υποδηλώνεται από τον λάκκο, ο οποίος βρέθηκε σε κεντρικό σημείο του δαπέδου, μέσα στον οποίο ήταν πιθανώς τοποθετημένη η λίθινη βάση του κίονα ή του πεσσού. Το μέγεθος του δωματίου, το κτιστό θρανίο και η χαμηλή εξέδρα υποδηλώνουν τον επίσημο χαρακτήρα του, ο οποίος τονίζεται από τα δύο θυραία ανοίγματα²³⁰ με μέγεθος που υπερβαίνει το σύνθητες, εύρους 1.20m .

Το επίμηκες σχήμα του δωματίου {xxi}²³¹ (πίν. 52, 67) και τα θυραία ανοίγματα, στις τρεις τουλάχιστον από τις πλευρές του, του προσδίδουν χαρακτήρα διαδρόμου εισόδου. Η προς τα ανατολικά καμπύλωση του ανατολικού εξωτερικού τοίχου του συγκροτήματος, λαμβάνει στον χώρο του δωματίου {xxi} τη μέγιστη τιμή, πλησιάζοντας τα 0.60m σε σχέση με την αρχική ευθυγράμμιση του τοίχου. Για τον λόγο αυτό, η μετρούμενη διάσταση του δωματίου κατά τον άξονα Α-Δ πρέπει να περιοριστεί από τα σχεδόν 6.00m στα 5.40m . Η αποκατάσταση του ανατολικού εξωτερικού τοίχου στη θεωρούμενη αρχική του θέση έχει ως αποτέλεσμα τον περιορισμό του θυραίου ανοίγματος προς το δωμάτιο {xxii} από 1.60m στο 1.20m , μέγεθος κατασκευαστικά παραδεκτό και σύμφωνο με τον επίσημο χαρακτήρα του δωματίου {xxii}, προς το οποίο ανοίγεται.

Στην προσπάθεια να ανασυντεθεί τη μορφή του δωματίου {xxi} και να ερμηνευθεί η λειτουργία του, επανεξετάστηκαν οι παραμορφώσεις του ανατολικού εξωτερικού τοίχου του συγκροτήματος καθώς και των προς αυτόν εγκάρσιων τοίχων. Η βορειοανατολική γωνία του εξωτερικού ανατολικού τοίχου δεν έχει μετατοπισθεί, λόγω της προς τα ανατολικά επαφής της με τον παλαιότερο ισχυρό τοίχο (ΑΜ491) του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V. Νοτιότερα, η ανατολική απόληξη του τοίχου (Κ502), στο ανασκαφικό ορθογώνιο Λ50, παρουσιάζει καμπύλωση προς τα βόρεια, ως αποτέλεσμα συμπίεσης. Μπορούμε λοιπόν να θεωρήσουμε ότι το σημείο συμβολής της με τον ανατολικό εξωτερικό τοίχο του συγκροτήματος U έχει ολισθήσει προς τα δυτικά, ενώ η νοτιοανατολική γωνία του δωματίου {xx} καθώς και η μικρή παραστάδα του θυραίου ανοίγματος προς το δωμάτιο {xx} βρίσκονται περίπου στην αρχική τους θέση. Η έντονη καμπύλωση, την οποία παρουσιάζει ο ανατολικός εξωτερικός τοίχος του συγκροτήματος παρατηρείται μόνο στα δωμάτια {xxi} και {xxii}. Η παραπάνω θεώρηση και η σύμφωνη με αυτήν αποκατάσταση του ανατολικού εξωτερικού τοίχου του συγκροτήματος U καθορίζουν το εύρος των θυραίων ανοιγμάτων από το δωμάτιο {xxi} προς τα δωμάτια {xx} και {xxii} σε 0.80m και 1.20m αντίστοιχα, μεγέθη παραδεκτά και δικαιολογούμενα από τη λειτουργία των χώρων²³².

²²⁹ Δωμ. 6.

²³⁰ Το μέγεθος του ανοίγματος, το οποίο έχει κατασκευασθεί στο μέσο του δυτικού τοίχου του δωματίου, είναι 1.20m . Αντίστοιχο θυραίο άνοιγμα έχει αποκαλυφθεί στο μέσον του ανατολικού τοίχου του δωματίου {iv}, το οποίο είναι το δεύτερο σε μέγεθος δωμάτιο του συγκροτήματος και θεωρείται ότι είχε επίσης επίσημο χαρακτήρα.

²³¹ Δωμ. 1Α και 3Α.

²³² Η πρόσβαση από το δωμάτιο {xxi} προς το δωμάτιο {xx} θεωρείται, στην περίπτωση αυτή ως δευτερεύουσα.

Το θυραίο άνοιγμα από το δωμάτιο {xxi} προς το δωμάτιο {xx} δεν τοποθετείται ακριβώς στο άκρο του τοίχου και σε επαφή με τον εγκάρσιο, αλλά βρίσκεται μετατοπισμένο κατά 0.60m προς τα δυτικά συνδυαζόμενο με τη διαμόρφωση μικρής παραστάδας. Κατά την προσεκτική εξέταση του ανατολικού τοίχου του δωματίου {xxi} αποκαλύφθηκε η ύπαρξη φραγμένου θυραίου ανοίγματος στη βορειοανατολική γωνία του, καθορίζοντας τη λειτουργία του δωματίου ως χώρου δευτερεύουσας εισόδου προς το συγκρότημα από το ανατολικό πλακόστρωτο. Η ύπαρξη της μικρής παραστάδας είναι σύμφωνη με τη γενική κατασκευαστική αρχή στη μινωική αρχιτεκτονική, βάσει της οποίας τα θυραία ανοίγματα στην άκρη τοίχων εφάπτονται κατ' ευθείαν με τον εγκάρσιο. Το θυραίο άνοιγμα στον δυτικό τοίχο του δωματίου {xxi} βρίσκεται σε αντιστοιχία με το άνοιγμα στον ανατολικό του τοίχο.

Τα δωμάτια {xix}²³³ και {xx}²³⁴ αποτελούν ενιαίο χώρο με κύρια είσοδο από το δωμάτιο {xv}²³⁵ στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου {xix} και βοηθητική επικοινωνία με τον χώρο της «ανατολικής εισόδου» στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου {xx} (πίν. 52, 67). Η κατασκευή διαχωριστικού τοίχου μεταξύ τους φαίνεται ότι υπαγορεύτηκε από στατικούς λόγους, δεδομένου ότι οι κατασκευαστές του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U δεν διακινδύνευσαν τη γεφύρωση ανοιγμάτων μεγαλύτερων των 3.00m για τη στέγαση των χώρων. Ο διαχωριστικός αυτός τοίχος είναι ασθενέστερος σε σχέση με τους παράλληλους προς αυτόν τοίχους, οι οποίοι οριοθετούν τον χώρο προς τα ανατολικά και προς τα δυτικά. Οι διαστάσεις των δύο δωματίων είναι περίπου ίσες, το ίδιο και ο λόγος των πλευρών τους²³⁶.

Το νοτιότερο άκρο της ανατολικής πτέρυγας καταλαμβάνει το δωμάτιο {xxiii}²³⁷ (πίν. 55, 67), του οποίου ο νότιος τοίχος δεν έχει σωθεί, θεωρείται όμως πιθανό ότι, ως εξωτερικός τοίχος του κτιριακού συγκροτήματος, είχε πάχος 0.80m, περίπου, και ότι αποτελούσε την προς τα δυτικά συνέχεια του τοίχου (N534). Στην περίπτωση αυτή, η διάσταση του δωματίου, κατά τον άξονα Β-Ν, θα ήταν 3.00m, δηλαδή στο όριο των δυνατοτήτων γεφύρωσης ανοιγμάτων για τη στέγαση των δωματίων του συγκροτήματος. Το δωμάτιο {xxiii} επικοινωνούσε προς τα δυτικά με το δωμάτιο {xviii} της νότιας πτέρυγας, μέσω θυραίου ανοίγματος εύρους 1.00m, το οποίο έχει διασωθεί. Επισημαίνεται ότι από λειτουργική άποψη το δωμάτιο {xxiii} συνδέεται περισσότερο με τη νότια παρά με την ανατολική πτέρυγα.

Ερείπια των τοίχων (N535), (Ξ531) και (Ξ541) προς τα νοτιοανατολικά του δωματίου {xxiii} (πίν. 49, 55) δεν αποτελούσαν συνέχεια της ανατολικής πτέρυγας, αλλά ανήκαν μάλλον σε οικοδομήματα με ανεξάρτητη είσοδο, κατασκευασμένα, πιθανώς, κατά μήκος βαθμιδωτής πρόσβασης, η οποία οδηγούσε προς το ιερό από τα νοτιοανατολικά.

²³³ Δομ. 3 και 3B.

²³⁴ Δομ. 1.

²³⁵ Δομ. 4.

²³⁶ 3:5 και 4:7 αντιστοιχία.

²³⁷ Δομ. 8.

4.2.5. Ο κεντρικός τομέας

Ο κεντρικός τομέας (πίν. 46, 67, 69) του συγκροτήματος U καταλαμβάνει έκταση 60m² περίπου και περιλαμβάνει τους, παρατακτικά διατεταγμένους, χώρους {xiii}²³⁸, {xiv}²³⁹ και {xv}²⁴⁰ με τις παρακάτω διαστάσεις:

Χώρος	Διάσταση κατά τον άξονα Α-Δ (m)	Διάσταση κατά τον άξονα Β-Ν (m)	Εμβαδόν (m ²)	Αναλογία πλευρών
{xiii}	1.40	6.00	8.40	2:9
{xiv}	3.40	6.00	20.40	4:7
{xv}	2.80	6.00	16.80	4:9
{xvi}	5.40	1.50	8.10	2:7

Η θέση των παραπάνω χώρων, η άμεση λειτουργική τους σχέση, μέσω του δωματίου {xvi}, με το δωμάτιο {xvii}, το πλήθος των θυραίων ανοιγμάτων στους περιμετρικούς τοίχους και η δυνατότητα εύκολης πρόσβασης από όλες τις εισόδους του συγκροτήματος, υποδηλώνουν ότι η λειτουργία του κεντρικού τομέα ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την κυκλοφορία στο εσωτερικό του U και την εξασφάλιση της επικοινωνίας μεταξύ των περύγων (πίν. 67). Εάν οι κλιματολογικές συνθήκες ήταν διαφορετικές και η θέση του ιερού δεν ήταν σε υψόμετρο 1130m στις πλαγιές της Δίκτης, στη θέση του κεντρικού τομέα θα είχε διαμορφωθεί κάποιο αίθριο με σκοπό να εξασφαλισθεί η άνετη επικοινωνία μεταξύ των χώρων, οι οποίοι θα ήταν ανεπτυγμένοι περιμετρικά του. Στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση το μεγάλο ύψος χιονιού κατά τους χειμερινούς μήνες καθιστά ανέφικτη την κατασκευή αιθρίου²⁴¹. Η προσεκτική μελέτη των δομικών στοιχείων και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών αρχιτεκτονικού σχεδιασμού καθενός από τα δωμάτια {xiii}, {xiv}, {xv} και {xvi} μπορεί να μας οδηγήσει στην ανασύνθεση της μορφής τους και στην κατανόηση της λειτουργίας τους (πίν. 67).

Ο χώρος {xiii}²⁴² (πίν. 51, 67) έχει όλα τα χαρακτηριστικά χώρου εισόδου. Ορθογωνικός σε κάτοψη και ιδιαίτερα επιμήκης, με λόγο πλευρών 2:9 και με πλάτος, το οποίο δεν υπερβαίνει το 1.40m, βρίσκεται σε άμεση επαφή με τον διάδρομο στη συνέχεια της νότιας εισόδου. Του δυτικού τοίχου του χώρου {xiii} αποκαλύφθηκε μόνο η βορειοδυτική γωνία και αυτή σε επίπεδο θεμελίου. Το πάχος του είναι 0.70m. Ο τοίχος αυτός, ο οποίος δεν μπορεί παρά να αποτελούσε υποθεμελίωση για την τοποθέτηση του κατωφλίου της εισόδου προς τον κεντρικό τομέα, θα λειτουργούσε ως αναβαθμός μεταβλητού ύψους για τη μετάβαση από τον ελαφρώς κεκλιμένο διάδρομο {v}α στο επίπεδο δάπεδο των εσωτερικών χώρων του συγκροτήματος. Ιδιαίτερα πιθανή θεωρείται η λειτουργία του παραπάνω αναβαθμού ως στυλοβάτη των υποστυλωμάτων στήριξης της οροφής. Βάσεις ή άλλα στοιχεία σχετιζόμενα με τις θέσεις ή το είδος των

²³⁸ Δωμ. 21.

²³⁹ Δωμ. 7 και 22.

²⁴⁰ Δωμ. 4.

²⁴¹ Αίθριο με περιστύλιο ή υπόστυλη μεγάλη αίθουσα πιθανώς να υπήρχε στον ίδιο χώρο στο πρώτο παλαιοανακτορικό συγκρότημα V.

²⁴² Δωμ. 21.

υποστυλωμάτων δεν έχουν βρεθεί, θεωρείται²⁴³ όμως πιθανό ότι επρόκειτο για δύο κίονες (πίν. 67).

Με εσωτερικές διαστάσεις 3.40X6.00m² το δωμάτιο {xiv}²⁴⁴ κατατάσσεται μεταξύ των μεγαλύτερων δωματίων του συγκροτήματος (πίν. 52, 67). Το εμβαδόν του αλλά και ο λόγος 3:5 των πλευρών του υποδηλώνουν ότι ήταν χώρος κυρίας χρήσης. Η ιδιαίτερα μεγάλη διάσταση του δωματίου κατά τον άξονα Α-Δ, χωρίς τη μεσολάβηση υποστυλωμάτων²⁴⁵, προσδίδει σπουδαιότητα στον χώρο. Η εύκολη πρόσβαση τόσο από τη νότια, όσο και από τη δυτική είσοδο, η δυνατότητα επικοινωνίας με τη βόρεια, τη νότια και την ανατολική πτέρυγα του συγκροτήματος και, πιθανώς, η υπερυψωμένη του οροφή²⁴⁶, υποδηλώνουν ότι το δωμάτιο {xiv} ήταν η κύρια αίθουσα υποδοχής. Το μεγάλο άνοιγμα για τη στέγαση του δωματίου κατά τον άξονα Α-Δ προϋποθέτει ισχυρή και επιμελημένη κατασκευή, τόσο του ανατολικού, όσο και του δυτικού τοίχου, για τη στερέωση των δοκών της στέγης. Ο ανατολικός τοίχος (Κ511), με πάχος 0.70m, ήταν πράγματι ισχυρής και επιμελημένης κατασκευής. Ο δυτικός όμως τοίχος του δωματίου (Ι513), ο οποίος σώθηκε αποσπασματικά μόνο έως τη στάθμη του θεμελίου δόμου, είχε μικρότερο πάχος, το οποίο δεν υπερέβαινε τα 0.60m. Το πάχος του τοίχου (Ι513) θα μπορούσε να αντιμετωπισθεί ως αδόκιμη κατασκευαστική λεπτομέρεια. Όμως ο τοίχος (Ι513) δεν πρέπει να αντιμετωπισθεί ως αυτοτελές δομικό στοιχείο. Η στατική λειτουργία του τοίχου (Ι513) ενισχύεται από την άμεση γειννίαση του με τον δυτικό τοίχο²⁴⁷ του χώρου {xiii}, από τον οποίο απέχει μόλις 1.40m. Ποιά ήταν η μορφή των δύο αυτών τοίχων δεν το γνωρίζουμε, καθόσον σώθηκαν αποσπασματικά και μόνο σε επίπεδο θεμελίων. Η λειτουργία όμως του κεντρικού τομέα ως χώρου υποδοχής²⁴⁸ και η επισημότητα του δωματίου {xiv} μάς επιτρέπουν να διατυπώσουμε την άποψη ότι ο τοίχος (Ι513) αποτελούσε τη βάση πολυθύρου²⁴⁹. Το πάχος του σε συνδυασμό με το άνοιγμα καθιστούν δυνατή την κατασκευή πολύθρου με τέσσερα ανοίγματα. Προβληματική παραμένει και η μορφή του θυραίου ανοίγματος μεταξύ του δωματίου {xiv} και του χώρου {xvi} προς τα νότια. Το θυραίο αυτό άνοιγμα εμφανίζεται να έχει διάσταση 3.40m, μέγεθος το οποίο δικαιολογεί τη διάσπασή του σε τρία επιμέρους μικρότερα ανοίγματα, με την κατασκευή πολύθρου, κατ' αντιστοιχία μάλιστα με το πολύθυρο του τοίχου (Ι513) (πίν. 67). Η άποψη αυτή ενισχύεται από την υπόθεση ότι το δωμάτιο {xvi} λειτουργούσε ως φωταγωγός και, ως εκ τούτου, η διαμόρφωση πολυθύρου θα εξασφάλιζε τον καλύτερο φωτισμό στο εσωτερικό του κτιρίου.

²⁴³ Η θεώρηση βασίζεται στις απαιτήσεις που προκύπτουν από τη λειτουργία του χώρου, στο μέγεθος του προς γεφύρωση ανοίγματος, καθώς και σε μία γενικότερη αντίληψη στη μινωική αρχιτεκτονική διαδοχικής διαμόρφωσης ανοιγμάτων με την τοποθέτηση αρχικά κίωνων και στη συνέχεια με την κατασκευή πολύθρου.

²⁴⁴ Δωμ. 7 και 22.

²⁴⁵ Τα ίχνη κονιάματος δαπέδου και υποστρωμάτων κονιάματος που αποκαλύφθηκαν στον χώρο του δωματίου {xiv} και η μη ανεύρεση βάσεων κίωνων καθιστούν απίθανη την ύπαρξή τους. Άλλωστε η διάσταση 3.40m του προς γεφύρωση ανοίγματος της στέγης με δυσκολία θα δικαιολογούσε ενδιάμεσο υποστύλωμα.

²⁴⁶ Η υπερύψωση της οροφής του κεντρικού τομέα θα διευκόλυνε τα μέγιστα τη διευθέτηση της απορροής των ομβρίων από τα δώματα του κτιριακού συγκροτήματος.

²⁴⁷ Πρόκειται για την προέκταση, προς τα βόρεια, του τοίχου (Ι522).

²⁴⁸ Στην ίδια θέση η μεγάλη υπόστυλη αίθουσα του πρώτου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V λειτουργούσε, πιθανώς, επίσης ως χώρος επίσημης υποδοχής.

²⁴⁹ Schmid 1983, *passim*.

Με εσωτερικές διαστάσεις 2.80X6.00m², πέντε θυραία ανοίγματα στους περιμετρικούς του τοίχους, για την επικοινωνία του με τα δωμάτια {xiv}, {xviii}, {xix} και {xxi}, το δωμάτιο {xv}²⁵⁰ δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει παρά μόνον ως κεντρικός χώρος κυκλοφορίας (πίν. 52, 67). Για έναν τέτοιο όμως χώρο απαιτείται στοιχειώδης φωτισμός. Η επιμελημένη κατασκευή του ανατολικού και του δυτικού τοίχου του δωματίου και το σχετικά μεγάλο, για εσωτερικά διαχωριστικά δομικά στοιχεία, πάχος τους υποδηλώνουν μία πιθανή υπερύψωση της στέγης, συνδυαζόμενη με τη διαμόρφωση φωταγωγού στη βόρεια πλευρά του χώρου {xviii}, κατ' αντιστοιχία με την παρόμοια διαμόρφωση στον χώρο του δωματίου {xiv}.

Μικρό σε μέγεθος και με λόγο πλευρών 2:7, το δωμάτιο {xvi}²⁵¹ δεν μπορούσε παρά να λειτουργεί ως φωταγωγός, με υπερυψωμένη του οροφή (πίν. 54, 67). Ο βόρειος τοίχος (I526) του χώρου εισόδου φαίνεται ότι γωνίαζε με τον τοίχο (I513) του δωματίου {xiv} (πίν. 51, 68), αφήνοντας ένα μεγάλο άνοιγμα, εύρους 3.30m περίπου, προς τα ανατολικά. Ως μοναδικός τρόπος διαμόρφωσης του ανοίγματος θεωρείται η κατασκευή πολύθυρου τριών ανοιγμάτων, σε αντιστοιχία μάλιστα με ένα άλλο μεγάλο πολύθυρο, το οποίο ενδεχομένως είχε κατασκευασθεί στα δυτικά του δωματίου {xiv} του κεντρικού τομέα. Στο μέσον και ελαφρά έκκεντρα²⁵² του νότιου τοίχου του δωματίου {xvi}, θυραίο άνοιγμα, εύρους 0.90m, εξασφάλιζε, δια μέσου του δωματίου {xvi}, την επικοινωνία του κεντρικού τομέα με τον χώρο {xvii} στα νότια.

4.2.6. Η νότια πτέρυγα

Η νότια πτέρυγα (πίν. 45, 54, 55, 67, 69) παρουσιάζει τα περισσότερα προβλήματα, ως προς την ανασύνθεση της μορφής της, διότι η παρατηρούμενη εκτεταμένη καθίζηση του εδάφους στην περιοχή δεν επιτρέπει τον σαφή προσδιορισμό του νοτίου ορίου της. Το πιθανότερο πάντως είναι ότι το νότιο όριο της πτέρυγας αποτελούσε προέκταση και συνέχεια του νοτίου ορίου της ανατολικής πτέρυγας, όπως αυτό προσδιορίζεται από τον νότιο τοίχο του δωματίου {xxiii}. Στην περίπτωση αυτή η νοτιοδυτική γωνία της πτέρυγας τοποθετείται στη συμβολή του νοτίου ορίου της με την προέκταση του δυτικού τοίχου του δωματίου {xvii}. Σύμφωνα με τα παραπάνω η νότια πτέρυγα του κτιριακού συγκροτήματος U κατελάμβανε έκταση 100m², κατά προσέγγιση, και περιελάμβανε τους χώρους {xvii}²⁵³ και {xviii}²⁵⁴. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο σχηματισμός οδόντωσης στη συμβολή του δυτικού εξωτερικού τοίχου του δωματίου {xvii} με τη νοτιοδυτική εξωτερική γωνία των τοίχων του δωματίου {xvi}²⁵⁵ (πίν. 54, 67). Ο σχηματισμός της οδόντωσης υποδηλώνει λειτουργική διαφοροποίηση των χώρων, σύμφωνα με τις αρχές της μινωικής αρχιτεκτονικής²⁵⁶, και συσχετίζει λειτουργικά, αλλά και κατασκευαστικά, το δωμάτιο {xvi} καθώς και το βόρειο τμήμα του δωματίου {xviii} με τον κεντρικό τομέα, με τον οποίο άλλωστε η στέγαση θεωρείται ότι ήταν κοινή. Η

²⁵⁰ Δωμ. 4.

²⁵¹ Δωμ. 7Α και 15.

²⁵² Η εκκεντρότητα είναι της τάξης των 0.30m.

²⁵³ Δωμ. 16.

²⁵⁴ Δωμ. 4Α και 5.

²⁵⁵ Δωμ. 7Α και 15.

²⁵⁶ Graham 1972, 238-239 υποσημ. 21, με ιδιαίτερη αναφορά στη διαμόρφωση των προσόψεων του ανακτόρου των Μαλλίων.

συγκεκριμένη πρόταση για την οριοθέτηση του συγκροτήματος προς τα νότια μάς οδηγεί σε μία κτιριακή μορφή συμπαγή, σύμφωνη με τις επικρατούσες κλιματολογικές συνθήκες. Μας επιτρέπει επίσης να θεωρήσουμε ότι η βόρεια, η ανατολική και η νότια πτέρυγα, μαζί και με τον κεντρικό τομέα, αποτελούσαν το ανατολικό τμήμα²⁵⁷ του συγκροτήματος, με κάτοψη σχεδόν ορθογωνική και διαστάσεις $16.40 \times 23.20 \text{m}^2 \approx 380 \text{m}^2$. Οι δύο οδοντώσεις²⁵⁸ κατά μήκος του δυτικού ορίου του θεωρητικού αυτού ανατολικού τμήματος υποδηλώνουν τις διαφορετικές λειτουργίες των επιμέρους εσωτερικών χώρων.

Οι εσωτερικές διαστάσεις των επιμέρους χώρων της νότιας πτέρυγας και τα αντίστοιχα εμβαδά παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα:

Χώρος	Διάσταση κατά τον άξονα Α-Δ (m)	Διάσταση κατά τον άξονα Β-Ν (m)	Εμβαδόν (m ²)	Αναλογία πλευρών
{xvii}	5.00	≈7.60	≈38.00	2:3
{xviii}	3.20	≈10.00	≈32.00	1:3

Το μέγεθος του δωματίου {xvii}²⁵⁹ (πίν. 54, 67), όπως και η ύπαρξη της κτιστής χαμηλής εξέδρας στη βορειοδυτική του γωνία, υποδηλώνουν τον επίσημο χαρακτήρα του. Στοιχεία ύπαρξης εσωτερικών υποστυλωμάτων δεν βρέθηκαν, θεωρείται όμως ότι ήταν απολύτως απαραίτητη για τη στέγασή του δωματίου η τοποθέτηση τουλάχιστον δύο κατά τον άξονα Β-Ν. Η ελαφρώς έκκεντρη θέση του θυραίου ανοίγματος στον βόρειο τοίχο του δωματίου {xvii}, δικαιολογείται για την εξασφάλιση της έδρασης δοκού, επί του τοίχου εφαιπομενικά στην ανατολική παρειά του θυραίου ανοίγματος. Η λύση αυτή θεωρείται η πλέον ορθή από στατική άποψη, καθώς αποφεύγεται η φόρτιση του ανωφλίου του θυραίου ανοίγματος και η πιθανή ρηγμάτωση αυτού. Η επικοινωνία του δωματίου {xvii} με το δωμάτιο {xviii} θεωρείται ιδιαίτερα πιθανή για λόγους λειτουργικούς και σε αντιστοιχία με τη διαμόρφωση των θυραίων ανοιγμάτων στο δωμάτιο {xxii}. Το θυραίο άνοιγμα τοποθετείται περί το μέσον του διαχωριστικού τοίχου των δύο αυτών δωματίων, ίσως απέναντι από το βορειότερο από τα δύο εσωτερικά υποστυλώματα. Ο φωτισμός και ο αερισμός του δωματίου {xvii}, αν ήταν επιθυμητός, θα μπορούσε να εξασφαλισθεί με ανοίγματα μικρών παραθύρων στον νότιο εξωτερικό τοίχο του συγκροτήματος (πίν. 54, 67).

Το μέγεθος, η αναλογία των διαστάσεων και η διάταξη των θυραίων ανοιγμάτων του δωματίου {xviii}²⁶⁰ (πίν. 54, 67) προσιδιάζουν σε χώρο μεγάλου προθαλάμου. Στο βόρειο τμήμα του, στην προς τα ανατολικά νοητή συνέχεια του διαχωριστικού τοίχου μεταξύ των δωματίων {xvi} και {xvii}, αποκαλύφθηκε η βάση πεσσόμορφου στηρίγματος της οροφής²⁶¹. Από τα ίχνη των επαλλήλων στρώσεων του κονιάματος η διατομή του στηρίγματος υπολογίζεται σε $0.20 \times 0.45 \text{m}^2$ περίπου. Η θέση του

²⁵⁷ Στο ανατολικό τμήμα εντάσσονται η βόρεια πτέρυγα, η ανατολική πτέρυγα, η νότια πτέρυγα και ο κεντρικός τομέας.

²⁵⁸ Η μία βρίσκεται στη νοτιοδυτική γωνία της βόρειας πτέρυγας, στο ανασκαφικό ορθογώνιο Θ51, και η δεύτερη στη νοτιοδυτική γωνία του κεντρικού τομέα, στο ανασκαφικό ορθογώνιο Ι52.

²⁵⁹ Δομ. 16.

²⁶⁰ Δομ. 4Α και 5.

²⁶¹ Λεμπέση 1993, 206, εικ. 7.

στηρίγματος ακριβώς στο 1/3 της απόστασης μεταξύ του δυτικού και του ανατολικού τοίχου του δωματίου, καθιστά σχεδόν βέβαιη την ύπαρξη και δεύτερου στηρίγματος στα 2/3 της απόστασης, δημιουργώντας ένα πολύθυρο τριών ανοιγμάτων²⁶², πλάτους 0.80m το καθένα. Η ύπαρξη πολυθύρου συνδυαζόμενη με την υπερύψωση της στέγης και τη δημιουργία φωταγωγού στη βορειότερη ζώνη {xviii}a του δωματίου, θα παρείχε τη δυνατότητα φωτισμού και αερισμού του εσωτερικού του δωματίου {xviii} (πίν. 67, 68) σε αντιστοιχία με τον φωταγωγό στο δωμάτιο {xvi}. Το δωμάτιο {xviii} επικοινωνούσε με τον κεντρικό τομέα μέσω θυραίου ανοίγματος 0.90m, διαμορφωμένου στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου. Πιθανή θεωρείται η ύπαρξη και δευτέρου θυραίου ανοίγματος σε αντίστοιχη θέση στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου, παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχουν σχετικές ανασκαφικές ενδείξεις. Το θυραίο αυτό άνοιγμα θα λειτουργούσε ως δευτερεύουσα νότια εξωτερική είσοδος του κτιριακού συγκροτήματος U. Η διαμόρφωση της εισόδου στη συγκεκριμένη θέση υποδηλώνεται από τη μη συνέχιση του νότιου τοίχου του δωματίου {xxiii} προς τα δυτικά (πίν. 54, 67, 68). Η έκκεντρη τοποθέτηση του θυραίου ανοίγματος ως προς τον νότιο τοίχο του δωματίου {xviii} συνεπάγεται την κεντρική τοποθέτησή του ως προς τη νότια όψη του ανατολικού τομέα. Από τις ανασκαφικές ενδείξεις προκύπτει ότι ο νότιος τομέας συνέχισε να χρησιμοποιείται μέχρι το τέλος της ΜΜ ΙΙΑ περιόδου, όταν είχαν καταργηθεί τόσο ο κεντρικός τομέας, όσο και η ανατολική πτέρυγα του κτιριακού συγκροτήματος U, και, ως εκ τούτου, η ύπαρξη δευτερεύουσας νότιας εισόδου δικαιολογείται κυρίως για λόγους λειτουργικούς.

4.2.7. Η διαμόρφωση των δωματίων

Η διαμόρφωση των δωματίων της αρχικής κατασκευαστικής φάσης του κτιριακού συγκροτήματος U παραμένει ασαφής, καθώς δεν διασώθηκαν τοίχοι στο ύψος της οροφής. Κατά την ανασκαφική διερεύνηση, σε πολλά δωμάτια και χώρους βρέθηκε το πεσμένο στρώμα λεπίδας και ίχνη από τις καμμένες δοκούς και τη δόρωση της στέγης²⁶³. Στην προσπάθεια ανασύνθεσης της μορφής του δώματος (πίν. 468) λήφθηκαν υπόψη οι παρακάτω παράγοντες:

α. Το κτιριακό συγκρότημα U ήταν ισόγειο, όπως προκύπτει από την αντοχή των επιμέρους δομικών του στοιχείων, αλλά και από την απουσία χώρου, ο οποίος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κλιμακοστάσιο. Επομένως, υπάρχει άμεση σχέση του σχεδιασμού των δωματίων με τα χαρακτηριστικά στοιχεία της κάτοψης του κτιρίου. Από

²⁶² Schmid 1983, 705-716, όπου αναφέρεται πολύθυρο με ξύλινους ορθοστάτες στο «Μέγαρο» του ανακτόρου των Μαλλίων.

²⁶³ Είναι γνωστό ότι η κατασκευή των στεγών των μινωικών κτιρίων ακολουθεί παντού τις ίδιες βασικές αρχές (Graham 1972, 160-161· Lenuzza 2013, 80-82, 84-85). Οι στέγες είναι επίπεδες, με ελαφρά μόνο κλίση για την απορροή των ομβρίων (η κατασκευή του δώματος με τη χρήση λεπιδώματος προϋποθέτει κλίσεις μεταξύ 1% και 2%). Επί των, συχνά μεγάλης διατομής, ξυλινών δοκών της οροφής, δημιουργείται επιφάνεια από καλάμια ή κλαδιά, επικαλυπτομένη με στρώμα μικρών χαλικιών, χώματος και, μερικές φορές, ασβεστοκονιάματος, όπου διαστρώνεται και συμπιέζεται με επιμέλεια το λεπιδόχωμα, ώστε να δημιουργηθεί στρώμα μη υδατοπερατό. Η κατασκευή αυτή έχει συχνά ως αποτέλεσμα τη διαφοροποίηση του καθαρού ύψους των δωματίων στα επιμέρους τμήματα του κτιρίου, ώστε να είναι δυνατή η εξασφάλιση των απαραίτητων κλίσεων απορροής, δια μέσου βαθμιδωτά διαταγμένων δωματίων. Η διαφοροποίηση των υπομέτρων των δωματίων αντανακλάται και είναι, εν μέρει, αναγνωρίσιμη, στην κάτοψη των μινωικών κτισμάτων.

τη λειτουργία του συγκροτήματος δεν φαίνεται να προκύπτει ανάγκη διαφοροποίησης του εσωτερικού καθαρού ύψους των επιμέρους χώρων, με μοναδική εξαίρεση αυτούς του κεντρικού τομέα.

β. Το μεγάλο ύψος χιονιού κατά τους χειμερινούς μήνες θα είχε άμεση επίπτωση στο σχεδιασμό και στον επιμερισμό των δωματίων, περιορίζοντας την επιφάνεια τους και σχετίζοντας τα άμεσα με τη διάταξη των ισχυρών δομικών στοιχείων του συγκροτήματος, για την ασφαλή έδραση των δοκών της οροφής.

γ. Σε ένα κτιριακό συγκρότημα με έκταση 475m², στεγασμένο στο σύνολό του, η απορροή των ομβρίων από κάποιες κεντρικές περιοχές, μπορεί να γίνει μόνο με κλιμακωτή διάταξη των επιμέρους δωματίων.

δ. Το κτίριο διαθέτει τουλάχιστον τρεις στεγασμένους φωταγωγούς²⁶⁴, σε αντιστοιχία με το δωμάτιο {vi}²⁶⁵, το νότιο τμήμα του δωματίου {viii}²⁶⁶ και το δωμάτιο {xvi}²⁶⁷, το δώμα των οποίων θα έπρεπε να είναι σε μεγαλύτερο υψόμετρο από τα δώματα των όμορων χώρων, προκειμένου να εξασφαλισθεί ο φωτισμός και ο αερισμός δια μέσου παραθύρων.

ε. Η κάλυψη των δωματίων με λεπιδόχωμα θέτει περιορισμούς ως προς τη διάταξη και τη διαστασιολόγησή τους. Η κλίση απορροής δεν είναι δυνατόν να υπερβαίνει το 2%, διότι σε αντίθετη περίπτωση τα νερά της βροχής θα παρέσερναν το λεπιδόχωμα. Το πάχος της στρώσης κυμαίνεται μεταξύ 0.15m και 0.35m, ώστε να παρέχει την απαραίτητη στεγανότητα αλλά και να μην καταπονεί με υπερβάλλον φορτίο την ξύλινη κατασκευή. Επομένως, η μέγιστη δυνατή υψομετρική διαφορά των 0.20m, συνδυαζόμενη με τη μέγιστη κλίση του 2%, καθορίζουν ως μέγιστο μήκος κατά τη γραμμή απορροής τα 10.00m. Σύμφωνα με τα παραπάνω και καθώς οι δυνατότητες διάστρωσης του λεπιδόχωματος ευνοούν τη διαμόρφωση ενός και μόνο στομίου²⁶⁸ απορροής ανά δώμα, οδηγούμαστε στον διαχωρισμό του δώματος του κτιριακού συγκροτήματος σε επιμέρους μικρότερα, εμβαδού όχι μεγαλύτερου των 50m², οριοθετούμενα με χαμηλά στηθαία. Επιμέρους δώματα ήταν πιθανώς ομοεπίπεδα με διάταξη των στομίων εκροής στην εξωτερική περίμετρο του οικοδομήματος²⁶⁹. Η υψομετρική διαφορά του εδάφους στα βόρεια και στα νότια του κτιρίου ευνοούσε την απορροή των ομβρίων προς τα νότια. Ο διαχωρισμός των δωματίων βρισκόταν προφανώς, σε άμεση αντιστοιχία με τη διάταξη των δομικών στοιχείων του συγκροτήματος.

στ. Για τη διευκόλυνση της απορροής των ομβρίων από τον κεντρικό τομέα, θεωρείται πιθανό ότι το νότιο τμήμα του διαδρόμου {v}a, δεν ήταν στεγασμένο (πίν. 68).

²⁶⁴ Κτίρια με φωτιστικά ανοίγματα σε προεξέχουσες απολήξεις φωταγωγών απεικονίζονται σε πλακίδια του «Μωσαϊκού της Πόλης». Graham 1972, pl. 103.

²⁶⁵ Δωμ. 24.

²⁶⁶ Δωμ. 18 και 19.

²⁶⁷ Δωμ. 7A και 15.

²⁶⁸ Η εύρεση ενός χαρακτηριστικού στομίου απορροής από πηλό επιβεβαιώνει τον τρόπο κατασκευής των δωματίων, δυστυχώς όμως η προέλευσή του από δώμα του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U δεν τεκμηριώνεται.

²⁶⁹ Η απορροή των ομβρίων από δώμα σε δώμα δεν θεωρείται δόκιμη, διότι τα νερά πέφτοντας από το στόμιο εκροής θα παρέσερναν το λεπιδόχωμα, εκτός εάν υπήρχε στο κατώτερο δώμα διαμορφωμένος ανοικτός, ίσως πήλινος, αγωγός απορροής, ή αν είχαν τοποθετηθεί κάποιες πλάκες επί του λεπιδόχωματος ακριβώς κάτω από την υδρορροή του υπερκευμένου δώματος, όπως ενδεικτικά σημειώνεται στο σχετικό σχέδιο (πίν. 68).

Η μη διαμόρφωση παρασιτάδων στη νότια απόληξη του συνηγορεί στην άποψη αυτή. Η μη στέγαση του νότιου τμήματος του διαδρόμου {v}a εκτός της ευκολίας απορροής των ομβρίων, θα παρείχε και το πρόσθετο πλεονέκτημα της εξασφάλισης φωτισμού και αερισμού στον χώρο της εισόδου {xiii}.

Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις και ερμηνεύοντας τις υπάρχουσες ενδείξεις στην κάτοψη του συγκροτήματος, οδηγούμαστε σε μία διάταξη της συνολικής έκτασης του δώματος του U σε πέντε κύρια τμήματα, διαχωριζόμενα σε επιμέρους μικρότερα δώματα, καθώς και σε τρεις, τουλάχιστον, στεγασμένους φωταγωγούς. Τα κύρια τμήματα της στέγης αντιστοιχούσαν στις πτέρυγες του συγκροτήματος. Όσον αφορά στους φωταγωγούς, ο ευρισκόμενος σε αντιστοιχία με το δωμάτιο {vi} ήταν ανεξάρτητος, ενώ οι άλλοι τρεις δεν αποκλείεται να ήταν στεγασμένοι με κοινό δώμα, το οποίο κάλυπτε ολόκληρο τον κεντρικό τομέα, καθώς και το νότιο τμήμα του δωματίου {viii}. Η παραπάνω υποθετική διάταξη των δωματίων²⁷⁰ αντιστοιχεί με τον χωρισμό του συγκροτήματος σε πτέρυγες, βρίσκεται σε αρμονία με τη φυσική διαμόρφωση των κλίσεων του περιβάλλοντος χώρου και παρουσιάζει πλεονεκτήματα, από κατασκευαστική άποψη. Η ύπαρξη ενιαίου κεντρικού υπερυψωμένου δώματος ίσως να σχετίζεται με την ύπαρξη κεντρικής υπόστυλης αίθουσας στο προγενέστερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Όσον αφορά στη στέγασση των τεσσάρων περύγων, δυτικής, βόρειας, ανατολικής και νότιας, ως πλέον πιθανή θεωρείται η δημιουργία μικρών ομοεπίπεδων δωματίων περιμετρικά και χαμηλότερα του δώματος του κεντρικού τομέα, με απορροή των ομβρίων στην εξωτερική παρειά του συγκροτήματος (πίν. 68).

4.3. Η πρώτη φάση μετασκευής του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U και ένταξη του συγκροτήματος Ub

Ισχυρός σεισμός συνδυαζόμενος με πτώση βράχων επέφερε σημαντικές ζημιές στο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η βόρεια πτέρυγα καταστράφηκε εντελώς και δεν επαναχρησιμοποιήθηκε ποτέ. Ορατοί είναι οι βράχοι, οι οποίοι κατέστρεψαν τον βόρειο εξωτερικό τοίχο του συγκροτήματος στο ανασκαφικό ορθογώνιο K49 και στο διάδρομο KΛ49 (πίν. 61γ). Πιθανή θεωρείται η πλήρης καταστροφή της δυτικής πτέρυγας, η οποία όμως δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, καθώς το μεγαλύτερο τμήμα του χώρου αυτού επικαλύπτεται από σημαντικές μεταγενέστερες κατασκευές, οι οποίες δεν επέτρεψαν την περαιτέρω ανασκαφική διερεύνηση.

Η επιτακτική, κατά τα φαινόμενα, ανάγκη συνέχισης της λειτουργίας του ιερού επέβαλε τη λήψη των παρακάτω άμεσων μέτρων αποκατάστασης (πίν. 70-83):

α. Ενισχύθηκε ο εξωτερικός τοίχος στη βορειοανατολική γωνία του συγκροτήματος με την κατασκευή εξωτερικής αντηρίδας στα βορειοανατολικά του δωματίου {xx}.

β. Απομονώθηκε η βόρεια πτέρυγα με τοίχο, ο οποίος απέκοψε το βόρειο τμήμα των δωματίων {xiv}, {xv} και {xix}, και έγιναν τροποποιήσεις στη διάταξη των τοίχων του κεντρικού τομέα, στον χώρο των δωματίων {xiii} και {xiv}.

²⁷⁰ Στον πίνακα 68, η διαμόρφωση των δωματίων παρουσιάζεται με κάθε επιφύλαξη, καθώς τα δεδομένα κρίνονται ανεπαρκή και οι υπάρχουσες ενδείξεις μπορούν να ερμηνευθούν με διαφορετικούς τρόπους, οδηγώντας σε διαφορετικές λύσεις, φαινομενικά λογικές και παραδεκτές. Λόγω της έλλειψης ενδείξεων ορισμένα στοιχεία του σχεδίου αναπαράστασης εμπεριέχουν δόση αυθαιρεσίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η τοποθέτηση στους περιμετρικούς τοίχους και στους φωταγωγούς παραθύρων, η ύπαρξη των οποίων φαίνεται λογική, οι θέσεις, όμως, και τα μεγέθη των οποίων δεν μας είναι γνωστές.

γ. Ενισχύθηκε η βορειοδυτική γωνία με την κατασκευή ενός μικρού περιβόλου και δύο εγκάρσιων τοίχων αντιστήριξης του βόρειου τοίχου (H501) της αρχικής κατασκευαστικής φάσης του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Στη νέα αυτή διαμόρφωση του χώρου, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για την εξυπηρέτηση αναγκών τέλεσης της λατρείας, δόθηκε από τους ανασκαφείς η ονομασία Ub²⁷¹. Για την κατασκευή του συγκροτήματος Ub, έχουμε σαφή χρονολόγηση στη ΜΜ ΙΙΑ περίοδο. Η χρονολόγηση αυτή ισχύει, για όλες τις επεμβάσεις, οι οποίες θεωρούμε ότι εντάσσονται στην πρώτη φάση μετασκευής του συγκροτήματος U.

δ. Επισκευάστηκαν οι χώροι του κεντρικού τομέα και της ανατολικής πτέρυγας, με μικρής κλίμακας τροποποιήσεις στη διαμόρφωση των δωματίων, και συνέχισαν να χρησιμοποιούνται με τον ίδιο τρόπο, όπως και το προηγούμενο χρονικό διάστημα.

ε. Ενισχύθηκε η νοτιοδυτική γωνία με την κατασκευή δύο νέων δωματίων. Ο ανατολικός εξωτερικός τοίχος ενός εξ αυτών παραβίασε τη νότια είσοδο, η οποία έπαψε πλέον να αποτελεί την κύρια είσοδο του συγκροτήματος.

4.3.1. Η εξωτερική αντηρίδα²⁷²

Στη συμβολή των ανασκαφικών διαδρόμων ΛΜ49/50 αποκαλύφθηκε εξωτερική αντηρίδα (πιν. 70β, 73, 74, 76), κατασκευασμένη σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο του συγκροτήματος, ακριβώς έξω από τη βορειοανατολική γωνία του δωματίου {xx}. Σύγχρονη με την κατασκευή της είναι η επισκευή του διαχωριστικού τοίχου μεταξύ των δωματίων {xii}²⁷³ και {xx²⁷⁴}. Η αντηρίδα με διαστάσεις 0.90X1.30m², είναι θεμελιωμένη στο νοτιότερο άκρο του σωζόμενου τμήματος του παλαιότερου εξωτερικού τοίχου, ο οποίος ανήκει στο κτιριακό συγκρότημα V. Η έκκεντρη τοποθέτησή της ως προς τον άξονα του διαχωριστικού τοίχου των δωματίων {xii} δικαιολογείται από την προσπάθεια εξασφάλισης της σταθερότητας κατά την κατεύθυνση της καταστροφής της βόρειας πτέρυγας, η οποία προσδιορίζεται από τα βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά. Επιπροσθέτως, η κατασκευή της αντηρίδας στη συγκεκριμένη θέση δικαιολογείται από την ανάγκη σταθερότερης θεμελίωσης της σε υπάρχοντα τοίχο και όχι κατευθείαν στο έδαφος. Η αντηρίδα σώζεται σε ύψος 1.25m.

4.3.2. Ο τοίχος αντιστήριξης των ερειπίων της βόρειας πτέρυγας και οι μετασκευές στον κεντρικό τομέα και στην ανατολική πτέρυγα

Μετά την κατάρρευση της βόρειας πτέρυγας, κατασκευάστηκε τοίχος (πιν. 70γ,δ, 73, 74, 76) με διεύθυνση Α-Δ και σε απόσταση 2.00m, περίπου, από τον κατεστραμμένο νότιο τοίχο της, με σκοπό να απομονωθούν τα ερείπια και οι χώροι, οι οποίοι δεν θα ήταν πλέον δυνατόν να επαναχρησιμοποιηθούν. Με την κατασκευή του τοίχου αντιστήριξης περιορίστηκαν οι προς βορρά διαστάσεις των δωματίων {xiii}, {xiv},

²⁷¹ Λεμπέση 1992, 225-226· 1993, 216-219· 1994, 241-242· 1995, 257-259.

²⁷² Λεμπέση 1996, 313.

²⁷³ Δωμ. 2.

²⁷⁴ Δωμ. 1.

{xv}²⁷⁵ και {xix}. Στους νέους χώρους δόθηκαν οι ονομασίες {xiii}a, {xiv}a²⁷⁶, {xv}a και {xix}a²⁷⁷ αντιστοιχά.

Στο δωμάτιο {xix}a, ο τοίχος αντιστήριξης εδράζεται σε επίπεδο 0.40m επάνω από το αρχικό δάπεδο του δωματίου και περίπου 1.00m υψηλότερα από το επίπεδο θεμελίωσης των υπολοίπων τοίχων (πίν. 80δ). Η κατασκευή του είναι μάλλον πρόχειρη από ακανόνιστες πέτρες. Το μέσο πάχος του είναι 0.75m, ενώ το σωζόμενο ύψος του δεν υπερβαίνει τα 0.65m. Το ύψος θεμελίωσης του τοίχου υποδηλώνει ότι προηγήθηκε διάστρωση των πεσμένων υλικών και υπερύψωση του δαπέδου του δωματίου κατά 0.30m περίπου. Η κατασκευή προηγείται χρονικά φράγματος του θυραίου ανοίγματος μεταξύ των δωματίων {xix}a και {xx}, το οποίο, κατά πάσα πιθανότητα, αναφέρεται στην επομένη (δεύτερη) φάση μετασκευής του U. Υπάρχει όμως και το ενδεχόμενο το φράγμα να ήταν χαμηλό και να λειτουργούσε ως βαθμίδα μεταξύ του υπερυψωμένου δαπέδου του δωματίου {xix}a και του χαμηλότερου δαπέδου του δωματίου {xx}.

Η προς τα δυτικά συνέχεια του τοίχου αντιστήριξης στο δωμάτιο {xv}a είναι θεμελιωμένη 0.20m υψηλότερα από το αρχικό δάπεδο του δωματίου. Ο τοίχος έχει πιο επιμελημένη κατασκευή από το αντίστοιχο τμήμα του στο δωμάτιο {xix}a. Έχουν χρησιμοποιηθεί τόσο ακανόνιστες, όσο και πλακοειδείς πέτρες (πίν. 80δ). Το πάχος του πλησιάζει το 1.00m και το σωζόμενο ύψος του τα 1.30m.

Στον χώρο του δωματίου {xiv}a²⁷⁸ έχει αποκαλυφθεί μόνο το νότιο μέτωπο της προς τα δυτικά συνέχειας του τοίχου αντιστήριξης (πίν. 76, 80δ). Η επιμελημένη κατασκευή του από λιθοπλίνθους, είναι πιθανό να υποδηλώνει μεγαλύτερη σπουδαιότητα του χώρου, ή απλώς σοβαρότερα στατικά προβλήματα, τα οποία απαιτούσαν ιδιαίτερη μέριμνα. Σώζεται σε ύψος κυμαινόμενο, μεταξύ 0.60m και 1.00m. Η θεμελίωση του έχει γίνει επί του δαπέδου του δωματίου {xiv}. Ένας καινούργιος τοίχος, ο (I511), παράλληλος με τον αρχικό δυτικό τοίχο του δωματίου, αλλά μετατοπισμένος προς τα ανατολικά κατά 1.00m περίπου, περιορίζει ακόμη περισσότερο τη διάσταση του δωματίου {xiv}a, κατά τον άξονα Α-Δ, διευρύνοντας όμως αντίστοιχα τον χώρο της εισόδου {xiii}a. Ο διαχωριστικός αυτός τοίχος έχει πάχος μόλις 0.50m, είναι θεμελιωμένος επάνω στο λευκό κονίαμα δαπέδου του δωματίου {xiv} και σώζεται σε ύψος 0.60m.

Σε αντιστοιχία με τη διαμόρφωση των δωματίων {xiii}a και {xiv}a στο μέσον του δωματίου {xvi} κτίστηκε ο διαχωριστικός τοίχος (IK521) με διεύθυνση Β-Ν, διαιρώντας το σε δύο μικρότερα δωμάτια, σχεδόν όμοια μεταξύ τους: στο δωμάτιο {xvi}a²⁷⁹ και στο δωμάτιο {xvi}b²⁸⁰. Το {xvi}a έχει διαστάσεις 1.50X2.80m², ενώ το {xvi}b είναι κάπως μικρότερο, με διαστάσεις 1.25X2.25m² (πίν. 73, 74, 78, 81γ,δ). Το δωμάτιο {xvi}b σχηματίστηκε με τη σύγχρονη προσθήκη μικρού τοίχου με διεύθυνση Α-Δ στη βορειοανατολική του γωνία (πίν. 82β). Ο διαχωριστικός τοίχος (IK521) των δωματίων {xvi}a και {xvi}b έχει πάχος 0.50m και σώζεται σε ύψος 0.70m. Πιθανό θεωρείται ότι το δωμάτιο {xvi}a λειτουργούσε, πλέον, ως προθάλαμος του δωματίου {xvii}, συνδέοντάς

²⁷⁵ Λεμπέση 1977, 403-407· 1981α, 380-381· 1987β, 277· 1996, 312.

²⁷⁶ Δωμ. 7. Λεμπέση 1977, 403-407· 1987β, 277, 279· 1997, 202-204.

²⁷⁷ Δωμ. 3.

²⁷⁸ Δωμ. 7.

²⁷⁹ Δωμ. 15. Λεμπέση 1987β, 279.

²⁸⁰ Δωμ. 7Α. Λεμπέση 1977, 403-407· 1981α, 380-381· 1983, 364· 1987β, 277.

το, με τη μετασκευασμένη δυτική είσοδο {xiii}a του κεντρικού τομέα. Το εύρος του θυραίου ανοίγματος του δωματίου {xvi}a προς το δωμάτιο {xiii}a είναι 0.75m. Ακριβώς όμοιο είναι και το εύρος του θυραίου ανοίγματος μέσω του οποίου επικοινωνούσε το δωμάτιο {xvi}b με το δωμάτιο {xv}a του κεντρικού τομέα.

Μικρής κλίμακας επεμβάσεις παρατηρούνται στο δωμάτιο {xxii}²⁸¹ (πίν. 74, 78) της ανατολικής πτέρυγας. Κατά μήκος του τμήματος του δυτικού τοίχου του, στα νότια του θυραίου ανοίγματος, αλλά και καθ' όλο το μήκος του νότιου τοίχου του, κατασκευάστηκε νέο θρανίο, σε αντιστοιχία με το προϋπάρχον. Το νέο αυτό θρανίο θεμελιώθηκε επί του κονιάματος του αρχικού δαπέδου. Η συμμετρική κατασκευή του νέου θρανίου και η απόλυτη αντιστοιχία του με το προϋπάρχον υποδηλώνουν συνέχεια στη λειτουργία του χώρου, ο οποίος κατά τα φαινόμενα παρέμεινε άθικτος, (πίν. 73, 83), διατηρώντας τη δεσπόζουσα σημασία του.

4.3.3. Διαμορφώσεις χώρων στη βορειοδυτική γωνία του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U

Στο εσωτερικό της βορειοδυτικής γωνίας του U και σε άμεση επαφή με τους εξωτερικούς τοίχους του συγκροτήματος διαμορφώθηκαν δύο χώροι, {ub1} και {ub2}, καθώς και ένας μικρός περίβολος {ub3}, όπου εξακολούθησε να τελείται η λατρεία με τοπικές πυρές πλήρους καύσης και αποθέσεις (πίν. 71, 72α, 73-75, 79, 80α,β, 83). Οι λόγοι της κατασκευής αφορούν αφενός μεν την κάλυψη τελετουργικών αναγκών, αφετέρου δε την αντιστήριξη των ετοιμορρόπων τοίχων της βορειοδυτικής γωνίας του συγκροτήματος. Η κατασκευή του μικρού συγκροτήματος, το οποίο ονομάστηκε από τους ανασκαφείς Ub, χρονολογείται στη MM IIIA περίοδο, καθώς ο θεμέλιος λίθος του στη βορειοανατολική γωνία του περιβόλου {ub3} πατά σε όστρακα αγγείου MM IIB περιόδου, επί του δαπέδου του U. Από τη μελέτη της κεραμικής επιβεβαιώνεται ότι η κατασκευή, η λειτουργία και η εγκατάλειψη του κτιριακού συγκροτήματος Ub χρονολογούνται μέσα στη MM IIIA περίοδο. Η θεμελίωση των τοίχων των δωματίων {ub1} και {ub2} και του περιβόλου {ub3} εδράστηκε επί του δαπέδου του U, αφού πρώτα ο χώρος καθαρίστηκε και οι διατηρούμενοι παλαιότεροι τοίχοι κατεδαφίστηκαν έως τη στάθμη του δαπέδου.

Ο υπαίθριος χώρος {ub3} βρίσκεται στα ανατολικά των χώρων {ub1} και {ub2} και έχει διαστάσεις 4.60X4.60m², καταλαμβάνοντας έκταση 21.2m² (πίν. 73-75). Μέσα στον χώρο αυτό και σε επαφή σχεδόν με το δάπεδο του U, βρέθηκαν ίχνη μικρών πυρών πλήρους καύσης η επισήμανση των οποίων επιβεβαιώνει ότι ο χώρος {ub3} ήταν υπαίθριος. Ο βόρειος τοίχος (I502) (πίν. 73γ, 73δ, 73-75, 79α, 79γ), με πάχος 0.70m, δεν έχει μέτωπο προς τα βόρεια, καθώς η χρήση του ήταν αντερειαματική των χωμάτων και των υλικών από την κατάρρευση του προγενέστερου οικοδομήματος. Σώζεται σε ύψος 1.00m, περίπου. Ο ανατολικός τοίχος (I501) (πίν. 71α, 71β, 71γ, 73-75, 79α, 79γ) έχει και αυτός πάχος 0.70m, αλλά είναι αμφιπρόσωπος. Διατηρείται σε μεγαλύτερο από τον βόρειο τοίχο ύψος, το οποίο προσεγγίζει το 1.50m. Για την κατασκευή των τοίχων αυτών έχουν χρησιμοποιηθεί μεσαίου μεγέθους ακανόνιστοι λίθοι, 0.30X0.40m² έως 0.40X0.70m², καθώς και υλικά λιθολογημένα από την αρχική οικοδομική φάση του συγκροτήματος U, όπως υποδηλώνεται από ίχνη κονιάματος στις μη εμφανείς πλευρές

²⁸¹ Δομ. 6.

τους. Από τον νότιο τοίχο του υπαίθριου χώρου {ub3} έχουν απομείνει μόνο κάποια ίχνη, κάτω από τον νεοανακτορικό Περιβόλο (πίν. 80β).

Ο κεντρικός χώρος {ub2} είχε σχήμα ορθογώνιο 3.00X5.00m² (πίν. 73-75). Από τον χώρο σώζονται μόνο ο ανατολικός τοίχος (Θ504) και ο δυτικός (H503, H501-511), ενώ είναι ορατή η όψη μόνο του βόρειου τοίχου (Θ503), κάτω από τις νεοανακτορικές κατασκευές. Το πάχος του ανατολικού και του δυτικού τοίχου προσεγγίζουν το 1.00m και τα 0.70m αντίστοιχα. Χαρακτηρίζονται από ισχυρή κατασκευή, η οποία προσιδιάζει σε στεγασμένο χώρο, ενώ, αντίστοιχα, ο βόρειος τοίχος έχει πάχος μόλις 0.40m, καθώς βρίσκεται σε επαφή και αποτελεί διαπλάτυνση του προϋπάρχοντος βόρειου εξωτερικού τοίχου του δωματίου {iv}. Η όλη κατασκευή λειτουργεί ως σύστημα αντιστήριξης του βόρειου εξωτερικού τοίχου (H501) του U (πίν. 73, 83).

Οι διαστάσεις του δυτικού δωματίου {ub1} (πίν. 73-75) υπολογίζονται σε 2.80X5.00m². Ο βόρειος τοίχος παρακολουθείται σε μήκος τουλάχιστον 2.40m, και διαχωρίζεται με επίχωση πάχους 0.80m από την υπερκείμενη θεμελίωση του αντίστοιχου τοίχου (H502-Θ502) του νεοανακτορικού κτιρίου S. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, το συγκρότημα Ub χρησιμοποιήθηκε για σύντομο χρονικό διάστημα εντός της ΜΜ ΙΙΑ περιόδου.

Ο διαχωριστικός τοίχος (H503) και (H501-511) μεταξύ των δωματίων {ub1} και {ub2}, ο οποίος διχοτομεί τον χώρο του δωματίου {iv} της αρχικής φάσης του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U, είναι πιθανό να αντιστοιχούσε στον άξονα, επί του οποίου ήταν τοποθετημένος ο κεντρικός πεσσός ή ο κίονας του δωματίου {iv}. Το νότιο όριο των δωματίων {ub1} και {ub2} πιθανώς να ταυτιζόταν με τον νότιο τοίχο του δωματίου {iv} και η πρόσβαση θα ήταν δυνατή από τα νότια, από τον υπαίθριο χώρο, ο οποίος δημιουργήθηκε από την κατάρρευση της δυτικής εισόδου και των δωματίων {ii} και {iii} της δυτικής πτέρυγας. Ο υπαίθριος αυτός χώρος, ο χαρακτηριζόμενος ως «πλατεία» (πίν. 73), θα ήταν προσβάσιμος τόσο από τα δυτικά, όσο και από τα νότια.

4.3.4. Επεμβάσεις στη νοτιοδυτική γωνία του U

Στη νοτιοδυτική γωνία του συγκροτήματος (πίν. 72β,γ,δ, 73, 74, 77) κατασκευάστηκαν δύο νέα δωμάτια: το {xxiv}²⁸² και το {xxv}²⁸³.

Το δωμάτιο {xxiv}²⁸⁴ έχει πλάτος 2.20m, ενώ, λόγω της κατάρρευσης του νότιου τοίχου του, η άλλη διάστασή του δεν είναι γνωστή (πίν. 77). Θα ήταν όμως οπωσδήποτε μεγαλύτερη του σωζόμενου μήκους των παραπλεύρων τοίχων, το οποίο προσεγγίζει τα 2.00m. Οι παράπλευροι τοίχοι του δωματίου, (H531) και (Θ533), έχουν πάχος 0.60m, σώζονται σε ύψος 0.60m και οι βόρειες απολήξεις τους εφάπτονται στον νότιο εξωτερικό τοίχο του αρχικού συγκροτήματος. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με πλακοειδείς και ακανόνιστες πέτρες, μερικές από τις οποίες είναι μεγάλων διαστάσεων (πίν. 82δ, 82ε, 82ζ, 82η). Ως δυσερμήνευτη ιδιαιτερότητα θεωρείται το γεγονός ότι το δάπεδο του δωματίου είναι το μοναδικό πλακοστρωμένο σε ολόκληρο το συγκρότημα (πίν. 77). Το υψόμετρο του παραπάνω πλακόστρωτου υπερβαίνει κατά 0.30m το υψόμετρο των δαπέδων των γειτονικών δωματίων. Δεν αποκλείεται οι πλάκες να προέρχονται από

²⁸² Δωμ. 11.

²⁸³ Δωμ. 12.

²⁸⁴ Λεμπέση 1984, 458-460· 1985β, 265, 270, 283.

παλαιότερη οδό πρόσβασης, η οποία κατέληγε στη νότια είσοδο του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U, ή ακόμη και προγενέστερη, σχετιζόμενη με τη νότια είσοδο του συγκροτήματος V.

Το δωμάτιο {xxv}²⁸⁵ (πίν. 73, 74, 77) έχει πλάτος 2.00m, ενώ, λόγω της κατάρρευσης του νότιου τοίχου του, η άλλη διάστασή του δεν είναι γνωστή. Προς τα δυτικά διαχωρίζεται από το δωμάτιο {xxiv} με τοίχο (Θ533) πάχους 0.60m. Ο ανατολικός τοίχος (Θ522γ) (πίν. 77, 78, 82γ,θ) του δωματίου δεν αποτελεί συνέχεια του ανατολικού τοίχου του προς τα βόρεια ευρισκόμενου δωματίου {iii} της αρχικής οικοδομικής φάσης του U, αλλά είναι μετατοπισμένος κατά 0.30m περίπου, περιορίζοντας έτσι το πλάτος της νότιας εισόδου {v} του συγκροτήματος. Το δάπεδο ήταν επιχρισμένο. Πλάκες²⁸⁶ τοποθετημένες με τη στενή τους πλευρά στο έδαφος, σε επίπεδο υψηλότερο του δαπέδου, δημιουργούν διατοιχισμα διαστάσεων 1.50X1.50m², εντός του οποίου βρέθηκαν τελετουργικά σκεύη. Το διατοιχισμα αντιπροσωπεύει μετασκευή του δωματίου {xxv}.

Με την κατασκευή του δωματίου {xxv}²⁸⁷ παραβιάστηκε ο χώρος της παλαιότερης νότιας εισόδου {v} της αρχικής κατασκευαστικής φάσης του συγκροτήματος U. Μία σειρά λίθων (I525) (πίν. 77, 78) τοποθετημένων κατά τον άξονα του διαδρόμου {v}α δημιουργεί ένα είδος θρανίου κατά μήκος της δυτικής πλευράς του. Η επιφάνεια του θρανίου ήταν επιχρισμένη με κονίαμα²⁸⁸. Η χρήση του δεν είναι απολύτως κατανοητή. Κατά μία εκδοχή, ο διάδρομος εισόδου, με το χαμηλό θρανίο κατά μήκος της δυτικής του πλευράς και πλάτος μόλις 0.75m, εξακολούθησε να χρησιμεύει ως δευτερεύουσα πρόσβαση προς την ευρυχωρία, η οποία είχε διαμορφωθεί στα ερείπια των δωματίων {i}α, {ii} και {iii}. Είναι πιθανό όμως με την κατασκευή του τοίχου (I525) να διαμορφώθηκε ανοικτός αγωγός, ορθογωνικής διατομής, για την απορροή των ομβρίων.

4.4. Ανασύνθεση της πρώτης φάσης μετασκευής του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U και της ένταξης σε αυτό του συγκροτήματος Ub

Οι βραχοπτώσεις, στις οποίες οφείλονται κατά μεγάλο ποσοστό οι καταστροφές στο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U, πρέπει να συνεχίστηκαν για αρκετά μεγάλο διάστημα καθόλη τη διάρκεια της περιόδου των μετασεισμών, προκαλώντας τον τρόμο των πιστών. Η ισχυροποίηση του βόρειου εξωτερικού τοίχου, ο οποίος απέκτησε μεγάλο πάχος, αλλά και η δημιουργία περικλειστών προστατευμένων υπαίθριων, ή μη, χώρων, με την κατασκευή του συγκροτήματος Ub, υποδηλώνουν τον φόβο των κατασκευαστών και την προσπάθεια προστασίας του ιερού από τους βράχους, οι οποίοι κατρακυλούσαν από τα βόρεια. Με μεγάλη σπουδή επιδιώχθηκε η επαναλειτουργία του συγκροτήματος, με τις απαραίτητες επισκευές και μετασκευές των τμημάτων εκείνων, τα οποία είχαν σωθεί στην καλύτερη κατάσταση. Η έκταση των στεγασμένων χώρων περιορίστηκε στα 365m², δηλαδή στο 75%, περίπου, της αρχικής (πίν. 83). Η διάταξη στεγασμένων και υπαίθριων χώρων του μετασκευασμένου U ακολουθεί την παλαιότερη διάταξη. Η είσοδος εξακολούθησε να γίνεται από τα δυτικά, όπου, στα ερείπια των δωματίων {i}α

²⁸⁵ Λεμπέση 1984, 458-460· 1985β, 265, 270, 283.

²⁸⁶ Η προέλευση των πλακών αυτών σχετίζεται πιθανώς με προϋπάρχουσα πλακοστρωμένη οδό πρόσβασης.

²⁸⁷ Δωμ. 12.

²⁸⁸ Η ανάλυση της σύστασης του κονιάματος εκκρεμεί.

(χώρος δυτικής εισόδου), {ii} και {iii} είχε δημιουργηθεί ένα είδος ευρυχωρίας, της οποίας το νότιο όριο αποτελούσαν τα ερείπια του νότιου τοίχου των δωματίων {ii} και {iii} της αρχικής οικοδομικής φάσης του συγκροτήματος U (πιν. 73, 74). Ο τοίχος (H525-Θ523) ενισχύθηκε από τα νότια με την κατασκευή των δύο νέων δωματίων {xxiv}²⁸⁹ και {xxv}²⁹⁰, με ανεξάρτητες εισόδους. Το γεγονός ότι ο ανατολικός τοίχος (Θ522γ) του δωματίου {xxv} δεν αποτελεί συνέχεια του ανατολικού τοίχου του δωματίου {iii}, αλλά είναι μετατοπισμένος προς τον χώρο της νότιας εισόδου {v}, ερμηνεύεται ως προσπάθεια αντιμετώπισης της ολίσθησης στη συμβολή²⁹¹ των τοίχων (Θ522B) και (Θ523) (πιν. 77, 78). Η κατασκευή των δωματίων {xxiv} και {xxv} είχε ως αποτέλεσμα την κατάργηση της νότιας κεντρικής εισόδου {v} ως κεντρικής του συγκροτήματος.

Τη βορειοδυτική γωνία του μετασκευασμένου συγκροτήματος κατέλαβαν εξολοκλήρου οι χώροι του Ub (πιν. 73, 74, 83). Στον κεντρικό τομέα η διάταξη των περιορισμένων, πλέον, χώρων αντιστοιχούσε, κατά κάποιον τρόπο, με την αρχική. Μικρότερης κλίμακας ήταν οι επεμβάσεις στην ανατολική πτέρυγα. Τα σωζόμενα στοιχεία μάς επιτρέπουν την κατά προσέγγιση ανασύνθεση της μορφής του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U κατά την πρώτη φάση της μετασκευής του (πιν. 83).

Στη θέση της βορειοδυτικής γωνίας του αρχικού συγκροτήματος, διαμορφώθηκε το μικρό κτιριακό συγκρότημα Ub αποτελούμενο από τρεις χώρους, συνολικής έκτασης 90m² περίπου. Ο ένας από τους χώρους του, ο {ub3}, ήταν υπαίθριος, καθώς στο δάπεδό του βρέθηκαν εκτεταμένα ίχνη από πυρές πλήρους καύσης. Όσον αφορά στους χώρους {ub1} και {ub2}, η όλη κατασκευή τους παραπέμπει σαφώς σε στεγασμένο χώρο. Τα ίχνη πυρών στην επίχωση των δαπέδων τους υποδηλώνουν ότι, σε επόμενη φάση μετασκευής, οι χώροι {ub1} και {ub2} λειτούργησαν ως υπαίθριοι μετά από την καθαίρεση των δωματίων και την εν μέρει καθαίρεση των πλευρικών τους τοίχων.

Οι εσωτερικές διαστάσεις των επιμέρους χώρων του Ub, όπως αποκαθίστανται, και τα αντίστοιχα εμβαδά παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα:

Χώρος	Διάσταση κατά τον άξονα Α-Δ (m)	Διάσταση κατά τον άξονα Β-Ν (m)	Εμβαδόν (m ²)	Αναλογία πλευρών
{ub1}	2.80	5.00	14.00	5:9
{ub2}	3.00	5.00	15.00	3:5
{ub3}	4.60	4.60	21.16	1:1

Του χώρου {ub1} σώζεται ο ανατολικός του τοίχος (H501-511) και η νότια όψη του βόρειου τοίχου του. Ο δυτικός του τοίχος ταυτίζεται με τον δυτικό εξωτερικό τοίχο (ZH501) της αρχικής κατασκευαστικής φάσης του U, ενώ ο νότιος τοίχος του τοποθετείται στη θέση του νότιου τοίχου του δωματίου {iv} και στη νοητή προέκταση, προς τα δυτικά, των ερειπίων του νότιου τοίχου του χώρου {ub3}, όπως αυτά σώθηκαν

²⁸⁹ Δωμ. 11.

²⁹⁰ Δωμ. 12.

²⁹¹ Πρόκειται για τη νοτιοανατολική γωνία της δυτικής πτέρυγας στην αρχική κατασκευαστική μορφή του συγκροτήματος U.

κάτω από τις μεταγενέστερες νεοανακτορικές κατασκευές. Το θυραίο άνοιγμα²⁹² του δωματίου {ub1} τοποθετείται κεντρικά, για λόγους κυρίως στατικούς²⁹³. Για στατικούς επίσης λόγους θεωρούμε ότι κατασκευάστηκε ο βόρειος τοίχος του χώρου {ub1} σε επαφή και ως ενίσχυση του βόρειου εξωτερικού τοίχου (H501) της αρχικής οικοδομικής φάσης του συγκροτήματος U, δημιουργώντας ένα ισχυρό δομικό στοιχείο, πάχους 1.20m, ικανό να αντέχει σε πιθανά κτυπήματα από κατολίσθηση βράχων.

Ο βόρειος τοίχος (Θ503) του χώρου {ub2} αποτελεί προέκταση προς τα ανατολικά του βόρειου τοίχου του χώρου {ub1}. Ο τοίχος (Θ503) κτίστηκε σε επαφή και λειτουργεί επίσης ως ενισχυτικός του εξωτερικού τοίχου (H501) της αρχικής οικοδομικής φάσης του συγκροτήματος U, για τους ίδιους στατικούς λόγους. Του χώρου {ub2} σώζονται ο ανατολικός τοίχος (Θ504) και ο δυτικός (H501-H511), καθώς και η νότια παρειά του βόρειου τοίχου (Θ503). Ο νότιος τοίχος του {ub2} αποκαθίσταται με μεγάλη πιθανότητα ως συνέχεια προς τα ανατολικά του νότιου τοίχου του χώρου {ub1}. Το θυραίο άνοιγμα τοποθετείται στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου {ub1}, ή κεντρικά, κατ' αντιστοιχία με το θυραίο άνοιγμα του χώρου {ub1}.

Η μορφή του υπαίθριου²⁹⁴ χώρου {ub3} αποκαθίσταται, καθώς σώζονται όλοι οι περιμετρικοί του τοίχοι, έστω και αν ο νότιος είναι διαλυμένος. Ο βόρειος τοίχος του δωματίου (I502), ο οποίος δεν έχει πρόσωπο προς τα βόρεια, έχει κατασκευασθεί νοτιότερα σε σχέση με τη νοητή προς τα ανατολικά προέκταση του βόρειου τοίχου των χώρων {ub1} και {ub2}. Η μετατόπιση ερμηνεύεται από την καταστροφή του βόρειου εξωτερικού τοίχου (I501) του U σε αυτή την περιοχή και στην ανάγκη να συγκρατηθούν οι πεσμένες πέτρες του. Με την κατασκευή του βόρειου τοίχου (I502) του Ub και σε συνδυασμό με τα ερείπια του (H501) του U σχηματίζεται ένα δομικό στοιχείο πάχους σχεδόν 2.00m, ένα είδος κτιστού αναχώματος προστασίας του υπαίθριου χώρου {ub3} από την πρόσκρουση βράχων. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ανατολικός τοίχος (I501) του χώρου {ub3} έχει το αναμενόμενο πάχος κατασκευής, διότι δεν υπήρχε κίνδυνος πρόσκρουσης βράχων από την κατεύθυνση αυτή. Το θυραίο άνοιγμα εισόδου προς τον χώρο {ub3} τοποθετείται στη νοτιοδυτική του γωνία διότι τα ερείπια των τοίχων, που αποκαλύφθηκαν, αποκλείουν την ύπαρξη θυραίου ανοίγματος σε οποιαδήποτε άλλη θέση.

Στη νοτιοδυτική γωνία του συγκροτήματος κτίστηκαν δύο νέα δωμάτια, τα {xxiv}²⁹⁵ και {xxv}²⁹⁶ (πίν. 73, 77), των οποίων, αν και ο νότιος τοίχος δεν έχει σωθεί, το εμβαδόν εικάζεται²⁹⁷ ότι ήταν 30m² περίπου. Ως βόρειος τοίχος των δωματίων αυτών

²⁹² Το μέγεθος του ανοίγματος εκτιμάται ότι θα ήταν 1.00m περίπου.

²⁹³ Παρόλο που η κεντρική τοποθέτηση θυραίου ανοίγματος δεν είναι συνηθισμένη στο κτιριακό συγκρότημα Ub, η τοποθέτησή του σε επαφή με τον δυτικό εξωτερικό τοίχο, θα τον αποδυνάμωνε από την επιθυμητή ενίσχυση κατά την εγκάρσια διεύθυνση.

²⁹⁴ Όπως προαναφέρθηκε, οι μεγάλες διαστάσεις 4.60X4.60m² του χώρου {ub3} σε συνδυασμό με την κάπως πρόχειρη κατασκευή των τοίχων του δεν θα επέτρεπαν τη στέγασή του. Άλλωστε η επισήμανση υπολειμμάτων από πυρές πλήρους καύσης, χωρίς οστά και με αποθέσεις τελετουργικών αγγείων, σε αρκετά σημεία του δαπέδου του αποτελούν επιβεβαίωση ότι ο χώρος {ub3} ήταν υπαίθριος.

²⁹⁵ Δωμ. 11.

²⁹⁶ Δωμ. 12.

²⁹⁷ Η υπόθεση βασίζεται στο ότι ο λόγος των πλευρών των δωματίων θα ήταν περίπου 3/5, όπως και άλλων δωματίων με παρόμοια χρήση. Το συγκρότημα των δύο αυτών δωματίων υπολογίζεται ότι είχε διαστάσεις 6.40X4.75m² ≈ 30.00m².

χρησιμοποιήθηκαν τα ερείπια του νότιου τοίχου (H525-Θ523) της δυτικής πτέρυγας της αρχικής κατασκευαστικής φάσης του U. Οι εγκάρσιοι προς αυτόν τοίχοι (H531), (Θ533) και (Θ522γ), με διεύθυνση Β-N, χρησίμευαν προφανώς και ως αντηρίδες, ώστε να λειτουργεί ως αναλημματικός των επιχώσεων της ευρυχωρίας, η οποία εκτεινόταν προς τα βόρεια μέχρι το συγκρότημα Ub.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο ανατολικός τοίχος (Θ522Γ) (πίν. 73, 78) του δωματίου {xxv} παραβιάζει την αρχική κατασκευή της νότιας εισόδου {v}, υποδηλώνοντας ότι έπαψε η λειτουργία της ως κύριας εισόδου. Ένας χαμηλός τοίχος, ο (I525), με επιχρισμένες²⁹⁸ τις παρειές και με διεύθυνση Β-N κατασκευάστηκε, εν είδει θρανίου, σε επαφή με τη δυτική πλευρά του διαδρόμου {v}α. Το ανατολικό πρόσωπο του τοίχου (I525) συμπίπτει, κατά προσέγγιση, με τον διαμήκη άξονα του διαδρόμου {v}α, το πλάτος του οποίου περιορίστηκε σε 0.75m. Η χρήση του τοίχου-θρανίου (I525) παραμένει προβληματική και επιδέχεται δύο διαφορετικές ερμηνείες:

- α. Με την κατασκευή του τοίχου (I525) διαμορφώθηκε ανοικτός αγωγός με διατομή 0.75X0.50m², περίπου, ο οποίος θα εξασφάλιζε την απορροή των ομβρίων²⁹⁹ τόσο από τους χώρους του συγκροτήματος Ub, όσο και από την ευρυχωρία, η οποία διαμορφώθηκε στην περιοχή της δυτικής εισόδου {i}α και των δωματίων {ii} και {iii}.
- β. Η κατασκευή του τοίχου-θρανίου (I525) αποτελεί προσπάθεια εγκιβωτισμού και στατικής ενίσχυσης της γωνίας των τοίχων (Θ522Γ) και (Θ523), προκειμένου να αποφευχθεί μία περαιτέρω ολίσθηση³⁰⁰ της προς τα νοτιοανατολικά και συγχρόως να δημιουργηθεί μία επιφάνεια θρανίου ποικίλων χρήσεων. Στην περίπτωση αυτή ο στενός³⁰¹ διάδρομος στα ανατολικά του τοίχου (I525) συνέχισε να λειτουργεί ως στοιχειώδης δευτερεύουσα πρόσβαση προς το συγκρότημα Ub.

Ο κεντρικός τομέας συνέχισε να λειτουργεί ως χώρος υποδοχής (πίν. 83), με αρκετές όμως μετασκευές, προκειμένου να απομονωθεί από τη βόρεια πτέρυγα, η οποία είχε καταρρεύσει. Η έκτασή του περιορίστηκε στα 75m² περίπου, λόγω της ανακατασκευής του βόρειου τοίχου του παράλληλα αλλά νοτιότερα του αρχικού (K502) (πίν. 74). Οι δύο αυτοί παράλληλοι τοίχοι, ο αρχικός και ο νεώτερος, με γεμισμένο το μεταξύ τους κενό με υλικά από την κατάρρευση της βόρειας πτέρυγας, αποτελούσαν ένα ισχυρό δομικό στοιχείο, πάχους 2.60m, το οποίο ήταν κατάλληλο να λειτουργήσει ως ασπίδα και να προστατεύσει το μετασκευασμένο κτιριακό συγκρότημα του ιερού από τις αναμενόμενες κατολισθήσεις βράχων. Με την κατάργηση του παλαιότερου τοίχου (I513) και την ανακατασκευή ανατολικότερα των τοίχων (I511) και (IK521), ο κεντρικός τομέας απαρτίζεται πλέον από τρεις χώρους, τους {xiii}α, {xiv}α³⁰² και {xv}α, κυρίας χρήσης,

²⁹⁸ Δεν έχει γίνει ανάλυση του επιχρισματος, κάτι που θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμο, για να γνωρίζουμε εάν είχε χρησιμοποιηθεί υδραυλικού τύπου κονίαμα.

²⁹⁹ Θα πρέπει να επισημανθεί ότι, λίγα χρόνια αργότερα, το θέμα της απορροής των ομβρίων αντιμετωπίστηκε στις νεοανακτορικές υπαίθριες διαμορφώσεις με την κατασκευή ενός ιδιαίτερα εξελιγμένου δικτύου ανοικτών αγωγών.

³⁰⁰ Ολίσθηση προς τα νοτιοανατολικά παρατηρείται σε δομικά στοιχεία σε όλη σχεδόν την έκταση του U.

³⁰¹ Καθώς το ύψος του τοίχου (I525) δεν υπερβαίνει τα 0.60m, ο διάδρομος ο οποίος απομένει έχει χαμηλά μεν πλάτος 0.75m, ψηλότερα όμως πλάτος κανονικό, επιτρέποντας την περιορισμένη κίνηση ατόμων επ' αυτού.

³⁰² Δωμ. 7.

παρατακτικά τοποθετημένους και με επικοινωνία μεταξύ τους, καθώς και από τρεις μικρότερους βοηθητικούς χώρους, τους {xvi}a³⁰³, {xvi}b³⁰⁴ και {xviii}a³⁰⁵.

Τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία του κεντρικού τομέα επιτρέπουν την κατά προσέγγιση αποκατάσταση της μορφής του, με μόνη εξαίρεση τον χώρο της εισόδου {xiii}a, ο οποίος θα πρέπει μάλλον να ήταν ημιυπαίθριος (πίν. 74, 83). Οι εσωτερικές διαστάσεις των επιμέρους χώρων του κεντρικού τομέα, όπως αποκαθίστανται, καθώς και τα αντίστοιχα εμβαδά, παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα:

Χώρος	Διάσταση κατά τον άξονα Α-Δ (m)	Διάσταση κατά τον άξονα Β-Ν (m)	Εμβαδόν (m ²)	Αναλογία διαστάσεων
{xiii}a (ημιυπαίθριος)	2.20	3.60	7.92	3:5
{xvi}a	2.60	1.60	4.16	5:8
{xiv}a	2.60	4.20	10.92	5:8
{xvi}b	2.20	1.40	3.08	5:8
{xv}a	2.80	3.80	10.64	5:7

Του χώρου {xiii}a έχουν αποκαλυφθεί μόνο ο νότιος τοίχος, ο ανατολικός και τμήμα της νότιας παρειάς του βόρειου³⁰⁶. Λόγω της θέσης του στο κτίριο, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως χώρος εισόδου. Προς τα ανατολικά, επικοινωνεί με το δωμάτιο {xiv}a με θυραίο άνοιγμα, εύρους 1.50m. Το μέγεθος του ανοίγματος προϋποθέτει την ύπαρξη κεντρικού πεσσόμορφου στηρίγματος και μας οδηγεί στην άποψη ότι η είσοδος προς το δωμάτιο {xiv}a είχε τη μορφή διθύρου. Το πάχος του διαχωριστικού τοίχου μεταξύ των χώρων {xiv}a και {xiii}a υποδηλώνει ότι δεν πρόκειται για τον εξωτερικό τοίχο του κτιριακού συγκροτήματος, το όριο του οποίου θα πρέπει να αναζητηθεί δυτικότερα. Η διαμόρφωση της δυτικής πλευράς του χώρου {xiii}a δεν μας είναι γνωστή, θα μπορούσαμε όμως να υποθέσουμε ότι ήταν ανοικτή με ένα κεντρικό υποστύλωμα, σχηματίζοντας ένα είδος ημιυπαίθριου χώρου εισόδου³⁰⁷, ο οποίος θα προσέβλεπε προς την υπαίθρια ευρυχωρία στα δυτικά, στοιχείο το οποίο απαντάται στη μινωική αρχιτεκτονική. Ως χώρος εισόδου, ο {xiii}a ήταν αντίστοιχος της δυτικής εισόδου {i}a, στην αρχική κατασκευαστική φάση του U, και ο βοηθητικός χώρος {xvi}a λειτουργούσε ως προθάλαμος του δωματίου {xvii}.

Στο δωμάτιο {xiv}a³⁰⁸, η μετατόπιση κατά την ανακατασκευή του βόρειου τοίχου νοτιότερα και του δυτικού τοίχου (I511) ανατολικότερα είχε ως αποτέλεσμα τον περιορισμό κατά το ήμισυ της επιφάνειάς του σε σχέση με το αντίστοιχο δωμάτιο {xiv} της αρχικής οικοδομικής φάσης του συγκροτήματος U (πίν. 74-76). Ενδιαφέρον πάντως παρουσιάζει το γεγονός ότι, παρά τη μετατόπιση των τοίχων, δεν αλλοιώθηκε σημαντικά

³⁰³ Δωμ. 15.

³⁰⁴ Δωμ. 7Α.

³⁰⁵ Δωμ. 4Α.

³⁰⁶ Οι μεταγενέστερες νεοανακτορικές κατασκευές δεν επέτρεψαν την ανασκαφική διερεύνηση του χώρου σε βάθος.

³⁰⁷ Graham 1972, 241.

³⁰⁸ Δωμ. 7.

η αναλογία των πλευρών, η οποία από 4:7 αυξήθηκε ελάχιστα σε 5:8. Η επιμελημένη κατασκευή του βόρειου τοίχου και η άμεση γεινίαση με τον χώρο εισόδου {xiii}a, δημιουργούν την εντύπωση ότι το δωμάτιο {xiv}a συνέχισε να λειτουργεί ως χώρος υποδοχής, όπως άλλωστε λειτουργούσε στην αντίστοιχη προγενέστερη μορφή του. Στα νότια του δωματίου {xiv}a, το μικρό δωμάτιο {xvi}b³⁰⁹ χαρακτηρίζεται ως βοηθητικός χώρος, λόγω των περιορισμένων διαστάσεων του³¹⁰, και θα μπορούσε να λειτουργεί ως μικρός φωταγωγός με τοπική υπερύψωση της οροφής του.

Το δωμάτιο {xv}a προέκυψε ως μετασκευή του παλαιότερου δωματίου {xv}, κατά την οποία η όχι ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή ενός τοίχου στη βόρεια πλευρά του αρχικού δωματίου μείωσε κατά το 30% περίπου την επιφάνειά του, με αποτέλεσμα το εμβαδόν του νέου δωματίου {xv}a να μην υπερβαίνει τα 10m² (πίν. 74-76). Με την κατασκευή του παραπάνω τοίχου, καταργήθηκαν τα δύο θυραία ανοίγματα στη βορειοδυτική και στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου και άλλαξαν οι αναλογίες των διαστάσεων του από 1:2 σε 3:4. Με τον περιορισμό του μεγέθους του κτιριακού συγκροτήματος U εξέλιπε, ενδεχομένως, η ανάγκη ύπαρξης στεγασμένου φωταγωγού για τον φωτισμό των εσωτερικών χώρων του κεντρικού τομέα. Μία τέτοια άλλωστε κατασκευή πιθανώς να θεωρήθηκε πολυτέλεια, στις συνθήκες σπουδής για την αποκατάσταση της λειτουργίας του ιερού, αλλά και επισφαλής, από στατική άποψη, μέσα σε ένα κλίμα φόβου και αβεβαιότητας, το οποίο θα επικρατούσε μετά από τον μεγάλο σεισμό. Δεν αποκλείεται όμως να διατηρήθηκε μόνο ο φωταγωγός στο βόρειο τμήμα {xviii}a³¹¹ του δωματίου {xviii}, ο οποίος θα χρησίμευε για τον φωτισμό και τον αερισμό τόσο του δωματίου {xv}a όσο και του δωματίου {xviii}. Το βέβαιο πάντως είναι ότι δεν υπήρξε σοβαρή μεταβολή της λειτουργίας του δωματίου {xv}a καθώς η επικοινωνία του με τα δωμάτια {xviii}, {xiv}a και {xxi} διατηρήθηκε αμετάβλητη.

Η ανατολική πτέρυγα είναι το τμήμα εκείνο του συγκροτήματος, το οποίο υπέστη τις λιγότερες φθορές και συνέχισε να χρησιμοποιείται για αρκετό διάστημα μετά από το μεγάλο σεισμό. Δεν γνωρίζουμε αν η αντηρίδα, η οποία κτίσθηκε έξω από τη βορειοανατολική γωνία της πτέρυγας, κατασκευάσθηκε για λόγους προληπτικούς, μετά από κάποιες πρώτες ενδείξεις ολίσθησης του ανατολικού εξωτερικού τοίχου του U, ή αν συνδυάσθηκε με επισκευές του βόρειου τοίχου του δωματίου {xx}³¹², μετά από τη μεγάλη καταστροφή. Η πρώτη εκδοχή θεωρείται ως πλέον πιθανή, καθώς φαίνεται ότι η αντηρίδα λειτούργησε ως εμπόδιο στη μετακίνηση, κατά το σεισμό, της νοτιοανατολικής γωνίας της βόρειας πτέρυγας, με αποτέλεσμα ο βόρειος τοίχος του δωματίου {xx} να συμπιέσθηκε και να εμφανίζει σήμερα γι' αυτό μεγάλη καμπύλωση.

Το δωμάτιο {xix}a³¹³ διαμορφώθηκε με την κατασκευή τοίχου με διεύθυνση Α-Δ στο βόρειο τμήμα του δωματίου {xix} της αρχικής οικοδομικής φάσης του συγκροτήματος U. Ο παραπάνω τοίχος, ήταν διευθετημένος στη συνέχεια των αντίστοιχων τοίχων στα δωμάτια {xiii}a, {xiv}a και {xv}a και είχε ως στατική λειτουργία την αντιστήριξη των ερειπίων από την κατάρρευση της βόρειας πτέρυγας (πίν. 73,

³⁰⁹ Το δωμάτιο 7Α αποτελεί τον δεύτερο χώρο, ο οποίος προέκυψε με την κατασκευή του διαχωριστικού τοίχου ΙΚ521 στο μέσο του αρχικού χώρου εισόδου {xvi} προς τη νότια πτέρυγα.

³¹⁰ Το εμβαδόν του μόλις υπερβαίνει τα 3.00m².

³¹¹ Δωμ. 4Α.

³¹² Δωμ. 1.

³¹³ Δωμ. 3.

74,76). Ο τοίχος αυτός περιόρισε τις διαστάσεις του χώρου του αρχικού δωματίου {xix}³¹⁴, με αποτέλεσμα το δωμάτιο {xix}a, το οποίο δημιουργήθηκε, να έχει εμβαδόν³¹⁵ μικρότερο των 6.00m² και αναλογία πλευρών 1:1. Η θεμελίωση του βόρειου τοίχου του δωματίου {xix}a σε υψηλότερο επίπεδο από το αρχικό δάπεδο, υποδηλώνει και την υπερύψωση του δαπέδου του μετασκευασμένου δωματίου. Τα ερείπια φράγματος στο θυραίο άνοιγμα του ανατολικού του τοίχου μπορούν να ερμηνευθούν και ως υποθεμελίωση υπερυψωμένου κατωφλίου, το οποίο θα ήταν αναγκαίο για τον εγκλιβωτισμό του υπερυψωμένου δαπέδου.

Το δωμάτιο {xxii}³¹⁶ παρέμεινε στην αρχική του μορφή, με μόνη αλλαγή την προσθήκη χαμηλού κτιστού θρανίου στη νοτιοδυτική του γωνία και κατά μήκος της νότιας πλευράς του (πίν. 78). Το ότι το θρανίο αυτό εδράζεται στο αρχικό κονίαμα του δαπέδου του δωματίου σημαίνει ότι είναι μεταγενέστερο της προϋπάρχουσας κατασκευής θρανίου στη βόρεια πλευρά του δωματίου. Η κατασκευή του θρανίου κατά τέτοιο τρόπο ώστε να διατηρηθεί ανοικτό το δυτικό θυραίο άνοιγμα του δωματίου {xxii}, σημαίνει ότι, όταν το θρανίο κατασκευάστηκε, το θυραίο άνοιγμα ήταν ακόμη σε χρήση. Οδηγούμεθα λοιπόν στο συμπέρασμα ή ότι η νότια προσθήκη του θρανίου έγινε πριν και ανεξάρτητα από τη μεγάλη καταστροφή του U, ή ότι το δυτικό θυραίο άνοιγμα παρέμεινε σε λειτουργία κατά την πρώτη φάση της μετασκευής του δεύτερου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος και η προσθήκη του θρανίου κτίστηκε μετά την πρώτη καταστροφή του U. Ο επίσημος χαρακτήρας του δωματίου {xxii} και η ανάγκη επικοινωνίας του με τον εξωτερικό χώρο, ενισχύουν την άποψη ότι το δωμάτιο {xviii} αποτελούσε ένα είδος προθαλάμου και χώρου επικοινωνίας του δωματίου {xxii} με τη δευτερεύουσα νότια είσοδο.

Η επισκευή στο κατώφλι της εισόδου του δωματίου {xxiii}³¹⁷ (πίν. 78) υποδηλώνει ότι ο χώρος συνέχισε να χρησιμοποιείται κατά την πρώτη φάση μετασκευής του U, με δυνατότητα επικοινωνίας με τα δωμάτια {xxii}³¹⁸ και {xvii}³¹⁹. Η ελαφριά υπερύψωση του νέου κατωφλίου ερμηνεύεται ως προσπάθεια αντιμετώπισης τοπικής καθίζησης.

Το δωμάτιο {xvii}, το ένα από τα δύο εναπομεινάντα δωμάτια της νότιας πτέρυγας, συνέχισε να χρησιμοποιείται, χωρίς μετασκευές ή τροποποιήσεις, κατά την πρώτη φάση μετασκευής του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Η επικοινωνία του δωματίου {xvii} προς τα ανατολικά με το δωμάτιο {xviii}³²⁰ και μέσω αυτού με το δωμάτιο {xxii} θεωρούμε ότι παρέμεινε ανεπηρέαστη, παρόλο που δεν υπάρχουν ανασκαφικές ενδείξεις περί αυτού.

4.5. Η δεύτερη φάση μετασκευής του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U

Κατά τη δεύτερη φάση μετασκευής του συγκροτήματος U, καταργήθηκαν στον κεντρικό τομέα τα δωμάτια {xiii}a, {xiv}a³²¹, {xvi}a³²² και {xvi}b³²³ με την κατασκευή δύο φραγμάτων³²⁴: ενός στο ανατολικό θυραίο άνοιγμα του δωματίου {xiv}a και ενός στο

³¹⁴ Δωμ. 3 και 3B.

³¹⁵ Το εμβαδόν του αρχικού δωματίου ήταν 9.60m².

³¹⁶ Δωμ. 6.

³¹⁷ Δωμ. 8.

³¹⁸ Δωμ. 6.

³¹⁹ Δωμ. 16.

³²⁰ Δωμ. 4A και 5.

νότιο θυραίο άνοιγμα του δωματίου {xvi}a (πίν. 84-91). Η δεύτερη φάση μετασκευής σηματοδοτεί την έναρξη της συστηματικής κατάργησης και αποδόμησης δωματίων του συγκροτήματος, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της προσδευτικής κατασκευής του νότιου σκέλους του νεοανακτορικού Περιβόλου. Η θέση των φραγμάτων υποδηλώνει ότι τόσο η ανατολική πτέρυγα, όσο και ο νότιος τομέας εξακολουθούσαν να είναι σε λειτουργία (πίν. 84β,γ, 90γ,δ, 91). Το σωζόμενο σήμερα ύψος των φραγμάτων δεν υπερβαίνει τα 0.50m.

Η αποδόμηση του κεντρικού τομέα οδήγησε στην κατάργηση της νότιας εισόδου προς τον υπαίθριο χώρο {ub3}, όπου συνέχισε να τελείται περιορισμένης κλίμακας υπαίθρια λατρεία. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τις εργασίες κατασκευής της δυτικής πτέρυγας του Περιβόλου είχε ως αποτέλεσμα την αποδόμηση των δωματίων {ub1} και {ub2}, την επιχώσή τους μέχρι ενός ορισμένου ύψους και την κατασκευή της εξέδρας (Θ505), υπό μορφή βαθμίδας, διαστάσεων 1.60(σωζόμενο)x0.55m² για την είσοδο στον χώρο {ub3} από τα δυτικά. Η εξέδρα (Θ505) (πίν. 85-87, 90α,β, 91) αρχικά θεωρήθηκε ότι χρησίμευε για την απόθεση αφιερωμάτων και λειτουργικών σκευών. Η διαπίστωση όμως ότι ήταν θεμελιωμένη υψηλότερα του δαπέδου του δωματίου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη. Τα στρώματα πυράς στις επιχώσεις του δαπέδου του χώρου {ub2}, όπως άλλωστε και του {ub1}, υποδεικνύουν ότι οι χώροι αυτοί έπαψαν να είναι στεγασμένοι, οι πλευρικοί τοίχοι τους καθαιρέθηκαν μέχρι ενός ορισμένου ύψους, το εσωτερικό τους επιχώθηκε και η εξέδρα (Θ505) αποτέλεσε ένα είδος αναβαθμού για την από τα δυτικά πρόσβαση προς τον υπαίθριο χώρο {ub3}.

Η κατάργηση του κεντρικού τομέα, είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση του συνολικού εμβαδού του συγκροτήματος κατά 25%, περίπου, και, ως εκ τούτου, το τμήμα το οποίο απέμεινε, δεν υπερβαίνει τα 280m² (πίν. 85). Η συρρίκνωση του συγκροτήματος προς τα ανατολικά συνδυάστηκε με την κατάργηση³²⁵, την ίδια περίοδο³²⁶, των δωματίων {xxiv}³²⁷ και {xxv}³²⁸. Η πρόσβαση από τα δυτικά προς το εσωτερικό του συγκροτήματος καταργήθηκε. Η ανατολική έξοδος προς τον υπαίθριο πλακοστρωμένο χώρο διατηρήθηκε, χωρίς να μετατοπισθεί ή να αλλοιωθεί η μορφή της.

Το δωμάτιο {xviii} διαιρέθηκε σε δύο άνισα τμήματα με την κατασκευή τοίχου³²⁹, κτισμένου κατά την προέκταση του νότιου τοίχου των δωματίων {xvi}a και {xvi}b (πίν. 85, 86, 88, 89, 91). Το βόρειο δωμάτιο {xviii}a³³⁰, το οποίο σχηματίστηκε με αυτόν τον τρόπο, είναι το μικρότερο και έχει μέγεθος, το οποίο δεν υπερβαίνει τα 1.50X3.25m². Ο

³²¹ Δωμ. 7.

³²² Δωμ. 15.

³²³ Δωμ. 7Α.

³²⁴ Η κατασκευή φραγμάτων διαχωρίζει τον χώρο, ο οποίος καταργείται από τον χώρο, ο οποίος εξακολουθεί να χρησιμοποιείται. Η ερμηνεία της κατασκευής των φραγμάτων συντελεί στη κατανόηση της διαδοχής των επεμβάσεων.

³²⁵ Η ολοκλήρωση της μελέτης της κεραμικής πιθανώς να επιτρέψει την ακριβή χρονολόγηση της εγκατάλειψης των δωματίων {xxiv} και {xxv}, την οποία τοποθετήσαμε στην τρίτη φάση μετασκευής του συγκροτήματος U με βάση μόνο τη φαινομενικά συστηματική συρρίκνωση του οικοδομήματος προς τα ανατολικά.

³²⁶ Η, ενδεχομένως λίγο αργότερα, κατά την τρίτη φάση μετασκευής του κτιριακού συγκροτήματος U.

³²⁷ Δωμ. 11.

³²⁸ Δωμ. 12.

³²⁹ Λεμπέση 1977, 405-407.

³³⁰ Δωμ. 4Α.

νότιος τοίχος του έχει πάχος 0.70m και είναι θεμελιωμένος σε λεπτότατο στρώμα καταστροφής. Το αρχικό κονίαμα του δαπέδου του δωματίου {xviii} επικαλύφθηκε στο δωμάτιο {xviii}a με κιτρινωπό λεπιδόχωμα, πάχους από 0.02m έως 0.13m. Στο κατώτερο μέρος του νότιου τοίχου του δωματίου διατηρείται ζώνη, πλάτους από 0.03m έως 0.13m και πάχους 0.025m, από λευκό κονίαμα επιβεβαιώνοντας ότι οι τοίχοι της πρώτης μετασκευής του U ήταν επίσης επιχρισμένοι, αλλά κυρίως ότι μετά την κατασκευή του διαχωριστικού τοίχου μεταξύ των δωματίων {xviii}a και {xviii}b³³¹ το δωμάτιο {xviii}a παρέμεινε σε λειτουργία ως βοηθητικός χώρος του δωματίου {xv}a.

Σύγχρονη με την κατασκευή του τοίχου στη βόρεια πλευρά του δωματίου {xviii}b, ή λίγο μεταγενέστερη, είναι η κατασκευή μικρής κτιστής θήκης (πίν. 92, 93, 97ε) στη βορειοανατολική γωνία του εναπομείναντος χώρου {xviii}b. Η θήκη δεν είναι δυνατόν να προϋπήρχε του διαχωριστικού τοίχου, διότι είναι απίθανο η κατασκευή ενός ισχυρού δομικού στοιχείου να μην θίξει την ευτελή κατασκευή μίας προϋπάρχουσας θήκης. Η κατασκευή θήκης επιβεβαιώνει ότι ο χώρος {xviii}b ήταν στεγασμένος, καθώς δεν νοείται παρόμοια κατασκευή σε υπαίθριο χώρο. Επομένως το δωμάτιο {xviii}b³³² συνέχισε να λειτουργεί ως προθάλαμος του επίσημου δωματίου {xxii} εξασφαλίζοντας την επικοινωνία του με το δωμάτιο {xvii}³³³ (πίν. 85, 89).

4.6. Η τρίτη φάση μετασκευής του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U

Κατά την τρίτη φάση μετασκευής του συγκροτήματος U (πίν. 92-98), καταργήθηκαν στον κεντρικό τομέα το δωμάτιο {xv}a, στην ανατολική πτέρυγα το δωμάτιο {xix}a³³⁴ και το δυτικό τμήμα του δωματίου {xxi}³³⁵ και στη νότια πτέρυγα το βόρειο τμήμα του δωματίου {xviii}a³³⁶, όπου υπήρχε μικρός φωταγωγός. Η κατάργηση του χώρου {xviii}a παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον διότι θεωρείται ως προσχεδιασμένη συνέχιση της επέμβασης κατά την οποία, αντί να απομονωθεί ολόκληρο το δωμάτιο {xviii} με την κατασκευή φράγματος στο θυραίο άνοιγμα προς το δωμάτιο {xv}a, κατασκευάστηκε, ήδη από την προηγούμενη φάση μετασκευής, τοίχος στη θέση παλαιότερου πολύθυρου, προκειμένου να εξασφαλισθεί το απαιτούμενο πλάτος των αποδομούμενων χώρων για την κατασκευή του Περιβόλου (πίν. 92, 93, 96, 97γ, 97δ). Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η μερική κατάργηση του δωματίου {xxi} με την κατασκευή τοίχου στο μέσον αυτού κατά τον άξονα Α-Δ. Ο τοίχος αυτός, πάχους 0.60m, ο οποίος σώζεται σε ύψος 0.50m, είναι μάλλον πρόχειρης κατασκευής από ακανόνιστους λίθους. Οι περιορισμένες διαστάσεις του δωματίου {xxi} δεν δημιουργούσαν απαιτήσεις ισχυρής κατασκευής, από στατική άποψη. Η κατασκευή του υποδηλώνει την ανάγκη διατήρησης του χώρου ως προθαλάμου προς το επίσημο δωμάτιο {xxii}³³⁷ με πρόσβαση από την ανατολική είσοδο (πίν. 92, 93, 95, 97α,β, 98). Οι επεμβάσεις κατά την τρίτη φάση μετασκευής του κτιρίου είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση του εμβαδού του συγκροτήματος κατά 12.5%, το οποίο πλέον περιορίστηκε στα 245m.

³³¹ Δομ. 5.

³³² Δομ. 5.

³³³ Δομ. 16.

³³⁴ Δομ. 3.

³³⁵ Δομ. 3Α και 1Α.

³³⁶ Δομ. 4Α.

³³⁷ Δομ. 6.

Σε αυτή τη φάση μετασκευής τόσο η ανατολική είσοδος στον χώρο {xxi}a, όσο και η δευτερεύουσα νότια είσοδος του συγκροτήματος στον χώρο {xxiii}b, συνέχισαν να χρησιμοποιούνται. Από τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα³³⁸ μπορούμε να συμπεράνουμε ότι στον υπαίθριο χώρο {ub3} συνέχισε να τελείται η λατρεία με τοπικές πυρές πλήρους καύσης και αποθέσεις. Η προσπάθεια συνέχισης της λειτουργίας του ιερού, παρά τις μεγάλης κλίμακας εργασίες κατασκευής του Περιβόλου, υποδηλώνει τη σημασία του ως τόπου λατρείας στη μινωική Κρήτη. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι, παρά τη συνεχή συρρίκνωση του κτιριακού συγκροτήματος, η βασική αρχιτεκτονική αντίληψη οργάνωσης του χώρου παρέμενε αναλλοίωτη.

4.7. Η τέταρτη φάση μετασκευής του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U

Κατά την τέταρτη φάση μετασκευής του συγκροτήματος U (πίν. 99-101), καταργήθηκε εξολοκλήρου η ανατολική του πτέρυγα, η οποία βρισκόταν μέχρι τότε σε λειτουργία. Η κατασκευή φράγματος στη θέση της ανατολικής εισόδου σε συνδυασμό με την κατασκευή φράγματος στο θυραίο άνοιγμα του δωματίου {xxii}³³⁹ προς το δωμάτιο {xviii}, υποδηλώνουν την προσπάθεια εγκιβωτισμού των προϊόντων αποδόμησης του κτιρίου για την κατασκευή του Περιβόλου, η χάραξη του οποίου διερχόταν σαφώς μέσω των δωματίων {xx}, {xxi}a, αλλά και μέσω του βόρειου τμήματος του δωματίου {xxii}. Καταργήθηκε επίσης το δωμάτιο {xxiii}³⁴⁰ με κατασκευή φράγματος στη θέση του θυραίου ανοίγματος προς το δωμάτιο {xviii} (πίν. 99). Η κατάργηση του δωματίου {xxiii} συνδυάζεται με την εν μέρει θεμελίωση, στο εσωτερικό του, του βόρειου τοίχου του κτιρίου T³⁴¹ (πίν. 10, 152-155). Το κτίριο T ήταν συνοδευτικό κτίριο του Περιβόλου, η δε περιοχή στη βόρεια πλευρά του δωματίου {xxiii} και στη νότια πλευρά του δωματίου {xxii} ισοπεδώθηκε και χρησιμοποιήθηκε ως ευρυχωρία για τη λειτουργική σύνδεση του κτιρίου T με τον Περιβόλο.

Η κατασκευή φραγμάτων για την απομόνωση των δωματίων {xxii} και {xviii}a υποδηλώνει ότι τα δωμάτια {xviii}b³⁴² και {xvii}³⁴³ παρέμειναν για λίγο ακόμη σε χρήση, ενδεχομένως μαζί με τον υπαίθριο χώρο λατρείας {ub3}. Από το πρώην επιβλητικό κτιριακό συγκρότημα U των 475m² είναι ζήτημα αν, κατά την τελευταία φάση μετασκευής, παρέμεναν σε λειτουργία χώροι με συνολικό εμβαδόν μεγαλύτερο των 120m². Το γεγονός ότι τα δωμάτια {xviii}b και {xvii} ήταν τα τελευταία τα οποία παρέμειναν σε χρήση και, ως εκ τούτου, οι τοίχοι τους διασώζονταν εν μέρει αρκετά χρόνια αργότερα, υποδηλώνεται από τη συσσώρευση στο εσωτερικό τους αντικειμένων τα οποία κύλισαν από τον νεοανακτορικό Περιβόλο κατά τη μερική καταστροφή του νότιου σκέλους του. Το βέβαιο είναι ότι κανένας χώρος του κτιριακού συγκροτήματος U δεν χρησιμοποιήθηκε μετά από το τέλος της MM IIIA περιόδου, δίνοντας τη θέση του στις μεγάλης κλίμακας νεοανακτορικές υπαίθριες διαμορφώσεις.

³³⁸ Muhly-Metaxa (forthcoming).

³³⁹ Δωμ. 6.

³⁴⁰ Δωμ. 8.

³⁴¹ Βλ. κεφ. 7.

³⁴² Δωμ. 5.

³⁴³ Δωμ. 16.

5. ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΤΗΣ ΜΜ ΙΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΧΕΤΙΖΟΜΕΝΕΣ ΜΕ ΤΙΣ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΥΠΑΙΘΡΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ. ΤΑ ΚΤΙΡΙΑ W³⁴⁴ ΚΑΙ Wa

Το παλαιοανακτορικό συγκρότημα U εγκαταλείφθηκε όταν έγιναν οι μεγάλης κλίμακας υπαίθριες διαμορφώσεις του Περιβόλου, περί το τέλος της ΜΜ ΙΙΑ περιόδου, οι οποίες αγνόησαν τις προγενέστερες κατασκευές. Των παραπάνω διαμορφώσεων προηγήθηκαν κάποιες κτιριακές υποδομές στον δυτικό τομέα του χώρου της ανασκαφής, και συγκεκριμένα στα ανασκαφικά ορθογώνια Γ48, Δ48, Ε48-Ε50 και Ζ49-Ζ50. Πρόκειται για κατασκευές σύγχρονες με το κτιριακό συγκρότημα Ub, χρονολογούμενες εντός της ΜΜ ΙΙΑ περιόδου, οι οποίες λειτούργησαν για την ανάγκη εξασφάλισης στεγασμένων χώρων και για την κάλυψη των αναγκών του «εργοταξίου» κατασκευής του Περιβόλου και, όταν δεν ήταν πλέον αναγκαίες, κατεδαφίστηκαν. Τα ελάχιστα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα υπέστησαν επιπλέον φθορές από τον προωθητήρα γαιών³⁴⁵, ο οποίος πέρασε ακριβώς από επάνω τους κατά τη διάνοιξη του αγροτικού δρόμου το 1972, και, ως εκ τούτου, δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί αν ανήκαν σε διαφορετικά κτίρια ή αν αποτελούσαν διαφορετικούς χώρους του ίδιου κτιρίου, κλιμακωτά διαμορφωμένους και θεμελιωμένους σε διαφορετικά επίπεδα. Στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των κτιριακών υποδομών δόθηκαν οι ονομασίες W και Wa (πίν. 102-109). Το γεγονός ότι ο σχεδιασμός τους εντάσσεται απολύτως στο γενικότερο σχεδιασμό και στη γεωμετρική χάραξη των επιμέρους στοιχείων του νεοανακτορικών υπαίθριων διαμορφώσεων (πίν. 149), τα συνδέει άμεσα με την κατασκευή του Περιβόλου.

Του κτιρίου W δεν διασώθηκε το βόρειο όριο, το οποίο είτε καταστράφηκε, είτε σκόπιμα κατεδαφίστηκε για την κατασκευή της νεοανακτορικής πομπικής οδού. Το μόνο δωμάτιο (πίν. 106), του οποίου έχει σωθεί το εσωτερικό περίγραμμα, έχει διαστάσεις 2.80X2.00m². Οι τοίχοι (πίν. 104, 106, 108, 109γ, 109δ), οι οποίοι το περιβάλλουν σώζονται στο επίπεδο του πρώτου θεμελίου δόμου, έχουν πάχους 0.80m και είναι κατασκευασμένοι με αρκετά μεγάλες αργές πέτρες. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η κατασκευή τους διαφοροποιείται από αυτή των τοίχων των προγενέστερων συγκροτημάτων V και U. Στα βόρεια του δωματίου ένας επιμήκης χώρος, οριζόμενος από τους τοίχους (Γ481), (Γ482-Δ482), και (Ε481), με θεωρούμενο πλάτος περί τα 3.40m και μήκος μεγαλύτερο των 12.00m, ήταν χωρισμένος σε δωμάτια, η διάταξη των οποίων δεν είναι γνωστή, λόγω της καταστροφής των διαχωριστικών τοίχων, από τους οποίους σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα του (ΔΕ481) (πίν. 106).

Στα νότια του οικοδομήματος και σε απόσταση 3.40m από αυτόν, αποκαλύφθηκε αντερεισματικός τοίχος³⁴⁶, ο (Ε492), ο οποίος σώζεται σε ύψος 0.70m (πίν. 103-106, 109α). Ο τοίχος υπερκαλύφθηκε από την υπερκείμενη διαμόρφωση της πομπικής οδού και μόνο ένα μικρό τμήμα στη δυτική του απόληξη αποκαλύφθηκε σε όλο του το πάχος. Το πάχος του τοίχου (Ε492) δεν είναι γνωστό και δεν μπορεί να προσδιοριστεί αν αποτελούσε το νότιο φέρον δομικό στοιχείο στεγασμένου χώρου, το δώμα του οποίου θα ήταν ομοεπίπεδο με το δάπεδο του κτιρίου W.

³⁴⁴ Λεμπέση 1991, 315, 317-318· 1992, 218· 1993, 227-228.

³⁴⁵ Λεμπέση 1972, 193-194.

³⁴⁶ Λεμπέση 2003, 90.

Νοτιότερα του τοίχου (E492) και σε απόσταση 3.40m από αυτόν διασώζονται τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των τοίχων (E501) και (Z495) σε επίπεδο θεμελίων δόμων (πίν. 104, 107). Το γεγονός ότι οι τοίχοι (E501) και (Z495) είναι παράλληλοι με τον (E492) και η απόστασή τους από αυτόν είναι η ίδια με την απόσταση του τοίχου (E492) από τον νότιο τοίχο του κτιρίου W, υποδηλώνει, ενδεχομένως, ότι αποτελούσαν το νότιο δομικό στοιχείο στεγασμένου χώρου, στον οποίον έχει δοθεί η ονομασία Wa. Θεωρείται πιθανόν ότι, λόγω της μεγάλης κλίσης του εδάφους στην περιοχή, το δώμα του κτιρίου Wa ήταν ομοεπίπεδο με το δάπεδο του αμέσως βορειότερα όμορου με αυτό στεγασμένου χώρου. Η κακή κατάσταση διατήρησης των κτιρίων W και Wa καθιστά προβληματική την ανασύνθεση της μορφής τους, η οποία θα μπορούσε να ήταν μία κλιμακωτή διάταξη στεγασμένων χώρων, προσαρμοσμένων στην κλίση του εδάφους.

6. ΥΠΑΙΘΡΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ. ΤΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ (ΜΜ ΙΙΑ-ΥΜ ΙΒ)

Οι υπαίθριες διαμορφώσεις κατά τη ΜΜ ΙΙΑ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (1700-1450 π.Χ.) συνιστούν τομή στην ιστορία του ιερού και το συγκρότημα του Περιβόλου³⁴⁷, ως αυτοτελές μνημείο, αποτελεί μοναδικό δείγμα θρησκευτικής αρχιτεκτονικής (πίν. 110-151). Η έκταση των διαμορφώσεων, η οποία υπερέβαινε τα 1500m², και ο μνημειακός χαρακτήρας των κατασκευών αποδεικνύουν τη μεγάλη σημασία του ιερού. Άλλωστε η ακτινοβολία του επιβεβαιώνεται από τον μεγάλο αριθμό και από το είδος των αναθημάτων, τα οποία έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη.

Οι νεοανακτορικές κατασκευές είναι αποτέλεσμα προσεκτικού αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, ο οποίος αγνόησε τα προϋπάρχοντα παλαιοανακτορικά κτίσματα, έλαβε όμως σοβαρά υπόψη του τις ιδιαιτερότητες του χώρου. Με τις λύσεις, οι οποίες δόθηκαν, επιτεύχθηκε η προσαρμογή των κατασκευών στη μορφολογία του εδάφους (πίν. 117). Η περιοχή του φυσικού πλατώματος, όπου αμβλύνεται η κλίση του εδάφους, αξιοποιήθηκε ως επίκεντρο των νεοανακτορικών διαμορφώσεων. Προς τα βόρεια, όπου η κλίση του εδάφους είναι μεγαλύτερη, κατασκευάστηκε πρόσβαση, με εναλλαγές βαθμιδωτών σκελών και πλακοστρωμένων επιπέδων, τεθλασμένη σε κάτοψη, ώστε η κάθοδος να είναι κατά το δυνατόν περισσότερο άνετη (πίν. 118, 119). Στην περιοχή προς τα νότια υπήρξε σταδιακή και συστηματική καθαίρεση των ερειπίων των παλαιοανακτορικών συγκροτημάτων, προκειμένου να υλοποιηθεί ο σχεδιασμός του Περιβόλου³⁴⁸. Η πηγή και οι βράχοι, οι οποίοι την περιβάλλουν, αποτέλεσαν το ανατολικό όριο των διαμορφώσεων και δεν εντάχθηκαν στον σχεδιασμό των κατασκευών (πίν. 119). Από τους δύο μεγάλους βράχους, οι οποίοι βρέθηκαν μέσα στα όρια του Περιβόλου, ο ένας, στα δυτικά, εντάχθηκε στην τοιχοποιία, ο δε άλλος καθόρισε τη χάραξη της βορειοδυτικής του γωνίας, ώστε να μη δημιουργούνται προβλήματα στην εν γένει λειτουργία του χώρου (πίν. 150, 151). Για την κατασκευή του Περιβόλου αντιμετωπίστηκαν ποικίλα προβλήματα, κυριότερα των οποίων θεωρούνται η θεμελίωση σε προσχωσιγενή σαθρά πετρώματα με υπόγεια ύδατα, και η απορροή όχι μόνον των νερών της βροχής και των νερών από το χιόνι που έλιωνε κατά την άνοιξη, αλλά και εκείνων που ανέβλυζαν μέσα στον χώρο.

Τέσσερα είναι τα βασικά στοιχεία της νεοανακτορικής υπαίθριας διαμόρφωσης:

- α. Το κρηπίδωμα (πίν. 111α,β,γ, 118, 119, 150, 151).
- β. Ο ισχυρός περιμετρικός τοίχος του Περιβόλου (πίν. 112, 118, 119, 150, 151).
- γ. Η πομπική οδός (πίν. 1103, 114, 115α,β,γ, 117-119, 150, 151).
- δ. Οι ζώνες πυρών, αποθέσεων και τελετουργικών δειπνών, μεταξύ του περιμετρικού τοίχου του Περιβόλου και του κρηπίδωματος (πίν. 110δ, 111δ, 118, 119, 134, 150, 151).

Επιπλέον, δεν πρέπει να αγνοηθούν ως συνθετικά στοιχεία της υπαίθριας διαμόρφωσης:

- ε. Το πλακοστρωμένο πλάτωμα, στα ανατολικά του κρηπίδωματος (πίν. 118, 119).

³⁴⁷ Λεμπέση 1985β, 281-283· Λεμπέση 1987β, 271-274· Lebessi and Muhly 1990, 315-336.

³⁴⁸ Βλ. κεφ. 4.5.

στ. Η έκταση στα ανατολικά της πηγής, η οποία θεωρείται κατάλληλη ως χώρος παραμονής και ενδίαιτησης των προσκυνητών, χωρίς όμως να υπάρχουν ανασκαφικά δεδομένα, τόσο διότι η ανασκαφή δεν έχει επεκταθεί προς τα ανατολικά, όσο και διότι επρόκειτο για προσωρινή και πρόχειρη εγκατάσταση (πίν. 11, 117).

Κεντρικό στοιχείο της νεοανακτορικής διαμόρφωσης αποτελεί το κρηπίδωμα, το οποίο περικλείεται από τον ισχυρό τοίχο του Περιβόλου. Η βαθμιδωτή πομπική οδός αναπτύσσεται κλιμακωτά στα δυτικά του χώρου, εκεί ακριβώς όπου το έδαφος παρουσιάζει την πιο απότομη κλίση. Στην άλλη πλευρά και σε μικρή απόσταση από το σωζόμενο βόρειο τμήμα του ανατολικού τοίχου του Περιβόλου, τα νερά της πηγής διασχίζουν γρήγορα το φυσικό πλάτωμα, για να χυθούν στο βαθύ φαράγγι, το οποίο οριοθετεί τον χώρο προς τα ανατολικά.

Οι νεοανακτορικές κατασκευές εντάσσονται, ως προς τον σχεδιασμό τους, σε σύστημα ορθογωνίως τεμνομένων αξόνων, με ακριβείς προσανατολισμούς Β-Ν και Α-Δ αντίστοιχα (πίν. 149). Πρέπει να επισημανθεί ότι η πηγή, αν και βρίσκεται σε άμεση σχέση με τον Περιβόλο, δεν εντάσσεται ούτε περικλείεται από αυτόν. Νοτιότερα και σε μικρή απόσταση από τη νοτιοδυτική γωνία του Περιβόλου τα ελάχιστα σωζόμενα ερείπια του κτιρίου Τ υποδηλώνουν την ύπαρξη οικοδομήματος, το οποίο, λόγω και της απομακρυσμένης θέσης του ιερού³⁴⁹, θεωρείται ότι κάλυπτε τις ανάγκες ενός στεγασμένου χώρου για την προετοιμασία τέλεσης της λατρείας.

6.0.1. Το κρηπίδωμα³⁵⁰

Το κρηπίδωμα έχει κάτοψη ελαφρώς τραπεζοειδή, με διαστάσεις ($\alpha=6.60$ και $\beta=7.00$)X12.00 $\approx 82\text{m}^2$. Του κρηπιδώματος σώζονται ο βόρειος, ο δυτικός και ο νότιος τοίχος, ενώ στην ανατολική του πλευρά βρέθηκε υποθεμελίωση από ογκόλιθους και ακανόνιστες πέτρες μεγάλου μεγέθους (πίν. 110α, 111α, 111β, 111γ, 118, 119, 125, 129, 135-137).

Η όλη κατασκευή του κρηπιδώματος είναι μνημειώδης με καλοπελεκημένους λίθους μεγάλου μεγέθους³⁵¹ και με μικρότερους για τη συμπλήρωση των ενδιάμεσων κενών. Το ανώτερο τμήμα του τοίχου, το υπερκείμενο του φυσικού ή του διαμορφωμένου εδάφους, διαφοροποιείται με εσοχή, κατά 0.10m έως 0.15m, ως προς το θεμέλιο (πίν. 135, 136). Οι τοίχοι του κρηπιδώματος δεν έχουν εσωτερικό διαμορφωμένο μέτωπο, υποδηλώνοντας ότι λειτουργούσαν ως αντρεισματικοί της εσωτερικής επίχωσης (πίν. 137). Στο ανατολικό όριο του κρηπιδώματος, έχει σωθεί ο τοίχος υποθεμελίωσης, ο οποίος σχηματίζεται από ογκόλιθους, μερικοί από τους οποίους έχουν υποστεί μερική απολάξευση (πίν. 129, 137γ). Η λειτουργία του δεν μπορεί να ήταν άλλη από τον εγκιβωτισμό των χωμάτων στο εσωτερικό του κρηπιδώματος, η δε κατασκευή του συσχετίζεται, ενδεχομένως, με την έδραση κεκλιμένου επιπέδου ή βαθμιδών ανόδου.

³⁴⁹ Η κατασκευή του κτιρίου S, μετά την καταστροφή του νοτίου τμήματος του Περιβόλου, υποδηλώνει την άμεση ανάγκη εξασφάλισης στεγασμένου χώρου, σε σχέση με την τέλεση της υπαίθριας λατρείας, ανάγκη η οποία, λογικά, θα υπήρχε και προηγουμένως.

³⁵⁰ Λεμπέση 1974, 223-224· 1975, 323-325· 1976, 405-406· 1985β, 275, 280-281· 1987β, 275-277· 1988, 259-263· 1989, 302-303.

³⁵¹ Ο όγκος τους, σε ορισμένες περιπτώσεις, φτάνει το 1m^3 και το βάρος τους τα 2400kg.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η θεμελίωση της όλης κατασκευής του κρηπιδώματος³⁵². Καθώς το βορειότερο τμήμα της εδράζεται στο σχιστολιθικό πέτρωμα, το βάθος θεμελίωσης κυμαίνεται μεταξύ 0.30m και 0.50m, και δεν υπερβαίνει τους δύο δόμους (πίν. 136α). Οι δόμοι θεμελίωσης διαμορφώνονται με καλοπελεκημένους λίθους ενδεικτικών διαστάσεων 0.80mX0.50mX0.60m \approx 0.24m³. Εντελώς διαφορετική είναι η εικόνα των θεμελιών στο νοτιότερο τμήμα του κρηπιδώματος. Στο σημείο αυτό το έδαφος αποτελείται από χαλαρά χαλικώδη στρώματα, με επακόλουθο το βάθος θεμελίωσης να υπερβαίνει τα 1.30m με περισσότερους από τέσσερις δόμους από πελεκημένους λίθους μεγάλου μεγέθους, ενδεικτικών διαστάσεων 1.00mX0.50mX0.80m \approx 0.40m³ και μέσο βάρος περί τα 1000kg (πίν. 135β). Η εξαιρετικά ισχυρή κατασκευή για την έδραση του κρηπιδώματος δικαιολογείται από την προσπάθεια να δοθεί μνημειακός χαρακτήρας στην όλη κατασκευή³⁵³, από την κλίση και τη χαλαρότητα του εδάφους αλλά και από τον φόβο αστοχίας λόγω καθιζήσεων, φαινομένου άμεσα αντιληπτού από τις ορατές, τότε, καταστροφές των παλαιοανακτορικών κτιριακών συγκροτημάτων.

6.0.2. Ο ισχυρός περιμετρικός τοίχος του Περιβόλου³⁵⁴

Ο ισχυρός τοίχος του Περιβόλου περικλείει το κρηπίδωμα διαμορφώνοντας χώρο 550m², με σχεδόν τετράγωνη κάτοψη, διαστάσεων 24.00X23.00m² (πίν. 112, 117-119, 121, 124-126, 128, 131, 139γ, 139δ, 140, 148γ, 150, 151). Του τοίχου αυτού έχει καταστραφεί σε μεγάλο βαθμό η νότια και η ανατολική πλευρά, ενώ σώζονται οι άλλες δύο. Ο τεράστιος βράχος στα ανασκαφικά ορθογώνια Z48, Z49, H48 και H49 ενσωματώθηκε στο δυτικό σκέλος του Περιβόλου, καθορίζοντας τη γραμμή διαφοροποίησης στη σύσταση του εδάφους, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τη διαφοροποίηση του τρόπου δόμησης και θεμελίωσης των κατασκευών (πίν. 110α, 111α, 111β, 111γ, 112δ, 116β, 118, 119, 128, 140δ, 150, 151). Ένας άλλος μεγάλος βράχος, στα ανασκαφικά ορθογώνια H47 και Θ47, παρέμεινε στη θέση του, καθορίζοντας τον σχεδιασμό της βορειοδυτικής γωνίας του Περιβόλου και θέτοντας περιορισμούς όσον αφορά στην τέλεση της λατρείας³⁵⁵ (πίν. 110α, 111α,β,δ, 118, 119, 124, 125, 136β, 150, 151).

Μεταξύ του ισχυρού τοίχου του Περιβόλου και των τριών πλευρών του κρηπιδώματος διαμορφώνονται ευρύχωρες ζώνες, εκ των οποίων η βόρεια έχει πλάτος 6.00m, η νότια 5.80m, ενώ στη δυτική το πλάτος κυμαίνεται από 6.40m έως 7.20m. Στη βόρεια ζώνη παρατηρούνται κοιλότητες και εξάρματα στη διαμόρφωση του φυσικού εδάφους, το οποίο στην περιοχή αυτή αποτελείται από σχιστολιθικά πετρώματα (πίν. 110α, 110δ, 111α, 111δ, 118, 134). Τα αρχαιολογικά ευρήματα συνδέουν άμεσα τις κοιλότητες και τα εξάρματα αυτά με την άσκηση της λατρείας. Δεν είναι σαφές αν πρόκειται για φυσικές ή τεχνητές διαμορφώσεις, αν και η δεύτερη άποψη θεωρείται περισσότερο πιθανή, παρ' όλο που η αμελητέα κλίμακα επέμβασης έρχεται σε αντίθεση με τον μνημειακό χαρακτήρα του κρηπιδώματος. Στα νότια του μεγάλου βράχου, του

³⁵² Λεμπέση 1991, 329· 1994, 242-243· 1995, 253-255.

³⁵³ Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο συσχετισμός του κρηπιδώματος με το βάθρο (stand) στο «Βασιλικό Δρόμο» της Κνωσού. Hood 1958, 18-20· 1959, 23-24· 1960, 26-27· 1961/62, 25-27· Evans 1936-64, 572, 578.

³⁵⁴ Λεμπέση 1985β, 271· 2000, 182-187· 2002β, 109-112.

³⁵⁵ Λεμπέση 2002β, 112-113.

ενσωματωμένου στο δυτικό σκέλος του Περιβόλου, το έδαφος αλλάζει και από σχιστολιθικό γίνεται χαλικώδες προσχωσιγενές. Στη νοτιοδυτική γωνία, αλλά και σε ολόκληρο το νότιο σκέλος του Περιβόλου, η διαμόρφωση του χώρου έγινε με επιχωμάτωση των ερειπίων των συστηματικά αποδομημένων τοίχων των παλαιοανακτορικών κτισμάτων.

Ο βόρειος τοίχος (H471-Θ462-K452) του Περιβόλου³⁵⁶ έχει πάχος 1.50m έως 1.80m και είναι θεμελιωμένος επί του σχιστολιθικού εδάφους. Για τη θεμελίωσή του σκάφτηκε κοίτη στο φυσικό έδαφος (πίν. 112α,β, 118, 119, 121, 124, 125, 138, 150, 151). Το νότιο μέτωπό του κατασκευάστηκε από μεγάλες πολυγωνικές πέτρες με συμπλήρωση των κενών ανάμεσά τους με μικρότερες. Σήμερα σώζεται σε ύψος 2.50m, από το επίπεδο θεμελίωσης, και είναι ορατός σε όλο του το μήκος, το οποίο πλησιάζει τα 24.00m. Το κενό μεταξύ της βόρειας πλευράς του τοίχου (H471-Θ462-K452) και του κεκλιμένου εδάφους έχει πληρωθεί με βράχους αλλά και μικρότερες πέτρες, δημιουργώντας μία εξαιρετικά ισχυρή κατασκευή, η οποία λειτουργούσε ως αντρεισματικός τοίχος για τη συγκράτηση των επιχώσεων προς τα βόρεια. Ένας μεγάλος αριθμός σβώλων πηλού, οι οποίοι συλλέχθηκαν στον χώρο μεταξύ του βόρειου τοίχου και του κρηπιδώματος, υποδηλώνει ένα είδος στεγάνωσης της επιφάνειας του τοίχου, της οποίας η μορφή παραμένει ασαφής.

Αντρεισματική είναι και η λειτουργία του βόρειου τμήματος (Z471-ZH481) του δυτικού τοίχου του Περιβόλου, το οποίο είναι θεμελιωμένο στο φυσικό ασβεστολιθικό έδαφος (πίν. 112δ, 118, 119, 124, 128, 140δ, 150, 151). Το πάχος του πλησιάζει τα 2.20m, ενώ το σωζόμενο ύψος του από το επίπεδο θεμελίωσης τα 2.00m. Η κατασκευή του είναι αντίστοιχη της κατασκευής του του βόρειου τοίχου. Δυτικά του βόρειου τμήματος του δυτικού τοίχου του Περιβόλου και μέχρι το αντίστοιχο τμήμα της πομπικής οδού διαμορφώνεται πλάτωμα 10.00X6.00 \approx 60m², το οποίο κατελάμβανε το κτίριο W (πίν. 119).

Διαφορετική είναι η κατασκευή του νότιου τμήματος του δυτικού σκέλους του τοίχου του Περιβόλου (πίν. 112γ, 118, 119, 128, 130, 131, 140β, 140γ, 140δ, 150, 151). Θεμελιωμένο επάνω σε προσχωσιγενή χαλικώδη πετρώματα αλλά και στα ερείπια των τοίχων του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U, έχει πάχος 1.00m έως 1.20m, είναι αμφιπρόσωπο και σώζεται σε ύψος 2.00m από το επίπεδο της θεμελίωσής του. Για την κατασκευή του έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλες ακανόνιστες, σχεδόν πολυγωνικές, πέτρες, ενδεικτικών διαστάσεων 0.60X0.60X1.00m³ \approx 0.36m³. Μεταξύ της δυτικής παρειάς του και του ανατολικού τοίχου αντιστήριξης της πομπικής οδού διαμορφώνεται αγωγός απορροής υδάτων. Ο υπολογισμός της κλίσης της βαθμιδωτής ανόδου, σε συνδυασμό με το σωζόμενο ύψος του νότιου τμήματος του δυτικού τοίχου του Περιβόλου, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι η επιφάνειά του ακολουθούσε βαθμιδωτή διαμόρφωση.

Το νότιο σκέλος του περιμετρικού τοίχου του Περιβόλου έχει μέγιστο πάχος 2.20m, το οποίο μειώνεται σε ορισμένα σημεία (πίν. 118, 119, 131, 148β, 148γ, 150, 151). Το σωζόμενο μήκος του πλησιάζει τα 13.50m. Εδράζεται σε επιχώσεις καθώς και στους κατεστραμμένους τοίχους των παλαιοανακτορικών συγκροτημάτων. Ο τοίχος αυτός είναι κατασκευασμένος από ογκόλιθους ελάχιστα κατεργασμένους, με ενδεικτικές διαστάσεις 0.70X0.80X0.80m³ \approx 0.45m³. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύρεση θαλάσσιου

³⁵⁶ Λεμπέση 1988, 257-259.

τρίωνα³⁵⁷, ο οποίος τοποθετήθηκε ως «εγκαινίο» στις κατώτερες στρώσεις της νοτιοδυτικής γωνίας του Περιβόλου. Ο νότιος τοίχος του Περιβόλου διαχωρίζεται από τον βόρειο τοίχο αντιστήριξης της πομπικής οδού με ανοικτό αγωγό απορροής, πλάτους 0.50m περίπου. Το σωζόμενο ύψος του δεν υπερβαίνει τα 1.10m. Σε ορισμένα σημεία το υψόμετρο της ανώτερης σωζόμενης επιφάνειας του τοίχου υπερβαίνει το αντίστοιχο υψόμετρο της πομπικής οδού κατά 0.65m. Καθώς ο τοίχος αυτός δεν έχει σωθεί ανατολικότερα του ανασκαφικού ορθογωνίου Κ51, η διαμόρφωση της νοτιοανατολικής γωνίας του Περιβόλου δεν μας είναι γνωστή. Η μικρή κλίση (10%-12%) ανόδου του νότιου σκέλους της πομπικής οδού, η εκτεταμένη διάστρωση των ερειπίων του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U σε ενιαίο επίπεδο και η, ίσως επιθυμητή, αντιστοιχία με την επίπεδη στέψη του βόρειου τοίχου του Περιβόλου, δεν δημιουργούν προϋποθέσεις βαθμιδωτής διαμόρφωσης της επιφάνειας του νότιου τοίχου του Περιβόλου.

Από το ανατολικό σκέλος του περιμετρικού τοίχου του Περιβόλου σώζεται μόνο το βορειότερο τμήμα (Λ462). Στη νότια απόληξή του, ο τοίχος αυτός (Λ462) (πίν. 139γ) γωνιάζει με τον μικρότερο τοίχο (Λ462α) (πίν. 139δ), η νότια όψη του οποίου θα πρέπει να αποτελούσε τη βόρεια πλευρά εισόδου³⁵⁸ προς το προς το κρηπίδωμα (πίν. 118, 126, 150). Εκεί θεωρούμε ότι κατέληγε η πομπική οδός.

6.0.3. Η πομπική οδός³⁵⁹

Η πομπική οδός ακολουθεί τεθλασμένη πορεία, κατηφορίζοντας από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά. Η κάθοδος δεν είναι συνεχής. Βαθμιδωτά σκέλη με άξονα Β-Ν εναλλάσσονται με επίπεδα ή ελαφρώς κεκλιμένα πλακόστρωτα, τα οποία έχουν άξονα Α-Δ (πίν. 110α, 113, 114, 115α, 115β, 115γ, 117-120, 123, 127, 128, 130-132, 141β, 141γ, 142β, 142γ, 142δ, 142ε, 143, 144α, 144ε, 145α, 146β, 147α, 147δ, 148α, 148δ, 150, 151). Κάθε σκέλος βαθμιδωτής καθόδου σχηματίζει με το αντίστοιχο πλακόστρωτο ορθή γωνία σε σχήμα λατινικού «L». Η πομπική οδός έχει αποκαλυφθεί σε συνολικό μήκος 72m. Είναι βέβαιο ότι το μήκος της ήταν μεγαλύτερο, καθώς η προς τα ανατολικά συνέχεια του νότιου τμήματός της έχει καταστραφεί, ενώ η προς τα βόρεια προέκτασή της ξεπερνά το όριο του περιφραγμένου χώρου του ιερού. Το πλάτος της πομπικής οδού είναι 2.00m, εκτός από το βαθμιδωτό σκέλος του βόρειου τμήματός της, όπου περιορίζεται στα 1.80m.

Η πομπική οδός είναι πλακοστρωμένη με ασβεστολιθικές πλάκες μεγέθους 0.20X0.25m²=0.05m² έως 0.30X0.40m²=0.12m², οι οποίες εδράζονται σε διάστρωση του φυσικού εδάφους, μεταξύ των εκατέρωθεν τοίχων αντιστήριξης (πίν. 113, 114, 115α, 115β, 115γ). Ίχνη κονιάματος επισημάνθηκαν στους αρμούς του πλακόστρωτου³⁶⁰. Οι τοίχοι αντιστήριξης έχουν μέσο πάχος 0.50m έως 0.60m και η θεμελίωσή τους ποικίλλει από 0.20m έως 0.60m κάτω από το επίπεδο των πλακών. Η ανώτερη επιφάνεια των

³⁵⁷ Λεμπέση 1989, 303, όπου και η σχετική με την ιερότητα του τρίωνα βιβλιογραφία.

³⁵⁸ Λεμπέση 2003, 94-97.

³⁵⁹ Λεμπέση 1977, 417.

³⁶⁰ Σύμφωνα με την ανάλυση του κονιάματος από τον προϊστάμενο του Κέντρου Λίθου κ. Ν. Μπελογιάννη, οι αρμοί του πλακοστρώτου της πομπικής οδού ήταν από κονίαμα για το οποίο «η περιθλασιμετρία των ακτίνων Χ έδωσε κορυφές ασβεστίτη και χαλαζία, με πιθανή πρόσμειξη υδραυλικού ποζολανικού υλικού». Λεμπέση 1995, 246-247.

τοιχών υπολογίζεται ότι θα ήταν υψηλότερη κατά 0.60m, σε σχέση με τις βαθμίδες και το πλακόστρωτο³⁶¹. Ίχνη κονιαμάτων δεν βρέθηκαν στους τοίχους αντιστήριξης της πομπικής οδού.

Στο βόρειο τμήμα της πομπικής οδού³⁶², στο σκέλος βαθμιδωτής καθόδου, έχει αποκαλυφθεί οι ανατολικός τοίχος αντιστήριξης (B453), σε μήκος 7.00m. Του δυτικού σώζονται μόνο ελάχιστα ίχνη. Το μήκος του σκέλους δεν είναι γνωστό, διότι στον χώρο αυτό η ανασκαφή δεν έχει συνεχισθεί προς τα βόρεια. Της βαθμιδωτής καθόδου σώζεται μόνο η κατώτερη βαθμίδα (πίν. 113α, 113β, 118-120, 123, 141β, 142β, 142γ, 150, 151). Οι πλάκες των υπολοίπων βαθμίδων αφαιρέθηκαν και ορισμένες χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό στο μεταγενέστερο παλαιοχριστιανικό ναύδριο και στο περιχίλωμα του παλαιοχριστιανικού τάφου³⁶³.

Η πομπική οδός συνεχίζεται προς τα ανατολικά³⁶⁴ με επίπεδο πλακοστρωμένο σκέλος μήκους 9.20m (πίν. 113α, 113β, 118-120, 123, 141β, 141γ, 142γ, 150, 151). Του σκέλους αυτού σώζονται οι εκατέρωθεν αντρευματικοί τοίχοι (Γ451-461) και (Γ461) και μέρος μόνο του πλακόστρωτου, το οποίο καλύπτει έκταση 1.80X4.00m², περίπου. Το πλακόστρωτο έχει υποστεί καθίζηση και παρουσιάζει κλίση κατά τον εγκάρσιο άξονα, από τα βόρεια προς τα νότια. Λόγω της καθίζησης δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί με ακρίβεια αν ήταν εντελώς επίπεδο ή ελαφρώς κεκλιμένο, με κλίση από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Ο νότιος τοίχος αντιστήριξης της οδού ακουμπά σε βράχο, ο οποίος ενσωματώθηκε στην κατασκευή. Το μέσο υψόμετρο³⁶⁵ του επιπέδου πλακοστρωμένου σκέλους του βόρειου τμήματος της πομπικής οδού υπολογίσθηκε στα +7.70m.

Το επίπεδο πλακοστρωμένο σκέλος του βόρειου τμήματος της πομπικής οδού διαδέχεται, προς τα νότια, σκέλος βαθμιδωτής καθόδου³⁶⁶, μήκους 17.20m, του οποίου σώζονται, στη νότια απόληξή του, τμήματα των τοίχων αντιστήριξης και δώδεκα βαθμίδες, σε μήκος 5.20m (πίν. 113, 114, 117-119, 127, 128, 143α, 143δ, 114α, 150, 151). Οι τελευταίες τρεις βαθμίδες, στο δυτικό κυρίως τμήμα τους είχαν υποστεί σοβαρή καθίζηση. Για τον λόγο αυτόν αφαιρέθηκαν και επανατοποθετήθηκαν³⁶⁷. Τα ύψη και τα πλάτη των βαθμίδων φαίνονται στους παρακάτω πίνακες:

³⁶¹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση της πομπικής οδού με τη μινωική οδό, η οποία αποκαλύφθηκε στον Κομμό. Το είδος της πλακόστρωσης, η ενσωμάτωση τμημάτων του φυσικού βράχου στην κατασκευή και η ύπαρξη χαντακιού απορροής αποτελούν στοιχεία κοινής κατασκευαστικής προσέγγισης. Shaw 1982, 178-180.

³⁶² Λεμπέση 1997, 192, 196-197.

³⁶³ Λεμπέση 1997, 193.

³⁶⁴ Λεμπέση 1993, 225-228.

³⁶⁵ Ως υψόμετρο αναφοράς (refer) της ανασκαφής καθορίστηκε το 1972 σημείο επί χαρακτηριστικού λίθου στην είσοδο του ελληνιστικού ναού-οίκου.

³⁶⁶ Λεμπέση 1997, 198.

³⁶⁷ Λεμπέση 1995, 246-247.

Δυτική απόληξη

Βαθμίδες	1η	2η	3η	4η	5η	6η	7η	8η	9η	10	11	12	μ.ό. 368
Απόσταση από το άκρο	0.00	0.38	0.85	1.23	1.60	2.10	2.60	3.00	3.38	3.80	4.18	4.70	-
Σχετικό πλάτος		0.38	0.47	0.38	0.37	0.50	0.50	0.40	0.38	0.42	0.38	0.52	0.43
Απόλυτο υψόμετρο	0.57	0.76	1.05	1.23	1.40	1.55	1.74	1.85	2.06	2.22	2.43	2.57	-
Υψομετρική διαφορά		0.19	0.29	0.18	0.17	0.15	0.19	0.11	0.21	0.16	0.21	0.14	0.18

Ανατολική απόληξη

Βαθμίδες	1η	2η	3η	4η	5η	6η	7η	8η	9η	10	11	12	μ.ό.
Απόσταση από το άκρο	0.00	0.45	0.88	1.30	1.73	2.18	2.60	3.00	3.45	3.80	4.25	4.70	-
Σχετικό πλάτος		0.45	0.43	0.42	0.43	0.45	0.42	0.40	0.45	0.35	0.45	0.45	0.43
Απόλυτο υψόμετρο	0.66	0.81	0.98	1.17	1.35	1.69	1.81	2.01	2.17	2.32	2.41	2.56	-
Υψομετρική διαφορά		0.15	0.17	0.19	0.18	0.34	0.12	0.20	0.16	0.15	0.09	0.15	0.17

Δυτική απόληξη (μετά από την αποκατάσταση)

Βαθμίδες	1η	2η	3η	4η	5η	6η	7η	8η	9η	10	11	12	μ.ό.
Απόσταση από το άκρο	0.00	0.38	0.85	1.23	1.60	2.10	2.60	3.00	3.38	3.80	4.18	4.70	-
Σχετικό πλάτος		0.38	0.47	0.38	0.37	0.50	0.50	0.40	0.38	0.42	0.38	0.52	0.43
Απόλυτο υψόμετρο	0.66	0.85	1.04	1.23	1.40	1.55	1.74	1.85	2.06	2.22	2.43	2.57	-
Υψομετρική διαφορά		0.19	0.19	0.19	0.17	0.15	0.19	0.11	0.21	0.16	0.21	0.14	0.17

Με βάση το μέσο πλάτος της βαθμίδας, το οποίο υπολογίζεται σε 0.43m, προκύπτει ότι το τμήμα της βαθμιδοτής καθόδου είχε σαράντα βαθμίδες:

$$40 \times 0.43 \text{m} = 17.20 \text{m}$$

Η υψομετρική διαφορά μεταξύ κορυφής και βάσης του βαθμιδοτού σκέλους είναι:

$$7.70 \text{m} - 0.66 \text{m} = 7.04 \text{m}$$

Το ύψος³⁶⁹ της κάθε βαθμίδας υπολογίζεται ως εξής:

$$h = 7.04 \text{m} / 41 = 0.17 \text{m}.$$

Πρέπει να επισημανθεί ότι οι βαθμίδες δεν είναι απόλυτα επίπεδες, αλλά η βόρεια πλευρά τους είναι κατά 0.05m ψηλότερα από τη νότια ακμή τους (κλίση 12%), περιορίζοντας το ορατό μέτωπο στα 0.12m, αντί των 0.17m. Η κατασκευαστική αυτή λεπτομέρεια στη διαμόρφωση των βαθμίδων σε υπαίθριες κλίμακες, γνωστή στη μινωική αρχιτεκτονική³⁷⁰, διευκολύνει την άνοδο και την κάθοδο, αλλά κυρίως προστατεύει την

³⁶⁸ Μέσος όρος.

³⁶⁹ Αντίστοιχο με τον μέσο όρο ύψους των δώδεκα βαθμίδων, οι οποίες έχουν σωθεί.

³⁷⁰ Graham 1972, 180.

όλη κατασκευή εξασφαλίζοντας τη φυσική απορροή των νερών της βροχής. Η κλίση της καθόδου υπολογίζεται ως εξής:

$$7.04\text{m}/17.20\text{m}=41\% \text{ και } \text{ATAN}^{371} (0.41)\approx 22^\circ.$$

Το βορειότερο τμήμα του σκέλους της βαθμιδωτής καθόδου στο μεσαίο τμήμα της πομπικής οδού (στα ανασκαφικά ορθογώνια Δ46 και Δ47) έχει καταστραφεί, αρχικά από εκτεταμένες βραχοπτώσεις και πλέον πρόσφατα από τον προωθητήρα γαιών κατά τη διάνοιξη του αγροτικού δρόμου το 1972, η οποία οδήγησε στην ανακάλυψη του ιερού.

Το επίπεδο πλακοστρωμένο σκέλος του μεσαίου τμήματος της πομπικής οδού, με διεύθυνση Α-Δ³⁷², έχει ακριβώς το ίδιο μήκος με το αντίστοιχο επίπεδο σκέλος του βόρειου τμήματος αυτής (πίν. 115α, 118, 119, 128, 130-132, 145α, 146β, 147δ, 150, 151). Από το σκέλος αυτό, το οποίο οριοθετείται προς τα ανατολικά από τον δυτικό τοίχο του Περιβόλου, σώζεται μόνο το δυτικό τμήμα σε μήκος 6.60m περίπου. Η ανατολική απόληξη έχει καταστραφεί από βραχοπτώση και από τις εργασίες διάνοιξης της αγροτικής οδού το 1972. Η δυτική άκρη και ολόκληρη η νότια πλευρά του επιπέδου σκέλους του μεσαίου τμήματος της πομπικής οδού έχουν υποστεί καθίζηση. Η καθίζηση της νότιας πλευράς φτάνει, σε ορισμένα σημεία τα 0.35m. Οι μετρήσεις των υψομέτρων των πλακών και ο συνυπολογισμός της καθίζησης στα δυτικά προσδιορίζουν το υψόμετρο του πλακόστρωτου στα δυτικά +0.54m και στα ανατολικά +0.70m. Η παρατηρούμενη ανεπαίσθητη κλίση 2% από τα ανατολικά προς τα δυτικά, αποσκοπούσε, πιθανώς, στην απορροή των νερών της βροχής στον ανοικτό αγωγό, ο οποίος περιέτρεχε τη νοτιοδυτική γωνία του μεσαίου σκέλους της πομπικής οδού. Δεν αποκλείεται η δυτική απόληξη του μεγάλου βράχου³⁷³, που αποτελούσε χαρακτηριστικό στοιχείο του τοίχου του Περιβόλου, έχοντας υψόμετρο +0.67m (πίν. 1281), να ήταν ενσωματωμένη στην πλακόστρωση και για τον λόγο αυτό είχε υποστεί μία λείανση, η οποία είναι ορατή ακόμη και σήμερα. Το πιθανότερο πάντως είναι ότι επί του βράχου ήταν θεμελιωμένη η απόληξη του τοίχου αντιστήριξης της πομπικής οδού.

Στο νότιο τμήμα της πομπικής οδού, το σκέλος της βαθμιδωτής καθόδου συνεχίζεται σε επαφή πλέον με τον τοίχο του Περιβόλου, διαχωριζόμενο από αυτόν μόνο με τον αγωγό απορροής (πίν. 116α, 118, 119, 128-131, 150, 151). Το μήκος του σκέλους αυτού είναι 17.20m, ίσο ακριβώς με το μήκος του σκέλους της βαθμιδωτής καθόδου του μεσαίου τμήματος της πομπικής οδού, το πλάτος του όμως είναι κατά 0.20m μεγαλύτερο, ίσως λόγω της σπουδαιότητας εξαιτίας της άμεσης επαφής με τον τοίχο του Περιβόλου. Του σκέλους αυτού σώζονται μόνο δύο ενδιάμεσες και οι τέσσερις τελευταίες βαθμίδες. Το μέσο πλάτος των τελευταίων τεσσάρων βαθμίδων ισούται με 0.45m το δε μέσο ύψος τους με 0.13m. Με βάση το μέσο πλάτος της βαθμίδας προκύπτει ότι το τμήμα της βαθμιδωτής καθόδου είχε τριανταοκτώ βαθμίδες:

$$38 \times 0.45\text{m} = 17.10\text{m} \approx 17.20\text{m}.$$

Η πληρέστερα σωζόμενη ενδιάμεση βαθμίδα βρίσκεται στο ανασκαφικό ορθογώνιο Η51 και, καθώς απέχει από το νοτιότερο άκρο της βαθμιδωτής καθόδου 4.53m, πρέπει να ήταν η 11η σε σειρά, συμπέρασμα, το οποίο επιβεβαιώνεται και από την υψομετρική διαφορά σε συνδυασμό με το μέσο ύψος των βαθμίδων:

³⁷¹ Τόξο εφαπτομένης.

³⁷² Λεμπέση 1991, 315· 1992, 227-228.

³⁷³ Λεμπέση 1984, 456· 1985β, 267.

$$-2.90\text{m}-(-4.34\text{m})=1.44\text{m} \text{ οπότε } 1.44\text{m}/11=0.13\text{m}.$$

Η απόσταση μεταξύ του τέλους της βαθμιδωτής καθόδου και του νότιου προσώπου της 11ης βαθμίδας μάς επιτρέπει να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια τον μέσο όρο του πλάτους των βαθμίδων σε 0.453m, οπότε έχουμε και καλύτερη προσέγγιση και επιβεβαίωση του συνολικού αριθμού των βαθμίδων:

$$38 \times 0.453\text{m} = 17.21\text{m}$$

$$\text{Η υψομετρική διαφορά μεταξύ κορυφής και βάσης της βαθμιδωτής καθόδου είναι: } 0.71\text{m}-(-4.34\text{m})=5.05\text{m}$$

Το ύψος³⁷⁴ της κάθε βαθμίδας υπολογίζεται με βάση τα παραπάνω ως εξής:

$$h=5.05\text{m}/39=0.13\text{m}.$$

Η κλίση της καθόδου υπολογίζεται ως εξής:

$$5.05\text{m}/17.20\text{m}=29\% \text{ και } \text{ATAN}(0.29) \approx 16^\circ$$

Παρατηρούμε, επομένως, ότι στο νότιο τμήμα της βαθμιδωτής καθόδου, εκεί όπου η πομπική οδός εφάπτεται στον τοίχο του Περιβόλου, οι βαθμίδες έχουν μικρότερο ύψος και μεγαλύτερο πλάτος, προσαρμοζόμενες στη μικρότερη κλίση του φυσικού εδάφους και προσδίδοντας ταυτόχρονα επίσημο χαρακτήρα στο νότιο σκέλος της πομπικής οδού.

Στο τέλος της βαθμιδωτής καθόδου η πομπική οδός στρέφει ξανά προς τα ανατολικά και το επίπεδο πλακοστρωμένο σκέλος της ακολουθεί το νότιο τοίχο του Περιβόλου, διαχωριζόμενο από αυτόν με τον αγωγό απορροής (πίν. 115β, 115γ, 115δ, 118, 131, 132, 146β, 147α, 148δ, 150, 151). Το πλάτος της οδού είναι 2.00m και το σωζόμενο μήκος της 12.40m περίπου. Αν και η συνέχειά της προς τα ανατολικά έχει καταστραφεί, το αρχικό μήκος της θεωρείται πιθανό να ήταν 24.00m, ίσο δηλαδή με το μήκος του βόρειου τοίχου του Περιβόλου. Οι μεγάλες καθιζήσεις στη νοτιοανατολική γωνία του ανεσκαμμένου χώρου δεν επιτρέπουν τον ακριβή υπολογισμό των κλίσεων του επιπέδου πλακοστρωμένου σκέλους του νότιου τμήματος της πομπικής οδού, το οποίο, όπως προκύπτει από τις μετρήσεις στο σωζόμενο τμήμα του πλακόστρωτου, ήταν σαφώς ανηφορικό, με κλίση 10%, κατά προσέγγιση. Άλλωστε η ανοδική κλίση από τα δυτικά προς τα ανατολικά του πλακοστρωμένου σκέλους του νότιου τμήματος της πομπικής οδού επιβεβαιώνεται:

α. Από την ύπαρξη στομίου απορροής των επιφανειακών υδάτων στη νοτιοδυτική γωνία του νότιου τμήματος της πομπικής οδού.

β. Από τη διάταξη και τις κλίσεις των εκατέρωθεν ανοικτών αγωγών απορροής.

γ. Από τη διατήρηση ερειπίων του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U κάτω από την πομπική οδό³⁷⁵.

6.0.4. Οι ζώνες πυρών, αποθέσεων και τελετουργικών δειπνών μεταξύ του ισχυρού τοίχου του Περιβόλου και του κρηπιδώματος

Ο χώρος πυρών, αποθέσεων και τελετουργικών δειπνών σχηματίζει ζώνες, οι οποίες περιβάλλουν το κρηπίδωμα από τα βόρεια, τα δυτικά και τα νότια και έχουν πλάτος κυμαινόμενο από 5.60m στα βόρεια και τα νότια, έως και 7.20m στα δυτικά (πίν. 110α, 110β, 110δ, 111, 118, 119, 124, 125, 128, 129, 131, 134). Ο μεγάλος βράχος στα δυτικά

³⁷⁴ Αντίστοιχο με το μέσον όρο ύψους των σωζομένων βαθμίδων.

³⁷⁵ Από τη μελέτη των σχετικών υψομέτρων, προκύπτει ότι, εάν η νεοανακτορική οδός ήταν επίπεδη, τότε το ανώτερο, διατηρούμενο σήμερα, τμήμα των παλαιοανακτορικών τοίχων, θα είχε καταστραφεί.

του κρηπιδώματος, στον ανασκαφικό διάδρομο H48/49, και ένας δεύτερος, κοντά στη βορειοδυτική γωνία του κρηπιδώματος, διέκοπταν τη συνέχεια του χώρου πυρών, αποθέσεων και τελετουργικών δειπνών (πίν. 111β,γ). Διαφορετική είναι και η σύσταση του εδάφους, το οποίο στα βόρεια είναι σχιστολιθικό, ενώ στα νότια προσχλωσιγενές. Μικρές κοιλότητες και εξάρματα στη βόρεια ζώνη ήταν πιθανώς, φυσικές ή είχαν δημιουργηθεί κατά τις αλληπάλληλες μικροδιευθετήσεις του εδάφους³⁷⁶ (πίν. 110α, 111α, 134). Κατά τη διεξαγωγή της λατρείας ο επιμήκης βόρειος χώρος παρουσιάζει τη μεγαλύτερη χρήση, όπως προκύπτει από το μεγάλο πλήθος των αναθημάτων και των υπολειμμάτων των λειτουργικών οσείων και των τελετουργικών δειπνών, τα οποία βρέθηκαν κατά την ανασκαφή³⁷⁷. Η έντονη χρήση του σχετίζεται με τις ευνοϊκότερες συνθήκες αφής πυρών λόγω της προστασίας από τους βόρειους ανέμους, καθώς και με την άμεση γειννίασή του με τον χώρο εισόδου του Περιβόλου. Η συνολική επιφάνεια των ζωνών πυρών, αποθέσεων και τελετουργικών δειπνών υπολογίζεται σε 360m². Η βόρεια ζώνη είχε έκταση 120m², το ίδιο και η δυτική. Το ανατολικό όριο της νότιας ζώνης δεν έχει προσδιοριστεί, σύμφωνα όμως με τον γενικότερο σχεδιασμό του Περιβόλου τούτο τοποθετείται σε αντιστοιχία με την ανατολική απόληξη της βόρειας ζώνης.

6.0.5. Το ανατολικό πλακόστρωτο και η διαμόρφωση του χώρου κοντά στην πηγή

Το ανατολικό τμήμα του Περιβόλου στα νοτιοδυτικά της πηγής, έχει καταστραφεί. Σώζονται μόνο μερικές πλάκες³⁷⁸, η διασπορά των οποίων υποδηλώνει ότι ανήκαν σε εκτεταμένο πλακόστρωτο (πίν. 1108, 119, 126). Το έδαφος στον χώρο νοτιοδυτικά της πηγής είναι ιδιαίτερα επίπεδο και ομαλό, και εκεί πιθανώς να ήταν διαμορφωμένο ένα πλακοστρωμένο πλατώμα, το οποίο εξασφάλιζε την επικοινωνία πηγής με τον χώρο του κρηπιδώματος. Στην ίδια περιοχή θεωρούμε ότι κατέληγε η πομπική οδός. Η κατασκευή μεταγενεστέρων κτισμάτων αλλοίωσε σε τέτοιο βαθμό την εικόνα του πλατώματος, ώστε η αποκατάσταση της διαμόρφωσής του να είναι αδύνατη. Ο χώρος αυτός, ο οποίος ήταν ιδανικός για τη συγκέντρωση των προσκυνητών και τη συμμετοχή τους στην τέλεση της λατρείας, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα επιπλέον συστατικό στοιχείο της υπαίθριας διαμόρφωσης κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Η ύπαρξη του πλακοστρωμένου πλατώματος, το οποίο βρισκόταν σε άμεση σχέση αλλά ταυτόχρονα διαχωριζόταν σαφώς από το κρηπίδωμα, υποδηλώνει μία ιεράρχηση του υπαίθριου χώρου, είτε για την παρακολούθηση των δρώμενων, είτε για τη σταδιακή τελετουργική άνοδο της ιερής πομπής προς το κρηπίδωμα (πίν. 118, 119, 126).

6.0.6. Αγωγοί απορροής

Ένα ιδιαίτερα προσεγμένο δίκτυο αγωγών (πίν. 113β, 115δ, 116α, 118, 150, 151), κατασκευασμένων εκατέρωθεν της πομπικής οδού, εξασφάλιζε την απορροή των νερών της βροχής ενώ αποτελούσε συγχρόνως ένα αξιοπρόσεκτο αρχιτεκτονικό στοιχείο, το οποίο συνέβαλε στον μνημειακό χαρακτήρα του Περιβόλου. Σε ορισμένες θέσεις, οι ανοικτοί αγωγοί συνδυάζονταν με στόμια απορροής και λειτουργούσαν ως συλλεκτήριοι των νερών της βροχής, από τα πλακόστρωτα. Σε άλλες πάλι θέσεις, καλυμμένοι αγωγοί,

³⁷⁶ Λεμπέση 2002β, 109-112, όπου γίνεται αναλυτική αναφορά στη μορφολογία και τα χαρακτηριστικά σύστασης του εδάφους.

³⁷⁷ Muhly-Metaxa (forthcoming).

³⁷⁸ Λεμπέση 1992, 212-214· 2003, 95.

οι οποίοι διέσχιζαν εγκάρσια την πομπική οδό, συνέδεαν τους ανοικτούς αγωγούς μεταξύ τους, ώστε να λειτουργούν ως ενιαίο δίκτυο. Είναι πολύ πιθανό ότι κάποια νερά πηγής³⁷⁹, μαζί με αυτά τα οποία ανέβλυζαν σε διάφορες θέσεις του χώρου, οδηγούνταν σκόπιμα στους αγωγούς. Η πολυπλοκότητα του δικτύου των αγωγών απορροής προδίδει μια ιδιαίτερα ανεπτυγμένη τεχνογνωσία σε υδραυλικά έργα.

Στο βορειότερο τμήμα της πομπικής οδού, οι δύο ανοικτοί αγωγοί απορροής εκατέρωθεν αυτής περιβάλλουν τη συμβολή της βαθμιδωτής καθόδου με το επίπεδο πλακοστρωμένο σκέλος (πίν. 113β, 118-120, 141α, 141δ, 141ε, 142δ, 142ε). Λόγω των βραχοπτώσεων και της γενικότερης καταστροφής της πομπικής οδού στα ανασκαφικά ορθογώνια Γ45, Γ46, Δ45 και Δ46, δεν είναι βέβαιο αν οι αγωγοί συνεχίζονταν προς τα ανατολικά ή έστρεφαν προς τα νότια. Δεν έχουν βρεθεί στοιχεία, τα οποία να υποδηλώνουν την ύπαρξη καλυμμένου αγωγού, ο οποίος, διασχίζοντας εγκάρσια την πομπική οδό, θα εξασφάλιζε τη μεταξύ τους επικοινωνία. Πάντως, η ύπαρξη συνδετήριου αγωγού, αντιστοιχού με αυτόν, ο οποίος βρέθηκε στο ανασκαφικό ορθογώνιο Θ52 (πίν. 132), θεωρείται ιδιαίτερα πιθανή. Το πλάτος των αγωγών είναι κατά μέσον όρο 0.60m. Ο πυθμένας των αγωγών είναι διαμορφωμένος στο φυσικό σχιστολιθικό έδαφος και βρίσκεται 0.50m χαμηλότερα από το αντίστοιχο επίπεδο της πομπικής οδού. Οι εξωτερικοί τοίχοι των αγωγών απορροής έχουν πάχος 0.70m και είναι κατασκευασμένοι από ακανόνιστες πέτρες, μέτριου μεγέθους. Σώζονται σε ύψος μικρότερο των 0.50m. Ο τοίχος (B464) του ανοικτού αγωγού απορροής στο ανασκαφικό ορθογώνιο B46 παρουσιάζει αρκετή φθορά. Ο αντίστοιχος τοίχος στα ανασκαφικά ορθογώνια A45 και στον διάδρομο AB46 δεν έχει αποκαλυφθεί πλήρως και τα ίχνη του παρακολουθούνται στην επιφάνεια του μη ανεσκαμμένου εδάφους. Τα τμήματα των αγωγών με διεύθυνση Β-Ν παρουσιάζουν κατά προσέγγιση κλίση 16% ή 9°. Η διατομή του ανατολικότερα ευρισκόμενου κυμαίνεται μεταξύ $0.20\text{m} \times 0.50\text{m} = 0.10\text{m}^2$ (β.π.³⁸⁰=1.2m, R³⁸¹=0.08m), στο βορειότερο σημείο του, έως $0.30\text{m} \times 0.50\text{m} = 0.15\text{m}^2$ (β.π.=1.30m, R=0.12m), στο σημείο ένωσής του με το τμήμα, το οποίο έχει διεύθυνση Α-Δ. Αναλόγου μεγέθους πιστεύεται ότι ήταν η διατομή του αντιστοιχού δυτικού ανοικτού αγωγού απορροής, ο οποίος, όμως, εν μέρει δεν έχει αποκαλυφθεί και εν μέρει δεν έχει σωθεί. Οι αγωγοί με διεύθυνση Α-Δ έχουν μεγαλύτερη διατομή και σαφώς μικρότερη, σχεδόν ελάχιστη, κλίση³⁸². Ο βορειότερα ευρισκόμενος έχει διατομή $0.60\text{m} \times 0.50\text{m} = 0.30\text{m}^2$ (β.π.=1.60m, R=0.19m), ενώ ο νοτιότερος, με διατομή $0.30\text{m} \times 0.50\text{m} = 0.15\text{m}^2$ (β.π.=1.30m, R=0.12m), είναι μικρότερος. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι στην περιοχή αυτή ο τοίχος αντιστήριξης της πομπικής οδού

³⁷⁹ Εκτός της πηγής στα ανατολικά του Περιβόλου, στα τοπογραφικά σχέδια επισημαίνεται, στα βόρεια της ανασκαφής, και μία δεύτερη, μέρος των νερών της οποίας πιθανώς να κατέληγε στους αγωγούς απορροής του βορειότερου σκέλους της πομπικής οδού (πίν. 4.).

³⁸⁰ Βρεχόμενη περίμετρος.

³⁸¹ Υδραυλική ακτίνα, η οποία, σε συνδυασμό με την κλίση, αποτελεί μέγεθος καθοριστικό για την παροχρητική ικανότητα του αγωγού.

³⁸² Η μεγαλύτερη διατομή των αγωγών με μικρή κλίση, σε σχέση με τους αγωγούς με κατεύθυνση Β-Ν, οι οποίοι έχουν μεγάλη κλίση, είναι απόλυτα δικαιολογημένη, προκειμένου να εξασφαλισθεί κάποια αντιστοιχία στην παροχρητική τους ικανότητα.

υπερψωνόταν από το επίπεδο του πλακόστρωτου κατά 0.30m τουλάχιστον³⁸³. Ως εκ τούτου η αποστράγγιση των ομβρίων από το πλακόστρωτο προς τους αγωγούς απορροής γινόταν πιθανώς δια μέσου ειδικά διαμορφωμένων στομιών απορροής³⁸⁴.

Νοτιότερα, στο μεσαίο τμήμα της πομπικής οδού, αγωγός απορροής έχει αποκαλυφθεί μόνο στη δυτική πλευρά του αντίστοιχου σκέλους της βαθμιδωτής καθόδου (πίν. 1108, 119, 127, 128, 143γ, 144ζ). Ο αγωγός έχει μεγάλη κλίση, 57% ή 30°, και μοιάζει να ξεκινά από τον ανασκαφικό διάδρομο Δ48/49, όπου έχει πλάτος³⁸⁵ μικρότερο των 0.20m. Ο αγωγός διευρύνεται προς τα νότια, φτάνοντας τα 0.60m, και, γωνιάζοντας, συνεχίζει προς τα ανατολικά, διευρυνόμενος ακόμη περισσότερο. Ωστόσο, το τμήμα αυτό του αγωγού είναι πιθανότερο ότι ξεκινούσε ακόμη βορειότερα, ακολουθούσε τη δυτική παρεία της βαθμιδωτής καθόδου και αποτελούσε τη φυσική συνέχεια του εξωτερικού αγωγού απορροής του βόρειου τμήματος της πομπικής οδού. Ο αγωγός διαχωρίζεται από την πομπική οδό με τον τοίχο αντιστήριξης, ο οποίος και στο τμήμα αυτό ήταν υψηλότερος τουλάχιστον κατά 0.45m από το αντίστοιχο επίπεδο πλακόστρωτο αλλά και τις πλάκες της βαθμιδωτής καθόδου. Η διατομή του αγωγού με διεύθυνση Β-Ν αυξάνεται, ενώ η κλίση του μειώνεται από το υψηλότερο προς το χαμηλότερο σημείο. Η διατομή του σωζόμενου τμήματος του αγωγού ξεκινά από 0.20mX0.20m=0.04m² (β.π.=0.60m, R=0.07m), διευρύνεται στα 0.30mX0.50m=0.15m² (β.π.=1.30m, R=0.12m), στο μέσον περίπου, για να καταλήξει στα 0.50mX0.50m=0.25m² (β.π.=1.35m, R=0.17m). Από το βορειότερο σωζόμενο άκρο του μέχρι το μέσον του μήκους του, ο αγωγός έχει, κατά προσέγγιση, κλίση 40% ή 22°. Στο υπόλοιπο σωζόμενο τμήμα του η κλίση μειώνεται στο 18% ή 10°. Στο νοτιότερο σωζόμενο άκρο του ο ανοικτός αγωγός απορροής στρέφει κατά 90° κατευθυνόμενος προς τα ανατολικά, η κλίση του καθίσταται σχεδόν μηδενική και η διατομή του αυξάνεται από 0.60mX0.50m=0.30m² (β.π.=1.60m, R=0.19m) έως 0.70mX0.50m=0.35m² (β.π.=1.70m, R=0.21m). Ο πυθμένας του αγωγού είναι εν μέρει διαμορφωμένος στο φυσικό σχιστολιθικό πέτρωμα και εν μέρει σε προσχωσιγενές έδαφος. Στην εσωτερική γωνία του σωζόμενου αυτού τμήματος της πομπικής οδού, όπου και τα ερείπια του κτιρίου W, δεν βρέθηκε αγωγός και θεωρείται πιθανό ότι δεν υπήρχε³⁸⁶ (πίν. 118, 127, 128).

Κατά μήκος του νότιου τμήματος της πομπικής οδού, οι ανοικτοί αγωγοί απορροής είναι ιδιαίτερα ευρύχωροι και έχουν επιμελημένη κατασκευή (πίν. 115δ, 116α, 117-119, 130-132, 145β, 146α, 147β, 147γ, 148γ). Ο εξωτερικός διαμορφώνεται ανάμεσα στον εξωτερικό τοίχο αντιστήριξης της πομπικής οδού και σε ένα ιδιαίτερα ισχυρό τοίχο (Z502-Z513-ZH521), πάχους πλέον του 1.00m, κατασκευασμένο από πλακοειδείς ογκόλιθους, κάθετα τοποθετημένους, με ορατή τη μεγάλη τους επιφάνεια, η οποία σε

³⁸³ 0.30m είναι η μεγαλύτερη υψομετρική διαφορά μεταξύ πλάκας της πομπικής οδού με το σωζόμενο αντίστοιχο σημείο του τοίχου αντιστήριξης. Θεωρούμε ότι η διαφορά στην αρχική κατασκευή ήταν μεγαλύτερη.

³⁸⁴ Ενδείξεις για την ύπαρξη στομιού απορροής βρέθηκαν στο ανασκαφικό ορθογώνιο H52, στη νοτιοδυτική γωνία της πομπικής οδού.

³⁸⁵ Η στένωση του αγωγού απορροής, στη θέση αυτή σχετίζεται μάλλον με κάποια βαθμιδωτή διαμόρφωση του πυθμένα, υπαγορευόμενη από τη μεγάλη κλίση του φυσικού εδάφους.

³⁸⁶ Η έλλειψη ενδείξεων για την ύπαρξη αγωγού στα ανατολικά του σκέλους αυτού της βαθμιδωτής καθόδου ενισχύει την υπόθεση ύπαρξης συνδεδετηρίου κλειστού αγωγού, κάτω από την πομπική οδό, στον ανασκαφικό διάδρομο ΒΓ46.

ορισμένες περιπτώσεις προσεγγίζει τα $0.90\text{m} \times 0.90\text{m} \approx 0.80\text{m}^2$ (πίν. 146α). Ο εξωτερικός αγωγός³⁸⁷ έχει αρκετά μεγάλο βάθος, καθώς η διατομή του ξεκινά από $0.40\text{m} \times 0.50\text{m} = 0.20\text{m}^2$ (β.π.=1.40m, R=0.14m) στο βορειότερο άκρο του και διπλασιάζεται διευρυνόμενη σε $0.50\text{m} \times 0.80\text{m} = 0.40\text{m}^2$ (β.π.=2.10m, R=0.19m). Η ισχυρή κατασκευή, αντίστοιχη με την ισχυρή κατασκευή της νοτιοδυτικής γωνίας του κρηπιδώματος, δικαιολογείται λόγω του προσχωσιγενούς εδάφους, αλλά και λόγω της ανάγκης συγκράτησης των επιχώσεων στα δυτικά. Η κλίση του εξωτερικού αγωγού είναι κατά μέσον όρο 29% ή 16°. Στο νότιο άκρο του ο αγωγός απορροής στρέφει κατά 90° και συνεχίζεται προς τα ανατολικά, μέχρι τον ανασκαφικό διάδρομο Η52, πέρα από τον οποίο δεν έχει σωθεί. Στο τμήμα αυτό ο αγωγός είναι σχεδόν οριζόντιος, αλλά αρκετά βαθύς, με διατομή $0.50\text{m} \times 1.00\text{m} = 0.5\text{m}^2$ (β.π.=2.50m, R=0.20m), η οποία από το μέσον περίπου του σωζόμενου τμήματος μειώνεται σε $0.40\text{m} \times 1.00\text{m} = 0.45\text{m}^2$ (β.π.=2.40m, R=0.19m). Ο νότιος εξωτερικός τοίχος του αγωγού διακόπεται στον χώρο του ανασκαφικού ορθογώνιου Η52, όπου εντοπίσθηκε το κεντρικό του στόμιο απορροής. Η διαμόρφωση σε αντίστοιχη θέση στομίου απορροής στον εσωτερικό πλευρικό τοίχο (Η524) αντιστήριξης της πομπικής οδού χρησίμευε, μάλλον, για την αποστράγγιση υδάτων από το πλακόστρωτο (πίν. 132).

Ο εσωτερικός αγωγός διαμορφώνεται ανάμεσα στον τοίχο του Περιβόλου και στον τοίχο αντιστήριξης της πομπικής οδού. Το βάθος του εσωτερικού αγωγού³⁸⁸ είναι, κατά μέσον όρο, 0.50m, ενώ του εξωτερικού 0.80m. Ο εσωτερικός τοίχος αντιστήριξης της πομπικής οδού διακόπεται στον χώρο του ανασκαφικού ορθογώνιου Θ51 (πίν. 131, 132), όπου κλειστός αγωγός, διατομής $0.25\text{m} \times 0.25\text{m} = 0.06\text{m}^2$ (β.π.=1.00m, R=0.06m), κάτω από το πλακόστρωτο της οδού και εγκάρσια τοποθετημένος ως προς τον άξονά της, συνδέει τον εσωτερικό με τον εξωτερικό αγωγό, εξασφαλίζοντας την απορροή προς την κεντρική έξοδο του συστήματος, το οποίο τοποθετείται στο ανασκαφικό ορθογώνιο Η52. Ο εσωτερικός αγωγός, στο τμήμα του με διεύθυνση Β-Ν έχει στο βορειότερο άκρο του διατομή $0.20\text{m} \times 0.50\text{m} = 0.10\text{m}^2$ (β.π.=1.20m, R=0.08m), η οποία σύντομα διευρύνεται στα $0.40\text{m} \times 0.50\text{m} = 0.20\text{m}^2$ (β.π.=1.40m, R=0.14m) και καταλήγει στα $0.50\text{m} \times 0.50\text{m} = 0.25\text{m}^2$ (β.π.=1.50m, R=0.17m) στο νοτιότερο άκρο του, όπου στρέφει κατά 90° και συνεχίζεται προς τα ανατολικά. Η κλίση του είναι κατά προσέγγιση 23% ή 13°. Η προς τα ανατολικά συνέχεια του εσωτερικού αγωγού είναι σχεδόν οριζόντια, με διατομή $0.60\text{m} \times 0.50\text{m} = 0.30\text{m}^2$ (β.π.=1.60m, R=0.19m) για τα πρώτα 3.00m, μέχρι το ανασκαφικό ορθογώνιο Θ51, και στη συνέχεια η κλίση του γίνεται ελαφρότατα ανωφερική, περίπου 3% ή 2°, η δε διατομή του μειούται προοδευτικά και καταλήγει στα $0.3\text{m} \times 0.50\text{m} = 0.15\text{m}^2$ (β.π.=1.30m, R=0.12m), στο μέσον του ανασκαφικού ορθογώνιου Ι51. Η πέραν του σημείου αυτού συνέχεια του αγωγού δεν έχει σωθεί (πίν. 131, 132). Χαρακτηριστική είναι η πρόβλεψη για την παροχέτευση υδάτων προς τον εξωτερικό αγωγό, μέσω του κλειστού αγωγού, ο οποίος κατασκευάσθηκε ακριβώς στο σημείο όπου παρατηρείται η αλλαγή της κλίσης. Στο σημείο αυτό διαμορφώνεται στόμιο απορροής, με διατομή $0.30\text{m} \times 0.30\text{m} = 0.09\text{m}^2$, για την αποστράγγιση των ομβρίων από τον χώρο μεταξύ του τοίχου του Περιβόλου και του κρηπιδώματος, (πίν. 131, 132). Είναι

³⁸⁷ Σχηματίζεται μεταξύ των τοίχων (Ζ502), (Ζ513) και (ΖΗ521), στα δυτικά, με τους (Ζ501), (Ζ512), και (Η523) στα ανατολικά.

³⁸⁸ Λόγω του προσχωσιγενούς εδάφους το βάθος του πυθμένα δεν προσδιορίζεται με ακρίβεια.

χαρακτηριστικό ότι το στόμιο αυτό βρίσκεται ακριβώς απέναντι από την αρχή του εγκάρσιου, ως προς την πομπική οδό, κλειστού αγωγού, ο οποίος διερχόταν κάτω από το πλακόστρωτό της.

6.1. Μετασκευές-προσθήκες

Κατά τη διάρκεια της λειτουργίας του, ο Περιβόλος υπέστη τις παρακάτω μικρής κλίμακας αλλοιώσεις και μετασκευές:

α. Η βορειοδυτική γωνία του περιμετρικού ισχυρού τοίχου διαλύθηκε από πτώση βράχου (πίν. 133). Η ανασκαφή έδωσε πολύ καλή εικόνα τόσο του γκρεμισμένου τοίχου, όσο και του βράχου, ο οποίος προκάλεσε την καταστροφή.

β. Ο χώρος μεταξύ της βορειοδυτικής γωνίας του περιμετρικού τοίχου του Περιβόλου και του μεγάλου βράχου κοντά στη βορειοδυτική γωνία του κρηπιδώματος απομονώθηκε με το χαμηλό αντερειαματικό τοίχο (H471-481) (πίν. 116β, 133, 140ε).

γ. Ο ανατολικός τοίχος (Λ462) του Περιβόλου κοντά στην πηγή ενισχύθηκε με άλλον αντερειαματικό³⁸⁹, τον (Λ461) (πίν. 118, 119, 122, 126, 139β), ο οποίος κατασκευάστηκε 2.20m ανατολικότερα. Η φθορά του τοίχου (Λ462) θεωρείται σύγχρονη με την προαναφερθείσα καταστροφή της βορειοδυτικής γωνίας του Περιβόλου. Η κατασκευή του αντερειαματικού τοίχου (Λ461) είχε πιθανότατα ως σκοπό τον διαχωρισμό της πηγής από τον Περιβόλο.

δ. Στη βορειοανατολική γωνία του Περιβόλου κατασκευάστηκε εξέδρα (K461) σε σχήμα ενός τετάρτου του κύκλου (πίν. 116γ, 116δ, 118, 119, 125, 134, 139α.).

6.1.1. Ο μικρός αντερειαματικός τοίχος στο ανασκαφικό ορθογώνιο H47-48

Η περιοχή της βορειοδυτικής γωνίας του Περιβόλου είναι πιθανό να μη χρησιμοποιήθηκε ποτέ για την τέλεση λατρείας³⁹⁰, καθώς ήταν απομονωμένη από τον υπόλοιπο χώρο με τον μεγάλο βράχο στο ανασκαφικό ορθογώνιο H47. Εξάλλου, μετά την καταστροφή από βραχόπτωση, η περιοχή αυτή απομονώθηκε με την κατασκευή του μικρού αντερειαματικού τοίχου (H471-481) (πίν. 116β, 133, 140ε), πάχους 0.50m, από τον οποίο σώθηκε μόνο μία σειρά λίθων του θεμελίου. Το μήκος του τοίχου δεν υπερβαίνει τα 3.00m και η προς τα ανατολικά σωζόμενη απόληξή του απέχει από τον μεγάλο βράχο μόλις 0.70m.

6.1.2. Ο ανατολικός αντερειαματικός τοίχος³⁹¹ (Λ461)

Στο ανατολικό όριο του Περιβόλου και σχεδόν σε επαφή με τον βράχο, ο οποίος βρίσκεται στα δυτικά της πηγής, κατασκευάστηκε ο αντερειαματικός τοίχος (Λ461) με μεγάλες ακανόνιστες πέτρες και ενσωματωμένους τους υπάρχοντες βράχους. Ο τοίχος έχει πάχος 1.20m και σώζεται σε ύψος 0.60m. Σε ένα μόνο σημείο, στο κέντρο περίπου του ανασκαφικού ορθογωνίου Λ45, εκεί όπου ενσωματώνεται μεγάλος φυσικός βράχος, το ύψος του τοίχου φτάνει τα 1.10m. Το μήκος του προσεγγίζει τα 8.20m που είναι αντίστοιχο του μήκους του βόρειου σκέλους (Λ462) του ανατολικού τοίχου του Περιβόλου. Ο άξονας του τοίχου (Λ461) είναι παράλληλος και μετατοπισμένος κατά

³⁸⁹ Λεμπέση 2003, 295-97.

³⁹⁰ Λεμπέση 2002β, 114.

³⁹¹ Λεμπέση 1992, 212· 2003, 95-96.

2.20m ανατολικότερα σε σχέση με τον άξονα του παλαιότερου τοίχου (Λ462) (πίν. 119, 122, 126, 139β). Η θεμελίωση του τοίχου (Λ461) χαμηλότερα από την ανώτερη επιφάνεια του τοίχου (Λ462), υποδηλώνει τη σύγχρονη με τον Περιβόλο κλιμακωτή κατασκευή προσαρμογής στις φυσικές κλίσεις του εδάφους, αν και δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η περίπτωση ότι πρόκειται για μεταγενέστερο τοίχο, κατά τη θεμελίωση του οποίου έγινε εκσκαφή σε βαθύτερα στρώματα.

6.1.3. Η εξέδρα στη βορειοανατολική εσωτερική γωνία του Περιβόλου

Στη βορειοανατολική γωνία του Περιβόλου κατασκευάστηκε κυκλική εξέδρα³⁹², η οποία ορίζεται από τον τοίχο (Κ461). Η τάφος θεμελίωσης του περιμετρικού τοίχου (Κ461) της εξέδρας καθαρίστηκε από τα υπολείμματα παλαιότερων πυρών. Η χάραξη του τοίχου προσδιορίζεται ως τμήμα κύκλου με ακτίνα 3.40m. Το πάχος του δεν υπερβαίνει τα 0.70m και το σωζόμενο ύψος του κυμαίνεται μεταξύ 0.60m και 0.80m, μέγεθος που αντιστοιχεί σε τρεις έως τέσσερις δόμους, από ακανόνιστους λίθους μικρού μεγέθους (πίν. 116γ, 116δ, 118, 119, 125, 134, 139α). Ο χώρος πίσω από τον κυκλικό τοίχο (Κ461) και μέχρι τη γωνία του τοίχου του Περιβόλου περιέχει επιχώσεις παλαιότερων πυρών το δε γέμισμά του έχει συμπληρωθεί με χώμα, χαλίκια και μικρές πέτρες. Η χρήση της εξέδρας κάλυπτε ανάγκες σχετικές με την τέλεση της λατρείας³⁹³.

6.2. Ανασύνθεση της μορφής του νεοανακτορικού συγκροτήματος του Περιβόλου

Η σημαντικότερη αρχιτεκτονική φάση του ιερού της Σύμης, το νεοανακτορικό συγκρότημα του Περιβόλου³⁹⁴ παρουσιάζει μία ουσιαστική διαφορά από τα παλαιοανακτορικά κτιριακά συγκροτήματα, καθώς αποτελεί αυτοτελή υπαίθρια διαμόρφωση, μοναδικό δείγμα θρησκευτικής αρχιτεκτονικής της περιόδου. Το μνημειώδες της κατασκευής του γίνεται αμέσως αντιληπτό, ενώ παράλληλα δικαιολογεί τη σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης των επιμέρους αρχιτεκτονικών στοιχείων. Παρά την έκταση όμως των τμημάτων, τα οποία σώθηκαν, η συμπλήρωσή τους, προκειμένου να καταστεί δυνατή η ανασύνθεση της μορφής των υπαίθριων διαμορφώσεων (πίν. 150, 151), παρουσιάζει αρκετές δυσκολίες.

Η πομπική οδός αποτελεί αποτέλεσμα προσεκτικού σχεδιασμού και προσπάθεια προσαρμογής της πορείας καθόδου στη μορφολογία του χώρου. Πρόκειται για κατασκευή ιδιαίτερα επιμελημένη, η οποία υπακούει σε σαφείς κανόνες σχεδιασμού. Τα τμήματα, τα οποία σώθηκαν, μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μία αρκετά σαφή την εικόνα της, χωρίς όμως να γνωρίζουμε το σημείο αφετηρίας της και τη διαμόρφωση στον χώρο εισόδου της προς τον Περιβόλο διότι:

α. Η προς τα βόρεια συνέχεια της, η οποία εκτείνεται πέραν των ορίων της ανασκαφής και έξω από τη σημερινή περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου, δεν έχει διερευνηθεί.

β. Το νοτιοανατολικό της άκρο έχει καταστραφεί και κανένα στοιχείο της εισόδου και της διαμόρφωσης σε σχέση με τον χώρο του κρηπιδώματος, δεν έχει σωθεί.

³⁹² Λεμπέση 1988, 259· 1991, 318-320· 1992, 212· 2002β, 114.

³⁹³ Lebessi 2002, *passim*, όπου αναλυτικά περιγράφεται η χρήση της εξέδρας.

³⁹⁴ Lebessi and Muhly 1990, για την πρώτη δημοσίευση του Ιερού Περιβόλου.

Με βάση την παρατήρηση ότι η χάραξη της πομπικής οδού είναι αποτέλεσμα προσεκτικού σχεδιασμού (πίν. 149) και ότι τα δύο σωζόμενα σκέλη της βαθμιδωτής ανόδου, στο μεσαίο και στο νότιο τμήμα της οδού, έχουν ακριβώς το ίδιο μήκος, ίσο με 17.20m, μπορούμε να υποθέσουμε ότι και το τρίτο σκέλος βαθμιδωτής ανόδου, του οποίου αποκαλύφθηκε η αρχή στο βόρειο τμήμα της πομπικής οδού, είχε μήκος 17.20m. Η προς τα βόρεια απόληξή του, η οποία δεν έχει διερευνηθεί ανασκαφικά, τοποθετείται επομένως στον χώρο του θεωρητικού ανασκαφικού ορθογωνίου A43. Καθώς οι επιχώσεις στην περιοχή έχουν ελάχιστο πάχος, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η σημερινή φυσική διαμόρφωση του εδάφους προσεγγίζει εκείνη της αρχαιότητας. Στο τοπογραφικό σχεδιάγραμμα της περιοχής του Μ. Πολυδάκη (πίν. 11), σημειώνεται υψομετρική διαφορά της τάξεως των 5.00m μεταξύ της αρχής της βαθμιδωτής ανόδου και του θεωρητικού σημείου απόληξής της, προσδιορίζοντας κλίση ανόδου ανάλογη με αυτή των άλλων τμημάτων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το θεωρητικό σημείο απόληξης της βαθμιδωτής ανόδου, το οποίο συμπίπτει με την αρχή ερειπίων τοίχου, μη χρονολογημένου, με κάτοψη αμβλείας γωνίας. Της αμβλείας αυτής γωνίας το βόρειο σκέλος, με κατεύθυνση επακριβώς προς τη νότια διάβαση του φαραγγιού, συμπίπτει με το νότιο όριο παλαιού μονοπατιού από το οροπέδιο του Ομαλού προς τις Μάλλες. Δεν αποκλείεται, επομένως, στην κορυφή της αμβλείας γωνίας να ήταν και το σημείο συμβολής της πομπικής οδού με το ορεινό μονοπάτι (πίν. 11). Η επιμελημένη και μνημειώδης κατασκευή της πομπικής οδού αποκλείει τη λειτουργία της ως απλής σύνδεσης του Περιβόλου με το ορεινό μονοπάτι. Καθώς ο προσδιορισμός στην ίδια περιοχή παλαιοανακτορικών βαθμιδωτών προσβάσεων, με αντίστοιχη χάραξη, υποδηλώνει την ύπαρξη χώρου υπαίθριας λατρείας στα βορειοδυτικά της ανασκαφής, με την κατασκευή της πομπικής οδού επιβεβαιώνεται η επαναλειτουργία του υπαίθριου αυτού χώρου κατά τη νεοανακτορική περίοδο, παράλληλα και σε συνδυασμό με εξειδικευμένες, ενδεχομένως, τελετουργίες στον χώρο του Περιβόλου.

Η διαμόρφωση της πομπικής οδού στη νοτιοανατολική γωνία του Περιβόλου δεν μας είναι γνωστή, καθώς δεν σώθηκαν συναφή αρχιτεκτονικά στοιχεία ανατολικότερα του ανασκαφικού διαδρόμου ΙΚ51. Η προσπάθεια ανασύνθεσης της μορφής της πομπικής οδού βασίζεται στα γεωμετρικά χαρακτηριστικά των στοιχείων του Περιβόλου καθώς και στην αξιολόγηση των ερειπίων του κτιριακού συγκροτήματος U, όπως αυτά διασώθηκαν μετά τη συστηματική αποδόμησή του κατά την κατασκευή του Περιβόλου.

Το νότιο πλακοστρωμένο σκέλος της πομπικής οδού παρουσιάζει κλίση ανόδου, από τα δυτικά προς τα ανατολικά, της τάξης του 10% έως 12%. Το σκέλος αυτό έχει μεγαλύτερο μήκος από τα αντίστοιχα πλακοστρωμένα σκέλη στο βορειότερο και στο μεσαίο τμήμα της πομπικής οδού και θεωρούμε ότι ακολουθούσε τον νότιο τοίχο του Περιβόλου σε όλο του το μήκος. Λόγω των καθιζήσεων στη νοτιοδυτική της γωνία, η αρχική κλίση δεν θα μπορούσε να υπερβαίνει τις παραπάνω τιμές, οι οποίες είναι άλλωστε οι μέγιστες για μη βαθμιδωτή πρόσβαση. Η κλίση ανόδου επιβεβαιώνεται και από τα υψόμετρα των τοίχων του δωματίου {xx}³⁹⁵ του U, όπως έχουν διατηρηθεί, χωρίς να απαιτηθεί η καθαιρέσή τους για τη διέλευση της υπερκείμενης πομπικής οδού. Με

³⁹⁵ Δωμ. 1.

μέγιστο υψόμετρο³⁹⁶ -1.94m στον ανατολικό τοίχο του δωματίου {xx} και ελάχιστο κατασκευαστικό πάχος³⁹⁷ της πομπικής οδού 0.34m, το ελάχιστο δυνατό υψόμετρο της οδού στον ανασκαφικό διάδρομο ΛΜ50 προσδιορίζεται ως -1.60m. Στο νοτιοδυτικό άκρο του το σκέλος αυτό της πομπικής οδού είχε υψόμετρο -4.30m, επομένως η υψομετρική διαφορά υπολογίζεται:

$$4.30-1.60=2.70m.$$

Καθώς η απόσταση μεταξύ των δύο σημείων είναι 25.00m, η προαναφερθείσα κλίση της οδού επιβεβαιώνεται:

$$2.70/25.00\approx 11\%.$$

Με βάση τις γεωμετρικές χαράξεις του Περιβόλου η νοτιοανατολική γωνία της πομπικής οδού τοποθετείται 5.00m ανατολικότερα στο ανασκαφικό ορθογώνιο Ν50 και ως εκ τούτου το υψόμετρό της μπορεί να υπολογιστεί ως εξής:

$$-1.60+(5.00\times 0.11)=-1.05m.$$

Στα ανατολικά του κρηπιδώματος, όπου το έδαφος είναι αρκετά ομαλό και όπου τοποθετείται η είσοδος στον Περιβόλο, οι ελάχιστες σωζόμενες πλάκες έχουν υψόμετρο +0.05m κατά μέσον όρο (πίν. 126). Εάν το πλάτος της περιοχής αυτής του πλακοστρωμένου πλατώματος αντιστοιχούσε στη διάσταση του κρηπιδώματος κατά τη διεύθυνση Β-Ν, τότε η νότια πλευρά του πλακοστρωμένου πλατώματος θα απείχε από τη θεωρητική νοτιοανατολική γωνία της πομπικής οδού περίπου 10m, με αποτέλεσμα να παρατηρείται η ίδια, σταθερή, κλίση ανόδου:

$$(0.05+1.05)/10.00\approx 11\%$$

Ο σχεδιασμός της πομπικής οδού ως βαθμιδωτής καθόδου στα δυτικά και στη συνέχεια ως κεκλιμένου επιπέδου ήπιας ανόδου, κατά μήκος της νότιας και της ανατολικής πλευράς του Περιβόλου υπαγορεύθηκε, ενδεχομένως, από συγκεκριμένη τελετουργική πρακτική, εξασφάλιζε όμως ταυτόχρονα την καλύτερη προσαρμογή στη φυσική διαμόρφωση του εδάφους, καθώς και την καλύτερη διευθέτηση της ροής των υδάτων μέσω των πλευρικών αγωγών.

Όσον αφορά στη μορφή των πλευρικών τοίχων αντιστήριξης της πομπικής οδού, από τα σωζόμενα στοιχεία προκύπτει ότι είχαν ύψος, το οποίο υπερέβαινε κατά 0.50m, τουλάχιστον, το επίπεδο των πλακών ή των βαθμίδων. Δεν είναι γνωστό αν η επιφάνειά τους ήταν επικλινή ή βαθμιδωτή, όπως σε παρόμοιες κατασκευές³⁹⁸.

Αναπόσπαστο στοιχείο του σχεδιασμού της πομπικής οδού, οι ανοικτοί αγωγοί απορροής, περιβάλλουν τα πλακόστρωτα και τις βαθμιδωτές ανόδους και εντάσσονται³⁹⁹ πλήρως στον κατασκευαστικό κάρναβο του Περιβόλου (πίν. 149). Η κατασκευή του δικτύου των ανοικτών αγωγών απορροής ερμηνεύεται ως προσπάθεια αποστράγγισης

³⁹⁶ Ως υψόμετρο αναφοράς (refer) της ανασκαφής καθορίστηκε το 1972 σημείο επί χαρακτηριστικού λίθου στην είσοδο του ελληγιστικού οίκου-ναού. Όλα τα υψόμετρα τα αναφερόμενα στο παρόν κείμενο είναι σχετικά με αρχή μετρήσεων στο παραπάνω σημείο.

³⁹⁷ Συνυπολογιζόμενου του πάχους των πλακών και της λιθόστρωσης υποθεμελίωσης.

³⁹⁸ Το καλύτερο παράδειγμα βαθμιδωτής διαμόρφωσης των πλευρικών τοίχων κλιμακοστασίου (εσωτερικού όμως) είναι αυτό από το ανάκτορο της Κνωσού. Graham 1972, 185.

³⁹⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ένταξης των αγωγών στον κατασκευαστικό κάρναβο αποτελεί η νοτιοδυτική γωνία της πομπικής οδού, όπου το άθροισμα το πάχους του περιβόλου, του πλάτους του ανατολικού αγωγού απορροής και του πάχους του αντιστοιχού τοίχου αντιστήριξης της βαθμιδωτής ανόδου, ισούται με το πλάτος της οδού, αλλά και με το άθροισμα του πλάτους του δυτικού αγωγού απορροής και του πάχους των δύο τοίχων, εκατέρωθεν αυτού.

των νερών της βροχής και γενικότερης προστασίας της πομπικής οδού, με ταυτόχρονη αξιοποίηση του νερού ως στοιχείου ανάδειξης του μνημειακού χαρακτήρα του Περιβόλου. Οι εξωτερικοί τοίχοι των αγωγών απορροής προεξείχαν του φυσικού εδάφους (πίν. 130-132), εμποδίζοντας την εισροή επιφανειακών υδάτων και φερτών υλών στο δίκτυο, οι οποίες σύντομα θα το έθεται εκτός λειτουργίας.

Στο ανασκαφικό ορθογώνιο Η52, στη νοτιοδυτική γωνία της πομπικής οδού, το στόμιο απορροής (πίν. 132) εξασφάλιζε την αποστράγγιση των ομβρίων από το πλακόστρωτο και τη βαθμιδωτή κάθοδο προς τον αγωγό και, από εκεί, ένα δεύτερο στόμιο, στην ίδια ευθεία με το προηγούμενο, εξασφάλιζε την εκροή εκτός του Περιβόλου. Ύπαρξη στόμιου απορροής πιθανώς να υπήρχε και στη συμβολή του πλακόστρωτου με τη βαθμιδωτή κάθοδο στο μεσαίο (πίν. 128) και στο βόρειο (πίν. 123) τμήμα της πομπικής οδού αντίστοιχα. Η μικρή κατωφερική κλίση, από τα ανατολικά προς τα δυτικά, των επιπέδων πλακοστρωμένων τμημάτων της οδού, ενισχύει την υπόθεση ύπαρξης των στομιών απορροής στις παραπάνω θέσεις.

Στη νοτιοδυτική γωνία της πομπικής οδού, επισημάνθηκε υπόγεια διασύνδεση του εσωτερικού και του εξωτερικού αγωγού απορροής. Ένα στόμιο εκροής, (πίν. 131, 132) σε αντιστοιχία με τον παραπάνω κλειστό αγωγό, εξασφάλιζε την απορροή των υδάτων από τον χώρο μεταξύ κρηπίδωματος και του τοίχου του Περιβόλου. Η επισημάνση του κλειστού αγωγού διασύνδεσης μάς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι παρόμοιες κατασκευές υπήρχαν και σε άλλες θέσεις.

Το δίκτυο των αγωγών δίνει την εντύπωση σχεδιασμού για εξασφάλιση συνεχούς ροής ύδατος, τυρβώδους στα τμήματα με διεύθυνση Β-Ν και ήρεμης στα άλλα, με διεύθυνση Α-Δ. Η περιοχή γύρω από το ιερό είναι πλούσια σε υπόγεια ύδατα. Εκτός από την πηγή στα ανατολικά του Περιβόλου, ακόμη μία έχει επισημανθεί στα βόρεια της ανασκαφής, ενώ νερό αναβλύζει και σε διάφορα σημεία του αρχαιολογικού χώρου. Η παροχέτευση και η συνεχής ροή των υδάτων των πηγών προς το δίκτυο των αγωγών του ιερού θα συντελούσε στη συμβολική απομόνωση της πομπικής οδού από τον περιβάλλοντα χώρο, με ποικίλες θρησκευολογικές προεκτάσεις.

Το επιβλητικότερο στοιχείο στην όλη διαμόρφωση του χώρου είναι ο ισχυρός περιμετρικός τοίχος του Περιβόλου, ο οποίος διακρίνεται για το μέγεθος και για τη μνημειακή του κατασκευή, η οποία είναι αποτέλεσμα εφαρμογής κανονικών γεωμετρικών χαραξιών, αναλογιών ως προς τα μεγέθη των επιμέρους στοιχείων και υλοποίησης συγκεκριμένου καννάβου (πίν. 149). Η μορφή και τα γεωμετρικά μεγέθη του τοίχου του Περιβόλου διαφοροποιούνται με διαχωριστικό στοιχείο τον μεγάλο βράχο στον ανασκαφικό διάδρομο Η48/49, τόσο λόγω του διαφορετικού εδάφους θεμελίωσης, όσο και λόγω της σχέσης του με την πομπική οδό. Στα βόρεια του μεγάλου βράχου, ο ισχυρός τοίχος του Περιβόλου λειτουργεί ως αντερεισματικός με πρόσωπο μόνο προς τον χώρο λατρείας, ενώ στα νότια διαμορφώνεται ως αμφιπρόσωπος, ορατός τόσο από την πομπική οδό, όσο και από τον χώρο λατρείας, τον οποίον περικλείει (πίν. 119).

Καθώς το μεγαλύτερο μέρος του περιμετρικού τοίχου του Περιβόλου έχει σωθεί, η προσπάθεια ανασύνθεσης της μορφής του (πίν. 150, 151) επικεντρώνεται στην αναζήτηση της διαμόρφωσης της επιφάνειάς του, όπως και του ύψους του, σε σχέση τόσο με το επίπεδο λατρείας, όσο και με την πομπική οδό.

Η βορειοδυτική γωνία του περιμετρικού τοίχου του Περιβόλου έχει σωθεί σε υψόμετρο +2.54m (πίν. 124) και η βορειοανατολική σε υψόμετρο +2.89m (πίν. 125).

Επομένως η επιφάνεια του βόρειου σκέλους του τοίχου του Περιβόλου θα έπρεπε να έχει υψόμετρο μεγαλύτερο των +2.89m. Ο αντερεισματικός τοίχος Λ461 (πίν. 126), μεταξύ Περιβόλου και πηγής, έχει μέγιστο υψόμετρο +4.40, ενώ είναι θεμελιωμένος στα +3.00m περίπου (πίν. 139β). Η στάθμη θεμελίωσης του αντερεισματικού τοίχου πρέπει να βρισκόταν χαμηλότερα από τη διαμορφωμένη επιφάνεια του περιμετρικού τοίχου του Περιβόλου. Ένας βράχος στο ανασκαφικό ορθογώνιο Κ45, ο οποίος λόγω της θέσης του θα ήταν ενταγμένος στον Περιβόλο, έχει υψόμετρο +3.41m (πίν. 121). Ο βράχος δεν θα προεξείχε από τη διαμορφωμένη επιφάνεια του τοίχου του Περιβόλου. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, το υψόμετρο της επιφάνειας του βόρειου τοίχου του Περιβόλου τοποθετείται κατά προσέγγιση στα +3.40m. Λόγω της φυσικής διαμόρφωσης του εδάφους, το οποίο στα βόρεια του Περιβόλου παρουσιάζει ελάχιστη κλίση από τα ανατολικά προς τα δυτικά, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η επιφάνεια του βόρειου τοίχου του Περιβόλου θα ήταν μάλλον επίπεδη (πίν. 150, 151). Το επίπεδο λατρείας στη βάση του βόρειου τοίχου του Περιβόλου τοποθετείται, κατά μέσον όρο, σε υψόμετρο +0.60m (πίν. 134, 136) και επομένως το ορατό ύψος του τοίχου υπολογίζεται σε $3.40 - 0.60 \approx 2.80\text{m}$. Το επίπεδο της ζώνης πυρών, αποθέσεων και τελετουργικών δειπνών, μεταξύ του βόρειου τοίχου του Περιβόλου και του κρηπιδώματος, στην περιοχή επαφής της ζώνης με το κρηπίδωμα έχει μέσο υψόμετρο -0.15m, το οποίο συμπίπτει και με το υψόμετρο της προεξέχουσας οδόντωσης του θεμέλιου στη βόρεια πλευρά του κρηπιδώματος (πίν. 136α). Με πλάτος 5.60m και υψομετρική διαφορά $0.60 + 0.15 = 0.75\text{m}$ το διαμορφωμένο επίπεδο στα βόρεια του κρηπιδώματος παρουσίαζε κλίση $0.75/5.60 = 13\%$ από βορρά προς νότο και σημαντικά μικρότερη από τα ανατολικά προς τα δυτικά.

Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του κρηπιδώματος, η κλίση του εδάφους είναι σαφώς μεγαλύτερη (πίν. 135β). Ενώ η επιφάνεια της βαθμιδωτής διαφοροποίησης θεμέλιου και υπερκείμενου τοίχου, στη βόρεια πλευρά του κρηπιδώματος, έχει υψόμετρο -0.15m, η αντίστοιχη επιφάνεια της προεξοχής του θεμέλιου στη νότια πλευρά βρίσκεται σε υψόμετρο -2.30m. Επομένως η υψομετρική διαφορά υπολογίζεται σε $2.30 - 0.15 = 2.15\text{m}$, και η αντίστοιχη κλίση του εδάφους $2.15/12.0 = 18\%$.

Εάν θεωρήσουμε ότι η κλίση του διαμορφωμένου εδάφους στον χώρο νότια του κρηπιδώματος ήταν 13%, αντίστοιχη της κλίσης του εδάφους στον χώρο βόρεια του κρηπιδώματος, το υψόμετρο του νότιου τοίχου του Περιβόλου στη βάση του υπολογίζεται στα -3.00m (πίν. 135α). Εάν επιπλέον υποθέσουμε ότι η ορατή όψη του νότιου τοίχου του Περιβόλου ήταν αντίστοιχη της ορατής όψης του βόρειου τοίχου, ίση κατά προσέγγιση με 2.80m, τότε το υψόμετρο της επιφάνειας του νότιου τοίχου πρέπει να ήταν -0.20m. Παρατηρούμε, επομένως, μία αρκετά σοβαρή υψομετρική διαφορά, της τάξης των 3.20m, από τον βόρειο στον νότιο τοίχο του Περιβόλου, από την οποία προκύπτει ότι ο δυτικός τοίχος θα πρέπει να είχε κάποιου είδους βαθμιδωτή διαμόρφωση (πίν. 150, 151).

Το πλέον χαρακτηριστικό σημείο πιθανής βαθμιδωτής διαμόρφωσης του δυτικού τοίχου του Περιβόλου είναι το σημείο τομής με τη νοητή προέκταση του βόρειου τοίχου αντιστήριξης του πλακοστρωμένου σκέλους του κεντρικού τμήματος της πομπικής οδού στον ανασκαφικό διάδρομο ΖΗ48 (πίν. 119, 150, 151). Ο τοίχος αυτός και ο άμεσα συσχετιζόμενος νότιος τοίχος του δωματίου {w1} συμπίπτουν με τη νοητή προέκταση της βόρειας πλευράς του κρηπιδώματος. Η απότομη κλίση του εδάφους δικαιολογεί μία ακόμη βαθμίδα στη διαμόρφωση του δυτικού τοίχου του Περιβόλου, με πιθανή θέση στη νοητή προέκταση προς τα ανατολικά του τοίχου (Ε481) του κυρίου W. Παρατηρούμε ότι

η βαθμιδωτή διαμόρφωση του δυτικού τοίχου εντάσσεται στον κύριο κατασκευαστικό κώνναβο του Περιβόλου. Μία επόμενη, προς τα νότια, πιθανή θέση βαθμίδας θεωρείται το σημείο, στο οποίο ο δυτικός τοίχος του Περιβόλου από αντερεισματικός γίνεται αμφιπρόσωπος (πίν. 119, 150, 151). Το σημείο, στο οποίο παρατηρείται διαφοροποίηση του πάχους του Περιβόλου, συμπίπτει με την αρχή του ανοικτού αγωγού απορροής στα ανατολικά της βαθμιδωτής καθόδου της πομπικής οδού και εντάσσεται, επίσης, στον βασικό κώνναβο κατασκευής του Περιβόλου. Ο χαρακτηριστικός μεγάλος βράχος βρίσκεται στο μέσον, περίπου, της παραπάνω υποθετικής βαθμιδωτής διαμόρφωσης της επιφάνειας του δυτικού τοίχου του Περιβόλου. Εξάλλου, δεν αποκλείεται να υπήρχε μία ακόμη βαθμιδωτή οδόντωση, η οποία ίσως αντιστοιχούσε στη νοητή προέκταση της νότιας πλευράς του κρηπιδώματος⁴⁰⁰.

Ο νότιος τοίχος του Περιβόλου, στη νοτιοδυτική γωνία του, έχει θεμελιωθεί βαθιά στο προσχωσιγενές έδαφος, στη δε συνέχειά του προς τα ανατολικά εδράζεται επί των ερειπίων της ισχυρής κατασκευής, πλάτους 2.60m, η οποία διαμορφώθηκε ως το βόρειο όριο του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U κατά την πρώτη φάση μετασκευής του. Η επιφάνειά του νότιου τοίχου του Περιβόλου αποκαθίσταται ως επίπεδη, σε αντιστοιχία με τη μορφή του βόρειου τοίχου, και το υψόμετρο της υπολογίζεται στα -0.20m, βάσει του οποίου προκύπτει ότι ο Περιβόλος στη νοτιοανατολική του γωνία θα είχε ιδιαίτερα χαμηλό ύψος, σε σχέση με το διαμορφωμένο έδαφος στο σημείο αυτό. Η ταπεινή κατασκευή της νοτιοανατολικής γωνίας του Περιβόλου υποδηλώνεται έμμεσα από τη μεταγενέστερη καταστροφή της και την επανεμφάνιση, κατά την πρωτογεωμετρική περίοδο, τμήματος της βορειοδυτικής γωνίας των τοίχων του δωματίου {xx}⁴⁰¹ του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Η πλήρης καταστροφή του νότιου τοίχου του Περιβόλου ανατολικότερα από το ανασκαφικό διάδρομο IK51 δεν μας επιτρέπει την ανασύνθεση της μορφής της νοτιοανατολικής του γωνίας.

Το νότιο τμήμα της ανατολικής πλευράς του περιμετρικού τοίχου του Περιβόλου δεν έχει σωθεί. Το πιθανότερο είναι ότι ήταν αμφιπρόσωπος τοίχος, πάχους περίπου 1.00m, αντίστοιχης κατασκευής με αυτήν του δυτικού τοίχου (H504-H516) του Περιβόλου, αλλά με πολύ μικρότερο ύψος. Το βόρειο όριο του τοποθετείται στο σημείο επαφής του με την προς τα ανατολικά θεωρητική προέκταση της νότιας πλευράς του κρηπιδώματος (πίν. 150, 151), επιτρέποντας τη διαμόρφωση ευρύχωρης εισόδου προς το εσωτερικό του Περιβόλου και προς το κρηπίδωμα.

Το κρηπίδωμα, κεντρικό στοιχείο του συγκροτήματος του Περιβόλου, εντυπωσιάζει με την ισχυρή κατασκευή του. Το θεμέλιο, το οποίο προεξέχει κατά 0.10m, (πίν. 136β), υποδηλώνει ότι το υψόμετρο του διαμορφωμένου εδάφους στα βόρεια του κρηπιδώματος⁴⁰² ήταν -0.16m και στα νότια -2.25m. Ωστόσο, το υψόμετρο της επιφάνειας του κρηπιδώματος δεν μας είναι γνωστό. Ο υψηλότερα σωζόμενος δόμος του έχει στη βορειοδυτική γωνία υψόμετρο +0.51m (πίν. 129). Από τον δόμο αυτόν σώζεται

⁴⁰⁰ Στην προτεινόμενη αποκατάσταση (πίν. 150, 151) η βαθμιδωτή διαμόρφωση του νοτιότερου τμήματος του δυτικού σκέλους του Περιβόλου δεν απεικονίζεται.

⁴⁰¹ Δωμ. I.

⁴⁰² Το χαμηλότερο υψόμετρο (-0.70m) της προεξοχής του θεμελίου στη βορειοδυτική γωνία δικαιολογείται από διαμόρφωση ενός είδους αυλακιού μεταξύ αυτής και του μεγάλου βράχου, στα ανασκαφικά ορθογώνια H47, HΘ47 και Θ47, για την απορροή των υδάτων από τον βόρειο χώρο τελετουργιών.

ένας και μοναδικός ακρογωνιαίος λίθος, το ύψος του οποίου, σαφώς μικρότερο από το ύψος των υποκείμενων δόμων, τον συσχετίζει με τον τελευταίο, ή ίσως, τον προτελευταίο δόμο. Εάν υπήρχε ακόμη ένας δόμος, επάνω από αυτόν, τότε, υπολογίζοντας τη σταδιακή μείωση του ύψους των δόμων, το ύψος του θα ήταν περίπου 0.35m. Επομένως, το τελικό υψόμετρο του κρηπιδώματος υπολογίζεται στα $0.51+0.35=0.86\text{m}$ και η υψομετρική διαφορά του από τον χώρο λατρείας θα ήταν περί το 1.00m στα βόρεια και περί τα 3.05m στη νοτιοδυτική γωνία, μειούμενο προς τα ανατολικά. Όσον αφορά στη βόρεια πλευρά του κρηπιδώματος, η υψομετρική διαφορά είναι αντίστοιχη των μεγεθών της κατασκευής⁴⁰³ και λογική για καθαρά λειτουργικούς λόγους επικοινωνίας με τη βόρεια ζώνη πυρών. Στη νότια πλευρά του κρηπιδώματος η υψομετρική διαφορά των 3.05m είναι αντίστοιχη με το ορατό ύψος του περιμετρικού τοίχου του Περιβόλου, τόσο στη βόρεια, όσο και στη νότια πλευρά του. Η υψομετρική διαφορά από την περιβάλλουσα ζώνη λατρείας, καθώς και η πιθανή ανάγκη οριοθέτησης της επιφάνειας του κρηπιδώματος μάς οδηγούν στο να υποθέσουμε ότι υπήρχε περιμετρικό κτιστό στηθαίο.

Στα ανατολικά του κρηπιδώματος και μέχρι σχεδόν την πηγή, ο χώρος ήταν πλακοστρωμένος. Οι πλάκες ήταν απευθείας τοποθετημένες στο φυσικό έδαφος χωρίς την παρεμβολή φερτής επίχωσης, στο βορειότερο τουλάχιστον τμήμα του. Το μέσο υψόμετρο των πλακών προσδιορίζεται στα +0.10m, δηλαδή κατά 0.65m χαμηλότερα, περίπου, από το επίπεδο του κρηπιδώματος (πίν. 126). Το πλακοστρωμένο αυτό πλάτωμα θεωρείται ότι αποτελούσε την κυρία πρόσβαση προς το κρηπίδωμα. Δεν γνωρίζουμε αν η λειτουργική ιεράρχηση του χώρου, η οποία τονίζεται από την υψομετρική διαφορά μεταξύ κρηπιδώματος και πλακοστρωμένου πλατώματος, αναφέρεται σε ιεράρχηση θέσεων στάσης διαφορετικών ομάδων συμμετεχόντων, ή αν σχετίζεται με την τελετουργική προσέγγιση και τη σταδιακή ανάβαση κάποιας πομπής στον χώρο του κρηπιδώματος.

Η ισχυρή ακανόνιστη κατασκευή υποθεμελίωσης στην ανατολική πλευρά του κρηπιδώματος έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις καλοδομημένες υπόλοιπες τρεις άλλες πλευρές του, των οποίων ακόμη και τα θεμέλια είναι κατασκευασμένα από μεγάλες και με ιδιαίτερη επιμέλεια πελεκημένες πέτρες (πίν. 129, 137γ). Αν και ο ρόλος του θεμελίου της ανατολικής πλευράς του κρηπιδώματος είναι ο εγκιβωτισμός των επιχώσεων, το μεγάλο πλάτος του που φτάνει τα 1.80m, φαίνεται μάλλον υπερβολικό. Η πλέον πιθανή ερμηνεία είναι ότι, εκτός από τη συγκράτηση και τον εγκιβωτισμό των επιχώσεων, η όλη κατασκευή αποτελούσε θεμέλιο βαθμίδων ανόδου προς το κρηπίδωμα⁴⁰⁴. Εάν οι βαθμίδες είχαν πλάτος 0.45m, αντίστοιχο δηλαδή των βαθμίδων της πομπικής οδού στο νότιο τμήμα της, τότε το πλάτος του θεμελίου θα αντιστοιχούσε σε πέντε, εκ των οποίων η πέμπτη θα αντιστοιχούσε στο επίπεδο διαμορφωμένο δάπεδο του κρηπιδώματος. Εάν το ύψος των βαθμίδων ήταν αντίστοιχο των βαθμίδων της πομπικής οδού, ίσο δηλαδή με 0.13m, τότε το τελικό διαμορφωμένο επίπεδο του κρηπιδώματος θα είχε υψομετρική

⁴⁰³ Μικρότερη διαφορά θα χανόταν, σχεδόν, σε σχέση με τα μεγάλα μεγέθη των δόμων και των επιμέρους κατασκευαστικών στοιχείων του περιβόλου, αλλά και δεν θα απομόνωνε επαρκώς τα δρόμενα επάνω στο κρηπίδωμα, από τα τελετουργικά δείπνα στον περιβάλλοντα χώρο.

⁴⁰⁴ Η διάταξη των επιπέδων του κρηπιδώματος και του πλακοστρωμένου πλατώματος στα ανατολικά αυτού με την παρεμβολή των βαθμίδων παραπέμπει σε πολύ μεταγενέστερες διαμορφώσεις υπαίθριων χώρων λατρείας και βωμών.

διαφορά 0.65m από τη βάση της κλίμακας ανόδου, η στάθμη της οποίας ταυτίζεται με τη στάθμη του πλατώματος⁴⁰⁵.

Καθώς δεν έχει βρεθεί αντίστοιχη κατασκευή, η ανασύνθεση της μορφής των νεοανακτορικών υπαίθριων διαμορφώσεων του ιερού της Σύμης βασίστηκε στα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Ως μόνη βοηθητική πηγή θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η σχετική παράσταση στο «Ρυτό του Ιερού Κορυφής» από το ανάκτορο της Ζάκρου⁴⁰⁶ (πίν. 151β,γ). Δεν αποκλείεται ο καλλιτέχνης του ρυτού να είχε υπόψιν του τον Περιβόλο του ιερού της Σύμης, ως αρχιτεκτονήματος σημαντικής γεωγραφικής, ίσως ακόμη και παγκρήτιας, εμβέλειας, και να απέδωσε ελεύθερα κάποια από τα χαρακτηριστικά του.

Η παράσταση (πίν. 151β,γ) στο ρυτό αναφέρεται σε τόπο λατρείας σε ορεινό και βραχώδες περιβάλλον, όπως ακριβώς ισχύει και για ιερό της Σύμης. Ο περικλειστος χώρος διαμορφώνεται σε δύο επίπεδα, τα οποία συνδέονται με έξι βαθμίδες καθόλο το πλάτος τους. Πρόκειται για την ίδια ακριβώς σχέση του κρηπιδώματος και του πλακοστρωμένου πλατώματος μεταξύ των οποίων, στην περίπτωση του ιερού της Σύμης, μεσολαβούσαν πέντε αναβαθμοί. Στο χαμηλότερο επίπεδο της παράστασης του ρυτού απεικονίζεται ορθόπλευρο αρχιτεκτονικό στοιχείο, το οποίο έχει ερμηνευθεί και ως σχετικό με την αφή τελετουργικής πυράς⁴⁰⁷. Στο ιερό της Σύμης, αλληπάλληλες τελετουργικές πυρές και υπολείμματα από τελετουργικά δείπνα έχουν επιβεβαιωθεί ανασκαφικά στην ευρύχωρη ζώνη μεταξύ του κρηπιδώματος και περιμετρικού τοίχου του Περιβόλου. Στο ρυτό της Ζάκρου απεικονίζονται δύο εισοδοί, μία στο χαμηλότερο σημείο της παράστασης, η οποία μάλιστα ακολουθεί τεθλασμένη πορεία, ακριβώς απέναντι από τις βαθμίδες, και μία δεύτερη στα πλάγια του χαμηλότερου επιπέδου, εγκάρσια στη διεύθυνση ανόδου⁴⁰⁸. Στο ιερό της Σύμης μία εισόδος προς το κρηπιδώμα προσδιορίστηκε στα ανατολικά του κρηπιδώματος μέσω του πλακοστρωμένου πλατώματος. Η δεύτερη και πλέον επίσημη εισόδος θα γινόταν δια μέσου της πομπικής οδού, η απόληξη της οποίας τοποθετείται επίσης στην ίδια περιοχή (πίν. 151).

Η τοιχοποιία του Περιβόλου τόσο στο ρυτό της Ζάκρου όσο και σε άλλο ρυτό, το οποίο βρέθηκε στην περιοχή «Γυψάδες» της Κνωσσού, απεικονίζεται ως ισόδομη. Το ισόδομο σύστημα κατασκευής Περιβόλου δεν πρέπει να θεωρηθεί δεσμευτικό. Σε θραύσμα ενός τρίτου ρυτού, το οποίο προέρχεται επίσης από την περιοχή «Γυψάδες», απεικονίζεται Περιβόλος κτισμένος κατά το πολυγωνικό σύστημα, όπως άλλωστε και ο Περιβόλος του ιερού της Σύμης. Στη στέψη του τοίχου του Περιβόλου, στο ρυτό της Ζάκρου, απεικονίζεται γείσο (πίν. 151β, 151γ), κατασκευασμένο από κονίαμα. Αντίστοιχη, ενδεχομένως διαμόρφωση είχε και ο τοίχος του Περιβόλου του ιερού της Σύμης, όπως μαρτυρεί ο μεγάλος αριθμός σβώλων πηλού, οι οποίοι βρέθηκαν στα βόρεια

⁴⁰⁵ Η υψομετρική διαφορά των 0.65m, μεταξύ της διαμορφωμένης επιφάνειας του κρηπιδώματος και της πλακόστρωσης στα ανατολικά του, συμπίπτει με την υψομετρική διαφορά, όπως υπολογίστηκε με βάση το ύψος των δόμων του κρηπιδώματος.

⁴⁰⁶ Platon 1971b, 161-169· Shaw 1978, 429-448· Πλάτων 2003, 331-365, όπου και η πλήρης βιβλιογραφία.

⁴⁰⁷ Shaw 1978, 437.

⁴⁰⁸ Οι δύο παράλληλοι τοίχοι, στη δεξιά πλευρά της παράστασης του ρυτού, δεν μπορούν να ερμηνευθούν, κατά την άποψή μου, παρά μόνον ως εισόδος. Διαφορετικά οδηγούμαστε σε αδόκιμη διαμόρφωση του χώρου. Βλ. αναπαράσταση. Shaw 1978, 436.

του κρηπιδώματος και ανήκαν, προφανώς, στη στέψη της τοιχοποιίας, αποσκοπώντας στην εξασφάλιση στεγανότητας στην κατασκευή.

Πλήρης αντιστοιχία του Περιβόλου του ιερού της Σύμης με το εικονιζόμενο ιερό στο ρυτό της Ζάκρου δεν είναι δυνατόν να αναζητηθεί. Η ύπαρξη οικοδομήματος σε άμεση σχέση με τον Περίβολο, όπως απεικονίζεται στο ρυτό, δεν τεκμηριώνεται για το ιερό της Σύμης. Τα ελάχιστα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του κτιρίου T δεν επαρκούν ούτε για να προσδιοριστεί επακριβώς η σχέση του με τον Περίβολο, ούτε για να επιβεβαιωθεί η χρονολόγησή του ως σύγχρονης με τις μνημειώδεις νεοανακτορικές υπαίθριες διαμορφώσεις της MM IIIA-ΥΜ IB περιόδου.

7. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ (ΜΜ ΠΙΑ-ΥΜ ΙΒ ΠΕΡΙΟΔΟΥ?) ΣΤΑ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ. ΤΟ ΚΤΙΡΙΟ Τ

Στη νοτιοανατολική περιοχή του ανεσκαμμένου χώρου (πίν. 152-155), στον ανασκαφικό διάδρομο Ν52/53 και νοτιότερα, σε μικρή απόσταση από τη νοτιοανατολική γωνία του Περιβόλου, τοίχοι τεμνόμενοι μεταξύ τους κατ' ορθή γωνία, αποτελούν τα μόνα σωζόμενα λείψανα ενός οικοδομήματος⁴⁰⁹, στο οποίο από τους ανασκαφείς δόθηκε η ονομασία Τ. Δάπεδα δεν σώθηκαν και η χρονολόγηση του κτιρίου δεν είναι δυνατόν να τεκμηριωθεί με ασφάλεια. Με βάση τις υπάρχουσες επισφαλείς ενδείξεις, το κτίριο Τ θα μπορούσε να χρονολογηθεί στη ΜΜ ΠΙΑ-ΥΜ ΙΒ περίοδο (1700-1450 π.Χ.), ως σύγχρονο με το συγκρότημα του Περιβόλου και η χρήση του θα μπορούσε να είναι συναφής με την εξασφάλιση των απαραίτητων στεγασμένων βοηθητικών χώρων. Η υποθετική χρονολόγηση και η ερμηνεία της λειτουργίας του κτιρίου βασίζονται στις εξής ενδείξεις:

α. Όπως προαναφέρθηκε, υπήρξε συστηματική αποδόμηση των δωματίων στη νοτιοανατολική γωνία του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος Υ και με τη διάσπρωση των καθαιρέσεων, η οποία επακολούθησε, εξασφαλίστηκε ένας επίπεδος χώρος, ο οποίος αποσκοπούσε, ενδεχομένως, στην επικοινωνία του κτιρίου Τ με τον Περίβολο.

β. Υπάρχει σαφής ομοιότητα του τρόπου δόμησης του κτιρίου Τ με αυτόν του Περιβόλου.

γ. Μετά από τη μεγάλη καταστροφή από σεισμό του Περιβόλου και τον περιορισμό της λειτουργίας του στη βόρεια ζώνη, με μεγάλη σπουδή κτίστηκε το κτιριακό συγκρότημα Σ προκειμένου να εξασφαλισθούν οι απαραίτητοι στεγασμένοι χώροι για την προετοιμασία τέλεσης της λατρείας. Αντίστοιχη επομένως θεωρείται και η λειτουργία του κτιρίου Τ το οποίο προφανώς κατέρρευσε πλήρως, μαζί με τη νοτιοανατολική γωνία του Περιβόλου, καθώς βρισκόταν στην περιοχή όπου οι συνέπειες του σεισμού και των καθιζήσεων υπήρξαν οι πλέον καταστροφικές.

Από τους τοίχους, οι οποίοι αποκαλύφθηκαν, μόνον ο βόρειος (Ν531) (πίν. 152β, 152γ, 155) σώζεται σε κάπως καλύτερη κατάσταση. Πρόκειται για τοίχο ισχυρής κατασκευής, πάχους 0.90m, με επιμελημένη τη βόρεια όψη του, ενώ η νότια είναι κάπως ακανόνιστη. Ο τοίχος αυτός, ο οποίος αποτελούσε την πρόσοψη του κτιρίου Τ προς τον Περίβολο, φέρει ίχνη επιχρίσματος μεγάλου πάχους και έχει διατηρηθεί σε ύψος 0.80m, περίπου. Στα νότια του τοίχου (Ν531) διαμορφώνονται πέντε δωμάτια, τα {t1}-{t5} (πίν. 153, 154), εκ των οποίων το δωμάτιο {t2} ήταν τετραγωνικό σε κάτοψη, με διαστάσεις 3.20Χ3.20m². Του δωματίου {t3} είναι γνωστή μόνο η διάσταση κατά τον άξονα Β-Ν, η οποία ισούται με 3.20m. Των υπολοίπων δωματίων οι διαστάσεις δεν είναι γνωστές. Τα τμήματα των τοίχων (Ν532), (Ν530), (Ξ530) και (Ξ540), τα οποία διαμορφώνουν τα ελλειπή σχήματα των δωματίων του κτιρίου Τ, έχουν υποστεί σοβαρότατες ζημιές τόσο από τις καθιζήσεις, όσο και από την πίεση των ριζών του πλατάνου⁴¹⁰. Λόγω αυτών ακριβώς των καθιζήσεων, αλλά και της ολίσθησης του εδάφους στον νότιο τομέα της ανασκαφής, δεν σώθηκαν στοιχεία, τα οποία να επιτρέπουν την οποιαδήποτε υπόθεση

⁴⁰⁹ Λεμπέση 1983, 360-362· 1997, 199-202.

⁴¹⁰ Η ανασκαφή στον χώρο του συγκροτήματος Τ παρουσίασε ιδιαίτερες δυσκολίες, λόγω και των ριζών του υπεραιώνιου πλατάνου, ο οποίος αποτελεί σήμα κατατεθέν της ανασκαφής και ο οποίος, για τον λόγο αυτό, δεν έπρεπε κατ' ουδένα τρόπο να θιγεί.

ανασύνθεσης της μορφής του, τον οποιονδήποτε προσδιορισμό της λειτουργίας του, αλλά ούτε καν την επιβεβαίωση της χρονολόγησής του.

8. ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΜ ΙΒ ΠΕΡΙΟΔΟ. ΤΟ ΚΤΙΡΙΟ S

Το συγκρότημα του Περιβόλου, στην αρχική του μορφή, λειτούργησε μέχρι και την ΥΜ ΙΑ περίοδο, περί το τέλος της οποίας υπέστη εκτεταμένες ζημιές εξαιτίας ισχυρού σεισμού συνοδευόμενου από βραχοπτώσεις και τοπικές καθιζήσεις⁴¹¹. Η νοτιοανατολική γωνία του Περιβόλου κατέρρευσε, ενώ σημαντικές ζημιές υπέστησαν και ο περιμετρικός τοίχος επί του κρηπιδώματος, τουλάχιστον στη νότια και τη νοτιοδυτική του παρειά⁴¹². Από τον σεισμό και την καθίζηση του εδάφους καταστράφηκε ολοσχερώς το κτίριο Τ. Μετά την καταστροφή του κτιρίου Τ η ανάγκη εξασφάλισης στεγασμένων χώρων υποστήριξης της υπαίθριας λατρείας οδήγησε στην εσπευσμένη κατασκευή, κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο (1500-1450 π.Χ.), ενός νέου κτιρίου, θεμελιωμένου βαθιά στο σταθερό υπόβαθρο των ερειπίων του Περιβόλου και της πομπικής οδού, αλλά ακόμη και των τοίχων του προγενέστερου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Στο κτίριο αυτό⁴¹³ δόθηκε από τους ανασκαφείς η ονομασία S. Η κατασκευή του κτιρίου S, αποτελεί σοβαρότατη αρχιτεκτονική επέμβαση, κατά την οποία όμως δεν επήλθε ουσιώδης αλλοίωση στο χαρακτήρα του υπαίθριου χώρου λατρείας.

Με την κατασκευή του κτιρίου S (πίν. 159-179), καταργήθηκε η πομπική οδός από τον ανασκαφικό διάδρομο Δ47/48 μέχρι και τη νοτιοδυτική της γωνία, καθώς επίσης και το σύστημα απορροής των ομβρίων στην ίδια περιοχή. Η είσοδος πλέον στον χώρο γινόταν από τα νότια, όπως υποδηλώνεται, άλλωστε, από την κατασκευή των αναλημματικών τοίχων ΠΙα και ΠΙΒ (πίν. 161, 167, 168, 174). Η καθοδική πορεία από τα βορειοδυτικά προς τον περίβολο διακόπηκε με την κατασκευή του τοίχου⁴¹⁴ (Δ471-E471) (πίν. 159-163, 175), στη βόρεια όψη του οποίου υπάρχουν ενδείξεις ότι διαμορφώθηκε πλακοστρωμένη οδός με διεύθυνση Α-Δ, η οποία παρέκαμπτε τον Περίβολο, ίσως κατ' αναλογία με την παλαιότερη οδό στα βόρεια των παλαιοανακτορικών κτιριακών συγκροτημάτων. Με την κατασκευή του κτιρίου S η ζώνη του Περιβόλου στα νότια του κρηπιδώματος έπαψε να χρησιμοποιείται για την υπαίθρια λατρεία. Έπαψε επίσης ο συσχετισμός των τελετουργιών στον χώρο του Περιβόλου με τον πιθανολογούμενο χώρο τέλεσης υπαίθριας λατρείας στα βορειοδυτικά και εκτός των ορίων της ανασκαφής.

Το κτίριο S κατελάμβανε, αρχικά, έκταση 75m², η οποία στη συνέχεια υπερδιπλασιάστηκε, με τη διαδοχική προσθήκη νέων δωματίων και προσέγγισε τα 200m² (πίν. 176-179). Παρά το μέγεθος του κτιρίου S, ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του δεν δίνει την εικόνα μίας ολοκληρωμένης αντιμετώπισης του ως ενιαίου κτιρίου, αλλά έχει χαρακτήρα διαδοχικών προσθηκών σε αρχικό πυρήνα. Η διαδοχική και προσθετική κατασκευή του κτιρίου υποδηλώνει την επείγουσα ανάγκη εξασφάλισης στεγασμένων χώρων για την υποστήριξη της υπαίθριας λατρείας. Το κτίριο διακρίνεται για την ιδιαίτερα ισχυρή κατασκευή του, με μεγάλους πελεκημένους λίθους, μεγέθους από

⁴¹¹ Λεμπέση 1984, 453 (για το πρόβλημα των καθιζήσεων στον χώρο του Ιερού) και 1987β, 273· Driessen and McDonald 1997, 35-45.

⁴¹² Muhly-Metaxa (forthcoming).

⁴¹³ Λεμπέση 1976, 406· 1985β, 266, 269-271· 1988, 244· 2003, 92-94.

⁴¹⁴ Η χρονολόγηση του τοίχου (Δ471-E471) ως συγχρόνου με το κτίριο S δεν επιβεβαιώνεται από τα ανασκαφικά δεδομένα.

0.50mX0.30mX0.30m \approx 0.05m³ έως 0.80mX0.50mX0.40m \approx 0.16m³, και βάρους 120kg έως 400kg. Πιθανή θεωρείται η χρήση λίθων από τις καταρρεύσεις τμημάτων του Περιβόλου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η θεμελίωση του κτιρίου, οι περισσότεροι τοίχοι του οποίου εδράζονται όχι μόνο επί των ερειπίων του Περιβόλου αλλά και επί των ερειπίων του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U (πίν. 156β, 157γ, 158γ, 166, 169δ,ε, 170β,ζ, 171α,β,γ, 172α,β, 173γ), επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι η κατασκευή του S έγινε ύστερα από καταστροφική σεισμική δραστηριότητα. Παράλληλα, η ισχυρή κατασκευή του κτιρίου S υποδηλώνει την πρόθεση για συνέχιση της τέλεσης της υπαίθριας λατρείας στον ίδιο χώρο, με το ίδιο τυπικό και για μεγάλο χρονικό διάστημα⁴¹⁵, με ταυτόχρονη εγκατάλειψη κάθε σχεδίου αποκατάστασης της αρχικής μορφής του Περιβόλου.

Από τα ανασκαφικά δεδομένα επιβεβαιώνεται ότι τμήμα του συγκροτήματος του Περιβόλου εξακολούθησε να χρησιμοποιείται σε συνδυασμό με το κτίριο S μέχρι τα τέλη της ΥΜ ΙΒ περιόδου (πίν. 160, 176-179), οπότε το S εγκαταλείφθηκε. Καθώς η νοτιοδυτική γωνία του κρηπιδώματος σώζεται σήμερα σε υψόμετρο -1.00m, δηλαδή 1.60m υψηλότερα από το κατώφλι του δωματίου {s9}, είναι προφανές ότι το κρηπίδωμα ήταν ορατό την περίοδο λειτουργίας του κτιρίου S. Η κύρια πρόσβαση στο S γινόταν από τα νότια και από τα νοτιοδυτικά, καθώς τα μεν θυραία ανοίγματα του είναι σαφώς προσανατολισμένα προς τις δύο αυτές κατευθύνσεις. Η κατασκευή των αναλημματικών τοίχων ΙΙα και ΙΙΒ σε συνδυασμό με τον αναλημματικό τοίχο (I531) (πίν. 161, 167), ο οποίος οριοθετούσε το πλάτωμα εισόδου προς το κτίριο, αποτελούν σαφείς ενδείξεις διαμόρφωσης της πρόσβασης από τα νοτιοδυτικά. Μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής του το κτίριο S διέθετε εννέα δωμάτια (πίν. 176-179).

Η κατασκευή του κτιρίου S ξεκίνησε από τη νοτιοδυτική γωνία του Περιβόλου και περιελάμβανε τα δωμάτια {s1}, {s2}, {s3}, {s4} και {s5}. Η έκταση του κτιρίου, στη φάση αυτή, υπολογίζεται στα 75m². Η πρόσβαση γινόταν από τα νότια και από τα νοτιοδυτικά και ενδεχομένως υπήρχε η δυνατότητα χρησιμοποίησης μικρού τμήματος του νότιου σκέλους της πομπικής οδού. Στην αρχική φάση ανέγερσης του κτιρίου S η οικοδομική δραστηριότητα δεν περιελάμβανε τη ζώνη μεταξύ κρηπιδώματος και Περιβόλου στη νοτιοδυτική περιοχή, όπου ενδεχομένως υπήρχε συσσώρευση φερτών υλικών από την κατάρρευση των κατασκευών.

Του δωματίου {s1} έχουν σωθεί μόνο ο βόρειος (Θ521) και ο ανατολικός (Θ522) τοίχος (πίν. 166, 169ε, 172β). Για τον λόγο αυτό το σχήμα και οι διαστάσεις του δεν είναι γνωστές, υπολογίζονται όμως σε 4.00X5.00 = 20m², μη συμπεριλαμβανομένων των περιμετρικών του τοίχων. Θεωρείται πιθανό ότι ο δυτικός τοίχος του δωματίου {s1} να αποτελούσε συνέχεια προς τα νότια του τοίχου (Η521) και ήταν εν μέρει θεμελιωμένος επί των ερειπίων του τοίχου (Η531) του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Ως θεμέλιο του νότιου τοίχου του δωματίου {s1} προσδιορίζεται ο τοίχος (ΗΗ-Θ531), η ισχυρή κατασκευή του οποίου δικαιολογείται απόλυτα, λόγω του χαλαρού εδάφους και των καθιζήσεων στην περιοχή. Η είσοδος του δωματίου {s1} ήταν διαμορφωμένη στον τοίχο (Θ522) και το εύρος της προσδιορίζεται σε 1.00m. Το μεγάλο κεντρικό άνοιγμα ανατολικής εισόδου του δωματίου {s1} δικαιολογείται από τη χρήση του χώρου ως

⁴¹⁵ Τα σχέδια για μακροχρόνια χρήση του κτιρίου S σε σχέση με την τέλεση της υπαίθριας λατρείας διαφεύστηκαν με την καταστροφή των μινωικών κέντρων στο τέλος της ΥΜ ΙΒ περιόδου (1450 π.Χ.) και την επακολούθησα ΥΜ ΙΙ περίοδο, η οποία χαρακτηρίζεται από καταστροφές, παρακμή αλλά και σημαντικές πολιτικές και κοινωνικές αλλαγές.

αποθηκευτικού ή ως χώρου με επίσημο χαρακτήρα ή έντονη χρήση. Προς τα δυτικά το δωμάτιο {s1} επικοινωνούσε με τα δωμάτια {s2} και {s3}.

Οι τοίχοι του δωματίου {s2}, το οποίο κατελάμβανε τη νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου S, δεν έχουν διασωθεί, η θέση τους όμως μπορεί να προσδιοριστεί με βάση τους τοίχους θεμελίωσης επί των οποίων εδράζονται. Ο νότιος τοίχος του δωματίου {s2} αποτελούσε συνέχεια του νότιου τοίχου του δωματίου {s1} και εδραζόταν επί του τοίχου (HH-Θ531). Ως θεμέλιο του βόρειου τοίχου του δωματίου {s2} θεωρείται ο νότιος εξωτερικός τοίχος του αγωγού απορροής της πομπικής οδού στο ανασκαφικό ορθογώνιο H52. Ο δυτικός τοίχος του δωματίου ακολουθούσε την προς βορρά προέκταση του τοίχου (HH), ενώ ο ανατολικός τοίχος ήταν ο διαχωριστικός προς το δωμάτιο {s1} (πίν. 158γ,δ, 161, 166, 174α,β,γ,δ). Η θέση του θυραίου ανοίγματος επικοινωνίας των δωματίων {s1} και {s2} δεν μπορεί να προσδιοριστεί. Με βάση τα παραπάνω, οι εσωτερικές διαστάσεις του δωματίου {s2} υπολογίζονται σε $3.50\text{m} \times 4.00\text{m} = 14\text{m}^2$.

Τα δωμάτια {s3}, {s4}⁴¹⁶ και {s5} (πίν. 160, 161, 164, 166, 169α,β, 170α,β, 172γ, 176) αποτελούσαν υποδιαιρέσεις ενός μεγαλύτερου χώρου με εσωτερικές διαστάσεις $3.20\text{m} \times 6.40\text{m}$. Ο εσωτερικός τοίχος (H515), με πάχος 0.60m, ήταν τοποθετημένος στη μέση ακριβώς των δωματίων {s3} και {s4} καθορίζοντας τις διαστάσεις τους σε $1.90\text{m} \times 3.20\text{m}^2$. Του διαχωριστικού αυτού τοίχου σώζεται μόνο μικρό τμήμα, μήκους 1.30m, του θεμέλιου δόμου, το ύψος του οποίου δεν υπερβαίνει τα 0.30m. Ο δυτικός τοίχος του δωματίου δεν σώζεται, είναι όμως βέβαιο ότι ήταν θεμελιωμένος επάνω στον δυτικό εξωτερικό τοίχο (ZH521) του αγωγού απορροής του βαθμιδατού σκέλους του νότιου τμήματος της πομπικής οδού. Ο ανατολικός τοίχος (H511-H521) των δωματίων {s3} και {s4} έχει πάχος 0.80m και σώζεται σε ύψος 0.75m (πίν. 161, 165, 166, 172γ). Ο νότιος τοίχος H522 (πίν. 156δ, 161, 166, 170α) του {s4} είναι πολύ κατεστραμμένος και σώζεται σε ύψος από 0.65m, στα ανατολικά, έως 0.30m, στη δυτική του απόληξη. Το πάχος του δεν πρέπει να υπερβαίνει τα 0.50m. Ο τοίχος δεν έχει σωθεί σε όλο του το μήκος και για τον λόγο αυτό δεν γνωρίζουμε τις ακριβείς διαστάσεις του θυραίου ανοίγματος, το οποίο σχηματιζόταν στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου {s4}. Στα νότια του δωματίου {s4} διαμορφωνόταν ο χώρος εισόδου {s5}, με διαστάσεις $1.50\text{m} \times 4.00\text{m} = 6\text{m}^2$. Ο χώρος εισόδου {s5} επικοινωνούσε με το δωμάτιο {s1} μέσω θυραίου ανοίγματος εύρους 1.00m, κατά προσέγγιση.

Η κατασκευή του κτιρίου S συνεχίστηκε με την προσθήκη του δωματίου {s6} (πίν. 160, 161, 167, 177) στα ανατολικά του δωματίου {s1}. Τα δύο δωμάτια επικοινωνούσαν μέσω θυραίου ανοίγματος εύρους 1.20m, διαμορφωμένου στον μεταξύ τους διαχωριστικό τοίχο (Θ522). Του δωματίου {s6} σώζονται τμήματα του βόρειου (I512) και του νότιου (I521) τοίχου του (πίν. 157γ, 167, 169γ,δ,ε, 172β, 173β). Ο ανατολικός τοίχος δεν έχει σωθεί και για τον λόγο αυτό γνωρίζουμε μόνο τη διάσταση στο εσωτερικό του δωματίου κατά τον άξονα Β-Ν, η οποία ισούται με 3.20m. Η διάσταση κατά τον άξονα Α-Δ δεν είναι γνωστή, θεωρούμε όμως ότι δεν θα υπερβαίνει τα 4.30m. Το πιθανότερο είναι ο ανατολικός τοίχος του δωματίου να ήταν θεμελιωμένος επί των ερειπίων του διαχωριστικού τοίχου (IK521) των δωματίων {xvi}a⁴¹⁷ και {xvi}b⁴¹⁸ του U. Ενδιαφέρον

⁴¹⁶ Λεμπέση 1985β, 268· 1988, 255.

⁴¹⁷ Δωμ. 15. Λεμπέση 1985β, 270, 283.

⁴¹⁸ Δωμ. 7Α. Λεμπέση 1985β, 270, 283.

παρουσιάζουν τα δύο θυραία ανοίγματα, εύρους 1.00m, ακριβώς απέναντι το ένα από το άλλο, στο δυτικό άκρο τόσο του βόρειου όσο και του νότιου τοίχου του δωματίου. Η παράδοξη θέση των θυραίων αυτών ανοιγμάτων παρείχε τη δυνατότητα διέλευσης μέσω του δωματίου {s6} από τον υπαίθριο χώρο στα νότια προς τον υπαίθριο χώρο στα βόρεια αυτού, όπου βρισκόταν και το σωζόμενο μικρό τμήμα του πλακόστρωτου της πομπικής οδού. Όλοι οι σωζόμενοι τοίχοι του δωματίου έχουν πάχος 0.80m. Ο βόρειος τοίχος σώζεται σε ύψος 1.00m, από το επίπεδο θεμελίωσης, ενώ ο νότιος δεν υπερβαίνει τα 0.45m. Οι τοίχοι του δωματίου ήταν κατασκευασμένοι από πέτρες μεσαίου μεγέθους, αδρά πελεκημένες ή ακανόνιστες. Με την προσθήκη του δωματίου {s6}, το συνολικό εμβαδόν του συγκροτήματος S ανήλθε σε 100m², περίπου.

Το κτίριο S ολοκληρώθηκε με την κατασκευή των δωματίων {s7}, {s8} και {s9}, με την ίδια προσθετική διαδικασία (πίν. 178). Με την προσθήκη των δωματίων {s7}, {s8} και {s9} το συνολικό εμβαδόν του συγκροτήματος S προσέγγισε τα 200m². Η κατασκευή των τριών αυτών δωματίων αποτελεί σαφή παραβίαση της ζώνης μεταξύ του κρηπιδώματος και του ισχυρού τοίχου του Περιβόλου στα νοτιοδυτικά, επιβεβαιώνοντας ότι η περιοχή αυτή είχε ήδη παύσει να χρησιμοποιείται για την υπαίθρια λατρεία. Η κατασκευή του βόρειου τοίχου (H502-Θ502) των δωματίων {s8} και {s9}, δεν είναι τυχαία, καθώς βρίσκεται στο μέσον ακριβώς του σκέλους βαθμιδωτής ανόδου του νότιου τμήματος της πομπικής οδού και ευθυγραμμίζεται με τη νότια πλευρά του κρηπιδώματος (πίν. 156β, 160, 161). Το βάθος θεμελίωσης του τοίχου στα -2.30m, συμπίπτει με την κατασκευαστική προεξοχή της θεμελίωσης του κρηπιδώματος και επομένως με το αντίστοιχο επίπεδο διαμόρφωσης του εδάφους.

Το δωμάτιο {s7} συνδεόταν άμεσα με το δωμάτιο {s8} προς τα βόρεια (πίν. 160, 161, 165) με το οποίο αποτελούσαν ουσιαστικά ενιαίο χώρο. Η πρόσβαση προς το δωμάτιο {s7} γινόταν από τον υπαίθριο χώρο στα ανατολικά, μέσω θυραίου ανοίγματος εύρους 0.90m. Λόγω του προσθετικού συστήματος κατασκευής του κτιρίου S το δωμάτιο {s7} δεν επικοινωνούσε εσωτερικά με κανένα άλλο δωμάτιο εκτός του {s8}. Από τους τοίχους, οι οποίοι περιέβαλαν το δωμάτιο {s7}, ο νότιος (Θ521) (πίν. 161, 166, 170α) ήταν ιδιαίτερα ισχυρής κατασκευής, με πάχος 0.90m, ενώ οι υπόλοιποι (H521 και Θ512) ήταν λιγότερο ισχυροί, με πάχος 0.80m (πίν. 161, 165, 172β,γ). Το σωζόμενο ύψος όλων των τοίχων του δωματίου {s7} κυμαίνεται μεταξύ 0.50m και 0.60m.

Το δωμάτιο {s8}⁴¹⁹ έχει σχήμα κατοπτρικού «Γ». Αποτελείται από έναν ορθογωνικό επιμήκη, κατά τον άξονα Α-Δ, χώρο με διαστάσεις 7.00mX3.00m, στη νοτιοανατολική γωνία του οποίου είχε δημιουργηθεί ένα είδος προθαλάμου διαστάσεων 2.40X1.20m². Το δωμάτιο {s8} επικοινωνούσε με το δωμάτιο {s7} μέσω θυραίου ανοίγματος, εύρους 1.20m, στον νότιο τοίχο του προθαλάμου. Τόσο ο βόρειος (H502), όσο και ο νότιος (Z511-H513) τοίχος του δωματίου (πίν. 156β, 157β, 158β, 161, 164, 165, 170ζ, 171α,β) ήταν ισχυρής κατασκευής, με πάχος 0.80m. Σώζονται σε ύψος 0.80m και 0.70m αντίστοιχα. Ίδιο πάχος πρέπει να είχε και ο δυτικός του τοίχος, ο οποίος είχε θεμελιωθεί επάνω στο δυτικό τοίχο (Z502-Z513) του εξωτερικού αγωγού απορροής του νότιου τμήματος της πομπικής οδού. Ο ανατολικός τοίχος (HΘ511) (πίν. 157α, 161, 165, 173α,γ) του δωματίου {s8} είναι λεπτότερος με πάχος, το οποίο δεν υπερβαίνει τα 0.60m και μέγιστο σωζόμενο ύψος 0.80m. Λεπτός, πάχους 0.50m, και, ως εκ τούτου, μη φέρων

⁴¹⁹ Λεμπέση 1985β, 268· 1991, 311.

είναι ο τοίχος (H512), στον οποίο έχει διαμορφωθεί το θυραίο άνοιγμα εισόδου του δωματίου {s8}. Ο τοίχος (H512) σώζεται σε ύψος 0.90m.

Το δωμάτιο {s9}⁴²⁰ (πίν. 160, 161, 165) ήταν ορθογωνικό με διαστάσεις 3.00X5.00m². Στη νοτιοδυτική γωνία του είχε διαμορφωθεί κτιστή κατασκευή τραπεζοειδούς σχήματος, οριζόμενη από τους τοίχους (Θ513) και (Θ514) (πίν. 160, 161, 165, 170δ,ε), με διαστάσεις ($\alpha=0.80$ και $\beta=1.50$)X2.00m², και μέγιστο ύψος 0.70m, από το επίπεδο θεμελίωσής της. Το θυραίο άνοιγμα, με εύρος 1.00m, σχηματιζόταν στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου, όπου σώζεται το κατώφλι του θυραίου ανοίγματος, κατασκευασμένο από πλακοειδείς λίθους, πάχους 0.20m, θεμελιωμένους επάνω στα ερείπια του Περιβόλου. Ο βόρειος τοίχος (Θ502) (πίν. 156β, 161, 165, 171α,β) του δωματίου έχει πάχος 0.70m και εδράζεται στον παλαιότερο βόρειο εξωτερικό τοίχο του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Ίδιο πάχος έχουν και οι άλλοι τοίχοι του δωματίου. Ο βόρειος τοίχος σώζεται σε ύψος 1.10m, ο νότιος δεν υπερβαίνει τα 0.50m, ενώ ο δυτικός (HΘ511) (πίν. 157α, 161, 165, 173α,γ) τα 0.70m. Το σωζόμενο ύψος του ανατολικού τοίχου κυμαίνεται μεταξύ 0.60m και 1.20m. Το δωμάτιο {s9} επικοινωνούσε απευθείας με τον εξωτερικό υπαίθριο χώρο, μάλλον με το σωζόμενο πλακόστρωτο από το νότιο σκέλος της πομπικής οδού. Τα φράγματα στις εισόδους των δωματίων {s1}, {s6} και {s7} (πίν. 168, 172β, 173β, 179), υποδηλώνουν ενδεχομένως ότι το δωμάτιο {s9} ήταν το τελευταίο που παρέμεινε σε χρήση, όταν όλοι οι άλλοι χώροι του κτιρίου S είχαν εγκαταλειφθεί.

Η κατάργηση της πρόσβασης από τα βορειοδυτικά δεν επηρέασε την επικοινωνία του κτιρίου S με το κρηπίδωμα, η οποία εξασφαλιζόταν ακόμη μέσω του μικρού εναπομείναντος τμήματος της πομπικής οδού, όπως αυτή αποκαλύφθηκε κατά μήκος της νότιας πλευράς του Περιβόλου⁴²¹. Η υψομετρική διαφορά των 0.80m, μεταξύ του πλακόστρωτου της οδού και του κατωφλίου του δωματίου {s9} (πίν. 165)⁴²², θα μπορούσε άνετα να αντιμετωπισθεί με την κατασκευή κάποιων βαθμίδων, σε σχέση με το θυραίο άνοιγμα του δωματίου αυτού, οι οποίες θα εφάπτονταν με την εξωτερική όψη του ανατολικού τοίχου του δωματίου {s7}. Το δάπεδο των χώρων {s1}, {s2}, {s3}, {s4} και {s5} (πίν. 161) ήταν πιθανώς ενιαίο, με υψόμετρο -3.35m περίπου, αντίστοιχο του μικρού τμήματος της πομπικής οδού, το οποίο σώθηκε στα ανατολικά του S. Επειδή ο βόρειος τοίχος (H502) του {s8} αποτελεί συνέχεια και είναι θεμελιωμένος στο ίδιο επίπεδο με τον βόρειο τοίχο (Θ502) του δωματίου {s9}, είναι πιθανό ότι τα δάπεδα των δύο δωματίων {s8} και {s9} ήταν ομοεπίπεδα, σε υψηλότερη στάθμη από τα δάπεδα των υπολοίπων δωματίων. Ο μικρός διάδρομος-προθάλαμος του δωματίου {s8} (πίν. 165), θα μπορούσε να περιλαμβάνει κάποιες βαθμίδες ανόδου. Η εντός του δωματίου {s8} προσθήκη προέκτασης του τοίχου (H513) δικαιολογείται, ενδεχομένως, ως πλευρικός τοίχος των βαθμίδων και διαχωριστικός του δωματίου {s8}. Η διαφορά υψομέτρου των δαπέδων των δωματίων {s8} και {s9}, από τα άλλα δωμάτια του συγκροτήματος, επιβεβαιώνει την υπόθεση ότι τα δωμάτια αυτά κτίσθηκαν τελευταία.

⁴²⁰ Λεμπέση 1977, 417 (πρώτη αναφορά)· 1989, 300· 2002β, 120.

⁴²¹ Στον ανασκαφικό διάδρομο ΘΙ51 και στο ορθογώνιο Ι51.

⁴²² Το κατώφλι του δωματίου {s9} σώζεται σε υψόμετρο -2.69m, ενώ το υψόμετρο της πομπικής οδού στην αντίστοιχη θέση είναι -3.36m.

Περί τα 20m βορειότερα του κτιρίου S, ο ισχυρός αντερειαματικός τοίχος⁴²³ (Δ471-E471), με πρόσωπο προς τον βορρά, χρονολογούμενος, με επιφύλαξη, στην ΥΜ ΙΒ περίοδο, απέκλεισε τη βαθμιδωτή κάθοδο της πομπικής οδού στο σημείο αυτό. Με πάχος 0.80m, σωζόμενο ύψος 0.70m και σωζόμενο μήκος 10.40m, ο τοίχος (Δ471-E471) οριοθετείται από δύο μεγάλους πεσμένους βράχους στα άκρα του (πίν. 156α, 159, 160, 161-163, 175). Μία σειρά πλακών, τοποθετημένων επ' αυτού, χωρίς την παρεμβολή της παραμικρής επιχώσης, δεν μπορεί παρά να θεωρηθούν ότι αποτελούσαν τελική διαμόρφωση της επιφάνειάς του. Στο ανασκαφικό ορθογώνιο Δ47 και στον ανασκαφικό διάδρομο ΓΔ47, ίχνη πλακόστρωτου (πίν. 159γ, 161, 162), τα οποία υπερβαίνουν τα νοητά όρια της βαθμιδωτής καθόδου, συμπίπτουν ως προς το υψόμετρο με την 20η βαθμίδα της, διαμορφώνοντας πλατύσκαλο πλάτους 1.80m τουλάχιστον. Το γεγονός ότι οι πλάκες παρουσιάζουν μικρή ανοδική κλίση από τα δυτικά προς τα ανατολικά, μάς επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το πλατύσκαλο αποτελούσε τη συμβολή της βαθμιδωτής καθόδου με τμήμα οδού. Η διέλευση οδού, με διεύθυνση από τα δυτικά προς τα ανατολικά, κατά μήκος της βόρειας όψης του τοίχου (Δ471-E471), βρίσκεται σε αντιστοιχία με την παλαιότερη οδό στη βόρεια πλευρά των παλαιοανακτορικών συγκροτημάτων V και U. Το γεγονός ότι η διάνοιξη της σύγχρονης αγροτικής οδού, στην πρώτη της χάραξη, ακολούθησε ακριβώς την ίδια πορεία ενισχύει, με βάση τη διαμόρφωση του εδάφους, την άποψη της διέλευσης οδού στα βόρεια του τοίχου (Δ471-E471).

Η ισχυρή κατασκευή του κτιρίου S υποδηλώνει την πρόθεση για μακροχρόνια χρήση του με ταυτόχρονη εγκατάλειψη κάθε σχεδίου αποκατάστασης της αρχικής μορφής του Περιβόλου. Δυστυχώς τα σχέδια των κατασκευαστών του διαψεύστηκαν, καθώς στο τέλος της ΥΜ ΙΒ περιόδου (1450 π.Χ.) το κτιριακό συγκρότημα εγκαταλείφθηκε. Το βόρειο όμως τμήμα του, το οποίο ανήκε στην τελευταία φάση κατασκευής του, φαίνεται ότι παρέμεινε σε σχετικά καλή κατάσταση και οι τοίχοι του χρησιμοποιήθηκαν, εν μέρει, σε μεταγενέστερες κατασκευές.

⁴²³ Λεμπέση 1993, 226-227.

9. ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΟΥΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΥΜ ΙΙΓ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΥΠΟΜΙΝΩΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ. ΤΑ ΚΤΙΡΙΑ Q και L

Μετά την εγκατάλειψη του κτιριακού συγκροτήματος S, περί το τέλος της ΥΜ ΙΒ περιόδου (1450 π.Χ.), επακολούθησε μία περίοδος, δύο περίπου αιώνων, παρακμής και σημαντικών πολιτικών και κοινωνικών ανακατατάξεων, κατά την οποία δεν παρατηρείται κάποια οικοδομική δραστηριότητα στον χώρο του ιερού της Σύμης, παρά το γεγονός ότι υπάρχουν σαφείς ενδείξεις συνέχισης της τέλεσης της λατρείας⁴²⁴, με περιορισμένη χρήση επισκευασμένων αρχιτεκτονικών καταλοίπων παλαιότερων οικοδομημάτων.

Κατά την ΥΜ ΙΙΓ περίοδο (1200-1070 π.Χ.) κατασκευάστηκε ένα μονόχωρο οικοδόμημα, 22m² περίπου, σε επαφή και προς τα ανατολικά του δωματίου {s9} του κτιριακού συγκροτήματος S. Στο οικοδόμημα, στο οποίο δόθηκε από τους ανασκαφείς η ονομασία Q⁴²⁵, έγινε ευρεία χρήση οικοδομικού υλικού από το κτιριακό συγκρότημα S ενώ ο σωζόμενος ανατολικός τοίχος (S/Q) του δωματίου {s9}, του εγκαταλειμμένου κτιριακού συγκροτήματος S, επισκευάστηκε και αξιοποιήθηκε ως δυτικός τοίχος του οικοδομήματος Q (πίν. 180-184). Η κατασκευή του κτιρίου Q αποδεικνύει τη συνέχιση της λειτουργίας του ιερού, ακόμη και σε περιόδους γενικότερης παρακμής, όταν σημειώνεται εγκατάλειψη άλλων θρησκευτικών αλλά και οικιστικών κέντρων της Κρήτης.

Το κτίριο Q έχει σχήμα τραπεζοειδές με εσωτερικές διαστάσεις ($\alpha=2.80$ και $\beta=3.80\text{m}$) $\times 4.60\text{m}=15\text{m}^2$ και παρουσιάζει ορισμένες ιδιομορφίες (πίν. 182). Ο νότιος τοίχος του εδράζεται ακριβώς επάνω στα ερείπια του δυτικότερου τμήματος του νότιου τοίχου του Περιβόλου. Ο τοίχος αυτός έχει πάχος 0.70m και είναι κατασκευασμένος από μεγάλες και μικρές ακανόνιστες πέτρες, κάποιες προερχόμενες από τα ερείπια του κτιριακού συγκροτήματος S. Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοδομήματος υπάρχει θυραίο άνοιγμα, εύρους 1.00m, το οποίο επιτρέπει την άμεση, τους άξονες των τοίχων του κτιριακού συγκροτήματος S. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο με τον βόρειο και τον ανατολικό τοίχο του Q, οι οποίοι δεν ακολουθούν το σύστημα των ορθογωνίων αξόνων όχι μόνο του κτιριακού συγκροτήματος S, αλλά και όλων των παλαιότερων κτιριακών συγκροτημάτων (πίν. 10). Η βορειοανατολική γωνία του Q (πίν. 182) είναι μετατοπισμένη προς τα νότια και προς τα ανατολικά. Ο λόγος είναι προφανής: η νοτιοδυτική γωνία του νεοανακτορικού κρηπιδώματος πρέπει να ήταν ακόμη ορατή, η ζώνη μεταξύ του κρηπιδώματος και του δυτικού σκέλους του Περιβόλου πρέπει να ήταν ακόμη σε χρήση και η χάραξη του Q ερμηνεύεται ως σαφής πρόθεση των κατασκευαστών να μη διακοπεί η πρόσβαση και επικοινωνία προς τον χώρο αυτό. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει το γεγονός ότι ο βόρειος και ο ανατολικός τοίχος του Q έχουν μεγαλύτερο πάχος, 0.85m, από τον νότιο και τον δυτικό, καθώς είναι θεμελιωμένοι στο σαθρό έδαφος των ερειπίων των δωματίων του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Στους τοίχους αυτούς έχει γίνει ευρεία χρήση οικοδομικού υλικού προερχόμενου από παλαιότερες κατασκευές (πίν. 183, 184).

⁴²⁴ Kanta 1991, 479-505.

⁴²⁵ Στο κτίριο Q δόθηκε αρχικά η ονομασία «Δυτικό Δωμάτιο» και αργότερα, το 1985, η ονομασία Q. Λεμπέση 1972, 196· 1973, 193· 1977, 417· 1981β, 382· 1985β, 281· 1991, 325· 1992, 211, 218, 225· 1993, 219· 1994, 240-242· 1995, 245-246, 255-256.

Εκτός από τον ανατολικό τοίχο του κτιρίου S, επιβεβαιώνεται ότι και ο βόρειος τοίχος του είχε διατηρηθεί σε σχετικά καλή κατάσταση και, μετά από τις απαραίτητες επισκευές και προσθήκες, χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του κτιρίου L⁴²⁶, όμορου με το κτίριο Q. Το κτίριο L διέθετε δύο δωμάτια, πλάτους 2.40m το καθένα (πίν. 181, 182). Ο νότιος τοίχος των δωματίων του L πιθανολογείται ότι ήταν θεμελιωμένος επί του νότιου σκέλους του Περιβόλου (HΘ512) και (Θ511), όπως και η νότια απόληξη του τοίχου (S/Q). Οι διαστάσεις, επομένως, και των δύο δωματίων του L αποκαθίστανται με επιφύλαξη ως 2.40mX5.00m \approx 12m². Η αναλογία 1:2, κατά προσέγγιση, των πλευρών τους, υποδηλώνει, ενδεχομένως, τη χρήση τους ως αποθηκευτικών χώρων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο τοίχος (H503) του κτιρίου L ήταν θεμελιωμένος επί του τοίχου (H504) του δυτικού σκέλους του Περιβόλου, υποδηλώνοντας ότι τα ερείπια των μεγάλων υπαιθρίων διαμορφώσεων της νεοανακτορικής περιόδου έπαιζαν ακόμη ρόλο στον σχεδιασμό του χώρου κατά την ΥΜ ΠΠΓ-υπομινωική περίοδο (1200-970 π.Χ.). Άλλωστε ο χώρος στα βόρεια του L και μέχρι τον βόρειο τοίχο του Περιβόλου εξακολουθούσε να είναι σε χρήση για την τέλεση της λατρείας.

Είναι πιθανόν ότι τα δύο δωμάτια του κτιρίου L αποτελούσαν ενιαίο κτίριο με το Q, γεγονός το οποίο χρονολογεί το L στην ΥΜ ΠΠΓ περίοδο (1200-1070 π.Χ.). Από τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει ότι η χρήση του κτιρίου L συνεχίστηκε και κατά την υπομινωική περίοδο (1070-970 π.Χ.).

⁴²⁶ Λεμπέση 1977, 417· 1984, 457· 1985β, 268, 272· 1987β, 284-285· 1995, 255-256· 1996, 303· 2002β, 120.

10. ΥΠΑΙΘΡΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΟΥΜΕΝΕΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Κατά την πρωτογεωμετρική και τη γεωμετρική περίοδο (970-710 π.Χ.) η άσκηση της λατρείας⁴²⁷, αν και διαφοροποιημένη, εξακολουθεί αδιάλειπτη στο ιερό της Σύμης. Η ομηρική ταξινόμηση των θεοτήτων, η οποία επικρατεί ως επίσημη έκφραση της θρησκείας, επηρεάζεται, εν μέρει, από παλαιότερες θρησκευτικές αντιλήψεις⁴²⁸ και καθορίζει το τελετουργικό της λατρείας σε νέες βάσεις⁴²⁹. Δεν είναι σαφές αν το κτίριο L εξακολουθούσε να υφίσταται και να χρησιμοποιείται για την εξασφάλιση στεγασμένου χώρου και κατά την περίοδο αυτή. Άλλωστε η αλλαγή της θρησκείας, με την επακόλουθη αλλαγή του τελετουργικού της λατρείας, φαίνεται ότι οδήγησαν στον περιορισμό των αναγκαιών λειτουργικών σκευών και, ως εκ τούτου, στη μείωση των αναγκών σε αποθηκευτικούς χώρους. Επιπλέον, δεν θα πρέπει να αγνοηθεί το γεγονός ότι κατά την πρωτογεωμετρική περίοδο στον χώρο του κρηπιδώματος και στην έκταση στα βόρεια αυτού, η οποία εκτεινόταν μέχρι τα όρια του βορείου σκέλους του περιμετρικού τοίχου του Περιβόλου, είχε διαμορφωθεί ένας σχετικά επίπεδος ενοποιημένος χώρος, συνολικού εμβαδού 600m², στον οποίο όμως παρατηρείται περιορισμένη δραστηριότητα σύμφωνα με τη μελέτη της κεραμικής⁴³⁰.

Στο ανασκαφικό ορθογώνιο K50, ένας ισχυρός και χαμηλός τοίχος αποτέλεσε τον πρωτογεωμετρικό βωμό⁴³¹ (πίν. 185-190). Ο τοίχος έχει μήκος 4.00m, πλάτος 1.00m και στο νοτιότερο τμήμα του δημιουργείται ορθογώνια προεξοχή προς τα ανατολικά, με αποτέλεσμα το πλάτος του να αυξάνεται σε 1.60m. Ο τοίχος του πρωτογεωμετρικού βωμού σώζεται σε ύψος 0.50m, το οποίο θεωρείται ως το αρχικό. Μερικές μόνο πέτρες της επιφάνειάς του έχουν θρυμματισθεί από τον προωθητήρα γαιών κατά τη διάνοιξη της αγροτικής οδού το 1972. Η αναλογία των διαστάσεών του και το χαμηλό του ύψος τον κατατάσσουν στην κατηγορία των χαμηλών τραπεζιόσχημων βωμών και τον χρονολογούν επακριβώς στην πρωτογεωμετρική περίοδο⁴³². Ο προσανατολισμός του τοίχου ξεφεύγει από τον άξονα Β-Ν των άλλων κατασκευών, είναι όμως απόλυτα παραλληλισμένος με τον ανατολικό τοίχο του παλαιότερου κτιρίου Q, ο οποίος βρίσκεται μόλις 2.40m δυτικότερα. Το κτίριο Q ήταν βεβαίως ερειπωμένο, κατά την περίοδο αυτή, οπωσδήποτε όμως οι βάσεις των τοίχων του ήταν ορατές σε ύψος τουλάχιστον 1.00m. Πιθανολογείται ότι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του κτιρίου Q (πίν. 186) διαστρώθηκαν και διαμορφώθηκαν σε προσβάσιμο πλάτωμα, με άγνωστη τη χρήση του από τους συντελεστές της λατρείας, εξασφαλίζοντας επιπροσθέτως την απρόσκοπτη θέαση του βωμού από τα νοτιοδυτικά.

Στα βόρεια του πρωτογεωμετρικού βωμού και σε απόσταση 2.80m από αυτόν, διαμορφώθηκε τοίχος⁴³³ ισχυρότατης και επιμελημένης κατασκευής, με διεύθυνση Α-Δ, στον οποίο δόθηκε από τους ανασκαφείς η ονομασία J, καθώς, αρχικά, θεωρήθηκε ότι

⁴²⁷ Coldstream 2003, passim· Nilsson 1950, passim· Λεμπέση 2021, 183.

⁴²⁸ Λεμπέση 2021, 180.

⁴²⁹ Λεμπέση 1987α, 149.

⁴³⁰ Kotsonas (forthcoming).

⁴³¹ Λεμπέση 1972, 194-196· 1983, 348, 360.

⁴³² Yavis 1949, 87, 107-115, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁴³³ Λεμπέση 1974, 222· 1992, 218, 224 (εικ. 7, 8).

ανήκει σε στεγασμένο οικοδόμημα (πίν. 185α, 186-188, 190α). Ο τοίχος αυτός ήταν κατασκευασμένος από ελαφρά λαξευμένες πέτρες και η θεμελίωσή του έχει γίνει ακριβώς επάνω στον θεωρούμενο ως νότιο αντερεισματικό τοίχο⁴³⁴ (K491) του νεοανακτορικού πλακοστρωμένου πλατώματος (πίν. 190α). Το μήκος του υπολογίζεται ως μεγαλύτερο των 8.20m με ενεργό πάχος 1.50m, συμπεριλαμβανόμενου και του αναβαθμού, πλάτους 0.30m, ο οποίος σχηματιζόταν στη νότια πλευρά του. Ο τοίχος J καταστράφηκε κοντά στην ανατολική του απόληξη από μεταγενέστερο κτίσμα της ελληνιστικής περιόδου, ο δυτικός τοίχος του οποίου τον έκοψε σε εγκάρσια διεύθυνση, αφήνοντας μόνο ανέπαφο ένα ελάχιστο τμήμα, το οποίο αποτελεί το ανατολικό σωζόμενο άκρο του. Η λειτουργία του σχετίζεται με την πρόσβαση προς τον υπαίθριο χώρο στα βόρεια του βωμού. Το ύψος των επιχώσεων, που συγκρατούσε, κυμαίνεται από 0.60m έως 1.00m. Η θέση του, η διεύθυνσή του και τα υψόμετρα της σωζόμενης επιφάνειάς του τον συσχετίζουν άμεσα με τη νότια πλευρά του νεοανακτορικού κρηπιδώματος, η οποία ήταν ακόμη ορατή και της οποίας αποτελούσε, κατά κάποιον τρόπο, συνέχεια. Ορατό επίσης ήταν το βόρειο τμήμα του δυτικού τοίχου του Περιβόλου μέχρι τον μεγάλο βράχο στα ανασκαφικά ορθογώνια H48 και H49. Τα ανασκαφικά ευρήματα και κυρίως η στρωματογραφία, πιστοποιούν ότι η έκταση από τις σωζόμενες πρωτογεωμετρικές κατασκευές έως τον βόρειο τοίχο του Περιβόλου ήταν μεν προσβάσιμη αλλά, παρόλο που έχουν επισημανθεί κάποια ίχνη περιορισμένης δραστηριότητας, ενδεχομένως δεν αποτελούσε χώρο τέλεσης της λατρείας⁴³⁵.

Εκτός όμως από τον χώρο λατρείας τον σχετιζόμενο με τον βωμό, διαπιστώθηκε η δημιουργία μικρών μεμονωμένων λατρευτικών πυρήνων νοτιότερα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η υπαίθρια εστία από ακανόνιστες και πλακοειδείς πέτρες, η οποία αποκαλύφθηκε στο ανασκαφικό ορθογώνιο I52 (πίν. 189). Η εστία είχε σχήμα «πι» και το δάπεδό της ήταν διαμορφωμένο με σχιστολιθικές πλάκες. Χαρακτηριστική κεραμική τη χρονολογεί στην πρωτογεωμετρική περίοδο⁴³⁶.

Ανατολικότερα του βωμού, στο ανασκαφικό ορθογώνιο Λ50, αποκαλύφθηκε κτιστό θρανίο⁴³⁷, το οποίο χρονολογείται επίσης στην πρωτογεωμετρική περίοδο (πίν. 186-188). Το θρανίο έχει σχήμα τραπεζοειδές, με διαστάσεις ($\alpha=1.60$ και $\beta=0.50$)X3.00m². Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του είναι ότι περιβάλλεται προς τον βορρά και προς τη δύση από τα λείψανα των τοίχων του δωματίου {xx}⁴³⁸ του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U⁴³⁹, οι οποίοι σώζονται σήμερα σε ύψος 0.30m υψηλότερα του επιπέδου του θρανίου. Αντιθέτως, στην ανατολική του απόληξη, το θρανίο υπερκαλύπτει και εδράζεται επί των λειψάνων του ανατολικού τοίχου του ίδιου δωματίου. Από τη μελέτη του στρώματος καταστροφής προκύπτει ότι, μετά την κατάρρευση της οροφής του δωματίου {xx}, ο

⁴³⁴ Λεμπέση 1992, 223-224. Ο τοίχος θεμελίωσης (K491) είναι μεταγενέστερος της καταστροφής του δευτέρου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος, αλλά προγενέστερος του κρηπιδώματος, η νοτιοανατολική γωνία του οποίου επικάθεται επ' αυτού.

⁴³⁵ Kotsonas (forthcoming).

⁴³⁶ Λεμπέση 1977, 416-417· 1983, 360.

⁴³⁷ Λεμπέση 1990, 303-305. Το θρανίο αφαιρέθηκε το 1990 για να καταστεί δυνατή η στρωματογραφική διερεύνηση του βόρειου τμήματος του δωματίου {xx}, του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U.

⁴³⁸ Δωμ. I.

⁴³⁹ Για το φαινόμενο της χρήσης ορατών προϊστορικών τοίχων την 1η χιλιετία πρβλ. Cucuzza 1993, 62-68 και ιδιαίτερος 64.

βόρειος και ο δυτικός τοίχος του σώθηκαν σε μεγάλο ύψος, ενώ ο ανατολικός τοίχος υπέστη εκτεταμένη καταστροφή. Οι ανώτερες στρώσεις των παραπάνω τοίχων καθαιρέθηκαν μόνο εν μέρει κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του νότιου σκέλους του Περιβόλου.

11. ΥΠΑΙΘΡΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΑΡΧΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Ιδιαίτερα σημαντική θεωρείται η πρωτοαρχαϊκή περίοδος (700-630 π.Χ.), κατά την οποία το ιερό της Σύμης γνώρισε νέα άνθηση, όπως προκύπτει από το πλήθος και τη σπουδαιότητα των αναθημάτων⁴⁴⁰ αλλά και από τα αρχιτεκτονικά λείψανα. Παρατηρείται μία σημαντική, σε σχέση με την προηγούμενη πρωτογεωμετρική-γεωμετρική περίοδο, επέκταση του χώρου της αμιγώς υπαίθριας λατρείας σε άνδρα⁴⁴¹ (πίν. 191-203), ενώ ο βωμός καθίσταται το επίκεντρο της άσκησης της λατρείας, σύμφωνα με τις λατρευτικές αντιλήψεις της περιόδου. Κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο ο χαρακτήρας της λατρείας στο ιερό της Σύμης παρέμεινε καθαρά υπαίθριος και δεν υπάρχει καμία ένδειξη κτίσματος στην όλη διαμόρφωση του χώρου.

Κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο στον προϋπάρχοντα τραπεζιόσχημο πρωτογεωμετρικό βωμό προστέθηκε⁴⁴² μία συμπαγής, σχεδόν τετραγωνική σε κάτοψη, κτιστή κατασκευή⁴⁴³, διαστάσεων 2.70mX2.20m = 5.94m², με σαφή προσανατολισμό προς τα ανατολικά (πίν. 191, 192β, 193, 194, 196, 200, 201β-ε,). Στο κέντρο της διαμορφώθηκε ορθογώνιος βόθρος, διαστάσεων 0.55X0.75m², και βάθους περί τα 0.50m. Από τον τύπο⁴⁴⁴ του βωμού, ο οποίος εντάσσεται στην κατηγορία των τελετουργικών βωμών μετά βόθρου⁴⁴⁵, με χθόνιο χαρακτήρα, συνάγεται ότι χρησίμευε για υγρές σπονδές. Ο τύπος του βωμού, γνωστός κυρίως εκτός της Κρήτης, με δύο μόνο παραδείγματα⁴⁴⁶ στο νησί, παραπέμπει στη λατρεία χθονίων θεοτήτων με προσφορές σπονδών. Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του βωμού σχηματιζόταν αναβαθμός από μία σειρά αδρών λίθων. Η δυτική πλευρά του βωμού ήταν προσκολλημένη στον ισχυρό τραπεζιόσχημο πρωτογεωμετρικό βωμό (πίν. 186, 188, 196, 200). Το σωζόμενο ύψος του βωμού είναι 0.50m, το οποίο πρέπει να ήταν και το αρχικό, καθώς ο προωθητήρας γαιών, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για τη διάνοιξη της αγροτικής οδού το 1972, πέρασε ακριβώς επάνω από την επιφάνεια του βωμού, προκαλώντας ευτυχώς μόνο μικρής κλίμακας φθορές.

Στα νότια του βωμού, ο χώρος διαμορφώθηκε σε άνδρα⁴⁴⁷, με κλιμακωτή διάταξη καθόδου από τα βόρεια προς τα νότια (πίν. 191, 193, 194, 200), η οποία υπαγορευόταν από τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους. Η λατρεία των χθονίων θεοτήτων με

⁴⁴⁰ Λεμπέση 1985α, *passim*.

⁴⁴¹ Ο όρος χρησιμοποιείται για το ανάλημμα με επιμελώς διαμορφωμένη την άνω επιφάνεια.

⁴⁴² Λεμπέση 1972, 194-196· 1973, 188.

⁴⁴³ Pernier 1935, 61 κ.ε.· Rizza e Scrinari 1968, 99 κ.ε. για τον παρόμοιο βωμό, ο οποίος αποκαλύφθηκε στο Ιερό της Γόρτυνας. Επίσης, Shaw and Shaw 2000, 670 για τον βωμό U, ο οποίος θεωρείται ο μόνος τυπολογικά όμοιος, με αυτόν του ιερού της Σύμης, βωμός στην Κρήτη.

⁴⁴⁴ Yavis 1949, 87 και 128. Ο συγγραφέας, αναφερόμενος σ' αυτόν τον τύπο των βωμών χρησιμοποιεί τον αγγλικό όρο «Hollow ceremonial altars», υποστηρίζει ότι προέρχονται από τον συνδυασμό των Μυκηναϊκών βωμών τύπου φρέατος (well altars) και των χαμηλών μνημειακών βωμών (low monumental altars) και τους χρονολογεί στην πρωτογεωμετρική περίοδο (9ος αι. π.Χ.).

⁴⁴⁵ Yavis 1949, 128 και Λεμπέση 1972, 194, υποσημ. 2. Τυπολογικά ο βωμός συνδέεται με τον βωμό εντός του σηκού του ναού των Επιζεφυρίων Λοκρών καθώς και τον βωμό στο ιερό της Δήμητρας και Κόρης στον Ακράγαντα, ο οποίος αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της μετάβασης από την κυκλική στην ορθογωνική κάτοψη των βωμών χθονίου χαρακτήρα.

⁴⁴⁶ Shaw and Shaw 2000, 670, περί του βωμού «U».

⁴⁴⁷ Λεμπέση 1973, 188-189· 1976, 401-402· 1977, 403· 1981α, 382-387· 1983, 349-354, 360· 1984, 442, 445-447. Η διαμόρφωση του χώρου με άνδρα είχε τις ρίζες της στη μινωική εποχή.

προσφορά σπονδών στον βωμό συνδυαζόταν με τελετουργικά δείπνα στην επιφάνεια των ανδρήρων. Τα άνδρηρα, τα οποία είχαν μορφή χαμηλών κτιστών βαθμίδων μεγάλου πλάτους, σχηματίστηκαν από επάλληλες στρώσεις αδρών λίθων, τοποθετημένων με προχειρότητα. Η νότια όψη τους περιελάμβανε μεγάλους επιμήκεις αδρούς λίθους (πίν. 197-200, 202), με εγκάρσια όμως τοποθέτηση, έτσι ώστε η μικρότερη πλευρά τους να είναι ορατή⁴⁴⁸. Τα κενά μεταξύ των στρώσεων των λίθων των προσόψεων είχαν συμπληρωθεί με επιμέλεια με χώμα και μικρά χαλίκια. Το άνδρηρο I αποκαλύφθηκε σε μήκος 35.00m περίπου, ενώ το άνδρηρο II σε μήκος 38.00m. Το σωζόμενο δυτικό άκρο των ανδρήρων δεν πρέπει μάλλον να διαφέρει πολύ από το αρχικό, η ανατολική τους όμως απόληξη δεν είναι γνωστή⁴⁴⁹, διότι η ανασκαφική έρευνα δεν προχώρησε προς τα ανατολικά⁴⁵⁰ πέραν της στήλης «Ο» των ανασκαφικών ορθογωνίων.

Το ορατό ύψος της όψης των ανδρήρων I και II κυμαινόταν μεταξύ 0.20m και 0.30m, ενώ δοκιμαστική τομή αποκάλυψε ότι το ύψος του ανδρήρου II από το επίπεδο θεμελίωσης πλησίαζε τα 0.80m. Και τα δύο άνδρηρα ήταν θεμελιωμένα σε στρώμα υπαίθριας λατρείας παλαιότερων περιόδων, το οποίο νοτιότερα από το πρόσωπο του ανδρήρου II είχε επιστρωθεί με σχιστολιθικά πλακίδια. Η προς τα δυτικά σωζόμενη απόληξή τους αφαιρέθηκε το 1977 σε μήκος περίπου 15.00m, προκειμένου να προχωρήσει σε βάθος η ανασκαφική διερεύνηση των παλαιότερων στρωμάτων και των τοίχων των παλαιοανακτορικών κτιριακών συγκροτημάτων. Η πρωτογεωμετρική εστία, η οποία είχε βρεθεί κοντά στο δυτικό σωζόμενο άκρο του ανδρήρου II, με την τέφρα της να προχωρεί κάτω από αυτό, το χρονολογεί σε εποχή μεταγενέστερη της πρωτογεωμετρικής περιόδου. Το άνδρηρο II έχει αντίστοιχο πλάτος και τον ίδιο σχεδόν άξονα με το νότιο σκέλος της νεοανακτορικής πομπικής οδού, το ανατολικό τμήμα της οποίας είχε τελείως καταστραφεί στον χώρο, όπου πλέον εκτεινόταν το παραπάνω άνδρηρο.

Προς το τέλος της πρωτοαρχαϊκής περιόδου, στην υπαίθρια διαμόρφωση του χώρου λατρείας με το βωμό και την κλιμακωτή διάταξη των ανδρήρων, προστέθηκε ένα ακόμη άνδρηρο (πίν. 194, 198-200), στο οποίο δόθηκε η ονομασία «άνδρηρο III»⁴⁵¹. Το πλάτος του ανδρήρου ήταν περίπου 3.20m, ενώ το ορατό μήκος του πλησίαζε τα 22.00m, χωρίς πάλι να είναι γνωστό το κατά πόσο προεκτεινόταν προς τα ανατολικά. Ανασκαφική τομή απέδειξε ότι η κατασκευή του ανδρήρου III ήταν προσθετική και περιόρισε το ύψος της ορατής όψης του ανδρήρου II από 0.80m σε 0.20m περίπου. Στην κατασκευή του διακρίνονται δύο στρώματα:

- α. Το ανώτερο, με πάχος 0.50m, ήταν κατασκευασμένο από μικρούς λίθους, τοποθετημένους με μικρά κενά μεταξύ τους, ώστε να σχηματίζουν ένα είδος «καλντεριμιού».
- β. Το κατώτερο στρώμα περιελάμβανε χαλαρή λιθόστρωση μεγάλων λίθων μέσα σε στρώμα μαύρου χόματος πυράς.

⁴⁴⁸ Λεμπέση 1983, 349-352.

⁴⁴⁹ Η ανατολική απόληξη των ανδρήρων δεν θα μπορούσε να υπερβαίνει το ρυάκι παροχέτευσης της πηγής, το οποίο αποτελούσε το ανατολικό φυσικό όριο του χώρου λατρείας.

⁴⁵⁰ Η επιτακτική ανάγκη ανασκαφής των ανδρήρων κατά τα έτη 1972-1974, προς αποφυγή αρχαιοκαπηλίας, οδήγησε στην αφαίρεση αρκετών λίθων χωρίς να προηγηθεί σχεδιασμός τους. Για τον λόγο αυτό η εικόνα με τα σημαντικά κενά, που παρουσιάζεται στα σχέδια, είναι παραπλανητική (πίν. 10, 194).

⁴⁵¹ Λεμπέση 1973, 188-189· 1976, 401-402· 1977· 1981α, 382-387· 1983, 349-354, 360· 1984, 442, 445-447.

Το πρόσωπο του ανδρήρου σχηματιζόταν από μεγαλύτερες επιμήκεις πέτρες, οι οποίες όμως είχαν τοποθετηθεί με κάποια προχειρότητα κατά το μήκος τους, σε αντίθεση με την εγκάρσια τοποθέτηση των λίθων στα πρόσωπα των ανδρήρων Ι και ΙΙ.

Στο ανασκαφικό ορθογώνιο N51/52, μία διαπλάτυνση του ανδρήρου (πίν. 199, 200) με πλάτος 1.20m και μήκος 2.50m, πιθανώς να μην είχε λειτουργικό χαρακτήρα, αλλά να αποτελούσε προσπάθεια αντιστήριξης και στερέωσης του προσώπου του, σε ένα χώρο μάλιστα όπου και κατά το παρελθόν είχαν σημειωθεί σοβαρότατες καθιζήσεις. Από την ανασκαφική έρευνα προέκυψε ότι το άνδρηρο ΙΙΙ είχε επισκευασθεί⁴⁵² κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο.

Νοτιότερα του ανδρήρου ΙΙΙ και σε απόσταση 2.00m περίπου από αυτό κατασκευάστηκε ανοικτός αγωγός παροχέτευσης⁴⁵³ των υδάτων της πηγής, μέσα στον λατρευτικό χώρο. Ο αγωγός (πίν. 193, 194, 199) αποκαλύφθηκε σε μήκος 18.00m, είχε διατομή $0.40\text{m} \times 0.30\text{m} = 0.12\text{m}^2$. Από τα εργονομικά χαρακτηριστικά του αγωγού (β.π.⁴⁵⁴ = 1.0m, $R^{455} = 0.12\text{m}$) προκύπτει μία αρκετά σημαντική παροχέτευτική δυνατότητα. Οι όχθες του αγωγού ήταν οριοθετημένες με μία σειρά λίθων. Από τους ανασκαφείς δόθηκε η ονομασία «χαντάκι καθαρού»⁴⁵⁶, διότι η ύπαρξη του εντός του ιερού συνδέεται άμεσα με τη λατρεία. Το χαντάκι καθαρού (πίν. 193, 194, 199) οριοθετεί τον χώρο τέλεσης της λατρείας⁴⁵⁷ προς τα νότια, έχοντας άξονα παράλληλο με τα πρόσωπα των ανδρήρων. Καθώς η τροφοδοσία του γινόταν, προφανώς, από το ρυάκι της πηγής, πρέπει να υποθέσουμε ότι και τα άνδρηρα, σε καμμία περίπτωση, δεν θα εκτεινόταν ανατολικότερα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επέκταση των υπαιθρίων διαμορφώσεων όχι μόνο προς τα νότια, αλλά και προς τα βόρεια, επιβεβαιώνοντας την αυξανόμενη ανάγκη εξασφάλισης χώρου για την άσκηση της λατρείας. Σε συνδυασμό με τα άνδρηρα προς τα νότια, ο ισχυρός τοίχος (J) στα βόρεια του βωμού, με τον διαμορφωμένο αναβαθμό, εξασφάλιζε την πρόσβαση και τη χρήση του προς βορράν πλατώματος ως χώρου συσχετιζόμενου με την τέλεση της λατρείας. Το πλάτωμα στα βόρεια του πρωτογεωμετρικού τοίχου (J) οριοθετήθηκε κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο προς δυσμάς και προς βορρά με την κατασκευή ισχυρών τοίχων⁴⁵⁸, πάχους 0.80m, οι οποίοι σε κάτοψη σχηματίζουν μία τεθλασμένη γραμμή και στους οποίους οι ανασκαφείς είχαν δώσει τις ονομασίες κτίριο F και κτίριο G (πίν. 194-196, 201α, 203). Εκ των υστέρων

⁴⁵² Λεμπέση 2002β, 119.

⁴⁵³ Λεμπέση 1975, 328.

⁴⁵⁴ Βρεχόμενη περίμετρος.

⁴⁵⁵ Υδραυλική ακτίνα, η οποία, σε συνδυασμό με την κλίση, αποτελεί μέγεθος καθοριστικό για την παροχέτευτική ικανότητα του αγωγού.

⁴⁵⁶ Λεμπέση 1984, 442.

⁴⁵⁷ Αντίστοιχη διάταξη παρατηρούμε στο Καβείριο της Σαμοθράκης, όπου το ιερό, στις αρχικές του φάσεις, αναπτύχθηκε στον χώρο μεταξύ των δύο παραποτάμων, κοντά στη συμβολή τους. Οι παραπόταμοι απετέλεσαν το φυσικό όριο, χωρίς να υπάρξει ανάγκη κατασκευής κάποιου τοίχου, εν είδει περιβόλου. Οποιοδήποτε η κλίμακα του Ιερού της Σύμης και αυτού της Σαμοθράκης είναι διαφορετική, όπως διαφορετικά είναι τα μεγέθη παραποτάμων και ρυακίων απορροής, η αρχιτεκτονική όμως αντίληψη οριοθέτησης του χώρου δεν παύει να είναι ταυτόσημη και στις δύο περιπτώσεις. Lehmann 1970, 39-40, όπως και *Samothrace*, vols 1-10, passim. Αντίστοιχη διαμόρφωση παρατηρείται και στο Καβείριο των Θηβών, όπου ο κτιστός αγωγός οριοθετεί τον χώρο του Ιερού προς τα δυτικά. Heyder und Mallwitz 1978, passim και κυρίως 47-49 για τον αγωγό (kanal).

⁴⁵⁸ Λεμπέση 1974, 222-223· 1975, 325-326· 1993, 210· 1995, 254.

προέκυψε ότι οι τοίχοι (F) και (G) δεν ανήκαν σε κτίριο αλλά αποτελούσαν απλές κατασκευές διαμόρφωσης του χώρου λατρείας.

Σε επαφή με το δυτικό πρόσωπο του βορειότερου τμήματος του δυτικού τοίχου (G), στο ανασκαφικό ορθογώνιο I48, βρέθηκε εγκατάσταση εστίας⁴⁵⁹ την οποίαν αποτελούσαν δύο μεγάλοι, ανισομεγέθεις, αδρά πελεκημένοι λίθοι⁴⁶⁰ (πίν. 192β, 194-196). Το δάπεδό της σχηματιζόταν με λιθόστρωση μικροτέρων λίθων. Ήταν σε χρήση πολλά χρόνια, διότι το στρώμα της τέφρας εκτεινόταν προς τα βόρεια και προς τα νότια της κατασκευής, επί του επιπέδου, το οποίο είχε διαμορφωθεί επί των ερειπίων του κρηπιδώματος. Καθώς οι σπονδές στον βωμό είχαν διαφορετικό χαρακτήρα από τις τελετουργίες ολοκαυτώσεων στον χώρο της πρωτοαρχαϊκής εστίας, η διαμόρφωση του υπαίθριου χώρου με την κατασκευή των τοίχων (F) και (G) ερμηνεύεται από την ανάγκη χωρικού διαχωρισμού των διαφορετικών τελετουργιών.

Η γενικότερη οργάνωση του χώρου τέλεσης της λατρείας κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο υποδηλώνει ότι η πρόσβαση των πιστών γινόταν από τα νότια και τα νοτιοδυτικά. Ο καθαρά υπαίθριος χαρακτήρας της λατρείας δικαιολογεί το γεγονός ότι τον ευρύτερο χώρο του ιερού δεν προσδιορίστηκε θέση κτίσματος της περιόδου αυτής. Καθώς η θέση του ιερού και οι εκεί επικρατούσες καιρικές συνθήκες απέκλειαν την τέλεση της λατρείας κατά τη χειμερινή περίοδο, θεωρείται πιθανό οι πολυπληθείς προσκυνητές να κατέλυαν προσωρινά σε σκηνές ή άλλες ελαφριές πρόχειρες κατασκευές στο εκτεταμένο και ιδανικό, ως χώρου κατασκήνωσης, πλάτωμα στα ανατολικά της πηγής.

⁴⁵⁹ Η εστία αφαιρέθηκε το 1993 κατά τις εργασίες διερεύνησης των βαθύτερων (νεοανακτορικών) στρωμάτων.

⁴⁶⁰ Οι θερμοκρασιακές αλλαγές στον χώρο του ιερού, είχαν ως αποτέλεσμα την πλήρη αποσάθρωση των λίθων αυτών, σε διάστημα μίας δεκαετίας μετά από την αποκάλυψή τους.

**12. ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΟΥΜΕΝΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗΝ
ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ. ΤΟ ΚΤΙΡΙΟ Ε.
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΑΣΑΦΟΥΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ**

Το κτίριο E⁴⁶¹ οικοδομήθηκε στον χώρο του ανασκαφικού ορθογωνίου Λ47, στη βορειοανατολική γωνία του προϋπάρχοντος νεοανακτορικού κρηπιδώματος, εκεί όπου βρισκόταν η είσοδος του Περιβόλου. Το κτίριο ήταν κτισμένο στο βορειοανατολικό όριο του χώρου του σχετιζόμενου με την προϋφιστάμενη πρωτοαρχαϊκή εστία και η βορειοδυτική γωνία του ήταν θεμελιωμένη επάνω σε κατάλοιπα του τοίχου (Κ473-Λ473) αυτής της περιόδου (πίν. 204-206, 212). Το γεγονός αυτό καθώς και η θεμελίωση των υπολοίπων τοίχων του κτιρίου Ε επάνω σε ανάμεικτα κατάλοιπα υπαίθριας λατρείας, από τη νεοανακτορική περίοδο μέχρι και τον 7ο αι. π.Χ., το χρονολογούν σε περίοδο μεταγενέστερη της πρωτοαρχαϊκής. Σύμφωνα και με τη μελέτη της κεραμικής⁴⁶², το κτίριο χρονολογείται στην αρχαϊκή ή, πιθανώς στην κλασική περίοδο.

Το κτίριο Ε έχει κάτοψη σχήματος τραπεζίου, με διαστάσεις ($\alpha=4.00\text{m}$ και $\beta=3.20\text{m}$) $\times 3.60\text{m}=13\text{m}^2$, στο εσωτερικό (πίν. 207). Το τραπεζοειδές σχήμα δικαιολογείται από την ύπαρξη του ανατολικού σκέλους του Περιβόλου, το οποίο θα ήταν ακόμη ορατό και δεν θα είχε νόημα να καθαρευθεί (πίν. 206). Η εν γένει κατασκευή του κτιρίου Ε δεν είναι ιδιαίτερα επιμελημένη. Όλοι οι τοίχοι του οικοδομήματος, εκτός από τον βόρειο, έχουν πάχος 0.70m και είναι κατασκευασμένοι από μικρές ακανόνιστες πέτρες (πίν. 212). Ο βόρειος τοίχος του κτιρίου (Λ461-471) είναι ισχυρότερης κατασκευής και έχει πάχος 0.90m, το οποίο δικαιολογείται από τη λειτουργία του για την αντιστήριξη των επιχώσεων προς τα βόρεια. Με βάση τα πάχη των τοίχων οι εξωτερικές διαστάσεις του τραπεζοειδούς, σε κάτοψη, κτιρίου προσδιορίζονται σε ($\alpha=5.60\text{m}$ και $\beta=4.80\text{m}$) $\times 5.00\text{m}=26\text{m}^2$. Οι τοίχοι του κτιρίου διασώθηκαν σε ύψος, το οποίο δεν υπερβαίνει τους τρεις δόμους ή τα 0.65m, καθώς το νότιο τμήμα του βρέθηκε στην πορεία του προωθητή γαιών, ο οποίος το 1972 διέλυσε τα τυχόν σωζόμενα ανώτερα τμήματα των τοίχων.

Η είσοδος γινόταν μέσω θυραίου ανοίγματος, εύρους 1.00m, στο ανατολικό άκρο της νότιας πλευράς του κτιρίου. Το δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου, (Λ461-471), του κτιρίου εδράζεται επί του παλαιότερου αντερεισματικού τοίχου (Κ473-Λ473), ο οποίος αποτελούσε το βόρειο όριο του χώρου λατρείας του σχετιζόμενου με την πρωτοαρχαϊκή εστία και απέκοιπε το βόρειο τμήμα του Περιβόλου που είχε ήδη πάψει να χρησιμοποιείται. Η έδραση, εν μέρει, του βόρειου τοίχου του κτιρίου Ε επί τοίχου πρωτοαρχαϊκής περιόδου αποτελεί το *terminus post quem* για τη χρονολόγηση του κτιρίου σε μεταγενέστερη εποχή. Η συγκεκριμένη υπόθεση ενισχύεται από το γεγονός ότι η ανέγερση του κτιρίου Ε αχρήστευσε τον χώρο τον συσχετιζόμενο με την πρωτοαρχαϊκή εστία.

Στο εσωτερικό του κτιρίου Ε διαμορφώνεται ο τοίχος (Λ474), παράλληλος προς το νότιο εξωτερικό τοίχο (Λ472) αυτού, θεμελιωμένος σε επίπεδο υψηλότερο κατά 0.40m της θεμελίωσης των εξωτερικών τοίχων, αλλά ταυτιζόμενο με το υψόμετρο του ίχνους

⁴⁶¹ Επί μακρό χρονικό διάστημα στο συγκεκριμένο κτίριο δεν είχε δοθεί ονομασία με γράμμα του λατινικού αλφαβήτου και ως εκ τούτου η ονομασία του ως Ε δεν περιλαμβάνεται στις παλαιότερες ανασκαφικές εκθέσεις.

⁴⁶² Kotsonas (forthcoming).

πλακόστρωσης του δαπέδου. Καθώς το υπόστρωμα του τοίχου (Λ474) είναι το ίδιο με αυτό των εξωτερικών τοίχων, η δε κατασκευή του διατηρεί το ίδιο εύρος ανοίγματος με τη νότια είσοδο του κτιρίου Ε, θεωρείται πιθανό ότι ο τοίχος αυτός συσχετίζεται με τη διαμόρφωση κάποιου είδους χαμηλού βάρους, το δε διαφορετικό βάθος θεμελίωσής του ερμηνεύεται λόγω της διαφορετικής του λειτουργίας, ως μη φέροντος οικοδομικού στοιχείου.

Η μορφή και οι διαστάσεις του κτιρίου Ε, το πάχος των τοίχων και τα υπολείμματα των απανθρακωμένων ξύλινων δοκών μαζί με τα θραύσματα των κεραμίδων⁴⁶³, τα οποία βρέθηκαν στον περιβάλλοντα χώρο, παραπέμπουν σε στεγασμένο κτίριο, χωρίς εσωτερικά υποστυλώματα, με μονοκλινή στέγη με επικεράμωση. Το κτίριο Ε εγκαταλείφθηκε στο τέλος της κλασικής περιόδου.

Τμήμα αναλημματικού τοίχου⁴⁶⁴, κατασκευασμένου από αδρές πέτρες μεγάλου σχετικού μεγέθους, αποκαλύφθηκε στο κέντρο περίπου του ανεσκαμμένου χώρου, στα ανασκαφικά ορθογώνια Θ49, Ι49 και Κ49 (πίν. 206, 208). Είχε διεύθυνση Α-Δ και αντιστήριζε τις επιχώσεις προς τα βόρεια, ύψους 0.60m έως 1.00m, διαμορφώνοντας, ενδεχομένως, πλάτωμα σχετιζόμενο με την πρόσβαση προς το κτίριο Ε. Το σωζόμενο μήκος του πλησιάζει τα 11.70m, συνυπολογιζομένης και της διακοπής της συνέχειάς του στο ανασκαφικό ορθογώνιο Ι49. Τα προς τα ανατολικά και προς τα δυτικά άκρα του είχαν καταστραφεί ήδη κατά τους ελληνοιστικούς χρόνους. Το πάχος του ήταν κατά προσέγγιση 0.90m. Με βάση τα στρωματογραφικά δεδομένα, ο αναλημματικός αυτός τοίχος χρονολογείται, σε περίοδο μεταγενέστερη της πρωτοαρχαϊκής, καθώς ήταν θεμελιωμένος στο λεπτό στρώμα επίχωσης, το οποίο εκάλυψε τα υπολείμματα διαμορφώσεων και κατασκευών της πρωτοαρχαϊκής περιόδου. Ο τοίχος αποξηλώθηκε το 1976, προκειμένου να συνεχισθεί η ανασκαφική έρευνα σε βαθύτερα στρώματα και να αποκαλυφθεί το νεοανακτορικό κρηπίδωμα.

Ακριβώς βόρεια και σχεδόν σε επαφή με τον βόρειο τοίχο του Περιβόλου αποκαλύφθηκε δεύτερος περίβολος⁴⁶⁵(?) (Θ461-Κ451), του οποίου η ακριβής χρονολόγηση δεν είναι γνωστή. Μεταξύ των δύο περιβόλων μεσολαβεί επίχωση, το ύψος της οποίας κυμαίνεται από 1.20m έως 1.70m (πίν. 206, 209-211, 213). Η ιδιαιτερότητα του βορειότερου αυτού περιβόλου έγκειται στο ότι συνεχίζεται πέραν του ανατολικού σκέλους του αντίστοιχου νεοανακτορικού (πίν. 206). Στο ανασκαφικό ορθογώνιο Ξ44 ο νεότερος περίβολος, ο οποίος παρακολουθείται επιφανειακά, αλλάζει διεύθυνση, στρέφει προς τα νοτιοανατολικά και στη συνέχεια προς τα νότια, συμπεριλαμβάνοντας, για πρώτη φορά, την πηγή στον περικλειόμενο χώρο. Το συνολικό σωζόμενο μήκος του ανεσκαμμένου και του επιφανειακά ορατού τμήματος του περιβόλου πλησιάζει τα 75.00m. Το μέσο πάχος του είναι 0.70m και το σωζόμενο ύψος του, στα ανασκαφικά ορθογώνια Ζ47 έως Λ45, όπου έχει πλήρως διερευνηθεί, δεν υπερβαίνει τα 0.50m, ή τους δύο δόμους. Το βάθος θεμελίωσης, σε σχέση με το προς τα βόρεια διαμορφωμένο επίπεδο, δεν έχει προσδιοριστεί. Η κατασκευή του αντερεισματικού αυτού τοίχου έχει γίνει με ακανόνιστες πέτρες ποικίλων μεγεθών. Η χρονολόγησή του ως προγενέστερου του ελληνοιστικού οικου-ναού C-D, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι με την

⁴⁶³ Ζαρίφης 2020, 2-4.

⁴⁶⁴ Λεμπέση 1974, 222· 1975, 325.

⁴⁶⁵ Λεμπέση 1988, 257-259· 2002β, 119-120.

κατασκευή του εκφράζεται μία ευρύτερη αντίληψη της οργάνωσης του χώρου του ιερού με την ένταξη, για πρώτη φορά, της πηγής στον χώρο λατρείας.

13. ΚΤΙΡΙΑΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ. Ο ΟΙΚΟΣ-ΝΑΟΣ C-D

Στον βορειοανατολικό τομέα της ανασκαφής, στα ανασκαφικά ορθογώνια Λ48, Λ49, Μ47, Μ48, Μ49 και στους μεταξύ τους ανασκαφικούς διαδρόμους, λίγο νοτιότερα από το κτίριο Ε, αποκαλύφθηκαν, από τα πρώτα έτη της έρευνας, τα ερείπια οίκου-ναού (πίν. 214-223), η πρώτη αρχιτεκτονική φάση του οποίου χρονολογείται, κατά πάσα πιθανότητα, στον 3ο αι. π.Χ. Η χρονολόγησή του είναι έμμεση και βασίζεται σε αποσπασματικά σωζόμενες επιγραφές του 2ου αι. π.Χ., οι οποίες αναφέρονται σε προηγούμενες επισκευές του ναού. Οι επιγραφές βρέθηκαν χαραγμένες σε μεγάλο θραύσμα στήλης από ασβεστόλιθο, εντοιχισμένο σε τοίχο του οίκου-ναού και χρονολογήθηκαν⁴⁶⁶ η μὲν μία στο α΄ μισό, η δε άλλη στο β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. Συνάγεται, επομένως, ότι η αρχική κατασκευή του ναού ήταν προγενέστερη και, ως εκ τούτου, τοποθετείται κατά προσέγγιση στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Πρόκειται για μονόχωρο κτίσμα, με περιορισμένες διαστάσεις, το οποίο ανήκει στον τύπο των οίκων-ναών. Από τον ελληνιστικό ναό διασώθηκαν μόνον ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος σε αρκετά μεγάλο ύψος, το οποίο στη βορειοδυτική γωνία του κτιρίου πλησιάζει τα 2.00m (πίν. 217, 220α, 222γ, 223γ). Με βάση το σωζόμενο μήκος των τοίχων, οι εξωτερικές διαστάσεις του ναού θα ήταν 7.00mX4.00m². Η κατασκευή των τοίχων από αργούς λίθους, το πάχος τους, το οποίο δεν υπερβαίνει τα 0.60m, αλλά και η μη ένδειξη ύπαρξης εσωτερικού υποστυλώματος υποδηλώνουν ότι το κτίριο κατά τον άξονα Β-Ν δεν επεκτεινόταν πέραν των 4.00m από τον βόρειο τοίχο προς τα νότια. Ίχνη λιθοδομής ακόμη νοτιότερα (στα ανασκαφικά ορθογώνια Λ49, ΛΜ49 και Μ49), σε επίπεδο θεμελίων, συσχετίζονται, ενδεχομένως, με τη διαμόρφωση εισόδου και μικρού περιβόλου.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιλογή της θέσης κατασκευής του οίκου-ναού C-D, καθώς θεωρείται ότι υποδηλώνει πρόθεση να απομονωθεί, χωρίς όμως να διαταραχθεί, ο υπαίθριος χώρος διακίνησης των πιστών σε παλαιότερες περιόδους (πίν. 10, 214).

Ο ναός κατέρρευσε, πιθανώς λόγω σεισμού και, σύμφωνα με τις ευρεθείσες επιγραφές⁴⁶⁷, ανακατασκευάστηκε δύο φορές. Με βάση τις ίδιες επιγραφές θεωρείται πιθανό η συντήρηση του ιερού της Σύμης, κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, να ήταν, εν μέρει, υπό την ευθύνη των «κόσμων» της πόλης Λύττου (Λύκτου), της επαρχίας Πεδιάδας, της οποίας η επιρροή απλωνόταν από τη βόρεια ακτή στο Κρητικό πέλαγος, μέχρι τη νότια, στο Λιβυκό {«...εν μεσογεία δε Λύκτος, και διήκει αυτή αμφοτέρωθεν (εννοείται και στις δύο ακτές)»}⁴⁶⁸. Οι τοίχοι, οι οποίοι σώθηκαν, παρουσιάζουν εντονότατη απόκλιση από την κατακόρυφο και στροφή (πίν. 220-223). Η εύρεση μεγάλου αριθμού κεραμίδων⁴⁶⁹, στρωτήρων και καλυπτήρων, σε τέσσερις κύριες παραλλαγές, σε συνδυασμό με τις διαστάσεις του κτίσματος, υποδηλώνει ισάριθμες εκτεταμένες επισκευές ή ανακατασκευές της στέγης και του οικοδομήματος εν γένει από την ελληνιστική (330-31 π.Χ.) μέχρι και την ελληνορωμαϊκή περίοδο (31 π.Χ.-395 μ.Χ.),

⁴⁶⁶ Κριτζάς 2000, 88-97.

⁴⁶⁷ Κριτζάς 2000, 85-97.

⁴⁶⁸ Viviers 1994, 255.

⁴⁶⁹ Ζαρίφης 2020, 4-8.

υπόθεση η οποία επιβεβαιώνεται από τις επιγραφές, από τα νομίσματα⁴⁷⁰, τα οποία βρέθηκαν στο δάπεδο και στους αρμούς του κτιρίου, καθώς και από θραύσμα λύχνου⁴⁷¹, το οποίο βρέθηκε σε αρμούς τοίχου της τελευταίας φάσης μετασκευής του κτιρίου.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ελληνιστικής περιόδου κεραμίδες⁴⁷², στρωτήρες και καλυπτήρες, οι οποίες φέρουν την επισήμανση ΟΝΑ, χαραγμένη με ξύλινο εργαλείο πριν από την όπτηση και αναφερόμενη, ενδεχομένως, στο εργαστήριο παραγωγής τους, σύμφωνα με την υπό εκπόνηση μελέτη των χαραγμάτων επί των κεραμίδων από τον Χ. Κριτζά. Θραύσματα από κεραμίδες, τα οποία βρέθηκαν διάσπαρτα στα νοτιοανατολικά κυρίως του οίκου-ναού, έχουν χαραγμένα ανθρωπονύμια και ονόματα πόλεων τα οποία επιβεβαιώνουν την προσέλευση πιστών από πόλεις της κεντρικής και της ανατολικής Κρήτης.

Οι δύο σωζόμενοι τοίχοι του ελληνιστικού οίκου-ναού δεν επιτρέπουν την ανασύνθεση της μορφής του. Υποδηλώνουν απλώς ότι πρόκειται για μονόχωρο κτίσμα ορθογωνικής κάτοψης. Η μορφή και οι διαστάσεις (7.00X4.00m²) της κάτοψης του κτιρίου, σε συνδυασμό με τα γεωμετρικά χαρακτηριστικά των κεραμίδων που συσχετίζονται με αυτό, παραπέμπουν στην ύπαρξη μονοκλινούς στέγης, όχι ιδιαίτερα μεγάλης κλίσης (πίν. 216β). Η κλίση της στέγης υπολογίζεται σε 10⁰, κατά προσέγγιση, όπως άλλωστε υποδηλώνεται και από τη μη εφαρμογή μεθόδων στερέωσης των στρωτήρων στη στέγη με καρφιά, η οποία θα επέτρεπε μεγαλύτερη κλίση. Τα ελάχιστα σωζόμενα –και υποκείμενα των τοίχων της μετασκευής κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο (31 π.Χ.-395 μ.Χ.)– αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στα νότια του κτιρίου, αναφέρονται, ενδεχομένως, σε κάποιου είδους διαμόρφωση μικρού περιβόλου και εισόδου, αρχιτεκτονική αντίληψη, η οποία, πιθανώς, συνεχίστηκε και κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο.

Στην Κρήτη, από τον περιορισμένο αριθμό των ναών⁴⁷³ της ελληνιστικής περιόδου, ή και παλαιότερων⁴⁷⁴, όπως ο ναός του Πυθίου Απόλλωνα στη Γόρτυνα⁴⁷⁵, της Αφροδίτης στην Αξό⁴⁷⁶, της Ρέας στη Φαιστό, του Δικταίου Διός στο Παλαίκασιτρο, και της Αρτέμιδος στους Αρκάδες, των οποίων η χρήση εξακολουθεί κατά την ελληνιστική περίοδο⁴⁷⁷, κυρίαρχος αναδεικνύεται ο τύπος του οίκου-ναού, ιδιαίτερα απλής μορφής⁴⁷⁸. Η απομακρυσμένη θέση του ιερού της Σύμης και ο υπαίθριος χαρακτήρας του δικαιολογούν μία σχεδόν στοιχειώδη κτιριακή κατασκευή για την κάλυψη των λατρευτικών αναγκών σε σχέση με στεγασμένο πλέον χώρο, σύμφωνα με τις επιταγές της εποχής⁴⁷⁹.

Κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο (31 π.Χ.-395 μ.Χ.), ο ναός επισκευάστηκε, ή μετασκευάστηκε, τουλάχιστον δύο φορές. Κατά την πρώτη εξ αυτών, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν η ισχυρή ανακατασκευή, με μεγάλους λίθους, του ανατολικού

⁴⁷⁰ Λεμπέση και Στεφανάκης 2004, 184-200.

⁴⁷¹ Vogeikoff-Brogan 2020, 102.

⁴⁷² Ζαρίφης 2020, 28-29.

⁴⁷³ Shaw and Shaw 2000, 700-705.

⁴⁷⁴ Marinatos 1936, 214-285.

⁴⁷⁵ Rizza e Scrinari 1968, *passim*.

⁴⁷⁶ Levi 1931, 43-146.

⁴⁷⁷ Pernier 1914, 18-111· 1934, 171-177· Χανιώτης 1987, 273· Τζιλιγκάκη 2005, 13-26.

⁴⁷⁸ Χανιώτης 1987, 221-22· Τσουγκαράκης 1987α, 322-327.

⁴⁷⁹ Λεμπέση 1988, 144.

και του νότιου τοίχου του οίκου-ναού, το πάχος των οποίων προσέγγιζε το 1.20m, καθώς και η διαμόρφωση μικρού αλλά επιβλητικού περιβόλου, με ευρεία είσοδο, πλάτους περί τα 1.90m στα νότια. Αν και δεν υπάρχουν στοιχεία για να το επιβεβαιώσουν, παρά μόνο ασαφείς ενδείξεις από τη διασπορά των θραυσμάτων των κεραμίδων, δεν αποκλείεται η στέγη του οίκου-ναού να προεξείχε προς τα ανατολικά, δημιουργώντας μικρό στέγαστρο στον χώρο του περιβόλου⁴⁸⁰ (πίν. 216γ).

Η τελευταία μετασκευή του C-D τοποθετείται χρονολογικά στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. Η χρονολόγηση βασίζεται σε επιγραφή, η οποία βρέθηκε σε επιφανειακά στρώματα στον χώρο του δωματίου και αναφέρει ότι ο Νικάνωρ, ο γιός του Θεομνάστου⁴⁸¹ αναθέτει τον ναό στον Ερμή «Κεδρίτη», καθώς και σε θραύσμα λύχνου του 2ου αι. μ.Χ., το οποίο βρέθηκε στους αρμούς του ανατολικού τοίχου του μικρού δωματίου στη βορειοδυτική γωνία του οικοδομήματος. Από τους αρμούς του ίδιου τοίχου, καθώς και από το δάπεδο της μετασκευής⁴⁸², προήλθαν τρία νομίσματα, κοπής του 40-30 π.Χ., τα οποία αποτελούν *terminus post quem* για τη χρονολόγηση της μετασκευής. Κατά τη δεύτερη αυτή μετασκευή, ο ναός περιορίστηκε σε ένα πολύ μικρό δωμάτιο στη βορειοδυτική γωνία του οικοδομήματος (πίν. 216α, 216γ, 218, 219), τραπεζοειδές σε κάτοψη με διαστάσεις ($\alpha=2.40\text{m}$ και $\beta=2.70\text{m}$) $\times 2.40\text{m}=6\text{m}^2$.

Το δωμάτιο είχε θυραίο άνοιγμα εισόδου στα νότια με πλάτος 0.90m, και καθ' όλο το μήκος της βόρειας πλευράς του υπήρχε υψηλό κτιστό θρανίο, με ύψος 1.10m και πλάτος, το οποίο δεν υπερέβαινε τα 0.25m. Το μικρό πλάτος και το υπολογίσιμο ύψος του θρανίου υποδηλώνουν χρήση σχετική με την απόθεση ιερών σκευών ή άλλων αντικειμένων, παρά τη λειτουργία του ως καθίσματος. Ο ανατολικός τοίχος του δωματίου, πάχους 0.60m, κατασκευασμένος από ακανόνιστες αλλά και πελεκημένες πέτρες, μερικές σε δεύτερη χρήση, διασώθηκε σε ύψος 1.80m. Ο νότιος τοίχος διασώθηκε σε ύψος κυμαινόμενο από 0.60m, στην ανατολική του απόληξη, έως 1.60m, στο σημείο σύνδεσης με τον δυτικό τοίχο. Το πλάτος του θυραίου ανοίγματος, στη νότια πλευρά του δωματίου, δεν υπερέβαινε τα 0.80m, το δε σωζόμενο κατώφλι του είναι πιθανό να συσχετίζεται με κατάλοιπα θεμελίωσης τοίχου του ελληνιστικού κτιρίου.

Σε άμεση γειννίαση με τον μικροσκοπικό ναό και στη νοτιοδυτική γωνία του αρχικού κτίσματος, σχηματίστηκε μικρό βοηθητικό δωμάτιο, με διαστάσεις $1.40 \times 2.60 = 3.6\text{m}^2$ και χρήση πιθανώς αποθηκευτικού χώρου (πίν. 216). Το άνοιγμα εισόδου με πλάτος 1.00m προς το βοηθητικό αυτό δωμάτιο ήταν διαμορφωμένο στη νότια άκρη του ανατολικού τοίχου του δωματίου, ο οποίος έχει πάχος 0.60m και σώζεται σε ύψος 1.20m. Ο ήδη διαμορφωμένος μικρός περίβολος, με την ευρεία είσοδο στα νότια, συνέχισε να χρησιμοποιείται, επεκτεινόμενος ενδεχομένως και προς τη βορειοανατολική γωνία του οικοδομήματος.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο νότιος τοίχος του περιβόλου προεκτάθηκε προς τα δυτικά κατά 5.00m περίπου, ως κεραία σε κάτοψη, στην οποία δόθηκε η ονομασία (Κ491) και έφτανε τουλάχιστον μέχρι το ανασκαφικό ορθογώνιο Κ50 (πίν. 218, 219), σχηματίζοντας άνδηρο για την αντιστήριξη των επιχώσεων προς τα βόρεια. Το άνδηρο (Κ491) αναφέρεται στη δεύτερη αυτή επισκευή-μετασκευή του οίκου-

⁴⁸⁰ Ζαρίφης 2020, 12-13, εικ. 2, 129.

⁴⁸¹ Λεμπέση 1973, 198, πίν. 205· 1981β, 4, 6.

⁴⁸² Λεμπέση και Στεφανάκης 2004, 179-184.

ναού και δεν αποκλείεται να συσχετίζεται με το, ενδεχομένως παλαιότερο, βορειότερα ευρισκόμενο άνδηρο⁴⁸³, το διερχόμενο από τα ανασκαφικά ορθογώνια I49 και K48/49.

Η ύπαρξη των ανδρήρων και η διαμόρφωση της εισόδου προς τα νότια είναι πιθανό να συσχετίζονται με διαμόρφωση πλατώματος, σε μία περιοχή όπου το φυσικό έδαφος δεν παρουσίαζε ιδιαίτερα μεγάλη κλίση. Η ύπαρξη πλατώματος εμπρός από την είσοδο του οίκου-ναού αποτελεί λειτουργική αναγκαιότητα για την παραμονή των πιστών, ενώ για δε την πρόσβαση σε αυτό είναι πιθανό να υπήρχε δρόμος, με διεύθυνση Α-Δ και κατεύθυνση προς την πηγή, αλλά και προς το μοναδικό στην περιοχή ορεινό πέρασμα στην πορεία από την Πεδιάδα προς την Ιεράπετρα, κατά μήκος της νότιας βουνοπλαγιάς του όρους Δίκτυ.

Η τελευταία αυτή μετασκευή του ελληνιστικού οίκου-ναού κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο παρουσιάζει εικόνα θρησκευτικού κτιριακού συγκροτήματος σε μικρογραφία, αποτελούμενο από τον οίκο-ναό με κτιστό θρανίο και εσωτερική καθαρή επιφάνεια μόλις 6.10m², στοιχειώδες βοηθητικό δωμάτιο, το εμβαδόν του οποίου δεν υπερέβαινε τα 3.00m² και μικρό περίβολο, με έκταση 18.0m² περίπου. Οι περιορισμένες διαστάσεις των δωματίων υποδεικνύουν ότι οι στέγες θα ήταν μονοκλινείς με επικεράμωση.

Οι αλληπάλληλες μετασκευές και επισκευές του οίκου-ναού, με σκοπό τη διατήρηση της λειτουργίας του, ήταν σύμφωνες με το πνεύμα της εποχής, κατά την οποία επικρατούσαν τάσεις αναζήτησης της επικοινωνίας με το «θείο» έξω από τα όρια του δημόσιου θρησκευτικού βίου, καθώς και αναβίωσης πανάρχαιων ιερών ως τόπων προσκυνήματος⁴⁸⁴. Το τέλος της λειτουργίας του οίκου-ναού C-D τοποθετείται, με επιφύλαξη, περί το τέλος του 3ου αι. μ.Χ., ή τις αρχές του 4ου αι. μ.Χ.

⁴⁸³ Βλ. κεφ. 12.

⁴⁸⁴ Χανιώτης 1987, 283.

14. ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΝΑΪΔΡΙΑ

Στη βορειοδυτική περιοχή του ανασκαφικού χώρου, στα ανασκαφικά ορθογώνια Β44, Γ44, Δ44, Β45, Γ45, Δ45 και στους μεταξύ τους διαδρόμους, αποκαλύφθηκε ναΐδριο⁴⁸⁵, το οποίο αποτελεί επιβεβαίωση της συνέχισης της λατρείας στο ιερό της Σύμης και κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο (πίν. 224-228). Η θέση όπου κτίστηκε υποδηλώνει, ίσως, ότι η ορεινή δίοδος από το οροπέδιο του Βιαντίτικου Ομαλού προς το οροπέδιο στο Λάπαθο εξακολούθησε να βρίσκεται σε χρήση μέχρι το τέλος της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Το ναΐδριο φαίνεται ότι καταστράφηκε από σεισμό και ξανακτίστηκε μικρότερο μέσα στα όρια του αρχικού (πίν. 10, 225-227). Αν και δεν είναι δυνατόν να επιβεβαιωθεί από τα ανασκαφικά δεδομένα, θεωρείται πιθανόν ότι το αρχικό ναΐδριο κτίστηκε περί τον 4ο αι. μ.Χ. και ότι, μετά την επανακατασκευή του συνέχισε να χρησιμοποιείται, μέχρι τον 7ο αι. μ.Χ.

Στην αρχική του μορφή το ναΐδριο (πίν. 225) ήταν μονόχωρο με εσωτερικές διαστάσεις 4.00mX5.60m \approx 22.40m² και αφίδα Ιερού με εσωτερική ακτίνα 1.10m. Στον δυτικό τοίχο (Β452), το θυραίο άνοιγμα της εισόδου βρισκόταν στο κέντρο του και είχε πλάτος 1.30m. Το ναΐδριο ήταν θεμελιωμένο επάνω στις νεοανακτορικές διαμορφώσεις του βόρειου τμήματος της πομπικής οδού, υλικό από την οποία χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του. Κτισμένο με ακανόνιστες κυρίως πέτρες, με παρεμβολή κάποιων πλακών από το νεοανακτορικό πλακόστρωτο, διέθετε τοίχους (πίν. 228α-ζ) των οποίων το πάχος δεν υπερέβαινε τα 0.80m. Ο τοίχος της αφίδας του Ιερού ήταν σαφώς λεπτότερος από τους άλλους, έχοντας πάχος μόλις 0.50m μόνο (πίν. 225). Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν πολύ μικρές πέτρες. Ο τρόπος δόμησης, επηρεασμένος από τα διαθέσιμα υλικά και τα ερείπια παλαιότερων κτισμάτων, είναι παρόμοιος με αρχαιότερες προϋπάρχουσες κατασκευές. Οι τοίχοι σώζονται σε χαμηλό ύψος, το οποίο δεν υπερβαίνει τα 0.60m, ελάχιστα υψηλότερα από το θεμέλιο του οικοδομήματος. Το πάχος τους, συνδυαζόμενο με την απουσία συνδετικού κονιάματος, θεωρείται ανεπαρκές για την αντιμετώπιση των πλαγίων ωθήσεων, αποκλείει την ύπαρξη θολωτής στέγης και, ενδεχομένως, οδήγησε σε κατασκευαστική αστοχία και κατάρρευση του κτιρίου κατά τον πρώτο μεγάλο σεισμό. Η καταστροφή συνδυάστηκε με δεξιόστροφη μετακίνηση του ανατολικού τοίχου και της αφίδας, με κέντρο περιστροφής στη νοτιοανατολική γωνία του κτίσματος, στο ανασκαφικό ορθογώνιο Γ45. Η στροφή είχε ως αποτέλεσμα τη μετακίνηση της βορειοανατολικής γωνίας κατά 0.25m, τουλάχιστον, προς τα ανατολικά και την αποκοπή της από τον βόρειο τοίχο του ναΐδριου. Θεωρείται πιθανόν ότι το ναΐδριο ήταν κεραμοσκεπές, παρόλο που θραύσματα κεραμίδων δεν επισημάνθηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα, και για τον λόγο αυτό η στέγασή του με επίπεδο δώμα δεν θα πρέπει εντελώς να αποκλεισθεί.

Μετά την κατάρρευση του αρχικού κτίσματος, το ναΐδριο ξανακτίστηκε κατά 40% περίπου μικρότερο, με εσωτερικές διαστάσεις 4.40X3.00m² \approx 13.20m² (πίν. 225, 227, 228η, θ, ι). Στο νεώτερο ναΐδριο Β' ενσωματώθηκαν ο νότιος τοίχος (Γ451α) και τμήμα της αφίδας του αρχικού. Κατά τη μετασκευή, η εσωτερική ακτίνα της αφίδας περιορίστηκε στα 0.60m. Οι νέοι τοίχοι είχαν πάχος 0.60m, γεγονός το οποίο, παρά τον περιορισμό των διαστάσεων, θέτει εκ νέου το πρόβλημα του τρόπου στέγασης.

⁴⁸⁵ Λεμπέση 1997, 192-195.

Μικρότερο ήταν και το εύρος του θυραίου ανοίγματος της εισόδου στο δυτικό τοίχο (ΒΓ451) (πίν. 227), το οποίο περιορίστηκε στα 0.90m. Του θυραίου ανοίγματος σώθηκε τμήμα του κατωφλίου. Το σωζόμενο ύψος των νέων τοίχων δεν υπερβαίνει τα 0.80m από το επίπεδο θεμελίωσης. Το ύψος του θεμελίου στον βόρειο τοίχο (Γ453) είναι 0.30m, ενώ στον νότιο τοίχο (Γ451α) φτάνει τα 0.55m. Έξω από τον βόρειο τοίχο (Γ453) του ναυδρίου Β΄ και επί του βόρειου τοίχου (Γ441) του ναυδρίου Α΄, βρέθηκε ταφή γυναίκας (πίν. 227). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατασκευή του τάφου με πλάκες, οι οποίες αφαιρέθηκαν από τη νεοανακτορική πομπική οδό. Η απόθεση χριστιανικών λύχνων⁴⁸⁶ κοντά στην πηγή, σύγχρονη, πιθανώς, με την τελευταία φάση του παλαιοχριστιανικού ναυδρίου, αποτελεί και την τελευταία χρονολογική ένδειξη λειτουργίας του ιερού.

Η διατήρηση του παλαιοχριστιανικού ναυδρίου σχεδόν σε επίπεδο θεμελίων δεν μας επιτρέπει να αποκαταστήσουμε με βεβαιότητα τη μορφή του. Από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια έχουν σωθεί κυρίως οι βασιλικές, ενώ ελάχιστα είναι τα σωζόμενα παραδείγματα μικρών ναϊσκων, και αυτά με αβέβαιη χρονολόγηση. Για τον λόγο αυτό, η αναφορά και η σύγκριση με παράλληλα κτίσματα καθίσταται δυσχερής.

Η τοιχοποιία του παλαιοχριστιανικού ναυδρίου, η οποία μάλιστα παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με παλαιότερες κατασκευές στον χώρο του ιερού της Σύμης, αποκλείει τη στέγασή του με θολωτή κατασκευή. Επομένως, το ναύδριο πρέπει να ήταν ξυλόστεγο με μονοκλινή στέγη ή και ακόμη με επίπεδο δώμα.

Η θέση του ναυδρίου στη βορειοδυτική γωνία του ανεσκαμμένου χώρου το διαφοροποιεί σαφώς από την πηγή, η οποία φαίνεται ότι πλέον δεν έπαιζε κανέναν συναφή με τη λατρεία ρόλο στην αρχιτεκτονική διαμόρφωση του χώρου. Βεβαίως, η απόθεση χριστιανικών λύχνων πλησίον της πηγής, κατά τον 7ο αι. μ.Χ., υποδηλώνει τη σημασία της για τους πιστούς, αλλά και τη σημασία του ευρύτερου χώρου, ως σημείου στάσης και ανάπαυσης των πεζοπόρων στην πορεία τους σε μονοπάτια ορεινά και, εν μέρει, δύσβατα.

Και όταν οι αιώνες πέρασαν, όταν το χώμα σκέπασε τα τελευταία αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και το ιερό είχε πια λησμονηθεί, οι πεζοπόροι, οι βοσκοί και οι κυνηγοί συνέχισαν να περνούν από τα πανάρχαια φυσικά περάσματα και να αναπαύονται, πίνοντας δροσερό νερό στον χώρο δίπλα από την πηγή, όπως μαρτυρούν τα ενετικά νομίσματα, τα οποία βρέθηκαν εκεί.

⁴⁸⁶ Λεμπέση 1992, 214, πίν. 91· Vogeikoff-Brogan 2020, 125.

15. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗΣ

15.1. Τοιχοποιία-θεμελιώσεις⁴⁸⁷

Οι μεγάλες ποσότητες ασβεστολιθικών πετρωμάτων, σε άμεση γειτνίαση με το ιερό της Σύμης, και ο συνεχής θρυμματισμός τους, λόγω των ειδικών κλιματολογικών συνθηκών, παρείχαν, καθόλη τη διάρκεια της ιστορίας του, άφθονο και σε μεγάλη μάλιστα ποικιλία μεγεθών και σχημάτων οικοδομικό υλικό, εύκολα συλλεγόμενο.

Για περίοδο μεγαλύτερη των 2600 χρόνων, από το τέλος των προανακτορικών χρόνων (MM IB, 1900 π.Χ.) μέχρι το τέλος σχεδόν της πρώτης βυζαντινής περιόδου (7ος αι. μ.Χ.), για την κατασκευή των τοίχων γινόταν χρήση λίθων, οι οποίοι συλλέγονταν επί τόπου και μεταφέρονταν εύκολα στον χώρο εργασίας. Η εμφάνιση των λιθοδομών διαφέρει από εποχή σε εποχή⁴⁸⁸, ως προς την τεχνογνωσία, ως προς το μέγεθος των χρησιμοποιούμενων λίθων και ως προς το επίπεδο επεξεργασίας πριν από την τοποθέτησή τους, επιτρεποντάς μας τη χρονολόγηση των κτισμάτων, όχι πάντα χωρίς δυσκολία. Η γενικότερη οικονομική κατάσταση κάθε περιόδου, τα διαθέσιμα εργαλεία λάξευσης και μετακίνησης των λίθων, αλλά και η προσπάθεια απόδοσης μνημειακού χαρακτήρα, αντανακλώνεται στην ποιότητα και στην επιμέλεια, με την οποία έχουν κατασκευασθεί οι λιθοδομές. Οι βασικές κατασκευαστικές αρχές παραμένουν πάντως οι ίδιες. Μικρές πέτρες συμπληρώνουν τα κενά και σταθεροποιούν τις μεγαλύτερες. Συνδετικό κονίαμα δεν έχει βρεθεί, αλλά αντ' αυτού χρησιμοποιείται χώμα⁴⁸⁹, το οποίο, καθώς το μάζευαν επιτόπου, περιείχε συχνά όστρακα ή θραύσματα αναθημάτων παλαιότερων περιόδων. Ελάχιστες είναι οι ενδείξεις για την τοποθέτηση ξυλοδεσιών προς ενίσχυση των τοίχων. Υποθέτουμε ότι η χρήση τους, σε αντίθεση με άλλα σύγχρονα κτίσματα, ήταν εξαιρετικά περιορισμένη.

Ήδη από την παλαιοανακτορική περίοδο λαμβανόταν ιδιαίτερη μέριμνα για την προστασία των εξωτερικών τοίχων από την υγρασία και τα νερά της βροχής, με την κατασκευή χαμηλής και ελαφρώς προεξέχουσας βάσης θεμελίωσης. Αργότερα, κατά τους νεοανακτορικούς χρόνους, κατασκευάστηκε ένα εντυπωσιακό σύστημα ανοικτών αγωγών απορροής⁴⁹⁰ για την προστασία των κατασκευών από τα νερά της βροχής, από τα αναβλύζοντα νερά αλλά και από εκείνα, τα οποία προέρχονταν από την τήξη του χιονιού.

Στα παλαιοανακτορικά κτιριακά συγκροτήματα η θεμελίωση των κτισμάτων ήταν υποτυπώδης, με καταστροφικά αποτελέσματα κατά τους σεισμούς και τις καθιζήσεις του εδάφους. Κατά τη νεοανακτορική όμως περίοδο, η εμπειρία και η καλύτερη τεχνογνωσία στον τομέα των θεμελιώσεων είναι προφανείς. Στις μνημειώδεις κατασκευές του Περιβόλου το είδος του εδάφους καθορίζει και τη μορφή και τα γεωμετρικά

⁴⁸⁷ Η ιδιαιτερότητες και τα χαρακτηριστικά των όψεων των τοίχων κατά τη μακραιώνη περίοδο χρήσης του Ιερού, φαίνονται συνοπτικά στους σχετικούς πίνακες (πίν. 229-230).

⁴⁸⁸ Ορλάνδος 1994, *passim*.

⁴⁸⁹ Η χρήση με κοσκινισμένου, πρόχειρα συλλεγμένου, χώματος απαντάται και στις σύγχρονες παραδοσιακές ξηρολιθοδομές στην Κρήτη και αλλού. Ο τοίχος κατασκευάζεται κατά στρώσεις από μεγαλύτερες πέτρες και μικρότερες μεταξύ τους για να τις σταθεροποιούν. Σε κάθε στρώση του τοίχου το χώμα ρίχνεται από επάνω και διαστρώνεται με τρόπο ώστε να συμπληρώσει τα μικρά κενά μεταξύ των λίθων.

⁴⁹⁰ Βλ. κεφ. 6.0.6.

χαρακτηριστικά των θεμελίων⁴⁹¹ και τηρούνται, κάποτε με διάθεση υπερβολής, οι βασικοί οικοδομικοί κανόνες θεμελίωσης σε σαθρό υπέδαφος. Συχνά αναζητούνται τα ερείπια των παλαιότερων τοίχων, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ως θεμέλια των νέων κατασκευών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσεκτική τοποθέτηση θαλάσσιου τρίτων⁴⁹² ως «εγκαίνιο» στη θεμελίωση της νοτιοδυτικής γωνίας του Περιβόλου⁴⁹³.

Τα ελάχιστα σωζόμενα στοιχεία από το κτίριο Υ, το χρονολογούμενο στη ΜΜ ΙΒ περίοδο (πίν. 16, 229α), δεν μας επιτρέπουν να οδηγηθούμε σε γενικευμένα συμπεράσματα για τις τοιχοποιίες της εποχής. Οι λιγστοί σωζόμενοι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από μικρές αδρές πέτρες της περιοχής και λάσπη από χώμα. Το πάχος τους δεν υπερβαίνει τα 0.60m και δίνουν την εικόνα ότι ανήκουν σε οικοδόμημα ευτελές και μικρής κλίμακας.

Περιορισμένα είναι τα στοιχεία, τα οποία έχουν σωθεί από το συγκρότημα V⁴⁹⁴ σχετικά με την τοιχοποιία και τις θεμελιώσεις (πίν. 30, 31, 229β). Όπως προκύπτει από τη στρωματογραφία και από τα υψόμετρα των σωζομένων δαπέδων, για την κατασκευή του συγκροτήματος προηγήθηκε γενική ισοπέδωση του χώρου. Η θεμελίωση των τοίχων εδραζόταν περίπου 0.40m χαμηλότερα από το επίπεδο του δαπέδου. Η κατασκευή του θεμελίου έχει γίνει με αδρούς μικρούς και μεγάλους λίθους και, σε ορισμένες περιπτώσεις, έφτανε μέχρι τον φυσικό βράχο, ενσωματώνοντάς τον.

Οι τοίχοι κατασκευάζονταν από επιμήκεις πλακοειδείς λίθους, οι οποίοι τοποθετούνταν σε στρώσεις. Τα εσωτερικά κενά συμπληρώνονταν με χώμα, ενώ ένα μεγάλο πλήθος μικρών χαλικιών μεταξύ των μεγαλύτερων λίθων των όψεων θα προσέδιδε στον τοίχο μία ιδιαίτερα επιμελημένη εμφάνιση, αν δεν ήταν επιχρισμένος. Το μεγάλο μήκος των πλακών εξασφάλιζε την απαραίτητη ακαμψία του τοίχου⁴⁹⁵ για την αντιμετώπιση τοπικών καθιζήσεων. Πρόκειται για μία διαφορετική αντιμετώπιση από τη χρήση ξυλοδεσιών, ίχνη των οποίων δεν έχουν βρεθεί στα ερείπια του V.

Το πάχος των εξωτερικών τοίχων του συγκροτήματος V κυμαίνεται μεταξύ 0.90m και 1.00m, ενώ των εσωτερικών είναι κατά μέσον όρο 0.65m. Στην περίπτωση της κύριας εισόδου, σχηματίζεται, στη βάση του ανατολικού τοίχου, ευθυνηρία, προεξέχουσα κατά 0.05m από τον υπερκείμενο τοίχο και με ύψος, το οποίο δεν υπερβαίνει τα 0.20m, από το διαμορφωμένο πλακόστρωτο.

Στην πρώτη παλαιοανακτορική περίοδο ανήκουν και οι ισχυροί αντερειαματικοί τοίχοι⁴⁹⁶, οι οποίοι βρέθηκαν στο βορειοδυτικό τομέα της ανασκαφής. Η διαφορετική λειτουργία των τοίχων αυτών δικαιολογεί τη διαφορετική κατασκευαστική τους μορφή. Γίνεται χρήση μικρών και μεγάλων αδρών λίθων, μικροί βράχοι ενσωματώνονται στην κατασκευή και η τοιχοποιία αποκτά μεγάλο πάχος, προκειμένου να εξασφαλισθούν οι απαραίτητες αντοχές για τη συγκράτηση των αντιστηριζομένων εδαφών (πίν. 32, 229γ).

⁴⁹¹ Zois 1990, 75-93.

⁴⁹² Η σύνδεση του θαλάσσιου τρίτων με την υπαίθρια λατρεία κατά τη μινωική εποχή είναι γνωστή. Nilsson 1950, 153-154.

⁴⁹³ Λεμπέση 1989, 303.

⁴⁹⁴ Βλ. κεφ. 3.1.

⁴⁹⁵ McEnroe 1990, 198.

⁴⁹⁶ Βλ. κεφ. 3.1.

Του δεύτερου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος⁴⁹⁷ U κύριο χαρακτηριστικό αποτελεί η εκτεταμένη χρήση οικοδομικού υλικού από το συγκρότημα V, το οποίο, πιθανότατα, κατέρρευσε από σεισμό, διαλύθηκε από βραχοπτώσεις και τα εναπομείναντα ερείπιά του κατεδαφίσθηκαν μέχρι το επίπεδο των θεμελίων. Ο σχεδιασμός του U ακολούθησε αυτόν του παλαιότερου συγκροτήματος V. Οι τοίχοι του νεώτερου συγκροτήματος θεμελιώθηκαν εξαρχής σε βάθος 0.40m, περίπου, από το επίπεδο των διαμορφωμένων δαπέδων του V. Το πάχος των εξωτερικών τοίχων του συγκροτήματος U κυμαίνεται από 0.75m έως 0.80m, ενώ των εσωτερικών διαχωριστικών από 0.50m έως 0.60m. Η θραύση, λόγω κατέρρευσης, των πλακοειδών λίθων του συγκροτήματος V, είχε ως αποτέλεσμα να μη διατηρήσουν την επιμήκη μορφή τους κατά την επαναχρησιμοποίησή τους. Διαφορετικό είναι το αισθητικό αποτέλεσμα στις όψεις των τοίχων⁴⁹⁸ (πίν. 56-61, 63-66), λόγω της λιγότερο επιμελημένης κατασκευής, κατά την οποία οι μεγαλύτεροι λίθοι δεν περικλείονται πλέον από πλήθος μικρών χαλικιών. Έτσι και αλλιώς οι τοίχοι του U ήταν επιχρισμένοι. Πλήρης είναι η απουσία κατασκευής ευθυντηρίας στις βάσεις των τοίχων του συγκροτήματος U, ενώ αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη από σερπαντινίτη, προερχόμενα από το πρώτο παλαιοανακτορικό συγκρότημα V, χρησιμοποιήθηκαν ως κοινό οικοδομικό υλικό, υποδηλώνοντας τη σπουδή των κατασκευαστών για την ολοκλήρωση της ανακατασκευής και επαναλειτουργίας του ιερού. Οι τοίχοι του συγκροτήματος φαίνεται ότι ήταν κατασκευασμένοι εξολοκλήρου από λιθοδομή (πίν. 229δ), γεγονός, το οποίο δικαιολογείται από την αφθονία του επι τόπου ευρισκόμενου οικοδομικού υλικού και από την επιδίωξη καλύτερης αντοχής στις ιδιαίτερα αντίξοες κλιματολογικές συνθήκες. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν πιθανώς τα δωμάτια στη νοτιοανατολική γωνία του συγκροτήματος⁴⁹⁹, όπου η εύρεση μεγάλης ποσότητας διαλυμένων οπτοπλίνθων⁵⁰⁰ ίσως να υποδηλώνει τοιχοποιία με μικτή κατασκευή. Κατά κανόνα πάντως, σε κτίσματα του ιερού της Σύμης, ανεξαρτήτως περιόδου, δεν έχει επισημανθεί χρήση οπτοπλίνθων.

Διαφορετική είναι η κατασκευή των αναλημματικών τοίχων⁵⁰¹ στα δυτικά του κτιριακού συγκροτήματος U, το πρόσωπο των οποίων επενδύεται με ξηρολιθοδομή από μικρούς αργούς λίθους (πίν. 62). Μόνο ο νοτιότερα ευρισκόμενος τοίχος (Z534-Z533-H531α) έχει πάχος 0.80m κατά μέσο όρο, και ισχυρή κατασκευή από μεγαλύτερες ακανόνιστες πέτρες, προκειμένου να αντισταθεί στις πιέσεις τις προερχόμενες από τον μεγαλύτερο όγκο και το μεγαλύτερο ύψος των επιχώσεων (πίν. 62α).

Κατά την πρώτη φάση μετασκευής⁵⁰² του συγκροτήματος U, πιθανώς μετά από μεγάλο σεισμό, ο οποίος αχρήστευσε τη βόρεια και τη δυτική πτέρυγα του συγκροτήματος, παρατηρείται προχειρότητα στις νέες τοιχοποιίες, για τις οποίες χρησιμοποιούνται ακανόνιστοι και μικροί, κατά κανόνα, λίθοι από τον γύρω χώρο. Η χρήση πλακοειδών λίθων, προερχομένων από το V, και ως εκ τούτου, δυσεύρετων πλέον,

⁴⁹⁷ Βλ. κεφ. 4.

⁴⁹⁸ Οι όψεις βεβαίως των τοίχων, ως επιχρισμένες εξολοκλήρου κατά την παλαιοανακτορική περίοδο, δεν ήταν ορατές με αυτή τη μορφή.

⁴⁹⁹ Τοίχοι (N534) και (N535).

⁵⁰⁰ Βλ. κεφ. 4.1.10.

⁵⁰¹ Βλ. κεφ. 4.1.1.

⁵⁰² Βλ. κεφ. 4.3.

είναι σαφώς περιορισμένη. Η θεμελίωση σε υψηλότερο επίπεδο⁵⁰³, σε στρώμα καταστροφής, καθώς και η διαφορετική μορφή των όψεων, λόγω της ανάμειξης ορθογωνισμένων και αργών λίθων, διαφοροποιούν τη μορφή τους και επιτρέπουν την επισήμανσή των τοίχων της μετασκευής (πίν. 81, 82, 90, 97).

Ιδιαιτερότητα παρουσιάζουν οι τοίχοι του συγκροτήματος Ub (πίν. 79, 80, 229ε), αφενός μεν διότι κάποιοι διαμορφώνουν υπαίθριους χώρους, αφετέρου δε διότι κάποιοι άλλοι κατασκευάστηκαν για την υποστήριξη ετοιμορρόπων τμημάτων της αρχικής τοιχοποιίας του U. Το πάχος τους ποικίλλει από 0.40m έως 1.00m, ανάλογα με τη χρήση τους, ως συμπληρωματικών υπάρχοντων τοίχων, αντερειαματικών επιχώσεων, διαχωριστικών ή τοίχων αντιστήριξης με εγκάρσια τοποθέτηση. Η κατασκευή τους είναι από ακανόνιστες, αλλά όχι ιδιαίτερα μικρές, πέτρες και χόμα. Η θεμελίωση έχει γίνει επάνω στο λεπτότατο και χρονολογημένο ανασκαφικά στρώμα καταστροφής του U, αφού προηγήθηκε κατεδάφιση, μέχρι του επιπέδου του δαπέδου, των τμημάτων μόνο εκείνων των τοίχων του U, τα οποία αποτελούσαν εμπόδιο.

Οι δεύτερη, η τρίτη και η τέταρτη φάση μετασκευής⁵⁰⁴ του U δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς την τοιχοποιία, δεδομένου ότι αφορούν κυρίως την κατασκευή προχείρων διαφραγμάτων σε προϋπάρχοντα θυραία ανοίγματα καθώς και διαχωριστικών τοίχων δωματίων. Πρόκειται για μη επιμελημένες κατασκευές από ακανόνιστες πέτρες (πίν. 90, 97). Τα πάχη των διαφραγμάτων ακολουθούν το πάχος των αντιστοιχών τοίχων, ενώ αυτό των διαχωριστικών τοίχων είναι περίπου 0.50m. Και στις δύο περιπτώσεις η θεμελίωση έχει γίνει επί των δαπέδων των αντιστοιχών δωματίων.

Η τοιχοποιία των κτιρίων W και Wa⁵⁰⁵ διαφέρει από αυτή των παλαιοανακτορικών συγκροτημάτων και μας προϊδεάζει για τις μνημειώδεις νεοανακτορικές διαμορφώσεις. Οι τοίχοι των οικοδομημάτων αυτών, είναι ισχυροί, πάχους τουλάχιστον 0.80m, κατασκευασμένοι από αρκετά μεγάλες ακανόνιστες πέτρες της περιοχής και θεμελιωμένοι στο φυσικό έδαφος (πίν. 108, 109).

Οι νεοανακτορικές κατασκευές⁵⁰⁶ διαφοροποιούνται σαφώς, απ' όλες τις προηγούμενες, λόγω του μνημειακού χαρακτήρα τους. Η τεχνογνωσία, αλλά και τα εργαλεία επεξεργασίας και μετακίνησης των λίθων, βελτιώθηκαν σημαντικά, παρέχοντας τη δυνατότητα κατασκευής τοίχων με πέτρες μεγάλου μεγέθους, πελεκημένες ή αδρά επεξεργασμένες (πίν. 135-148, 229ζ,η,θ). Άλλωστε, η γενικότερη ανάπτυξη, η ευημερία και η οικονομική άνθιση του νησιού κατά τη νεοανακτορική περίοδο, επέτρεψαν την πραγματοποίηση μεγάλης κλίμακας έργων.

Σημαντικά βελτιωμένες εμφανίζονται, κατά τη νεοανακτορική περίοδο, οι γνώσεις στον τομέα των θεμελιώσεων, οπότε οι ιδιαιτερότητες κάθε είδους εδάφους λαμβάνονται σοβαρά υπόψη. Στα φυσικά σχιστολιθικά πετρώματα διανοίγεται αβαθής τάφρος θεμελίωσης των υπερκειμένων κατασκευών. Στα προσχωσιγενή εδάφη η θεμελίωση γίνεται σε μεγάλο βάθος, με υπερδιαστασιοποιημένο το πλάτος του θεμελίου. Σε στρώματα καταστροφής παλαιότερων κτιρίων αναζητούνται ερειπωμένοι τοίχοι, οι οποίοι χρησιμοποιούνται ως βάσεις για την έδραση των νέων κατασκευών.

⁵⁰³ Η διαφορά επιπέδου θεμελίωσης πλησιάζει, σε ορισμένες περιπτώσεις, το 1.00m.

⁵⁰⁴ Βλ. κεφ. 4.5, 4.6, 4.7.

⁵⁰⁵ Τα οικοδομήματα W και Wa θεωρούνται ως κτίρια εργοταξίου για την κατασκευή του νεοανακτορικού Περιβόλου.

⁵⁰⁶ Βλ. κεφ. 6.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα διαφορετικής αντιμετώπισης ως προς τη θεμελίωση και την προσαρμογή της στα ειδικά χαρακτηριστικά του εδάφους αποτελεί το κρηπίδωμα⁵⁰⁷. Στη βόρεια πλευρά του κρηπίδωματος, το βάθος θεμελίωσης στο σχιστολιθικό έδαφος κυμαίνεται από 0.30m έως 0.50m. Στη νότια πλευρά, όπου η σύσταση του εδάφους αλλάζει και γίνεται χαλικώδης προσχωσιγενής, το βάθος θεμελίωσης υπερβαίνει τα 1.30m, κάτω από την ορατή, κατά τη νεοανακτορική περίοδο, επιφάνεια του εδάφους (πίν. 135-137). Το μέγεθος των χρησιμοποιούμενων στα θεμέλια καλοπελεκημένων και ορθογωνισμένων λίθων είναι, σε γενικές γραμμές, διπλάσιο στη νότια πλευρά απ' ό,τι στη βόρεια. Και στις δύο πάντως περιπτώσεις το θεμέλιο υπερβαίνει σε πάχος, από 0.10m έως 0.15m, τον υπερκείμενο τοίχο, σχηματίζοντας προεξέχουσα βάση⁵⁰⁸ στο κατώτερο μέρος του ορατού τοίχου. Το ορατό τμήμα του κρηπίδωματος είναι κατασκευασμένο από μεγάλους καλοπελεκημένους λίθους, με ορθογωνική την εξωτερική όψη τους και τραπεζοειδή, σχεδόν τριγωνική, διαμόρφωση προς την εσωτερική πλευρά, τοποθετημένους σε στρώσεις. Το ύψος των δόμων και το μέγεθος των χρησιμοποιούμενων λίθων μειούται από τις κατώτερες προς τις ανώτερες στρώσεις⁵⁰⁹. Ανάμεσα στους μεγάλους λίθους, τα κενά συμπληρώνονται, στη μεν όψη με μικρότερους αδρά πελεκημένους, προς δε το εσωτερικό με αργούς λίθους. Προφανώς, η εσωτερική όψη της λιθοδομής δεν ήταν ορατή, και το εσωτερικό του κρηπίδωματος είχε διαστρωθεί με μικρούς λίθους, χαλίκια και χώμα, προκειμένου να διαμορφωθεί το επίπεδο χρήσης. Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του κρηπίδωματος σχηματίζεται θεμέλιο⁵¹⁰ βαθμίδων από μία σειρά μεγάλων φυσικών αποκολλημένων βράχων, οι οποίοι έχουν υποστεί μερική απολάξευση, συμπληρωμένων με ευμεγέθεις ακανόνιστες πέτρες. Το θεμέλιο εδράζεται εν μέρει στο σχιστολιθικό έδαφος και εν μέρει στο προσχωσιγενές. Η κατασκευή του έχει γίνει χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια. Από την αρχαιολογική έρευνα δεν κατέστη δυνατόν να προσδιορισθεί το είδος και η μορφή του υπερκείμενου τοίχου, καθώς δεν σώθηκε κανένα στοιχείο του. Πιθανολογείται ότι επρόκειτο για βαθμιδωτή πρόσβαση προς το κρηπίδωμα από το χαμηλότερο πλακοστρωμένο πλάτωμα, το οποίο βρισκόταν στα ανατολικά του (πίν. 129, 150, 151).

Ο βόρειος τοίχος, καθώς και το βόρειο τμήμα του δυτικού τοίχου του Περιβόλου⁵¹¹, είναι κατασκευασμένα από μεγάλες πολυγωνικές πέτρες, με συμπλήρωση των κενών από μικρότερες (πίν. 138, 140, 229ζ). Πρόκειται για μία εξαιρετικά ισχυρή κατασκευή λιθοδομής, με πάχος κυμαινόμενο μεταξύ 1.50m και 1.80m. Η θεμελίωσή της έχει γίνει στο σχιστολιθικό έδαφος, στο οποίο προηγήθηκε ισοπέδωση και διάνοιξη αβαθούς τάφρου, το βάθος της οποίας δεν υπερβαίνει τα 0.40m.

Το νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου του Περιβόλου, επίσης κατασκευασμένο από μεγάλες πολυγωνικές πέτρες, είναι αμφιπρόσωπο και έχει θεμελιωθεί στο προσχωσιγενές χαλικώδες έδαφος. Το βάθος θεμελίωσης είναι μεγαλύτερο από αυτό του βόρειου τοίχου

⁵⁰⁷ Βλ. κεφ. 6.0.1.

⁵⁰⁸ Η προεξέχουσα ευθυνηρία είναι χαρακτηριστική στα κτίρια της νεοανακτορικής περιόδου, αλλά και σε παλαιότερα στην Κρήτη, απουσιάζει όμως εντελώς στη Θήρα. Παλυβού 1999, 156.

⁵⁰⁹ Παλυβού 1992, 37 και 1999, 93, 136-137, και κυρίως 157, όπου αναφέρεται ως χαρακτηριστικό μορφολογικό στοιχείο, τόσο της αρχιτεκτονικής στην Κρήτη κατά τη νεοανακτορική περίοδο, όσο και στο Ακρωτήριο της Θήρας, ιδιαίτερα δε στην Ξεστή 4, η μείωση του ύψους των δόμων από κάτω προς τα επάνω.

⁵¹⁰ Επειδή κανένα ίχνος του υπερκείμενου τοίχου δεν έχει σωθεί δεν γνωρίζουμε τη μορφή και τη λειτουργία του.

⁵¹¹ Βλ. κεφ. 6.0.2.

και υπερβαίνει σε αρκετά σημεία τα 0.80m. Το πάχος του κυμαίνεται από 1.00m έως 1.20m. Στη δυτική παρειά πρόσκειται ανοικτός αγωγός απορροής (πίν. 140).

Ο νότιος τοίχος του Περιβόλου είναι θεμελιωμένος σε επιχώσεις και επάνω στα ερείπια των κατεστραμμένων τοίχων των παλαιοανακτορικών συγκροτημάτων. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν ογκόλιθοι και το πάχος του πλησιάζει τα 2.20m, αν και σε πολλά σημεία μειούται σημαντικά. Κατά μήκος της νότιας όψης του τοίχου πρόσκειται ανοικτός αγωγός απορροής.

Οι τοίχοι αντιστήριξης της πομπικής οδού⁵¹² (πίν. 141-148) είναι σαφώς λεπτότεροι, με πάχος κυμαινόμενο μεταξύ 0.50m και 0.60m. Κατασκευασμένοι από μικρές ακανόνιστες πέτρες, είναι θεμελιωμένοι άλλοτε κατ' ευθείαν στο φυσικό έδαφος και άλλοτε σε στρώμα καταστροφής προγενεστέρων κατασκευών. Το βάθος θεμελίωσης ποικίλλει από 0.40m έως 0.60m. Η λειτουργία τους περιορίζεται στον εγκιβωτισμό της λιθόστρωσης του υποστρώματος και του πλακοστρώτου της πομπικής οδού. Στις εξωτερικές παρειές τους πρόσκεινται αγωγοί απορροής.

Ισχυρός τοίχος στη νοτιοδυτική γωνία της πομπικής οδού ορίζει την εξωτερική παρειά των αγωγών απορροής⁵¹³. Ο εξωτερικός τοίχος του αγωγού απορροής, στο νότιο τμήμα της πομπικής οδού, έχει πάχος 1.00m. Για την κατασκευή του έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλες πλακοειδείς πέτρες, όρθια τοποθετημένες (πίν. 147γ). Για τους παραπάνω λόγους, η κατασκευή του διαφοροποιείται από την κατασκευή των πλευρικών τοίχων των υπολοίπων αγωγών.

Οι τοίχοι του θεωρούμενου ως συγχρόνου με τον Περιβόλο κτιρίου T⁵¹⁴ παρουσιάζουν μορφολογική και κατασκευαστική ομοιότητα με αυτούς των νεοανακτορικών κατασκευών. Το σημαντικό, για στεγασμένο κτίριο, πάχος τους δικαιολογείται από την έδρασή τους στο στρώμα καταστροφής των παλαιοανακτορικών κτισμάτων και από τα γενικότερα προβλήματα καθιζήσεων στον νοτιοανατολικό τομέα (πίν. 155, 230α).

Στο κτίριο S⁵¹⁵, παρατηρούμε ότι στην τοιχοποιία διατηρείται η οικοδομική αντίληψη των νεοανακτορικών κατασκευών. Οι εξωτερικοί τοίχοι έχουν πάχος 0.70m έως 0.80m, ενώ στους εσωτερικούς διαχωριστικούς τοίχους το πάχος κυμαίνεται μεταξύ 0.50m και 0.60m. Για την κατασκευή τους έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευμένες πέτρες, όχι ιδιαίτερα μεγάλου μεγέθους, κυμαινόμενου μεταξύ 0.50mX0.30mX0.30m \approx 0.05m³ και 0.80mX0.50mX0.40m \approx 0.16m³ και βάρους 120-400kg. Το μικρότερο μέγεθος των λίθων, σε σχέση με αυτούς του περιβόλου δικαιολογείται από τη διαφορετική λειτουργία, καθώς πρόκειται για κατασκευή στεγασμένων χώρων. Ιδιαίτερη προσοχή έχει δοθεί στην έδραση των τοίχων του κτιρίου S, οι οποίοι άλλοτε πατούν σε σταθερές νεοανακτορικές κατασκευές⁵¹⁶ και άλλοτε ακολουθούν τα λείψανα παλαιοανακτορικών τοίχων, τους οποίους χρησιμοποιούν ως θεμέλια (πίν. 169-175, 229ι).

Στην τοιχοποιία⁵¹⁷ του κτιρίου Q αντανακλάται η γενικότερη οικονομική δυσπραγία κατά τη MM IIIΓ περίοδο. Πρόκειται για μικρής κλίμακας κατασκευές, με

⁵¹² Βλ. κεφ. 6.0.3.

⁵¹³ Βλ. κεφ. 6.0.6.

⁵¹⁴ Βλ. κεφ. 7.

⁵¹⁵ Βλ. κεφ. 8.

⁵¹⁶ Στα πλακόστρωτα και στους τοίχους αντιστήριξης της πομπικής οδού.

⁵¹⁷ Βλ. κεφ. 9.

χρήση ακανονίστων λίθων, μερικών σε δεύτερη χρήση, προερχομένων από τα ερείπια του κτιρίου S, κτισμένων χωρίς ιδιαίτερη προσοχή. Μόνο στις παραστάδες των θυραίων ανοιγμάτων παρατηρείται χρήση αδρά λαξευμένων λίθων. Η θεμελίωση έχει γίνει μάλλον πρόχειρα, σε στρώμα καταστροφής και στα ερείπια του Περιβόλου, τυχαία και χωρίς ιδιαίτερη προσοχή (πίν. 183, 184, 230β).

Στην ίδια περίοδο χρονολογούνται τα λείψανα των διαχωριστικών τοίχων του όμορου με το Q κτιρίου L⁵¹⁸, τα οποία είναι κτισμένα με μικρές ακανόνιστες πέτρες. Το πάχος τους δεν υπερβαίνει τα 0.50m, η δε θεμελίωσή τους έχει γίνει στις επιχώσεις του στρώματος καταστροφής των νεοανακτορικών κατασκευών, χωρίς καμμία μέριμνα για την εξασφάλιση στερεού εδάφους έδρασης. Είναι σαφές ότι για την κατασκευή του κτιρίου L επισκευάστηκαν και αξιοποιήθηκαν τα σωζόμενα τμήματα του προγενεστέρου κτιρίου S, τα οποία ήταν ακόμη ορατά. Είναι πιθανό τα κτίρια Q και L να αποτελούσαν τμήματα ενιαίου κτιρίου, στο οποίο έγινε ευρεία χρήση οικοδομικού υλικού από το κτίριο S.

Στην πρωτογεωμετρική περίοδο ανήκει η πρώτη φάση του βωμού. Πρόκειται ουσιαστικά για έναν φαρδύ τοίχο, κατασκευασμένο με μικρές ακανόνιστες πέτρες (πίν. 190β,γ, 230γ). Με ύψος χαμηλό, το οποίο δεν υπερβαίνει τα 0.50m, και με μεγάλο πάχος, είναι θεμελιωμένος κατ' ευθείαν στις επιχώσεις από την καταστροφή των προγενεστέρων κατασκευών. Στην ίδια περίοδο ανήκει ο ισχυρός αντερεισματικός τοίχος στα βόρεια του πρωτογεωμετρικού βωμού με ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή από ελαφρά λαξευμένες πέτρες, μεσαίου μεγέθους. Θεμελιωμένος επάνω στον νεοανακτορικό τοίχο (K491) (πίν. 190α), αποτελεί το νότιο όριο του πλατώματος στην προς τα ανατολικά συνέχεια του κρηπιδώματος. Το πάχος του πρωτογεωμετρικού αυτού τοίχου φθάνει τα 1.50m, συμπεριλαμβανομένου και του αναβαθμού, ο οποίος σχηματίζεται στο κατώτερο ορατό τμήμα του καθ' όλο το μήκος της νότιας όψης του.

Κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο⁵¹⁹ οι τοιχοποιίες δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον από οικοδομικής πλευράς, καθώς περιορίζονται στη μετασκευή του βωμού και στην κατασκευή των αντερεισματικών τοίχων των ανδρών. Κατά τη μετασκευή του πρωτογεωμετρικού βωμού προστέθηκε κτιστή συμπαγής ορθογωνική κατασκευή από μικρές πέτρες, με βόθρο στο κέντρο της. Το ύψος της δεν υπερβαίνει τα 0.50m και η θεμελίωσή της έχει γίνει σε στρώμα πυράς (πίν. 201).

Η κατασκευή των ανδρών I και II έχει γίνει με μικρούς αδρούς λίθους, τοποθετημένους με προχειρότητα σε επάλληλες στρώσεις (πίν. 202, 203, 230δ). Το νότιο μέτωπό τους σχηματίζεται με επιμήκεις λίθους, τοποθετημένους με κάποια κανονικότητα στη σειρά και εγκάρσια, ώστε η μικρότερη πλευρά τους να είναι ορατή. Και τα δύο άνδρα είναι θεμελιωμένα σε παχύ στρώμα πυράς από παλαιότερες τελετουργίες. Μεταγενέστερο είναι το άνδρα III, η κατασκευή του οποίου υπήρξε προσθετική στα δύο προηγούμενα και παρουσιάζει μικροδιαφορές ως προς τις κατασκευαστικές του λεπτομέρειες. Το άνδρα III αποτελείται από ένα κατώτερο στρώμα μεγάλων λίθων, οι οποίοι περιέχονται μέσα σε μαύρο χώμα πυράς, και από ένα ανώτερο στρώμα λιθόστρωσης από μικρούς λίθους πυκνά τοποθετημένους, ώστε να σχηματίζουν ένα είδος

⁵¹⁸ Βλ. κεφ. 9.

⁵¹⁹ Βλ. κεφ. 11.

«καλντεριμιού». Είναι θεμελιωμένο σε στρώμα πυράς, το οποίο έχει επικαλυφθεί⁵²⁰, σε ορισμένα σημεία, με μικρά σχιστολιθικά πλακίδια. Το μέτωπο του ανδρήρου ΙΙΙ, σε αντίθεση με το επιμελημένο μέτωπο των ανδρήρων Ι και ΙΙ, σχηματίζεται με λίθους τυχαία τοποθετημένους (πίν. 202δ).

Η τοιχοποιία του κτιρίου Ε⁵²¹, το οποίο χρονολογείται στην αρχαϊκή ή, μάλλον, στην κλασική περίοδο, δεν παρουσιάζει καμμία ιδιαιτερότητα και διακρίνεται για την προχειρότητα ως προς την κατασκευή της. Οι τοίχοι, με πάχος 0.70m, είναι κατασκευασμένοι από μικρές ακανόνιστες πέτρες. Μόνον ο βόρειος έχει μεγαλύτερο πάχος, το οποίο φθάνει τα 0.90m, και ισχυρότερη κατασκευή, καθώς η λειτουργία του ήταν αντερσεισμική των επιχώσεων προς τα βόρεια. Η θεμελίωση όλων των τοίχων έχει γίνει σε μαύρα στρώματα υπαίθριας λατρείας με ανάμεικτη χρονολογικά κεραμική, σκεύη και αναθήματα, τα οποία καλύπτουν την περίοδο από τα νεοανακτορικά χρόνια μέχρι και τον 6ο αι. π.Χ. (πίν. 212, 230ζ).

Οι τοίχοι του ελληνιστικού οίκου-ναού⁵²² C-D έχουν πάχος, το οποίο δεν υπερβαίνει τα 0.60m, και είναι κατασκευασμένοι με μικρές ακανόνιστες πέτρες και λάσπη από χώμα (πίν. 219-223, 230θ). Παρά τη γειτνίαση με την πηγή, δεν ελήφθη καμμία ειδική μέριμνα για τη θεμελίωση του κτιρίου, ίσως διότι θεωρήθηκε ότι το έδαφος ήταν αρκετά στερεό. Η βορειοδυτική γωνία του κτίσματος εδράζεται σε στρώμα σκληρού κτρινωπού χώματος (φυσικό έδαφος), ενώ το υπόλοιπο σε ερείπια παλαιότερων οικοδομημάτων⁵²³. Το βάθος θεμελίωσης είναι 0.40m περίπου. Προφανώς η διαφορετική σύσταση του εδάφους θεμελίωσης και οι τοπικές μεγάλες καθιζήσεις, λόγω των υπογείων υδάτων, είχαν ως αποτέλεσμα τις διαδοχικές καταρρεύσεις και επισκευές του ναού, όπως μαρτυρούν οι ευρεθείσες επιγραφές⁵²⁴.

Κατά τη μετασκευή⁵²⁵ του ελληνιστικού οίκου-ναού κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο χρησιμοποιήθηκαν δύο είδη τοιχοποιίας. Οι τοίχοι στις εσωτερικές διαμορφώσεις του κτίσματος είναι κατασκευασμένοι είτε από μικρές ακανόνιστες είτε από πελεκημένες πέτρες, μερικές σε δεύτερη χρήση (πίν. 220α,β, 221β,γ, 222β). Το πάχος των τοίχων είναι 0.60m, όπως άλλωστε και των αρχικών τοίχων του ελληνιστικού οίκου-ναού, το δε βάθος θεμελίωσης είναι περίπου 0.40m κάτω από το επίπεδο του δαπέδου. Τόσο η μορφή τους, όσο και η κατασκευή τους, ομοιάζουν πολύ με αυτές του αρχικού κτίσματος.

Διαφορετικός είναι ο τοίχος, ο οποίος κατασκευάσθηκε στα ανατολικά και στα νότια του οίκου-ναού, σχηματίζοντας ισχυρό περίβολο. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν μεγάλες πελεκημένες πέτρες. Το πάχος του πλησιάζει το 1.00m. Η ισχυρή κατασκευή του πιθανώς να δικαιολογείται ως προσπάθεια εγκιβωτισμού και ισχυροποίησης του εδάφους θεμελίωσης, το οποίο, λόγω της γειτνίασης με την πηγή⁵²⁶, ήταν ιδιαίτερα επικίνδυνο να υποστεί καθίζηση.

⁵²⁰ Πιθανώς για το σβήσιμο της πυράς.

⁵²¹ Βλ. κεφ. 12.

⁵²² Βλ. κεφ. 13.

⁵²³ Εδράζεται στα λείψανα τοίχων των παλαιοανακτορικών συγκροτημάτων V και U και έχει κόψει γεωμετρικό τοίχο.

⁵²⁴ Κριτζάς 2000, 86-97.

⁵²⁵ Βλ. κεφ. 13.

⁵²⁶ Ακόμη και σήμερα αναβλύζει νερό στα θεμέλια της ΝΑ γωνίας του ρωμαϊκού αυτού περιβόλου.

Τέλος, ο τρόπος δόμησης των τοίχων του χριστιανικού ναού⁵²⁷, τόσο στην αρχική του μορφή, όσο και κατά τη μετασκευή του, είναι επηρεασμένος από τα διαθέσιμα υλικά και από τα ερείπια των παλαιότερων κτισμάτων (πίν. 228, 230ι). Για τον λόγο αυτό ομοιάζει πολύ με τις προγενέστερες κατασκευές⁵²⁸. Οι τοίχοι του είναι κτισμένοι από ακανόνιστες πέτρες, με την παρεμβολή κάποιων πλακών λιθολογημένων από το νεοανακτορικό πλακόστρωτο της πομπικής οδού, η οποία περνούσε πολύ κοντά από τη θέση, στην οποία κτίστηκε ο ναός (πίν. 10). Ειδικά για την αψίδα χρησιμοποιήθηκαν πολύ μικρές πέτρες, οι οποίες καθιστούν προβληματική την αντοχή της κατασκευής. Ίχνη συνδετικού κονιάματος δεν βρέθηκαν στους τοίχους, οι οποίοι προφανώς κτίστηκαν με λάσπη από χώμα, όπως γινόταν επί αιώνες, από τα προϊστορικά χρόνια, στο ιερό της Σύμης. Το πάχος των τοίχων δεν υπερβαίνει τα 0.80m, αυτού δε της αψίδας του ιερού τα 0.50m. Το βάθος θεμελίωσης ακολουθεί την κλίση του εδάφους και κυμαίνεται από 0.30m έως 0.60m. Το θεμέλιο εδράζεται εν μέρει στο φυσικό έδαφος, εν μέρει δε σε ερείπια από προγενέστερες παλαιοανακτορικές και νεοανακτορικές κατασκευές.

15.2. Δάπεδα-Πλακοστρώσεις

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V αποτελούν οι εκτεταμένες πλακοστρώσεις (πίν. 21, 26-29), από μεγάλες πολυγωνικές ασβεστολιθικές πλάκες, οι οποίες εφαρμόζονται ανεξαιρέτως σε εξωτερικούς, ημιυπαιθρίους και στεγασμένους χώρους. Οι πλάκες εδράζονται χωρίς παρεμβολή κονιάματος απευθείας στο χώμα, το οποίο όμως έχει προηγουμένως ισοπεδωθεί και συμπυκνωθεί. Δεν έχουν βρεθεί ενδείξεις για πλήρωση των αρμών με κονίαμα. Οι βάσεις κιόνων, οι οποίες εντάχθηκαν στα πλακόστρωτα, προεξείχαν ελαφρά από το δάπεδο.

Στο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U η αντίληψη περί δαπέδων άλλαξε ριζικά. Τα πάντα καλύφθηκαν με λευκό κονίαμα, το οποίο επικολλήθηκε στα προϋπάρχοντα πλακόστρωτα του V ή εφαρμόσθηκε επί του εδάφους, με την παρεμβολή κατάλληλου υποστρώματος, πάχους συνήθως 0.10m έως 0.12m. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις⁵²⁹, όπου παρατηρείται μεγάλη επιμέλεια στην προεργασία διάστρωσης του κονιάματος του δαπέδου. Στα σημεία επαφής του δαπέδου με τους τοίχους των δωματίων παρατηρείται μία κυρτότητα στη διάστρωση του κονιάματος, προκειμένου να επιτευχθεί ομαλή μετάβαση στο επίχρισμα των κατακορύφων επιφανειών.

Επισκευές του κονιάματος των δαπέδων, αναφερόμενες, κατά πάσα πιθανότητα, στις μετασκευές, οι οποίες επακολούθησαν, έχουν επισημανθεί σε διάφορα δωμάτια του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Οι επισκευές έχουν γίνει με παρόμοιο, ως προς

⁵²⁷ Βλ. κεφ. 14.

⁵²⁸ Κατά τη διερεύνηση της ευρύτερης περιοχής του ιερού από την αρχαιολόγο Δρ. Χαρά Προκοπίου, απροσδόκητη υπήρξε η διαπίστωση ότι ακριβώς παρόμοιες κατασκευαστικές μέθοδοι και αρχιτεκτονικές μορφές απαντώνται, σχεδόν δύο χιλιετίες αργότερα, στο σχετικά σύγχρονο χωριό των Μύθων, το οποίο εγκαταλείφθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα.

⁵²⁹ Στο δωμάτιο {xxii} το υπόστρωμα είχε δύο στρώσεις, μία πάχους 0.10m έως 0.13m με πέτρες και χαλικιά επικαλυπτομένη από μία πάχους 0.12m έως 0.14m από κοκκινόχωμα και πετραδάκια. Η ειδική αυτή κατασκευή δικαιολογείται, είτε από τη χαλαρότητα του υπεδάφους, είτε από τη σπουδαιότητα του χώρου. Στο δωμάτιο {x} (δωμ. 17) το υπόστρωμα κατασκευάσθηκε από ισχυρότατα συμπιεσμένο λεπιδόχωμα, πάχους 0.10 έως 0.15, το οποίο επικαλύφθηκε με λεπτότατο στρώμα λάσπης. Πιθανώς η διαφορετική αυτή κατασκευαστική λεπτομέρεια του δαπέδου, σε σχέση με τα όμορα δωμάτια, να δικαιολογείται από τις ιδιαίτερες απαιτήσεις του συγκεκριμένου χώρου για την αποθήκευση σιτηρών.

τη σύσταση, κονίαμα με το αρχικό, με μόνη γνωστή εξαίρεση στο δωμάτιο {xviii}a⁵³⁰, στο οποίο η επισκευή έγινε με λεπιδόχωμα κτρινωπό, πάχους 0.02m έως 0.13m, χωρίς την εφαρμογή λευκού κονιάματος. Ιδιαιτερότητα αποτελεί το γεγονός ότι, κατά την πρώτη μετασκευή του συγκροτήματος U και την προσθήκη εξωτερικών δωματίων στη νοτιοδυτική πτέρυγά του, εφαρμόσθηκε στο δωμάτιο {xxiv} πλακόστρωση δαπέδου αντί της διάστρωσης με κονίαμα (πίν. 77).

Πλακοστρώσεις βρέθηκαν μόνο σε εξωτερικούς χώρους του U, όπως στη βαθμιδωτή βόρεια πρόσβαση⁵³¹ (πίν. 51) και στον χώρο στα ανατολικά⁵³² του συγκροτήματος U. Ίχνη πλακόστρωσης βρέθηκαν επίσης κατά μήκος της δυτικής όψης⁵³³ επί των αναλημμάτων. Ασβεστολιθικές πλάκες, αδρά ορθογωνισμένες, χρησιμοποιήθηκαν τόσο στη βόρεια βαθμιδωτή οδό, όσο και κοντά στη δυτική είσοδο του συγκροτήματος. Αντιθέτως, στο ανατολικό πλακόστρωτο έχουν χρησιμοποιηθεί σχιστολιθικές ακανόνιστες πλάκες. Δεν έχουν βρεθεί ούτε υπόστρωμα κονιάματος, ούτε κονίαμα αρμολόγησης.

Δεν γνωρίζουμε με ποιον τρόπο ήταν διαμορφωμένη η επιφάνεια των αναλημμάτων, των σχετιζόμενων με το U, παρά μόνο στη λεγόμενη «πλατεία»⁵³⁴, όπου είχε χρησιμοποιηθεί συμπαγής και ομοιογενής επίχωση από επάλληλα στρώματα κόκκινου και πράσινου λεπιδόχωματος. Αντίστοιχη πιθανολογείται ότι ήταν η διαμόρφωση της τελικής επιφάνειας και των άλλων αναλημμάτων.

Οι μεγάλης κλίμακας υπαίθριες διαμορφώσεις⁵³⁵ κατά τη νεοανακτορική περίοδο περιέλαβαν κατασκευή πλακοστρώσεων, είτε στις βαθμίδες της πομπικής οδού, είτε κατά τη διαμόρφωση των επιπέδων πρόσβασης. Στην πομπική οδό χρησιμοποιήθηκαν ασβεστολιθικές πλάκες, ελαφρώς ορθογωνισμένες, όχι ιδιαίτερα μεγάλου μεγέθους (πίν. 123, 127, 128, 131). Για την έδραση των πλακών προηγήθηκε σοβαρή προεργασία δημιουργίας σταθερού υποστρώματος με λιθόστρωση, εγκιβωτισμένη μεταξύ των δύο τοίχων αντιστήριξης εκατέρωθεν της πομπικής οδού. Το υπόστρωμα αυτό, εκτός από τη σταθερότητα, εξασφάλιζε και υδατοπερατότητα. Στην τελική διαμόρφωση του πλακοστρώτου γινόταν προσεκτικό αρμολόγημα με κονίαμα⁵³⁶ λευκό ή ερυθρό.

Αποσπασματικά σωζόμενες πλάκες στα νοτιοδυτικά της πηγής (πίν. 126) ανήκαν πιθανώς σε εκτεταμένη πλακόστρωτη διαμόρφωση εισόδου στον Περίβολο. Οι πλάκες είναι ασβεστολιθικές και εδράζονται απευθείας στο φυσικό έδαφος, το οποίο στην περιοχή αυτή είναι αρκετά σταθερό, καθώς αποτελείται από σχιστολιθικά πετρώματα. Ίχνη κονιάματος ή υποστρώματος στερέωσης των πλακών δεν εντοπίστηκαν.

Άγνωστη παραμένει η διαμόρφωση της τελικής επιφάνειας του κρηπιδώματος⁵³⁷. Το εσωτερικό γέμισμα από χώμα, χαλίκια και πέτρες είναι πιθανό να έφτανε μέχρι την

⁵³⁰ Δωμ. 4Α. Λεμπέση 1977, 405-407.

⁵³¹ Βλ. κεφ. 4.1.4.

⁵³² Βλ. κεφ. 4.1.9.

⁵³³ Βλ. κεφ. 4.1.1.

⁵³⁴ Βλ. κεφ. 4.1.1.

⁵³⁵ Βλ. κεφ. 6.

⁵³⁶ Σύμφωνα με την ανάλυση του κονιάματος, η οποία έγινε από τον προϊστάμενο του Κέντρου Λίθου κ. Ν. Μπελογιάννη, οι αρμοί του πλακοστρώτου της πομπικής οδού ήταν από κονίαμα «από κορυφές ασβεστίτη και χαλαζία με πιθανή πρόσμειξη υδραυλικού ποζολανικού υλικού του τύπου της θηραϊκής γής». Λεμπέση 1995, 246-247.

⁵³⁷ Βλ. κεφ. 6.0.1.

επιφάνεια, το πιθανότερο όμως είναι ότι αποτελούσε υπόστρωμα για κάποιο είδος πλακοστρωμένης επιφάνειας, η οποία θα ήταν περισσότερο σύμφωνη με τον μνημειώδη χαρακτήρα της όλης κατασκευής.

Η μικρή τεταρτοκυκλική εξέδρα⁵³⁸, στη βορειοανατολική γωνία του Περιβόλου, έχει εσωτερική επίχωση από χώμα, μικρές πέτρες και χαλίκια, οι οποίες πιθανώς να αποτελούσαν και την τελική διαμορφωμένη επιφάνεια της πρόσθετης αυτής κατασκευής (πίν. 125, 126, 139).

Των κτιρίων S, T⁵³⁹, Q και L⁵⁴⁰ δεν σώθηκαν ίχνη δαπέδων και έτσι δεν γνωρίζουμε αν επρόκειτο περί πλακοστρώτων ή κονιαμάτων. Το πιθανότερο όμως είναι τα δάπεδα να είχαν κατασκευασθεί από πατημένο λεπιδόχωμα, σύμφωνα με ανασκαφικές στρωματογραφικές ενδείξεις.

Κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο⁵⁴¹, ο χώρος στα νότια του βωμού διαμορφώθηκε κλιμακωτά με άνδηρα, τα οποία κατασκευάστηκαν σε δύο φάσεις. Στα άνδηρα I και II η ανώτερη επιφάνεια ήταν διαμορφωμένη με λιθόστρωση μικρών αδρών λίθων, τοποθετημένων χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια (πίν. 196-200). Αντιθέτως, η ανώτερη επιφάνεια στο άνδηρο III είχε διαμορφωθεί με την προσεκτική τοποθέτηση λίθων, με τρόπο ώστε να μην αφήνουν κενά μεταξύ τους και να σχηματίζουν ένα είδος «καλντεριμιού».

Οι αλληπάλληλες καταστροφές των κτισμάτων και οι καθιζήσεις του εδάφους, με αποτέλεσμα τη διατάραξη των στρωμάτων, δεν επέτρεψαν κατά την ανασκαφική έρευνα την επισήμανση των δαπέδων των κτιρίων από την κλασική μέχρι και την παλαιοχριστιανική περίοδο, με αποτέλεσμα οι γνώσεις μας να παρουσιάζουν κενό, και όχι το μοναδικό, σε αυτόν τον τομέα.

15.3. Επιχρίσματα

Κοινή κατασκευαστική πρακτική της μινωικής αρχιτεκτονικής αποτελεί η επικάλυψη των τοίχων με επιχρίσματα, σε δύο στρώσεις, μία παχύτερη, κυρίως από πηλόχωμα, για την εξομάλυνση της επιφάνειας της λιθοδομής και μία λεπτή από ασβεστοκονίαμα συχνά χρωματισμένη⁵⁴². Τα επιχρίσματα των τοίχων, πέραν του αισθητικού αποτελέσματος, εξασφάλιζαν καλύτερη αντοχή και προστασία από την υγρασία.

Θραύσματα από επιχρίσματα με λευκό, γαλάζιο, κίτρινο και κόκκινο χρωματισμό, ανήκοντα σε τοίχους του πρώτου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V, έχουν βρεθεί σε διάφορους χώρους της ανασκαφής. Ίχνη επιχρισμάτων έχουν επίσης βρεθεί επικολλημένα στις αφανείς επιφάνειες λιθοπλίνθων επαναχρησιμοποιημένων στους τοίχους του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U.

Εκτεταμένη ήταν η χρήση επιχρισμάτων στους τοίχους του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U, πολλά θραύσματα των οποίων βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής του κτιρίου, κυρίως δε στο δωμάτιο {xi}. Στις επιφάνειες των τοίχων, στο εσωτερικό του κτιρίου, κυριαρχούσε ο λευκός χρωματισμός, όπως προκύπτει από τον αριθμό των

⁵³⁸ Βλ. κεφ. 6.1.3.

⁵³⁹ Βλ. κεφ. 7.

⁵⁴⁰ Βλ. κεφ. 9.

⁵⁴¹ Βλ. κεφ. 11.

⁵⁴² Graham 1972, 147, 155.

θραυσμάτων λευκού επιχρίσματος, χωρίς όμως ακόμη να υπάρχει δυνατότητα εξαγωγής ασφαλών συμπερασμάτων⁵⁴³.

Δεν υπάρχουν στοιχεία για επιχρίσματα σε νεοανακτορικά κτίσματα, διότι πρόκειται αποκλειστικά για υπαίθριες διαμορφώσεις. Δεν θα πρέπει πάντως να αγνοηθεί ο μεγάλος αριθμός σβώλων πηλού, οι οποίοι βρέθηκαν στα βόρεια του νεοανακτορικού κρηπιδώματος και ανήκαν προφανώς στη στέψη της τοιχοποιίας για την εξασφάλιση στεγανότητας της κατασκευής. Δεν γνωρίζουμε εάν η παραπάνω στέψη του ισχυρού περιμετρικού τοίχου του Περιβόλου της Σύμης είχε κάποια συγκεκριμένη, εν είδει γείσου, αρχιτεκτονική διαμόρφωση. Όσον αφορά στα μεταγενέστερα οικοδομήματα, τόσο οι επικρατούσες συνθήκες, όσο και το ευτελές των κατασκευών, δεν επέτρεψαν τη διατήρηση των κονιαμάτων.

15.4. Θυρώματα-Θυραία ανοίγματα

Τα θυραία ανοίγματα ακολουθούν τις κατασκευαστικές δυνατότητες κάθε περιόδου και υφίστανται τους περιορισμούς από τα χρησιμοποιούμενα υλικά τοιχοποιίας.

Στο μοναδικό μικρό δωμάτιο του κυρίου Υ, του χρονολογούμενου στη ΜΜ ΙΒ περίοδο, το θυραίο άνοιγμα έχει ελάχιστες διαστάσεις, καθώς δεν υπερβαίνει τα 0.45m (πίν. 14).

Στο παλαιοανακτορικό συγκρότημα V, σώζεται μόνο ένα θυραίο άνοιγμα (πίν. 51), μεταξύ των τοίχων (HΘ531) και (Θ532), το οποίο αποτελούσε βοηθητική είσοδο στα δυτικά του συγκροτήματος⁵⁴⁴. Η διάστασή του είναι 0.70m. Μία βάση πολυθύρου, η οποία βρέθηκε σε δεύτερη χρήση ενσωματωμένη στο θρανίο στη νότια πλευρά του δωματίου {xxii} του κυριακού συγκροτήματος U, υπολογίζεται ότι αντιστοιχούσε σε άνοιγμα 0.70m, το οποίο έκλεινε με δίφυλλη θύρα⁵⁴⁵.

Του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U τα θυραία ανοίγματα⁵⁴⁶ φαίνονται στον παρακάτω πίνακα:

Από δωμάτιο	Προς δωμάτιο	Διάσταση ανοίγματος	Παρατηρήσεις
{v} (διάδρομος)	{iv}	1.20m	Κατώφλι από πορόπετρα 1.05mX0.60m. Ίχνη του ξυλίνου θυρώματος.
{v}	{vi}	0.80m	
{ix}	{xiv}	1.20m	Κεντρική είσοδος βορείας πτέρυγας.
{viii}	{x}	1.00m	
{ix}	{x}	1.00m	

⁵⁴³ Δυστυχώς δεν έχει γίνει χημική ανάλυση των κονιαμάτων, ώστε να διαπιστωθεί η σύστασή τους. Εκκρεμεί επίσης η συστηματική μελέτη των θραυσμάτων από τα κονιάματα, τα οποία έχουν περιουλλεγεί κατά την ανασκαφή και φυλάσσονται στις αποθήκες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηρακλείου, και ως εκ τούτου δεν υπάρχουν στατιστικά στοιχεία.

⁵⁴⁴ Βλ. κεφ. 3.1.

⁵⁴⁵ Βλ. κεφ. 20, αρ. κατ. 061.

⁵⁴⁶ Η διάσταση αναφέρεται στο άνοιγμα του τοίχου. Η παρεμβολή ξυλίνου θυρώματος την περιόριζε. Περί των διαστάσεων των θυραίων ανοιγμάτων στη μινωική αρχιτεκτονική, Graham 1972, 172.

Από δωμάτιο	Προς δωμάτιο	Διάσταση ανοίγματος	Παρατηρήσεις
{x}	{xi}	1.00m	Σώζεται σε όλο του το ύψος, 1.55m.
{xi}	{xii}	0.70m	
{xiv}	{xv}	1.00m	Βόρειο θυραίο άνοιγμα
{xiv}	{xv}	1.00m	Νότιο θυραίο άνοιγμα
{xv}	{xix}	1.00m	Σώζονται ίχνη του κατωφλίου.
{xv}	{xxi}	0.70m	
{xv}	{xviii}	1.00m	Σώζεται η υποθεμελίωση του κατωφλίου.
{xix}	{xx}	1.20m	
{xx}	{xxi}	0.80m	Σώζεται η υποθεμελίωση του κατωφλίου.
{xxi}	{xxii}	1.20m	Η διάσταση του θυραίου ανοίγματος εμφανίζεται ως 1.60m, λόγω της ολίσθησης του ανατολικού τοίχου. Σώζεται η υποθεμελίωση του κατωφλίου.
{xvi}	{xvii}	1.00m	
{xviii}	{xxii}	1.20m	
{xviii}	{xxiii}	1.20m	Σώζεται η υποθεμελίωση του κατωφλίου.

Τα καινούργια θυραία ανοίγματα, τα οποία δημιουργήθηκαν κατά την πρώτη φάση μετασκευής⁵⁴⁷ του «U» φαίνονται στον παρακάτω πίνακα:

Από δωμάτιο	Προς δωμάτιο	Διάσταση ανοίγματος	Παρατηρήσεις
{xiii}a	{xiv}a	1.50m	Πιθανώς νέα δυτική είσοδος στο τμήμα του συγκροτήματος, το οποίο εξακολούθησε να χρησιμοποιείται.
{xiv}a	{xvi}b	0.75m	
{xiii}a	{xvi}a	0.75m	

Στα θυραία ανοίγματα, το θεμέλιο του αντίστοιχου τοίχου συνεχιζόταν, συνήθως, κάτω από το δάπεδο και ήταν καλυμμένο με κονίαμα, σε συνέχεια του κονιάματος των διπλανών δωματίων, ώστε δεν υφίσταται κατά κανόνα ιδιαίτερη διαμόρφωση κατωφλίου. Εξαιρεση αποτελεί η περίπτωση του θυραίου ανοίγματος προς το δωμάτιο {iv}, όπου είχε τοποθετηθεί κατώφλι⁵⁴⁸ από πωρόλιθο, λόγω της προφανούς σπουδαιότητας του χώρου (πιν. 51). Στο ιερό της Σύμης βρέθηκε μόνο ένα θυραίο άνοιγμα σε όλο του το

⁵⁴⁷ Βλ. κεφ. 4.3.

⁵⁴⁸ Λεμπέση 2003, 81-84.

ύψος⁵⁴⁹, το οποίο δεν υπερβαίνει τα 1.55m. Ανήκει σε δωμάτιο του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U, και συγκεκριμένα στην είσοδο της αποθήκης {xi}⁵⁵⁰ από το δωμάτιο {x}⁵⁵¹ (πίν. 56). Στην είσοδο του δωματίου {iv} του ίδιου συγκροτήματος βρέθηκαν ίχνη από το καμμένο ξύλινο θύρωμα (πίν. 37α). Μονολιθικό κατώφλι είναι πιθανό να υπήρχε και σε άλλα σημαντικά δωμάτια⁵⁵², όπως το {xxii}, ή σε εισόδους του συγκροτήματος.

Σε όλα τα θυραία ανοίγματα, οι παραστάδες είχαν επιμελημένη κατασκευή. Για την προσαρμογή του ξύλινου πλαισίου του θυρώματος στο άνοιγμα του τοίχου, στην είσοδο του δωματίου {iv}, χρησιμοποιήθηκε κονίαμα από πηλό. Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για ειδική κατασκευή ή για γενική κατασκευαστική αρχή, καθώς το παραπάνω παράδειγμα είναι το μοναδικό.

Από τη μελέτη των διαστάσεων των ανοιγμάτων της αρχικής κατασκευαστικής φάσης του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U, προκύπτει μία τυποποίηση και ιεράρχηση, σχετιζόμενη με τη σπουδαιότητα και τη χρήση των αντιστοιχών χώρων. Στις κεντρικές εισόδους των περυγών καθώς και στις εισόδους σημαντικών δωματίων, το εύρος των θυραίων ανοιγμάτων είναι 1.20m. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις περιορίζεται στο 1.00m, ενώ στους βοηθητικούς χώρους είναι ακόμη μικρότερο και δεν υπερβαίνει τα 0.70m.

Από τα νέα ανοίγματα, τα οποία δημιουργήθηκαν κατά την πρώτη φάση μετασκευής, αυτό της θεωρουμένης ως κεντρικής εισόδου φαίνεται υπερβολικό, από κατασκευαστική άποψη. Πιθανή θεωρείται η ύπαρξη κίονα κατά τον άξονα του ανοίγματος ή, ενδεχομένως, η διαμόρφωση πολυθύρου (πίν. 83). Τα δύο άλλα μικρότερα νέα θυραία ανοίγματα ακολουθούν, κατά προσέγγιση, τις διαστάσεις των εισόδων προς βοηθητικούς χώρους του αρχικού συγκροτήματος.

Τα θυραία ανοίγματα στο στεγασμένο νεοανακτορικό οικοδόμημα S⁵⁵³ παρουσιάζονται στον παρακάτω πίνακα:

Από δωμάτιο	Προς δωμάτιο	Διάσταση ανοίγματος	Παρατηρήσεις
	είσοδος {s9}	1.00m	Σώζεται κατώφλι από πλακοειδείς λίθους.
	είσοδος {s7}	0.80m	
	είσοδος {s5}	1.00m	
	νότια είσοδος {s6}	0.90m	
	βόρεια είσοδος {s6}	0.90m	
{s6}	{s1}	1.20m	
{s1}	{s5}	1.00m ?	Κατεστραμμένη
{s1}	{s2}	1.00m ?	Κατεστραμμένη
{s7}	{s8}	1.10m	

⁵⁴⁹ Βλ. κεφ. 4.3.

⁵⁵⁰ Δομ. 17.

⁵⁵¹ Δομ. 2Α.

⁵⁵² Η τοποθέτηση μονολιθικού κατώφλιου στα θυραία ανοίγματα αποτελεί χαρακτηριστικό της μινωικής αρχιτεκτονικής. Graham 1972, 173-174· Van Effenterre 1980, 148-149.

⁵⁵³ Βλ. κεφ. 8.

Στο οικοδόμημα S όλα τα θυραία ανοίγματα είχαν κατασκευασθεί με χρήση αρκετά μεγάλων πελεκημένων λίθων, τοποθετημένων με επιμέλεια, και φαίνεται ότι ακολουθούσαν τυποποίηση⁵⁵⁴ των διαστάσεων αντίστοιχη αυτής, η οποία παρατηρείται στα παλαιοανακτορικά συγκροτήματα. Έχοντας ως παράδειγμα την είσοδο προς το δωμάτιο {s9}, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα κατώφλια του S ήταν διαμορφωμένα με πλακοειδείς λίθους.

Στο κτίσμα Q⁵⁵⁵, το χρονολογούμενο στη MM ΠΙΓ περίοδο, το μοναδικό θυραίο άνοιγμα έχει διαμορφωθεί στη νοτιοδυτική γωνία του μοναδικού δωματίου {q1} και έχει διάσταση 1.00m. Ως κατώφλι έχει χρησιμοποιηθεί ένας μεγάλος πλακοειδής λίθος, εδραζόμενος στα ερείπια του Περιβόλου (πίν. 182).

Στο μονόχωρο κτίσμα E⁵⁵⁶ της αρχαϊκής-κλασικής περιόδου η μοναδική είσοδος έχει διαμορφωθεί στη νοτιοανατολική γωνία του και έχει άνοιγμα 1.00m. Τόσο το οικοδόμημα, όσο και οι παραστάδες του θυραίου ανοίγματος, δεν διακρίνονται για την ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή τους (πίν. 204, 207, 212).

Θυραία ανοίγματα από την αρχική κατασκευαστική φάση του ελληνιστικού οίκου-ναού C-D δεν έχουν διασωθεί. Στην ελληνορωμαϊκή όμως μετασκευή⁵⁵⁷ του, ο χώρος λατρείας έχει θυραίο άνοιγμα εισόδου στον νότιο τοίχο του με διάσταση 0.90m. Μεγαλύτερο, καθώς πλησιάζει το 1.00m, είναι το θυραίο άνοιγμα στον ανατολικό τοίχο του μικρού αποθηκευτικού χώρου, στη νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου (πίν. 219). Στη μέση του νότιου τοίχου του ισχυρού περιβόλου, διαμορφώνεται είσοδος με 2.00m άνοιγμα. Η κατασκευή της εισόδου, ιδιαίτερα επιμελημένη με μεγάλες πελεκημένες πέτρες, έχει μνημειακό χαρακτήρα.

Από το παλαιοχριστιανικό ναύδριο⁵⁵⁸ σώζεται τόσο το θυραίο άνοιγμα του αρχικού κτίσματος, με διάσταση 1.30m, όσο και εκείνο της μεταγενέστερης μετασκευής του, του οποίου όμως το μέγεθος περιορίστηκε στα 0.90m. Σε αυτό το δεύτερο σώθηκε τμήμα από το κατώφλι, δηλαδή μία μεγάλη πλακοειδής πέτρα, η οποία αφαιρέθηκε από το νεοανακτορικό πλακόστρωτο.

15.5. Θρανία-Εξέδρες

Κατασκευές συναφείς με την τοιχοποιία από λιθοδομή, τα κτιστά θρανία και οι εξέδρες, απαντώνται ανεξαρτήτως περιόδου σε κτίρια με θρησκευτικό ή μη χαρακτήρα και αποτελούν χαρακτηριστικό αρχιτεκτονικό στοιχείο. Δεν υπάρχει ουσιώδης διαφορά στην κατασκευή εξεδρών και θρανίων και η διαφοροποίηση μεταξύ τους βασίζεται στα γεωμετρικά τους χαρακτηριστικά: τα θρανία είναι επιμήκη με μικρό πλάτος, ενώ οι εξέδρες είναι ορθογωνικές, τραπεζοειδείς ή έχουν ως κάτοψη κυκλικό τομέα. Στο ιερό της Σύμης, η πρώτη εμφάνιση θρανίων και εξεδρών ανάγεται στην παλαιοανακτορική περίοδο. Η χρήση τους, με κάποιες ιδιαιτερότητες ως προς την κατασκευή και τη μορφή τους, συνεχίζεται από τη μινωική εποχή μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια. Από τα τρία θρανία τα οποία επισημάνθηκαν, ένα ανήκει στο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U, ένα

⁵⁵⁴ Η τυποποίηση αναφέρεται στα ανοίγματα προς τους κύριους και σ' αυτά προς τους βοηθητικούς, αποθηκευτικούς, χώρους του κτιρίου.

⁵⁵⁵ Βλ. κεφ. 9.

⁵⁵⁶ Βλ. κεφ. 12.

⁵⁵⁷ Βλ. κεφ. 13.

⁵⁵⁸ Βλ. κεφ. 14.

είναι σύγχρονο με τις πρωτογεωμετρικές διαμορφώσεις και ένα βρέθηκε στον ελληνορωμαϊκό οικο-ναό C-D. Όσον αφορά στις εξέδρες, οι δύο βρέθηκαν στο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U, ενώ η τρίτη αποτελεί μέρος των μεγάλων νεοανακτορικών διαμορφώσεων του Περιβόλου.

Το παλαιότερο παράδειγμα κτιστού θρανίου βρέθηκε στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου {xxii}⁵⁵⁹ του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U (πίν. 76). Κατασκευασμένο από άλλοτε μία και άλλοτε από δύο σειρές αδρών λίθων, τοποθετημένων όμως με ιδιαίτερη επιμέλεια, το θρανίο αυτό είχε πλάτος 0.35m και ύψος 0.20m. Θεωρείται ιδιαίτερα πιθανό ότι το θρανίο ήταν επιχρισμένο, όπως άλλωστε το δάπεδο και οι τοίχοι του δωματίου. Η θέση και η μορφή της κατασκευής, με το ιδιαίτερα χαμηλό ύψος, αλλά και ο επίσημος χαρακτήρας του δωματίου, συνηγορούν στη χρήση του θρανίου για την τοποθέτηση ιερών σκευών. Η άποψη αυτή ενισχύεται από τη συμπλήρωση της κατασκευής παρόμοιου θρανίου (πίν. 89) στη δυτική και στη νότια πλευρά του δωματίου, κατ' αντιστοιχία με το προϋπάρχον, κατά την πρώτη φάση μετασκευής του συγκροτήματος U⁵⁶⁰.

Η ανατολική απόληξη του βόρειου σκέλους του θρανίου, ακριβώς δίπλα στο θυραίο άνοιγμα, το οποίο οδηγεί προς το δωμάτιο {xxi}, διαμορφώνεται ως χαμηλή εξέδρα, η οποία σε κάτοψη έχει τη μορφή προεξέχουσας οδόντωσης του θρανίου. Η εξέδρα έχει διαστάσεις 1.30mX1.00m και ύψος 0.20m, ίσο με το ύψος του θρανίου. Είναι κατασκευασμένη από μικρούς αδρούς λίθους με ιδιαίτερα προσεκτική τοποθέτηση τόσο στην εξωτερική παρειά, όσο και στο εσωτερικό της, ώστε να έχει μορφή χαμηλού συμπαγούς καλοκτισμένου τοίχου. Η χρήση της εξέδρας θεωρείται σχετική με την απόθεση τελετουργικών σκευών (πίν. 76).

Παρόμοιας κατασκευής εξέδρα⁵⁶¹ βρέθηκε στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου {xvii}⁵⁶² δίπλα ακριβώς από το θυραίο άνοιγμα, επικοινωνίας με το δωμάτιο {xvi}⁵⁶³, στα δεξιά του εισερχομένου στον χώρο⁵⁶⁴. Η εξέδρα έχει σχήμα ελαφρά τραπεζοειδές, ίσως για να διευκολύνεται η κίνηση προς το θυραίο άνοιγμα και διαστάσεις ($\alpha=1.25\text{m}$ και $\beta=1.50$)X1.70m² και ύψος 0.20m. Η κατασκευή της είναι ανάλογη της εξέδρας στο δωμάτιο {xxii}. Στην άνω επιφάνειά της βρέθηκαν ίχνη υποστρώματος κονιάματος. Από τα ανασκαφικά δεδομένα υποθέτουμε ότι η χρήση της προοριζόταν για την απόθεση αγγείων και τελετουργικών σκευών (πίν. 45, 54).

Κατασκευή ανάλογη με τις εξέδρες του δευτέρου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U, χωρίς όμως να εμπίπτει ακριβώς στην ίδια κατηγορία, μπορεί να

⁵⁵⁹ Δωμ. 6.

⁵⁶⁰ Η κατασκευή των κτιστών θρανίων αποσκοπούσε όχι μόνο στην εξασφάλιση μονίμων καθισμάτων, αλλά κυρίως επιφανειών απόθεσης των τελετουργικών σκευών, ώστε αυτά να μην έρχονται σε άμεση επαφή με το έδαφος, σύμφωνα με τις θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής. Χαρακτηριστικά παραδείγματα κτιστών θρανίων σε κτίρια με θρησκευτικό χαρακτήρα αποτελούν οι αίθουσες 23, και 24 στη δυτική πλευρά της κεντρικής αυλής της Φαιστού, στον προθάλαμο και στην αίθουσα του θρόνου της Κνωσού, στην αίθουσα 24 της οικίας Ζα στα Μάλλια, βλ. Graham 1972, 211-212. Χαρακτηριστικό παράδειγμα θρανίου για την απόθεση ιερών σκευών βρέθηκε στο «Ιερό των διπλών πελέκεων» της Κνωσού. Evans 1936-64, 335-338.

⁵⁶¹ Βλ. κεφ. 4.3.

⁵⁶² Δωμ. 16.

⁵⁶³ Δωμ. 7Α και 15.

⁵⁶⁴ Δεν γνωρίζουμε αν η επιλογή της θέσης, ίδια και στις δύο περιπτώσεις, είναι τυχαία, ή αν ακολουθεί κάποιο γενικότερο κανόνα της μινωικής αρχιτεκτονικής.

θεωρηθεί η υπαίθρια νεοανακτορική κατασκευή⁵⁶⁵ στη βορειοανατολική γωνία του Περιβόλου. Τα ανασκαφικά δεδομένα πιστοποιούν ότι η χρήση της είχε σχέση με την τέλεση της λατρείας. Η εξέδρα έχει κάτοψη τετάρτου κύκλου, ακτίνας 3.40m. Για την κατασκευή της κτίστηκε τοίχος κατά μήκος του κυκλικού τόξου, ενώ το κενό μέχρι τη βορειοανατολική γωνία του περιβόλου πληρώθηκε με χώμα, χαλίκια και μικρές πέτρες. Ο τοίχος του προσώπου έχει πάχος 0.70m, κατά προσέγγιση, και είναι κτισμένος με ακανόνιστες πέτρες, σε τρεις σειρές και με τις μικρότερες να συμπληρώνουν τα κενά μεταξύ των μεγαλύτερων (πίν. 125, 139).

Το χαμηλό κτιστό θρανίο⁵⁶⁶, το οποίο αποκαλύφθηκε στο ανασκαφικό ορθογώνιο Λ50 και στον διάδρομο ΛΜ50 ανήκει στην πρωτογεωμετρική περίοδο. Το θρανίο σε σχήμα τραπεζοειδές, σχεδόν τριγωνικό, με διαστάσεις ($\alpha=1.60\text{m}$ και $\beta=0.50$) $\times 3.00\text{m}^2$, είχε προστεθεί κατά την πρωτογεωμετρική περίοδο στα σωζόμενα ερείπια τοίχων του δωματίου {xx} του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Η κατασκευή του είχε γίνει με μία σειρά αργές μακρόστενες πέτρες, εμπηγμένες όρθιες κατά μήκος της νότιας μακριάς πλευράς του, ενώ το προς τα πίσω κενό ήταν γεμισμένο με χώμα, χαλίκια και μικρές πέτρες. Στην επιφάνειά του βρέθηκαν πολλά μικρά βοτσαλάκια, με τα οποία ήταν επιστρωμένο, ενώ κατά την ανασκαφική διερεύνηση συλλέχθηκε μεγάλος αριθμός από κοχύλια⁵⁶⁷ (πίν. 188).

Κατά μήκος του βόρειου τοίχου του μικρού ρωμαϊκού οίκου-ναού⁵⁶⁸ C-D, έχει διαμορφωθεί κτιστό θρανίο ιδιαίτερα υψηλό, καθώς το ύψος του, από μεν το επίπεδο θεμελίωσης, φθάνει τα 1.10m, από δε το επίπεδο του δαπέδου, τα 0.70m. Η κατασκευή του είναι επιμελημένη και το κτίσιμό του είναι παρόμοιο με το κτίσιμο των άλλων τοίχων του ναού. Το ύψος του, 0.70m από το δάπεδο, αποκλείει τη χρήση του ως καθίσματος, ενώ δικαιολογείται απόλυτα για την τοποθέτηση λατρευτικών αντικειμένων ή σκευών (πίν. 219).

15.6. Σωζόμενα λίθινα μέλη από το πρώτο παλαιοανακτορικό συγκρότημα V

Η πολυτελής κατασκευή του συγκροτήματος V, ένδειξη της μεγάλης σημασίας του ιερού κατά την παλαιοανακτορική περίοδο, υποδηλώνεται από τον μεγάλο αριθμό αρχιτεκτονικών μελών από σερπαντινίτη⁵⁶⁹, τα οποία βρέθηκαν εντοιχισμένα σε δεύτερη χρήση στο συγκρότημα U, ή διάσπαρτα στον χώρο της ανασκαφής. Στα μέλη αυτά⁵⁷⁰, τα οποία έχουν μεταφερθεί στο Μουσείο Ηρακλείου, περιλαμβάνονται τμήματα αγωγών, βάσεις κίωνων, παραστάδων και πολυθύρων, μοχλοβόθρια, αλλά και πολλά σπόλια μικρού μεγέθους και απροσδιόριστης μορφής, λόγω της μεγάλης φθοράς που έχουν υποστεί.

⁵⁶⁵ Lebessi 2002, 7-9, όπου γίνεται εκτεταμένη αναφορά στην εξέδρα.

⁵⁶⁶ Βλ. κεφ. 10. Για το φαινόμενο της χρήσης ορατών προϊστορικών τοίχων την 1η χιλιετία πρβλ. Cucuzza 1993, 62-68 και ιδιαιτέρως 64.

⁵⁶⁷ Λεμπέση 1990, 303-305.

⁵⁶⁸ Βλ. κεφ. 13.

⁵⁶⁹ Ορφανουδάκη-Μανουσάκη 1987. Πλούσια κοιτάσματα σερπαντινίτη έχουν επισημανθεί στην ευρύτερη περιοχή της Βιάννου.

⁵⁷⁰ Βλ. κεφ. 19 «Κατάλογος λίθινων μελών» αρ. κατ. 001 έως και 111.

15.6.1. Τμήματα αγωγών

Εικοσιεπτά τμήματα λίθινων αγωγών (αρ. κατ. 001-026) (πίν. 231-234), τα οποία βρέθηκαν στην ανασκαφή του ιερού της Σύμης, από το 1973 μέχρι το 2002, φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου. Από αυτά, τρία (αρ. κατ. 007, 022, 023) είναι από ασβεστόλιθο⁵⁷¹ και τα υπόλοιπα εικοσιτέσσερα από σερπαντινίτη. Τα τμήματα αγωγών από σερπαντινίτη βρέθηκαν σε ομοιογενή σχεδόν διασπορά στον χώρο (πίν. 231), τον οποίο καταλάμβαναν τα παλαιοανακτορικά συγκροτήματα. Η εύρεση ενός θραύσματος (αρ. κατ. 055) από σερπαντινίτη, σε δεύτερη χρήση στο ανάλημμα α1 του συγκροτήματος U, το χρονολογεί στο παλαιότερο συγκρότημα V. Η ομοιότητα του υλικού, των διαστάσεων και του τρόπου επεξεργασίας όλων των θραυσμάτων των αγωγών από σερπαντινίτη, μάς επιτρέπει να τα συνδέσουμε με το συγκρότημα V. Η μεγαλύτερη πυκνότητα κατανομής των θραυσμάτων κατά τον κεντρικό άξονα, με διεύθυνση Α-Δ, του V (πίν. 231), καθώς και στην περιοχή της νότιας εισόδου του, μάς επιτρέπει να διατυπώσουμε, με επιφύλαξη, την άποψη ότι ο αγωγός ξεκινούσε από τον χώρο της «υπόστυλης αίθουσας» με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά, και μετά έστρεφε κατά 90° προς νότο, κατά μήκος της δυτικής παρειάς της επίσημης νότιας εισόδου του V.

Όσον αφορά στη μορφή των αγωγών από σερπαντινίτη (πίν. 232-234), σε όλα τα σωζόμενα δείγματα, οι επιφάνειες του αύλακα είναι προσεκτικά λειασμένες, ενώ οι εξωτερικές αδρά επεξεργασμένες. Το πλάτος του αύλακα στον πυθμένα κυμαίνεται από 8.5cm (αρ. κατ. 001, 002, 003, 012) έως 9.0cm (αρ. κατ. 015). Οι παρειές έχουν ύψος 4.5cm (αρ. κατ. 006), 5.0cm (αρ. κατ. 003, 005, 008, 013, 016, 017), 5.5cm (αρ. κατ. 007, 019, 020) έως 6.0cm (αρ. κατ. 012). Μικρή απόκλιση από την κατακόρυφο, από 4° έως 7°, των παρειών του αύλακα προς τα επάνω παρατηρείται στα περισσότερα σωζόμενα τμήματα των αγωγών (αρ. κατ. 002, 003, 004, 006, 007, 012, 013, 019, 020, 021), ενώ μόνο σε δύο (αρ. κατ. 004, 009) οι παρειές είναι ακριβώς κάθετες. Το χείλος των πλευρικών τοιχωμάτων διαμορφώνεται επίπεδο (αρ. κατ. 004, 009) σε δύο τμήματα αγωγών, επίπεδο με εξωτερική λοξότιμη ταινία σε επτά άλλα (αρ. κατ. 003, 006, 011, 013, 018, 021, 025), επίπεδο με παραβολοειδή εισέχουσα ταινία σε τέσσερα (αρ. κατ. 017, 019, 020, 026) και καμπύλο σε δύο (αρ. κατ. 008, 012). Η εξωτερική επιφάνεια του αγωγού σε δώδεκα από τα σωζόμενα θραύσματα είναι ακανόνιστα κυρτή (αρ. κατ. 001, 008, 009, 010, 012, 013, 014, 015, 017, 019, 020, 026), ενώ σε δύο είναι επιπεδωμένη (αρ. κατ. 003, 005).

Η χρήση σερπαντινίτη, με τις δυσκολίες κατεργασίας τις οποίες συνεπάγεται, επιβεβαιώνει τη σημασία και την ιδιαίτερα πολυτελή και επιμελημένη κατασκευή του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V. Οι αγωγοί⁵⁷² πρέπει να ήταν, εν μέρει τουλάχιστον, ορατοί και να αποτελούσαν, πέρα από τη λειτουργικότητά τους, και διακοσμητικό στοιχείο στην όλη αρχιτεκτονική σύνθεση. Η αδρά επεξεργασμένη εξωτερική επιφάνεια σημαίνει ότι οι παρειές και η βάση τους δεν ήταν ορατές, η δε ακανόνιστη κυρτότητα, η οποία παρατηρείται στα περισσότερα από τα τμήματα που

⁵⁷¹ Η διαφοροποίηση ως προς το υλικό και ως προς τις διαστάσεις, αλλά και η θέση εύρεσης συνδέουν τα τμήματα αγωγών από ασβεστόλιθο με τις νεοανακτορικές διαμορφώσεις του Περιβόλου.

⁵⁷² Shaw 1971, 126-134.

σώθηκαν, υποδηλώνει ότι δεν ήταν κτισμένοι⁵⁷³, αλλά τοποθετημένοι κατ' ευθείαν στο χώμα, σε κοκκώδες μάλλον υλικό. Η διαμόρφωση χείλους, με τη λοξότμητη ή την εισέχουσα ταινία κατά μήκος της εξωτερικής του πλευράς, σημαίνει ότι ένα ελάχιστο τμήμα, περίπου 2cm, των αγωγών αυτών των τύπων, προεξείχε από το δάπεδο. Επομένως, οι αγωγοί με λοξότμητη ή εισέχουσα ταινία στην εξωτερική πλευρά του χείλους χρησίμευαν για την παροχέτευση και όχι για τη συλλογή υδάτων. Αντιθέτως, οι αγωγοί χωρίς εξωτερική ταινία, με την εξωτερική αδρά διαμορφωμένη επιφάνεια να φθάνει μέχρι την επίπεδη επιφάνεια του χείλους, πρέπει να λειτουργούσαν ως συλλεκτήριοι. Τα καλά λειασμένα άκρα των αγωγών χρησίμευαν για την τοποθέτησή τους «εν σειρά» σε πλήρη επαφή χωρίς να δημιουργούνται κενά. Μικρές διαρροές προς το έδαφος, στα σημεία των ενώσεων, δεν θα δημιουργούσαν πρόβλημα, το οποίο άλλωστε θα μπορούσε να επιλυθεί με τη χρήση κονιάματος, χωρίς να απαιτείται ειδική διαμόρφωση χείλους συναρμογής των μελών. Η διατομή του αύλακα στα σωζόμενα τμήματα αγωγών από σερπαντινίτη είναι κατά μέσον όρο $5.0 \times 9.0 = 45 \text{cm}^2$. Η βρεχόμενη περιμετρος $(2υ+π)$ υπολογίζεται στα 18.5cm και, ως εκ τούτου, η υδραυλική ακτίνα $R=2.4\text{cm}$. Ο αγωγός παρουσιάζει επομένως μικρή παροχευτική ικανότητα και για τον λόγο αυτό η χρήση του για την απομάκρυνση ομβρίων από φωταγωγό, έστω και όχι ιδιαίτερα μεγάλης επιφάνειας, αντιμετωπίζεται με σκεπτικισμό. Πιθανότερη θεωρείται η χρησιμοποίηση των αγωγών από σερπαντινίτη για την απορροή υδάτων, τα οποία ανέβλυζαν μέσα στον χώρο του ιερού και είχαν πιθανώς σχέση με τη λατρεία. Μία τέτοια θεώρηση δικαιολογεί πλήρως τη χρήση ακριβού υλικού, για την κατασκευή τους⁵⁷⁴.

Οι αγωγοί από μαλακό ασβεστόλιθο είναι μεγαλύτεροι αυτών από σερπαντινίτη, και ως προς τις γενικές τους διαστάσεις, αλλά και ως προς το πλάτος του αύλακα στον πυθμένα, το οποίο φθάνει τα 12.0cm. Το ύψος των παρειών του αύλακα των παραπάνω αγωγών δεν διαφοροποιείται από αυτό των αγωγών από σερπαντινίτη, διότι δεν υπερβαίνει τα 6.0cm. Η τοποθέτησή τους όμως θα ήταν διαφορετική, καθώς βρέθηκαν ίχνη διαμόρφωσης του άκρου, ώστε να επιτρέπει τη μερική υπερκάλυψη και την κλιμακωτή τοποθέτηση για τον σχηματισμό αύλακα απορροής. Η χρονολόγησή τους δεν έχει προς το παρόν προσδιοριστεί, αλλά μάλλον, σχετίζονται με το δίκτυο των ανοικτών αγωγών απορροής των νεοανακτορικών μνημειακών κατασκευών.

15.6.2. Βάσεις κίωνων

Τέσσερις ακέραιες βάσεις κίωνων από ασβεστόλιθο, ένα θραύσμα βάσης επίσης από ασβεστόλιθο, και δεκαεννέα τμήματα βάσεων από σερπαντινίτη⁵⁷⁵ (πίν. 235-239) βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του ιερού της Σύμης μεταξύ των ετών 1976 έως 1996⁵⁷⁶. Δύο από τις ασβεστολιθικές βάσεις, οι οποίες αποκαλύφθηκαν κατά χώραν στο ανασκαφικό ορθογώνιο I50, παραμένουν κατά χώραν, ανάμεσα στις πλάκες του πλακοστρωμένου δαπέδου του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V. Όλα τα άλλα μέλη

⁵⁷³ Η κυρτή επιφάνεια διευκολύνει κατά την τοποθέτηση μικρομετακινήσεις και μικρής κλίμακας στροφή του μέλους, για την επίτευξη της επιθυμητής κλίσης και συναρμογής με το επόμενο.

⁵⁷⁴ Για την απορροή του νερού, το οποίο αναβλύζει σήμερα μέσα από τον χώρο της ανασκαφής, χρησιμοποιείται σωλήνας αντίστοιχης παροχευτικής ικανότητας με τον αγωγό από σερπαντινίτη, χωρίς βεβαίως η συσχέτιση αυτή να είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί ως ερμηνευτικό στοιχείο.

⁵⁷⁵ Βάσεις κίωνων από σερπαντινίτη έχουν βρεθεί στην περιοχή της Φαιστού. Shaw 1971, 113, 227.

⁵⁷⁶ Βλ. κερ. 19 «Κατάλογος λίθινων μελών» (αρ. κατ. 027 έως και 048).

έχουν μεταφερθεί και φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου. Από τα παραπάνω μέλη, εννέα βρέθηκαν εντοιχισμένα ως οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση, σε τοίχους του δεύτερου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Ως εκ τούτου χρονολογούνται σε παλαιότερη περίοδο, καθώς προφανώς ανήκουν στο παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Την άποψη αυτή ενισχύει η υψηλή ποιότητα του υλικού και η επιμελημένη τους κατασκευή, οι οποίες αναφέρονται σε κτιριακό συγκρότημα ιδιαίτερης πολυτέλειας, όπως θεωρείται το V.

Από τις παραπάνω βάσεις κίωνων, ολόκληρες ή αποσπασματικές, οι ασβεστολιθικές έχουν διάμετρο από 28cm έως 37cm, σχήμα κυκλικό έως ελαφρά ελλειψοειδές⁵⁷⁷, και ύψος από 15.0cm έως 21.0cm. Η παράπλευρη επιφάνειά τους είναι αδρά επεξεργασμένη, με έντονες αποκρούσεις, και η άνω επιφάνειά τους στοιχειωδώς επιπεδωμένη⁵⁷⁸. Από τις δύο βάσεις από ασβεστόλιθο, οι οποίες βρέθηκαν κατά χώραν, προκύπτει ότι η άνω επιφάνεια του κυλίνδρου δεν προεξείχε από το επίπεδο των πλακών του δαπέδου. Η τοποθέτησή τους σχετίζεται με εσωτερικούς χώρους⁵⁷⁹.

Από τα σωζόμενα τμήματα βάσεων κίωνων από σερπαντινίτη προκύπτει ότι οι διαστάσεις τους ήταν μεγαλύτερες. Η διάμετρος της άνω επιφανείας του κυλίνδρου υπολογίστηκε ως ίση με 44.0cm σε όλες τις περιπτώσεις. Το ύψος του κυλίνδρου διαφέρει, κυμαινόμενο από 19.0cm, έως και 27.5cm. Η διαφοροποίηση των υψών των κυλίνδρων υποδεικνύει ότι υπήρχαν τουλάχιστον δέκα, ίσως και δώδεκα, διαφορετικές βάσεις κίωνων, οι οποίες ανήκαν, προφανώς, στο παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Στις υψηλότερες από τις βάσεις μία ζώνη, χαμηλά στην παράπλευρη επιφάνεια, δεν ήταν πλήρως λειασμένη, προφανώς διότι εισερχόταν στο έδαφος και ως εκ τούτου, δεν θα ήταν ορατή. Σε όλα τα σωζόμενα τμήματα βάσεων, τα οποία σώθηκαν, η παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου ήταν λειασμένη με εξαιρετική επιμέλεια. Λιγότερη επιμέλεια είχε επιδειχθεί στη λείανση της άνω επιφανείας του κυλίνδρου. Από τη μελέτη των θραυσμάτων των βάσεων κίωνων επισημάνθηκε μία ελάχιστη αντίστροφη μείωση⁵⁸⁰ (προς τα κάτω) σε επτά περιπτώσεις, ενώ στις υπόλοιπες το μέγεθος του θραύσματος, ή η κατάσταση διατήρησής του, δεν επέτρεψαν παρόμοιες μετρήσεις. Η αντίστροφη μείωση δεν είναι συνεχής, αλλά παρατηρείται μόνο στην υψηλότερη ζώνη, πλάτους 17cm, της παράπλευρης επιφανείας του κυλίνδρου (πίν. 236-238). Στην κατώτερη, υπολειπόμενη κυλινδρική ζώνη δεν παρατηρείται μείωση. Οι κυλινδρικές δηλαδή βάσεις διαπλάτνονται ελαφρά στο άνω μέρος τους, κατά αναλογία με την αντίστροφη μείωση, η οποία παρατηρείται στους κίονες στη μινωική αρχιτεκτονική. Το είδος του υλικού και η ποιότητα επεξεργασίας υποδηλώνουν ότι οι βάσεις των κίωνων από σερπαντινίτη ήταν ορατές, με την άνω επιφάνεια του κυλίνδρου να υψώνεται τουλάχιστον 17cm από την επιφάνεια του πλακοστρωμένου δαπέδου, για λόγους τόσο διακοσμητικούς, όσο και προστασίας του ξύλινου κίονα από την υγρασία. Ερωτηματικά αφήνει η, έστω και ατελής, λείανση της άνω επιφανείας του κυλίνδρου, διότι θα επέτρεπε την ολίσθηση επί

⁵⁷⁷ Graham 1972, 194.

⁵⁷⁸ Πιθανώς για λόγους αποφυγής ολίσθησης του ξύλινου κίονα.

⁵⁷⁹ Graham 1972, 195· Shaw 1971, 115.

⁵⁸⁰ Η αντίστροφη μείωση δικαιολογείται απόλυτα από τη μορφή των κίωνων στη μινωική αρχιτεκτονική. Graham 1972, 193.

αυτής του ξύλινου κίονα⁵⁸¹, εκτός και εάν υπήρχε κάποιο είδος εξωτερικού δακτύλιου. Από τα σωζόμενα τμήματα βάσεων κίωνων, δυστυχώς μόνο δύο (αρ. κατ. 033, 035) σώζουν τμήμα από την κεντρική περιοχή της άνω επιφάνειας του κυλίνδρου, όπου δεν διαπιστώθηκε ότι υπήρχε κάποιο είδος εμπολίου για την ακινητοποίηση ξύλινου κίονα. Οι κίονες με βάσεις από σερπαντινίτη πρέπει να ήταν τοποθετημένοι σε χώρους με επίσημο χαρακτήρα. Το 50% περίπου των θραυσμάτων βάσεων κίωνων από σερπαντινίτη, τα οποία βρέθηκαν στην ανασκαφή, είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση στο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Για τον λόγο αυτό δεν είναι δυνατόν να διατυπωθούν ασφαλή συμπεράσματα για τις θέσεις των κίωνων με βάση τη διασπορά τους στον χώρο (πίν. 235). Δεν πρέπει όμως να περάσει απαρατήρητο το γεγονός ότι το 80% των τμημάτων βάσεων κίωνων από σερπαντινίτη, εντοιχισμένων και μη, βρέθηκαν στο ανατολικό τμήμα του κεντρικού τομέα, όπου είναι πιθανό να ήταν διαμορφωμένη μεγάλη υπόστυλη αίθουσα υποδοχής του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V.

15.6.3. Αρχιτεκτονικά μέλη ορθογώνιου τύπου⁵⁸²

Από τα 19 αρχιτεκτονικά μέλη ορθογώνιου τύπου (πίν. 240-245), τα οποία έχουν καταγραφεί, μόνο στα πέντε η μορφή είναι προσδιορίσιμη με βεβαιότητα. Πρόκειται για μία βάση θυρώματος (αρ. κατ. 051), τρεις βάσεις παραστάδων (αρ. κατ. 059, 061, 067), και δύο βάσεις πολυθύρου (αρ. κατ. 052, 056) σχήματος «I». Άλλα επτά ανήκαν πιθανώς σε βάσεις παραστάδων. Στα υπόλοιπα έξι (αρ. κατ. 050, 053, 054, 055, 060, 068), είτε το σχήμα του τμήματος, το οποίο σώθηκε, είτε η κατάσταση διατήρησης δεν επιτρέπουν τη διατύπωση οποιασδήποτε υπόθεσης ως προς τη μορφή τους. Τα αρχιτεκτονικά μέλη ορθογώνιου τύπου από σερπαντινίτη θεωρείται πιθανό ότι ανήκαν στο παλαιοανακτορικό συγκρότημα V, καθώς παρατηρείται πλήρης ομοιότητα στο υλικό κατασκευής με αυτό, το οποίο χρησιμοποιήθηκε τόσο για τους αγωγούς όσο και για τις βάσεις των κίωνων. Άλλωστε, πέντε από αυτά, βρέθηκαν εντοιχισμένα σε δεύτερη χρήση στους τοίχους του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U και, ως εκ τούτου, ανήκουν χρονολογικά σε προγενέστερο οικοδόμημα, προφανώς στο V.

15.6.4. Μοχλοβόθρια⁵⁸³

Δύο μόνο θραύσματα από πόρινα μοχλοβόθρια (αρ. κατ. 070, 071) βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του ιερού, ενώ ένα τρίτο, από ασβεστόλιθο, (αρ. κατ. 069), διαφοροτικό ως προς τις διαστάσεις, ανήκε μάλλον σε βάση κεραμικού τροχού (πίν. 244). Το υλικό, αλλά και η προχειρότητα της κατασκευής, τα συσχετίζουν, μάλλον, με το παλαιοανακτορικό συγκρότημα U, όπου δεν συνηθιζόταν η τοποθέτηση μονολιθικών κατώφλιων⁵⁸⁴, αλλά μάλλον η ένθεση μικρών πέτρινων μοχλοβόθριων στο κονίαμα, με το οποίο ήταν επιστρωμένο το δάπεδο στον χώρο των θυραίων ανοιγμάτων.

⁵⁸¹ Ο J.W. Shaw υποστηρίζει ότι δύο παρόμοιες βάσεις κίωνων, οι οποίες βρέθηκαν στα Γουνιά και στην Κνωσό, πιθανώς να είχαν κάποια άλλη απροσδιόριστη χρήση, η οποία θα μπορούσε να δικαιολογήσει την τελειότητα της λείανσης της επάνω επιφάνειας. Shaw 1971, 117, υποσημ. 6.

⁵⁸² Βλ. «Κατάλογος λίθινων μελών» (αρ. κατ. 049 έως και 068).

⁵⁸³ Βλ. «Κατάλογος λίθινων μελών» (αρ. κατ. 069 έως και 071).

⁵⁸⁴ Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το μεγάλο μονολιθικό κατώφλι από πορόλιθο στην είσοδο του δωματίου {iv}, το οποίο όμως δικαιολογείται από την επισημότητα του χώρου.

15.6.5. Σπόλια απροσδιόριστης μορφής από σερπαντινίτη⁵⁸⁵

Ένας μεγάλος αριθμός θραυσμάτων από σερπαντινίτη (πίν. 245) βρέθηκαν στον χώρο της ανασκαφής του ιερού της Σύμης. Το μέγεθος και η μορφή τους τα συσχετίζουν, κατά πάσα πιθανότητα, με αρχιτεκτονικά μέλη, η κακή όμως κατάσταση διατήρησής τους δεν μας επιτρέπει να ανασυνθέσουμε τα σχήματα των μελών, στα οποία ανήκαν. Το πλήθος των σπολίων επιβεβαιώνει την εκτεταμένη χρήση του σερπαντινίτη, ως πολυτελούς οικοδομικού υλικού, στο παλαιοανακτορικό συγκρότημα V, υποδηλώνοντας τη σπουδαιότητά του ως θρησκευτικού κέντρου.

15.7. Κεραμίδες στέγης⁵⁸⁶

Ένας μεγάλος αριθμός θραυσμάτων και τμημάτων κεραμίδων, στρωτήρων και καλυπτήρων, συλλέχθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του ιερού. Στην απομακρυσμένη και δυσπρόσιτη περιοχή της Σύμης Βιάννου, η κατασκευή στέγης καλυμμένης με κεραμίδες εμφανίζεται σε προχωρημένη φάση της αρχιτεκτονικής του εξέλιξης, με πρωιμότερο παράδειγμα το κτίριο E, το οποίο χρονολογείται στην κλασική περίοδο, ή και λίγο παλαιότερα, περί το τέλος της αρχαϊκής περιόδου.

Η μετάβαση από τα επίπεδα δώματα, τα καλυμμένα με πηλόχωμα, στην κατασκευή στεγών με επικάλυψη κεραμίδων αποτελεί σταθμό στην εξέλιξη των μεθόδων στέγασης των κτιρίων⁵⁸⁷, παρέχοντας σημαντικά πλεονεκτήματα, όπως την καλύτερη απορροή των νερών της βροχής, τη μείωση του σταθερού φορτίου, τη δυνατότητα της γεφύρωσης μεγαλύτερων ανοιγμάτων, καθώς και καλύτερη αντοχή στις αντίξοες καιρικές συνθήκες, με αποτέλεσμα τη μεγαλύτερη διάρκεια ζωής της στέγης.

Στα πολυπληθή και διαφορετικού είδους θραύσματα κεραμίδων στέγασης (πίν. 246-258), τα οποία προέρχονταν από το κτίριο E και τον οίκο-ναό C-D του ιερού της Σύμης, η συνεχής προσπάθεια βελτίωσης των τεχνικών χαρακτηριστικών των κεραμίδων είναι εμφανής, όμως, ίσως λόγω της ορεινής θέσης και των ιδιαίτερων κλιματολογικών συνθηκών στην περιοχή του ιερού, οι στέγες παραμένουν μονοκλινείς, χωρίς ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις ως προς την κλίση και τον τρόπο κατασκευής, σε αντίθεση με τη διαδεδομένη, για την εποχή, πρακτική των δίρριχτων στεγών σε ναούς της Κρήτης⁵⁸⁸. Δεν αποκλείεται η συντηρητική και σταθερή αυτή κατασκευαστική πρακτική να οφείλεται, εκτός των άλλων, και στην εμποδωμένη ανά τους αιώνες γνώση των ιδιαίτερων κλιματολογικών συνθηκών και της φοράς των θυελλωδών ανέμων, οι οποίοι θα έπλητταν το ιερό κατά τους χειμερινούς μήνες.

Η μελέτη της διασποράς των θραυσμάτων των κεραμίδων, έστω και σε συχνά διαταραγμένα στρώματα, κατέστησε αναγκαία την προσπάθεια της χρονολόγησης, κατά προσέγγιση, και του συσχετισμού τους με τα κτίρια, από τα οποία προέρχονταν, όπως παρουσιάζεται στον πίνακα της χρονολογικής κατανομής των κεραμίδων σε σχέση με το κτίριο E και τον οίκο-ναό C-D. Όσον αφορά στον συσχετισμό των κεραμίδων με τα κτίρια από τα οποία προέρχονταν ένας πρόσθετος παράγοντας, ο οποίος έπρεπε να

⁵⁸⁵ Βλ. «Κατάλογος λίθινων μελών» (αρ. κατ. 072 έως και 111).

⁵⁸⁶ Ζαρίφης 2020.

⁵⁸⁷ Wikander 1988, 203-216· 1993, passim· Winter 1993, passim· Sapirstein 2016, 46-47.

⁵⁸⁸ Χανιώτης 1987, 273· Beyer 1976, passim· Bosanquet and Hutchinson 1939-40, passim.

ληφθεί υπόψη, ήταν ότι, σύμφωνα με πάγια τακτική, σε κάθε επισκευή της επικεράμωσης της στέγης, τόσο του κτιρίου Ε όσο και του οίκου-ναού C-D, οι παλιές κεραμίδες απορρίπτονταν στον περιβάλλοντα χώρο, για να αντικατασταθούν από τις νέες.

Η συστηματική μελέτη των πολυπληθών θραυσμάτων, 650 συνολικά, είτε συγκολλημένων είτε όχι, οδήγησε στην κατάταξη των κεραμίδων σε έξι κύριες κατηγορίες, I έως και VI ως εξής:

Κατηγορία I: Τα θραύσματα των κεραμίδων της κατηγορίας I, των περισσότερο πρώιμων στον χώρο του ιερού της Σύμης, αντιπροσωπεύουν ποσότητα 12.1% επί του συνόλου. Κύριο χαρακτηριστικό των κεραμίδων της κατηγορίας I είναι ο χονδρόκοκκος και με πετραδάκια πηλός, διαφορετικού χρώματος σε κάθε υποκατηγορία, η ελαφρά κοίλη άνω και η επίπεδη κάτω επιφάνεια των στρωτήρων, το μικρό ύψος των πλευρικών τοιχωμάτων από τον πυθμένα και η χαμηλή, ημικυλινδρικής διατομής, προεξέχουσα ταινία κατά τη διαμόρφωση του χείλους συναρμογής. Οι κεραμίδες της κατηγορίας I δεν είχαν κανενός είδους βαφή (πίν. 246, 247α, 258).

Κατηγορία II: Η ποσότητα των θραυσμάτων των κεραμίδων της κατηγορίας II είναι μικρότερη από όλες τις άλλες κατηγορίες και δεν ξεπερνά σε ποσοστό το 8.9% επί του συνόλου. Χαρακτηριστικό των κεραμίδων της κατηγορίας II είναι ο χονδρόκοκκος αλλά χωρίς πετραδάκια ανοικτόχρωμος καστανός και με λειασμένες επιφάνειες πηλός, ίδιος ακριβώς σε όλες τις υποκατηγορίες, χωρίς βαφή, εκτός από την υποκατηγορία IIε, όπου εμφανίζονται τα πρώτα ίχνη καστανής βαφής (πίν. 247β-249, 258).

Κατηγορία III: Οι κεραμίδες της κατηγορίας III αντιπροσωπεύουν ποσότητα 20.9% επί του συνόλου. Πρόκειται για ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτη κατηγορία χρονολογημένη, λόγω των τεχνικών χαρακτηριστικών αλλά και της εγχάρκτης σήμανσης ΟΝΑ, ενδεχομένως του εργαστηρίου κατασκευής τους, στην ελληνιστική περίοδο. Αξιοπρόσεκτη είναι η παρατηρούμενη σημαντική εξέλιξη στον σχεδιασμό των κεραμίδων της κατηγορίας III, με την ειδική διαμόρφωση του πυθμένα των στρωτήρων για την καλύτερη πρόσφυση στη δόρωση της στέγης, την κατασκευή καλυπτήρων με διαφορετικές διαστάσεις στα δύο τους άκρα για την καλύτερη συναρμογή τους, την επισήμανση της ακριβούς θέσης τοποθέτησης των διαδοχικών στρώσεων των καλυπτήρων και την εφαρμογή, για πρώτη φορά, βαφής. Ο πηλός των κεραμίδων της κατηγορίας III είναι λιγότερο χονδρόκοκκος από εκείνον των κεραμίδων της κατηγορίας II, καστανοκίτρινος και ελαφρά πιο ανοικτόχρωμος (πίν. 250, 251, 258).

Κατηγορία IV: Τα θραύσματα των κεραμίδων της κατηγορίας IV είναι τα πλέον πολυάριθμα, καθώς αντιπροσωπεύουν ποσότητα 28.5% επί του συνόλου των θραυσμάτων, τα οποία περισυλλέχθηκαν κατά την ανασκαφή του ιερού της Σύμης. Ο σχεδιασμός των κεραμίδων της κατηγορίας IV, έχει ιδιαίτερο χαρακτηριστικό τα πεπλατυσμένα χαμηλά στηρίγματα στη βάση των στρωτήρων, το οποίο τις διαφοροποιεί από όλες τις άλλες κατηγορίες. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των στρωτήρων της κατηγορίας IV αποτελούν η διαμόρφωση του χείλους εκροής με την καμπύλη απόληξη στα πλευρικά άκρα του και η καστανόμαυρη βαφή, η οποία όμως έχει διατηρηθεί ως καστανοκόκκινη. Το χείλος εκροής συνδυάζεται με δύο προεξέχοντα, πεπλατυσμένα και χαμηλά στηρίγματα στη βάση του στρωτήρα, τα οποία εξασφαλίζουν τη σημειακή έδραση στο εμπρόσθιο τμήμα του και ταυτόχρονα αποκλείουν την ολισθήση της υπερκείμενης στρώσης σε σχέση με την υποκείμενη (πίν. 252, 253, 258).

Κατηγορία V: Τα θραύσματα των κεραμίδων της κατηγορίας V αντιπροσωπεύουν ποσότητα 11.9%, επί του συνόλου των θραυσμάτων, τα οποία περιουλλέχθηκαν κατά την ανασκαφή του ιερού της Σύμης. Αξιοπρόσεκτα χαρακτηριστικά των στρωτήρων των υποκατηγοριών Va και Vb είναι αφενός μεν η τραπεζοειδής κάτοψη, με στενότερη την εμπρόσθια πλευρά, αφετέρου δε ο σχεδιασμός του πλευρικού τοιχώματος, το οποίο σταματά πριν από την περιοχή διαμόρφωσης του χείλους εκροής σχηματίζοντας εξωτερική οδόντωση. Ο τραπεζοειδής σχεδιασμός των στρωτήρων εγκαταλείφθηκε στις επόμενες υποκατηγορίες Vc και Vd. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον και σαφείς διακοσμητικές τάσεις παρουσιάζει ο σχεδιασμός των καλυπτήρων των κεραμίδων της κατηγορίας V με την οξυκόρυφη απόληξη, η οποία σχηματίζεται από τις εκατέρωθεν κοίλες επιφάνειες. Ο πηλός των κεραμίδων της κατηγορίας V είναι λεπτόκοκκος, ερυθροκίτρινος στις υποκατηγορίες Va και Vb και ερυθρός ανοικτόχρωμος στις υποκατηγορίες Vc και Vd. Όλες οι κεραμίδες, στρωτήρες και καλυπτήρες φέρουν ίχνη εξιτηλής καστανόμαυρης βαφής, η οποία όμως έχει διατηρηθεί ως καστανοκόκκινη. Στις κεραμίδες της κατηγορίας V η βαφή είναι ομοιογενής, η χρήση δε του χρωστήρα είναι λιγότερο εμφανής (πίν. 254, 255, 258).

Κατηγορία VI: Οι κεραμίδες της κατηγορίας VI αντιπροσωπεύουν ποσότητα 17.5% επί του συνόλου. Στους στρωτήρες της κατηγορίας VI διακρίνεται μία λανθάνουσα διακοσμητική τάση, η οποία εκφράζεται στη μορφή των πλευρικών τοιχωμάτων και κυρίως στη μορφή του χείλους συναρμογής. Οι καλυπτήρες των κεραμίδων της κατηγορίας VI είναι απλούστερης μορφής και χωρίς διακοσμητικές τάσεις σε σχέση με αυτούς της κατηγορίας V. Στους καλυπτήρες των κεραμίδων της κατηγορίας VI παρατηρείται μία προσπάθεια σταδιακής μείωσης του πάχους των τοιχωμάτων, με την επακόλουθη μείωση του βάρους τους. Η ίδια προσπάθεια μείωσης του βάρους παρατηρείται και στους στρωτήρες, με την εφαρμογή μεθόδων γνωστών ήδη από το παρελθόν, όπως ο λεπτός πυθμένας με ιδιαίτερα ψηλά πλευρικά τοιχώματα και η τριγωνική προεκβολή των πλευρικών ακμών του πυθμένα προς τα κάτω, η οποία πέρα από την αύξηση της αντοχής εξασφαλίζει την καλύτερη πρόσφυση στη δόρωση της στέγης. Ο πηλός είναι λεπτόκοκκος ερυθροκάστανος στις υποκατηγορίες VIa και VIb και ερυθροκίτρινος στις υποκατηγορίες VIc και VIId (πίν. 256-258).

Οι κατηγορίες, I έως και VI σχετίζονται με τις ισάριθμες αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις των κυρίων E και C-D και αντιπροσωπεύουν διαδοχικές επικεραμώσεις, επισκευές και μετασκευές της στέγης τους, με τη συνεχή αναζήτηση τεχνικών βελτιώσεων, σε διάστημα οκτώ και πλέον αιώνων, δηλαδή από το τέλος της αρχαϊκής και την κλασική περίοδο (5ος αι. π.Χ.) έως και την ελληνορωμαϊκή περίοδο (3ος ή και αρχές 4ου αι. μ.Χ.).

	π.Χ.					μ.Χ.			
	5ος αι.	4ος αι.	3ος αι.	2ος αι.	1ος αι.	1ος αι.	2ος αι.	3ος αι.	4ος αι.
κτίριο E	■	■	■	■					
C-D φάση 1			■	■					
C-D φάση 2				■	■	■			
C-D φάση 3						■	■	■	
C-D φάση 4								■	■
κεραμίδες I	■	■							
κεραμίδες II		■	■						
κεραμίδες III			■	■					
κεραμίδες IV				■	■	■			
κεραμίδες V						■	■		
κεραμίδες VI							■	■	■

Από τη μελέτη των τεχνικών χαρακτηριστικών των κεραμίδων, σε συνδυασμό με τις περιορισμένες ενδείξεις, οι οποίες προέκυψαν από την καταγραφή της διασποράς των θραυσμάτων, οι κατηγορίες I και II αποδόθηκαν στο κτίριο E, ενώ οι υπόλοιπες τέσσερις (III, IV, V και VI) σε αντίστοιχες αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις στο C-D.

Επιπλέον, κατά τη μελέτη των επιμέρους τεχνικών χαρακτηριστικών των θραυσμάτων, αναγνωρίστηκαν συνολικά 24 υποκατηγορίες των κεραμίδων. Οι υποκατηγορίες της κάθε κύριας κατηγορίας παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες ως προς το είδος του πηλού, τη μορφή και τα τεχνικά χαρακτηριστικά των κεραμίδων, ενώ οι διαφορές μεταξύ τους μπορούν να ερμηνευθούν ως μικρής κλίμακας βελτιώσεις και τροποποιήσεις της μήτρας τους.

Κατά τη μελέτη των πολυπληθών θραυσμάτων των κεραμίδων, συγκολλημένων και μη, δεν εντοπίστηκαν σε καμία περίπτωση οπές για την προσάρτηση των κεραμίδων στην ξυλοκατασκευή της στέγης με καρφιά. Είναι επομένως βέβαιο, ότι η στερέωση των στρωτήρων βασιζόταν στο βάρος τους καθώς και στην πρόσφυσή τους στη δόρωση της στέγης με ένα στρώμα πηλού και, ως εκ τούτου, η ξυλοκατασκευή της στέγης δεν θα μπορούσε να έχει κλίση μεγαλύτερη των 10°. Το μεγάλο μέγεθος και βάρος των κεραμίδων⁵⁸⁹ δικαιολογείται από την προσπάθεια να μην υπάρχουν πολλοί αρμοί μεταξύ τους, αλλά κυρίως για να μην αποσπαστούν στην περίπτωση ισχυρών ανέμων. Σε κάθε περίπτωση, η κεράμωση, έστω και σε στέγη με μικρή κλίση, δημιουργούσε ένα μη υδατοαπορροφητικό στρώμα, εξασφάλιζε την καλύτερη απορροή της βροχής και παράλληλα είχε το πλεονέκτημα της μείωσης του σταθερού φορτίου της στέγης έναντι των δωματίων με επιστροφή πηλοχώματος, πρακτική ευρύτατα διαδεδομένη από παλαιότερες εποχές έως σχεδόν και τις ημέρες μας.

Με δεδομένο ότι η επικεράμωση τόσο του κτιρίου E όσο και του οίκου-ναού C-D ήταν εγκιβωτισμένη μεταξύ των επάνω απολήξεων των τοίχων, προέκυπε το πρόβλημα

⁵⁸⁹ Η επιφάνεια των στρωτήρων κυμαίνεται από 0.35m² έως 0.39m² και το βάρος τους από 15kg έως 23kg.

της ομαλής κατανομής των στρωτήρων στις διαστάσεις της στέγης, χωρίς να απαιτηθεί η επιτόπου τμηματική κοπή ορισμένων, μία μη επιθυμητή λύση, η οποία θα παρουσίαζε πρόσθετες τεχνικές δυσκολίες. Όσον αφορά στη γραμμική, δηλαδή την κάθετα προς την κλίση της στέγης τοποθέτηση των στρωτήρων, το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε με τον κατάλληλο σχεδιασμό των καλυπτήρων, ώστε να παρέχεται η δυνατότητα πλάγιων μικρομετακινήσεων των στρωτήρων και δημιουργίας μικρού κενού μεταξύ τους, το οποίο, κατά περίπτωση, κυμαινόταν από 3cm έως 8cm.

Το κενό αυτό γεμιζόταν με λάσπη και με την προσαρμογή του καλυπτήρα περιοριζόταν σημαντικά η εισροή της βροχής στα κενά μεταξύ των στρωτήρων. Μία πλέον εξειδικευμένη λύση αφορά στην επικεράμωση του C-D με κεραμίδες των υποκατηγοριών IIIc και IIId και τη χρήση ειδικά κατασκευασμένων ακραίων καλυπτήρων για την καλύτερη στεγανοποίηση του αρμού κατά μήκος των πλευρικών απολήξεων της επικεράμωσης της στέγης.

Όπως είναι φυσικό, αντίστοιχο πρόβλημα προσαρμογής στις δεδομένες διαστάσεις υπήρχε και κατά την τοποθέτηση των διαδοχικών στρώσεων των κεραμίδων κατά την κλίση της στέγης. Στην περίπτωση αυτή, η λύση του προβλήματος ήταν σαφώς απλούστερη, καθώς υπήρχε η δυνατότητα μίας περιορισμένης ολισθήσης και μετακίνησης των καλυπτήρων επάνω στους στρωτήρες, καθώς επίσης και η δυνατότητα να προεξέχουν κάπως οι στρωτήρες έξω από τον αντίστοιχο τοίχο του κτιρίου.

Η εξέταση των γεωμετρικών χαρακτηριστικών των καλυπτήρων μάς οδήγησε στη διαπίστωση ότι στις πρώιμες κατηγορίες I και II των καλυπτήρων του 5ου και 4ου αι. π.Χ., οι διαστάσεις της διατομής τους παραμένουν οι ίδιες σε όλο το μήκος τους και, ως εκ τούτου, η υψομετρική διαφορά των διαδοχικών στρώσεων των στρωτήρων και καλυπτήρων παραμένει επίσης πανομοιότυπη. Από τον 3ο αι. π.Χ. και εξής, στις επόμενες κατηγορίες III έως και IV, εισάγεται μία νέα αντίληψη στον σχεδιασμό των καλυπτήρων, με τις διατομές στα δύο άκρα τους να διαφοροποιούνται, καθώς το ύψος και το πλάτος τους βαίνει ομαλά αυξανόμενο από εμπρός προς τα πίσω. Ο σχεδιασμός με διαφοροποιημένες τις διαστάσεις των άκρων αποτελεί σημαντική βελτίωση καθώς οδηγεί στη μείωση του βάρους, διευκολύνει τη συναρμογή, επιτρέποντας μικροδιαφορές στην υψομετρική διαφορά διαδοχικών στρώσεων στρωτήρων και καλυπτήρων, βελτιώνει την απορροή της βροχής, καθώς η άνω επιφάνεια είναι ελαφρά κεκλιμένη ενώ παράλληλα μειώνει και την αντίσταση των καλυπτήρων στον άνεμο, όπως και τον κίνδυνο της υφαρπαγής τους. Κατά τη μελέτη των θραυσμάτων των καλυπτήρων δεν βρέθηκαν ειδικού τύπου καλυπτήρες κορυφής, επιβεβαιώνοντας την υπόθεση ότι οι στέγες τόσο του κτιρίου E, όσο και του οίκου-ναού C-D ήταν μονοκλινείς.

Η βαφή των κεραμίδων πρωτοεμφανίζεται περί τα τέλη του 4ου αι. π.Χ., ή και λίγο αργότερα, στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., στην υποκατηγορία IIe, όπου εντοπίζονται δυοδιάκριτα καστανόμαυρα κατάλοιπα της αποκλειστικά και μόνο στην άνω επιφάνεια των στρωτήρων. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα λεπτότατο επίχρισμα διαλύματος πηλού, το οποίο με την όπτηση αποκτούσε ερυθροκάστανη ή καστανόμαυρη απόχρωση και παράλληλα εξασφάλιζε μικρότερη υδατοαπορροφητικότητα και καλύτερη αντοχή των κεραμίδων κάτω από αντίξοες καιρικές συνθήκες. Η εφαρμογή της βαφής, σε συνδυασμό με νέες αντιλήψεις στο σχεδιασμό των κεραμίδων σηματοδοτεί την ομαλή μετάβαση από την επικεράμωση του κτιρίου E σε αυτήν του οίκου-ναού C-D. Η εφαρμογή καστανόμαυρης βαφής, στην άνω επιφάνεια των στρωτήρων,

αποχρωματισμένης εν μέρει λόγω της έκθεσης των κεραμίδων σε αντίξοες καιρικές συνθήκες, επιβεβαιώνεται σε όλες τις υποκατηγορίες της κατηγορίας III, οι οποίες χρονολογούνται, στον 3ο π.Χ. αι. Η εφαρμογή βαφής επεκτείνεται κατά τον 2ο αι. π.Χ., εκτός από την άνω επιφάνεια των στρωτήρων, στα πλευρικά τοιχώματά τους, καθώς και στους καλυπτήρες των υποκατηγοριών IVa, και IVb. Λίγο αργότερα, πιθανώς τον 1ο αι. π.Χ., στις υποκατηγορίες IVc και IVd η βαφή εφαρμόζεται σε όλες τις επιφάνειες, ορατές και μη, στρωτήρων και καλυπτήρων, με εμφανή τα ίχνη από τη χρήση πινέλου. Εμφανή ίχνη από τη χρήση πινέλου είναι ορατά σε όλες τις υποκατηγορίες της κατηγορίας V, όπου η απόχρωση της βαφής θα μπορούσε να προσδιοριστεί από καστανοκόκκινη έως καστανόμαυρη. Καθώς η βαφή εφαρμοζόταν ως επίχρισμα αραιότατου διαλύματος πηλού, η απόχρωση εξαρτιόταν από την οξείδωση κατά την όπτηση. Στις κεραμίδες της κατηγορίας VI, κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο, η τεχνική εφαρμογής βαφής, με καστανόμαυρη ομοιογενή απόχρωση, εμφανίζεται βελτιωμένη, χωρίς να υπάρχουν πλέον ίχνη πινέλου, υποδηλώνοντας, ενδεχομένως, ότι οι κεραμίδες εμβαπτιζόνταν στο χρωστικό διάλυμα και ότι η οξείδωση κατά την όπτηση δεν παρουσίαζε διακυμάνσεις.

Όσον αφορά στη μορφή των ξύλινων στεγών του κτιρίου E και του οίκου-ναού C-D τα στοιχεία για την αναπαράστασή τους είναι ελλιπή. Οι εξανθρακωμένες δοκοί (εικ. 126-127), οι οποίες βρέθηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα⁵⁹⁰, παραπέμπουν σε μορφές μεγάλης διατομής (έως και 0.30m) πελεκητής ξυλείας, όχι ιδιαίτερα κατεργασμένης. Η διατομή των δοκών, τοποθετημένων ανά 50cm, περίπου, σε σχέση με το προς γεφύρωση άνοιγμα των 3.60m έως 4.50m, θεωρείται απολύτως επαρκής. Επί των δοκών ήταν στερεωμένες τεγίδες από αγριόξυλα, τα οποία βρέθηκαν καμένα στην ίδια περιοχή, και πιθανώς στρώσεις καλάμων για τη διαμόρφωση κατάλληλης επιφάνειας για τη δόρωση της στέγης, επάνω στην οποία οι κεραμίδες επικάθονταν στο κονίαμα χωρίς τη χρήση καρφιών, όπως ήδη προαναφέρθηκε. Άλλωστε και το μέγεθος των κτιρίων και η γενικότερη κατασκευή τους δεν προιδαίζουν για ιδιαίτερης επιμέλειας και αντοχής κατασκευή ξύλινης στέγης. Στο κτίριο E, το οποίο δεν υπερέβαινε σε κάλυψη τα 20m², η στέγη γεφύρωνε άνοιγμα 3.60m. Στον οίκο-ναό C-D, ο οποίος στην αρχική του φάση είχε κάλυψη 30m² περίπου, για να περιοριστεί στα 20m² στην τελική αρχιτεκτονική του φάση, το μέγιστο άνοιγμα δεν υπερέβαινε τα 4.50m.

Όπως ήταν φυσικό, η κατασκευή των κεραμοσκεπών στεγών σε μία τόσο απομακρυσμένη περιοχή, όπως η Σύμη, δεν ήταν ιδιαίτερα επιμελημένη και λείπουν παντελώς τα κεραμικά διακοσμητικά στοιχεία, η ύπαρξη των οποίων θα διευκόλυνε κατά πολύ την ακριβέστερη χρονολόγηση των διαφόρων κατηγοριών κεραμίδων⁵⁹¹. Εντούτοις, οι κεραμοσκεπείς στέγες του κτιρίου E και του οίκου-ναού C-D, με οριακή κλίση για την ικανοποιητική ροή των ομβρίων, αν και προφανώς ανεπαρκή για την αποφυγή συσσώρευσης μεγάλου πάχους στρώματος χιονιού, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς, στο πλαίσιο της ευρύτερης αρχιτεκτονικής εξέλιξης του ιερού, αποτελούν εύλωπτα παραδείγματα της μετάβασης από την κατασκευή των απλών δωματίων με επιστροφή λεπδοχώματος στην κατασκευή των εξελιγμένων στεγών της αρχαιότητας, με μεγαλύτερη κλίση και μνημειώδη διακοσμητικά αρχιτεκτονικά πήλινα στοιχεία.

⁵⁹⁰ Λεμπέση 1974, 223.

⁵⁹¹ Hübner 2018· Sapirstein 2012· Kolia 2014.

16. ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΕΥΡΥΤΕΡΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ, ΜΕ ΜΕΘΟΔΟΥΣ ΤΗΛΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗΣ ΚΑΙ ΨΗΦΙΑΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΤΟΥ ΑΝΑΓΛΥΦΟΥ ΤΟΥ ΕΔΑΦΟΥΣ

Ο προσδιορισμός και η ερμηνεία των λόγων, οι οποίοι οδήγησαν στην ίδρυση του ιερού της Σύμης στις νότιες πλαγιές του ορεινού όγκου της Δίκτης, σε μεγάλο υψόμετρο και σε θέση απομακρυσμένη από όλα τα γνωστά μινωικά κέντρα εξουσίας, είναι συναφείς με τη μελέτη της αρχιτεκτονικής του συγκροτήματος και, ως εκ τούτου, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η μελέτη της γεωμορφολογίας της ευρύτερης περιοχής συντελεί στην καλύτερη κατανόηση των αιτίων, τα οποία οδήγησαν, αρχικά, στην επιλογή της συγκεκριμένης θέσης, συνετέλεσαν, στη συνέχεια, στην ακμή του ιερού και επηρέασαν διαχρονικά τη γενικότερη διαμόρφωση αλλά και τη λειτουργία του χώρου.

Η προστασία από τους επικρατούντες βόρειους ανέμους, η πηγή με το άφθονο και δροσερό νερό, η απεραντοσύνη του τοπίου, η θέα προς το Λιβυκό πέλαγος και η μυστηριακή ατμόσφαιρα, γίνονται αμέσως αντιληπτές από τον σημερινό επισκέπτη της ανασκαφής και καθιστούν αδιαμφισβήτητη την καταλληλότητα του χώρου για την ίδρυση του ιερού. Η καταλληλότητα όμως του χώρου αποτελεί αναγκαία, αλλά όχι και, απαραίτητα, ικανή συνθήκη επιλογής της θέσης. Άλλωστε, τα αμέσως αντιληπτά πλεονεκτήματα, τα οποία προαναφέρθηκαν, δεν είναι και δεν υπήρξαν, απαραίτητα, τα μόνα, στα οποία βασίστηκε η απόφαση ίδρυσης του ιερού, τα μόνα, τα οποία συνετέλεσαν στην ακμή του και επηρέασαν διαχρονικά τη λειτουργία του.

Απαραίτητη θεωρείται η συλλογή και αξιοποίηση όλων των διαθέσιμων πληροφοριών για την κατά το δυνατόν πληρέστερη κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων του χώρου, καθ' όσον μάλιστα τα χαρακτηριστικά της μορφολογίας του εδάφους είναι εν μέρει μόνο αντιληπτά και κατανοητά από την επί τόπου παρατήρηση και το οπτικό μας πεδίο είναι συχνά πεπερασμένο. Τα πεπερασμένα όμως φυσικά όρια της όρασης του επισκέπτη περιπατητή και μελετητή μπορούν σημαντικά να διευρυνθούν, ενώ παράλληλα σημαντικές πληροφορίες μπορούν να συλλεχθούν, να αξιολογηθούν και να χρησιμεύσουν στην καλύτερη κατανόηση των ειδικών χαρακτηριστικών της μορφολογίας του εδάφους, από την τρισδιάστατη ψηφιακή απεικόνιση και ανάλυση του χώρου.

Η εφαρμογή της σύγχρονης ψηφιακής τεχνολογίας, των μεθόδων τρισδιάστατης απεικόνισης και ανάλυσης του αναγλύφου του εδάφους, επιβεβαίωσε κάποια συμπεράσματα, ή απλώς ενδυνάμωσε κάποιες υποθέσεις, σχετικές με την επιλογή της τοποθεσίας, τις προσβάσεις αλλά και την επικοινωνία, γενικότερα, του ιερού με την ευρύτερη περιοχή.

Τα στοιχεία, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν, είναι τα ακόλουθα:

- α. Φύλλα χάρτου 1:5000, σε αναλογική μορφή, της Γ.Υ.Σ.
- β. Ψηφιακή τρισδιάστατη απεικόνιση του εδάφους της περιοχής του Ιερού, με βήμα 4m, όπως προέκυψε από την ψηφιοποίηση των υψομετρικών καμπυλών του φύλλου χάρτου 9642.4, σε κλίμακα 1:5000 της Γ.Υ.Σ.
- γ. Ψηφιακή τρισδιάστατη απεικόνιση του εδάφους της ευρύτερης περιοχής του ιερού, με βήμα 30m, της Γ.Υ.Σ.
- δ. Ψηφιακή τρισδιάστατη απεικόνιση τμήματος του εδάφους της ανατολικής Κρήτης, με βήμα 100m, της Γ.Υ.Σ.

ε. Αεροφωτογραφία, του έτους 1945, της ευρύτερης περιοχής του ιερού της Γ.Υ.Σ.

Τα συμπεράσματα τα οποία προέκυψαν από την επεξεργασία των παραπάνω στοιχείων παρουσιάζονται στη συνέχεια:

Ευτυχής συγκυρία θεωρείται το γεγονός ότι οι πινακίδες 1:5000 απεικόνιζαν την ευρύτερη περιοχή του ιερού (πίν. 8) πριν από τη διάνοιξη του αγροτικού δρόμου από την Κάτω Σύμη προς το οροπέδιο του Βιαννίτικου Ομαλού.

Η «παλαιότητα» των πινακίδων υπήρξε ιδιαίτερα χρήσιμη καθώς βοήθησε στην επισήμανση των μονοπατιών (πίν. 3, 5), πριν η περιοχή υποστεί μία μεγαλύτερης κλίμακας αλλοίωση από τις χωματουργικές εργασίες και τις εργασίες οδοποιίας. Η πρώτη παρατήρηση από τη μελέτη των χαρτών υπήρξε ότι τα μονοπάτια στην περιοχή ήταν περιορισμένα λόγω των φυσικών εμποδίων και κυρίως λόγω της βραχώδους και απότομης πλαγιάς προς τα βόρεια και του φαραγγιού προς τα ανατολικά (πίν. 5). Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώθηκε από την επιτόπου διερεύνηση της περιοχής καθ' όλο το διάστημα των ετών κατά τα οποία εξελισσόταν η ανασκαφή. Τα μονοπάτια άλλωστε ήταν ορατά, κυρίως κατά τα πρώτα χρόνια μετά τη διάνοιξη της αγροτικής οδού, και ήταν ιδιαίτερα εύκολη η κίνηση σε αυτά με προσορισμό είτε το χωριό της Σύμης, είτε το οροπέδιο στο Λάπαθο, είτε, τέλος, το οροπέδιο του Βιαννίτικου Ομαλού και από εκεί την επαρχία Πεδιάδας. Από τη συνδυασμένη μελέτη των χαρτών και την επιτόπου παρατήρηση δημιουργήθηκε η πεποίθηση ότι, όσο και εάν άλλαξε η φυσική διαμόρφωση του εδάφους, κατά το μεγάλο χρονικό διάστημα των τεσσάρων χιλιετιών, από την πρώτη ίδρυση του ιερού μέχρι σήμερα, οι πορείες και τα μονοπάτια δεν πρέπει να άλλαξαν πολύ, καθώς η ιδιαιτερότητα της μορφολογίας του εδάφους, με τα ισχυρότατα φυσικά εμπόδια, δεν παρείχε πολλές εναλλακτικές λύσεις. Δεν θα πρέπει, άλλωστε, να θεωρηθεί εντελώς τυχαίο το γεγονός ότι η χάραξη, το 1972, της νέας αμαξιτής οδού προς τον Ομαλό πέρασε μέσα από το ιερό, οδηγώντας στην ανακάλυψή του. Πιθανότερο θεωρείται το ότι η χάραξη της οδού ακολούθησε τη μία και μοναδική φυσική πορεία μεταξύ ανυπέρβλητων εμποδίων της διαμόρφωσης του εδάφους της περιοχής, την ίδια πορεία την οποία είχαν ακολουθήσει τα αρχαία μονοπάτια.

Με επίκεντρο το ιερό και με βάση την αντίστοιχη πινακίδα χάρτου 1:5000, ορίστηκε μία περιοχή μελέτης με έκταση 72 περίπου στρεμμάτων. Το συγκεκριμένο απόσπασμα της πινακίδας μετατράπηκε από αναλογική σε ψηφιακή μορφή πλέγματος εικονοστοιχείων (raster) με τη μέθοδο της ηλεκτρονικής σάρωσης (scanning) και ανάλυση 600dpi. Στη συνέχεια, οι υψομετρικές καμπύλες, ανά 4.0m, τα ρέματα και τα μονοπάτια ψηφιοποιήθηκαν, επί της οθόνης, σε ανυψωματική μορφή, από την επεξεργασία της οποίας προέκυψε ο σχηματισμός της τρισδιάστατης ψηφιακής απεικόνισης του εδάφους (Digital Terrain Model). Η επί της οθόνης μη αυτόματη διανυσματοποίηση των υψομετρικών καμπυλών επιλέχθηκε, διότι ως μέθοδος προσέφερε την απαιτούμενη ακρίβεια, αντιμετωπίζοντας παράλληλα και τις δυσκολίες τις οφειλόμενες στη φθορά και στα αρκετά δυσδιάκριτα σημεία των πινακίδων, αλλά και στην εξαιρετική πύκνωση των υψομετρικών καμπυλών στο απόκρημνο και βραχώδες έδαφος στα βόρεια του ιερού.

Η τρισδιάστατη απεικόνιση του εδάφους μάς παρείχε τη δυνατότητα συνολικής εποπτείας του περιβάλλοντος χώρου, από διάφορες οπτικές γωνίες (πίν. 259) και απαλλαγμένη από τους περιορισμούς της φυσικής παρουσίας του παρατηρητή. Στις τρισδιάστατες απεικονίσεις παρουσιάζονται με ενάργεια η αμφιθεατρική διαμόρφωση, η

οποία παρείχε προστασία από τους βορείους ανέμους, αλλά και το φαράγγι, ως σαφές ανατολικό όριο του χώρου.

Από την ψηφιακή επεξεργασία της τρισδιάστατης απεικόνισης του εδάφους προέκυψαν δύο παράγωγα σχέδια, ο χάρτης κλίσεων (πίν. 261) και η μηκοτομή (πίν. 260) του μονοπατιού πρόσβασης προς το ιερό.

Στον χάρτη κλίσεων (πίν. 261) η χρωματική κλίμακα αναφέρεται στις παρακάτω πέντε κατηγορίες κλίσεων: $\alpha = <5\%$, $\beta = 5\%-10\%$, $\gamma = 10\%-15\%$, $\delta = 15\%-20\%$, $\epsilon = >20\%$. Με εύληπτο τρόπο παρουσιάζονται οι περιοχές οι ακατάλληλες (κλίση εδάφους $>15\%$) είτε για τη χάραξη μονοπατιών είτε για τη διαμόρφωση χώρων λατρείας. Με τον παράγωγο αυτό χάρτη επιβεβαιώνεται η υπόθεση, σύμφωνα με την οποία το ιερό είχε άμεση σχέση με το ορεινό μονοπάτι από την επαρχία Περιιάδας μέσω του Βιαννίτικου Ομαλού προς τις Μάλλες, το Μύρτος και την Ιεράπετρα και κατά κάποιο τρόπο έλεγχε τις δύο και μοναδικές διαβάσεις του φαραγγιού, σε άμεση γειννίαση με τον χώρο λατρείας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η επισήμανση δύο μικρών πλατωμάτων, σε μικρή απόσταση προς τα βόρεια του ανεσκαμμένου χώρου, τα οποία θεωρούνται κατάλληλα για την ύπαρξη οικοδομημάτων, σχετιζομένων, πιθανώς με τους χώρους λατρείας και τον νεοανακτορικό Περίβολο.

Στη μηκοτομή (πίν. 260) του μονοπατιού πρόσβασης φαίνεται σαφώς η ομαλή ανοδική πορεία από την Κάτω Σύμη προς το ιερό, η οποία, για τους συνηθισμένους στην πεζοπορία προσκυνητές κατά την αρχαιότητα, δεν θα παρουσίαζε καμμία δυσκολία.

Η μελέτη της ευρύτερης περιοχής του ιερού βασίστηκε κυρίως στην τρισδιάστατη απεικόνιση του εδάφους με βήμα 30m της Γ.Υ.Σ., αλλά και, συνοδευτικά, από τον αναλογικό χάρτη σε κλίμακα 1:50000 της ίδιας περιοχής και από τη συρραφή των αντίστοιχων πινακίδων σε κλίμακα 1:5000 της Γ.Υ.Σ. Της συρραφής των φύλλων χάρτου 1:50000 και των πινακίδων 1:5000 προηγήθηκε ψηφιοποίησή τους σε μορφή πλέγματος εικονοστοιχείων (raster). Επακολούθησε η συνένωσή τους σε ψηφιακή μορφή. Από τη συνένωση των πινακίδων 1:5000 προέκυψε χάρτης σε κλίμακα 1:20000 (πίν. 5), επί του οποίου επισημάνθηκαν όλα τα μονοπάτια, πριν από τη διάνοιξη αρκετών ορεινών αμαξιών οδών. Η επισήμανση των μονοπατιών με περιοχή αναφοράς κατά προτεραιότητα την άμεσα σχετιζόμενη με το ιερό είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον διότι επιβεβαίωσε ότι ο ορεινός όγκος της Δίκτης δεν επέτρεπε την απευθείας επικοινωνία Βορρά-Νότου, παρά μόνο τη διαγώνια από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά, αυτή δηλαδή η οποία περνούσε από τη θέση του ιερού της Σύμης.

Η τρισδιάστατη απεικόνιση της ίδιας περιοχής (πίν. 4, 6) με βάση το ψηφιακό μοντέλλο του εδάφους με βήμα 30m της Γ.Υ.Σ., επιβεβαίωσε σε μεγάλο βαθμό τις παραπάνω υποθέσεις και κατέδειξε ότι ο ορεινός όγκος της Δίκτης αποτελούσε αδιαπέραστο εμπόδιο στην επικοινωνία κατά τη διεύθυνση Βορρά-Νότου, ενώ το μονοπάτι από την Έμπαρο προς το Μύρτος, δια μέσου του ιερού, ακολουθούσε μία από τις ελάχιστες πορείες τις εναρμονισμένες με τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους.

Η ψηφιακή ανάλυση του αναγλύφου του εδάφους μάς οδήγησε σε ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις αναφορικά με τις σχέσεις και την επικοινωνία του ιερού με άλλες αρχαιολογικές θέσεις στην ευρύτερη περιοχή. Η επισήμανση κτισμάτων, τα οποία χρονολογούνται από την παλαιοανακτορική ήδη περίοδο, επί των υψωμάτων του Αγίου Νεκταρίου και του «Κατσουρά» («Βίγλας») στην περιοχή της Βιάννου έθεσε από νωρίς το ερώτημα της πιθανής σχέσης τους με το ιερό. Από την επεξεργασία της ψηφιακής

τριδιάστατης απεικόνισης της ευρύτερης περιοχής του ιερού, προέκυψε ότι τα δύο αυτά σημεία είχαν οπτική επαφή με το ιερό, αλλά και μεταξύ τους (πίν. 266). Η περιοχή, η ελεγχόμενη από κάθε μία από τις τρεις θέσεις, φαίνεται σαφώς στα αντίστοιχα παράγωγα σχέδια (πίν. 263-265). Σε ένα τέταρτο σχέδιο απεικονίζεται η συνολική επιφάνεια η ορατή από το ιερό και από τα δύο υψώματα (πίν. 266). Πρόκειται για μία ευρύτερη περιοχή, η οποία θεωρείται επαρκής για τον έλεγχο όλων των πιθανών προσβάσεων από τα νότια, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς στην παραπάνω ελεγχόμενη περιοχή περιλαμβάνονται οι όρμοι της Ψαρής Φοράδας (Τέτρα) της Άρβης και του Κερατόκαμπου, όπου έχουν βρεθεί ερείπια μινωικών οικισμών, οι οποίοι σχετιζόνταν, κατά πάσα πιθανότητα, με λιμενικές εγκαταστάσεις (πίν. 6).

Με αντίστοιχη επεξεργασία της ψηφιακής τρισδιάστατης απεικόνισης της ευρύτερης περιοχής του ιερού, προσδιορίστηκε η θαλάσσια περιοχή (πίν. 7) από την οποία το ιερό ήταν ορατό από τα παραπλέοντα πλοία. Με καθαρή ατμόσφαιρα, με ορατότητα 15 έως και 20 ναυτικά μίλια, η από το ιερό ορατή θαλάσσια ζώνη πιθανής κυκλοφορίας των παραπλεόντων πλοίων, σε απόσταση μεγαλύτερη ή ίση των 4 μιλίων από την ακτή, εμφανίζεται αρκετά εκτεταμένη και σχεδόν συνεχής. Η μεγάλη έκταση της θαλάσσιας περιοχής, από την οποία ήταν ορατό το ιερό της Σύμης, αυξάνει την πιθανότητα ταύτισής του με το κατά τον Πτολεμαίο «Ιερόν Όρος».

Από την επεξεργασία της τρισδιάστατης ψηφιακής απεικόνισης της ευρύτερης περιοχής προέκυψε ως παράγωγο σχέδιο, ο χάρτης κλίσεων εδάφους (πίν. 261), με την ίδια διαδικασία, η οποία είχε ακολουθηθεί για την περιοχή άμεσης γειτνείας με το ιερό. Στον χάρτη έγινε προσπάθεια συσχετισμού και προσαρμογής των μονοπατιών, τα οποία απεικονίζονται στις πινακίδες χάρτου 1:5000 και τα οποία ψηφιοποιήθηκαν σε ανυψωματική μορφή. Το μεγάλο όμως βήμα, ως προς τα υψόμετρα, της ψηφιακής απεικόνισης του εδάφους και η μεταφορά των μονοπατιών από το ένα σύστημα προβολής (Hatt) στο άλλο (EGSA87) δημιούργησε αρκετά προβλήματα, και ως εκ τούτου τα αποτελέσματα της ψηφιακής επεξεργασίας δεν κρίθηκαν αξιοποιήσιμα. Ο χάρτης των κλίσεων (πίν. 261) δίνει μία γενική εικόνα των περιοχών, από τις οποίες η διέλευση δεν θα ήταν δυνατή.

Η ψηφιακή απεικόνιση του εδάφους μίας εκτεταμένης περιοχής, η οποία περιλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του νομού Ηρακλείου και το δυτικό τμήμα του νομού Λασιθίου, χρησιμοποιήθηκε ως βάση για τον σχεδιασμό ανάγλυφου χάρτη σε κλίμακα 1:150.000 (πίν. 262), επί του οποίου τοποθετήθηκαν οι κυριότερες γνωστές αρχαιολογικές θέσεις των μινωικών οικισμών και κέντρων εξουσίας, καθώς και αυτές των αρχαίων ελληνικών πόλεων. Η απομονωμένη θέση του ιερού της Σύμης απεικονίζεται με ευκρίνεια και, σε συνδυασμό με τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους, υποδηλώνεται η λειτουργία του ιερού ως κομβικού σημείου και ενδιάμεσου σταθμού στην πορεία από τα βορειοδυτικά, από την περιοχή του Καστελλίου και των Αρκάδων, προς τα νοτιοανατολικά, στην περιοχή του Μύρτου και της Ιεράπυτνας (πίν. 6).

Εκτός των χαρτών και των ψηφιακών απεικονίσεων του εδάφους, η μελέτη της γεωμορφολογίας της ευρύτερης περιοχής του ιερού της Σύμης βασίστηκε στην ψηφιακή ανάλυση και επεξεργασία μίας αεροφωτογραφίας της Γ.Υ.Σ., στην οποία απεικονίζεται η

περιοχή του ιερού κατά το έτος 1945, καθώς και στην ανάλυση μίας δορυφορικής εικόνας του δορυφόρου Quick Bird, με ημερομηνία συλλογής την 26η Ιουλίου 2002⁵⁹².

Η αεροφωτογραφία του 1945 παρουσίαζε ιδιαίτερο ενδιαφέρον και λόγω της ευκρινειάς της αλλά και διότι είχε τραβηχθεί πριν από τις οποιοσδήποτε επεμβάσεις και διανοίξεις αμαξιτών οδών. Απόσπασμα της περιοχής ενδιαφέροντος, της απεικονιζομένης στην αεροφωτογραφία, ψηφιοποιήθηκε, καθώς η ψηφιοποιημένη αεροφωτογραφία παρείχε καλύτερη δυνατότητα μελέτης των λεπτομερειών του χώρου, οι οποίες τονίστηκαν ακόμη περισσότερο με την ψηφιακή επεξεργασία διάκρισης των ακμών. Κατά τη μελέτη της αεροφωτογραφίας, επισημάνθηκαν, για μία ακόμη φορά, τα φυσικά εμπόδια στην περιοχή του ιερού: απόκρημνες βραχώδεις διαμορφώσεις στα βόρεια, φαράγγι στα ανατολικά. Στοιχείο όμως με ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποτελούν μικρά ευθύγραμμα εξάρματα στον χώρο όπου έγινε ύστερα από πολλά χρόνια η ανασκαφή και σε μία περιοχή στα βορειοδυτικά σε γειτνίαση με αυτή. Τα μικρά αυτά εξάρματα ερμηνεύονται, πιθανώς, ως ίχνη ερειπίων τοίχων, κάποια ταυτίζονται με τις διαμορφώσεις του νεοανακτορικού Περιβόλου.

Από την ανάλυση του ορθοφωτοχάρτη της περιοχής, του βασισμένου σε παγχρωματική δορυφορική εικόνα με ανάλυση 1.0m/εικονοστοιχείο, δεν προέκυψε τίποτε περισσότερο από μία γενική εποπτική εικόνα της διαμόρφωσης του εδάφους και από την επισήμανση των φυσικών εμποδίων.

Μεγάλη προσπάθεια καταβλήθηκε για τη συλλογή πληροφοριών από εικόνα υψηλής ανάλυσης του δορυφόρου «Quick Bird», τόσο για την επισήμανση λεπτομερειών ορατών στην ανάλυση των 0.60m/εικονοστοιχείο της παγχρωματικής απεικόνισης, όσο και εκείνων, οι οποίες θα προέκυπταν από την επεξεργασία και όλους τους δυνατούς συνδυασμούς εικόνων, με αναφορά σε διαφορετικές περιοχές του φάσματος.

Δυστυχώς, αν και αρκετά ενδιαφέροντα, τα αποτελέσματα επεξεργασίας των δορυφορικών εικόνων υπήρξαν κατώτερα των προσδοκιών, όχι όμως και αμελητέα, καθώς δεν έρχονται σε αντίθεση, αλλά μάλλον ενισχύουν τις υποθέσεις και τα συμπεράσματα της ανασκαφικής έρευνας. Η προσπάθεια επισήμανσης στοιχείων τοιχοποιίας, μη ορατών στον επίγειο παρατηρητή, κατέληξε σε εικόνες νεφελώδεις, πολλαπλά ερμηνευόμενες ή και συχνά ασαφείς. Ίσως η φθορά του χρόνου να εξάλειψε τις ενδείξεις. Ίσως το χέρι του ανθρώπου, με τις διανοίξεις των δρόμων, να εκάλυψε κάποια από τα ελάχιστα εναπομένοντα επιφανειακά ορατά λείψανα. Ίσως, όμως, το ιερό της Σύμης να μη θέλησε να αποκαλύψει τα μυστικά του στον αδιάκριτο παρατηρητή εκ του διαστήματος και να προτίμησε να περιμένει υπομονετικά τη μελλοντική συνέχιση της ανασκαφής πέραν των σημερινών της ορίων.

⁵⁹² Η ψηφιακή ανάλυση και επεξεργασία των εικόνων βασίστηκε στην θεωρία όπως αυτή αναπτύσσεται από τους: Gonzalez and Woods 1993· Mother 1987-93· Richards 1993· Russ 1995· Sonka *et al.* 1993.

17. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΗΣ ΣΥΜΗΣ: ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μακράιωνη λειτουργία του ιερού της Σύμης για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο των 26 αιώνων μάς παρέχει τη δυνατότητα όχι μόνο να παρακολουθήσουμε τη διαχρονική εξέλιξη της αρχιτεκτονικής των κτισμάτων και των υπαιθρίων διαμορφώσεων, αλλά και να συνάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα για τη χρήση των χώρων, αλληλένδετη με τις κοινωνικές δομές και τις θρησκευτικές αντιλήψεις⁵⁹³, οι οποίες επηρέασαν την αρχιτεκτονική σύνθεση με τις ποικίλες κατασκευαστικές επεμβάσεις.

Η ίδρυση του ιερού της Σύμης χρονολογείται στη ΜΜ ΙΑ/ΙΒ⁵⁹⁴ περίοδο (περί το 1900 π.Χ.), όπως προκύπτει από τη μελέτη της κεραμικής και από τα ελάχιστα λείψανα οικοδομημάτων, τα οποία βρέθηκαν στα βαθύτερα στρώματα της ανασκαφής. Όμως το ιερό έλαβε τη μορφή οργανωμένου κτιριακού συγκροτήματος περί τα μέσα της ΜΜ ΙΒ περιόδου (περί το 1850 π.Χ.), σε εποχή λίγο μεταγενέστερη από την οικοδόμηση των πρώτων ανακτόρων, καθώς τα αρχιτεκτονικά στοιχεία, τα οποία σώθηκαν, προϋποθέτουν την ύπαρξη σημαντικής κατασκευαστικής εμπειρίας. Η επιλογή της θέσης⁵⁹⁵ δεν ήταν τυχαία, καθώς αποτελούσε σημαντικό κομβικό σημείο στην ορεινή οδό, η οποία, παρακάμπτοντας τις απόκρημνες πλαγιές της Δίκτης, οδηγούσε από την κεντρική Κρήτη προς τα νοτιοανατολικά παράλια⁵⁹⁶. Το φυσικό πλάτωμα, εν μέρει προστατευμένο από τις αντίξοες καιρικές συνθήκες, κυρίως δε τους βόρειους ανέμους, με την αστείρευτη, καθόλη τη διάρκεια του έτους, πηγή και με την ανυπέρβλητη θέα, παρείχε στους οδοιπόρους έναν ιδανικό χώρο στάσης και ανάπαυσης. Σε μία περιοχή με έντονη κτηνοτροφική δραστηριότητα⁵⁹⁷, τόσο στην αρχαιότητα, όσο και σήμερα, ο χώρος του ιερού αποτελούσε σημείο αναφοράς κατά τη μετακίνηση των κοπαδιών από το οροπέδιο του Βιαννίτικου Ομαλού προς τα χειμαδιά και αντίστροφα. Η εικόνα των κτιριακών συγκροτημάτων V και U (πίν. 20, 45, 67, 68), της παλαιοανακτορικής περιόδου, στον βαθμό που αυτή αποκαθίσταται από τα εναπομείναντα ερείπια, προσιδιάζει σε αυτόνομη μονάδα ορεινού καταφυγίου⁵⁹⁸, με δυνατότητα προσωρινής ενδιαιτήσης τόσο των συντελεστών, όσο και των συμμετεχόντων στην τέλεση υπαιθρίας λατρείας, καθώς και υποστηρικτικής λειτουργίας της λατρευτικής πρακτικής. Από το μέγεθος των συγκροτημάτων V και U, το οποίο προσδιορίσθηκε κατά προσέγγιση σε 600m² και 475m² αντίστοιχα, προκύπτει ότι τα κτίρια είχαν τη δυνατότητα κάλυψης των αναγκών στο εσωτερικό τους 40 έως 50 περίπου ατόμων⁵⁹⁹. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα πλακοστρωμένης οδού τόσο κατά μήκος της βόρειας όψης των κτιριακών συγκροτημάτων V και U, όσο και στη βορειοδυτική γωνία του ανασκαφικού χώρου (πίν.

⁵⁹³ Platon 1991a.

⁵⁹⁴ Βλ. κεφ. 2.

⁵⁹⁵ Λεμπέση 2021, 178.

⁵⁹⁶ Βλ. κεφ. 16.

⁵⁹⁷ Killen 1954, *passim*.

⁵⁹⁸ Η εικόνα του Ιερού της Σύμης κατά την παλαιοανακτορική περίοδο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αντίστοιχη των μονών, οι οποίες εγκαθιδρύθηκαν, σε πολύ βεβαίως μεταγενέστερες περιόδους, σε κομβικά σημεία ορεινών διαβάσεων.

⁵⁹⁹ Για τον υπολογισμό χρησιμοποιήθηκε, κάπως αυθαίρετα, ο προσεγγιστικός συντελεστής $c=1$ άτομο/10m², ο οποίος αναφέρεται στις κατοικίες. Renfrew 1972, 251.

21, 46), υποδηλώνουν την άμεση σχέση των παλαιοανακτορικών αυτών κτιριακών εγκαταστάσεων με κάποιον χώρο υπαίθριας λατρείας στα βορειοδυτικά, σε θέση, η οποία δεν έχει ακόμη προσδιοριστεί και που ο εντοπισμός της θα μπορούσε να αποτελέσει τον στόχο μίας μελλοντικής έρευνας.

Λόγω της ορεινής θέσης του ιερού, οι εκεί επικρατούσες ειδικές κλιματολογικές συνθήκες, με το μεγάλο ύψος χιονιού κατά τον χειμώνα και τις υψηλές θερμοκρασίες κατά το θέρος, επηρέασαν και καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τον σχεδιασμό των παραπάνω παλαιοανακτορικών κτιριακών συγκροτημάτων V και U. Η μοναδικότητα του ιερού της Σύμης καθόλη τη διάρκεια της μινωικής εποχής δεν επιτρέπει δυστυχώς τη σύγκριση με άλλα κτίρια, παρόμοια ως προς τη χρήση. Η προσεκτική όμως μελέτη της οργάνωσης του εσωτερικού χώρου των κτιριακών αυτών συγκροτημάτων (πίν. 20, 34, 45, 67, 69), παραπέμπει σαφώς στη γενικότερη αντίληψη της αρχιτεκτονικής των μινωικών ανακτόρων⁶⁰⁰. Αντί της κεντρικής αυλής, η οποία δεν θα αποτελούσε δόκιμη αρχιτεκτονική αντιμετώπιση, λόγω του χιονιού, κατά τους χειμερινούς μήνες, κατασκευάσθηκε μία μεγάλη κεντρική υπόστυλη αίθουσα στο πρώτο παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Αντίστοιχα, στο δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U, τρεις συνεχόμενες αίθουσες με υπερυψωμένη την οροφή, ώστε να εξασφαλίζεται ο φωτισμός και ο αερισμός του εσωτερικού χώρου μέσω φεγγιτών, αποτελούσαν τον κεντρικό λειτουργικό πυρήνα του οικοδομήματος. Εκτός όμως από τον φωτισμό και τον αερισμό του εσωτερικού των κτιρίων, η κεντρική υπόστυλη αίθουσα στο V και οι τρεις συνεχόμενες αίθουσες στο U εξασφάλιζαν την επικοινωνία μεταξύ των περιμετρικά διαταγμένων περύγων και στα δύο αλληλοδιάδοχα κτιριακά συγκροτήματα. Ο σχεδιασμός και η διάταξη των επιμέρους χώρων τους υποδηλώνει ότι οι πτέρυγες είχαν σαφώς διαφοροποιημένη λειτουργία η μία από την άλλη. Δυστυχώς δεν υπάρχουν ανασκαφικά ευρήματα (κλειστά σύνολα κεραμικής κ.ο.κ.) συσχετισμένα με δάπεδα, τα οποία, σε συνδυασμό με την αρχιτεκτονική διάταξη του χώρου, να παρέχουν ενδείξεις για τη λειτουργία των περύγων. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η βόρεια πτέρυγα του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U, όπου η εύρεση οστράκων πίθων, λίθινων τριβίων και μεγάλου αριθμού κωνικών κυπέλων παραπέμπει στη λειτουργία της ως πιθανού χώρου αποθήκευσης. Σε κάθε περίπτωση, θεωρείται ότι τα παλαιοανακτορικά συγκροτήματα V και U κάλυπταν τις ανάγκες υποστηρικτικής λειτουργίας της λατρευτικής πρακτικής και, επιπλέον, ενδεχομένως παρείχαν τη δυνατότητα διαμονής μικρού αριθμού ατόμων.

Η θεώρηση του ιερού της Σύμης, κατά την παλαιοανακτορική περίοδο, ως αυτοδύναμου θρησκευτικού κέντρου⁶⁰¹, συμπίπτει με τη γενικότερη κοινωνική και πολιτική οργάνωση της μινωικής Κρήτης⁶⁰² κατά την περίοδο αυτή, κατά την οποία, σύμφωνα με την επικρατέστερη σήμερα αντίληψη, πέρα από την κεντρική εξουσία, είχαν οργανωθεί περιφερειακές και εν μέρει αυτοδύναμες οικονομικές μονάδες, ελεγχόμενες ασφαλώς από τα ανακτορικά κέντρα⁶⁰³.

⁶⁰⁰ Αλεξίου 1964, 150-270· Gesell 1985· Graham 1972, *passim*.

⁶⁰¹ Person 1942, *passim*.

⁶⁰² Platon 1971a.

⁶⁰³ Βλ. Schoep 2002, 101· Renfrew and Cherry 1986, 19-45· Hood 1971, *passim*.

Το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V⁶⁰⁴ χρονολογείται στη MM IB περίοδο (1900-1800 π.Χ.) και διακρίνεται για την επιμελημένη και πολυτελή του κατασκευή. Ισχυρός σεισμός, κατά τη διάρκεια και μάλλον περί τα τέλη της MM IB περιόδου, το κατέστρεψε ολοσχερώς. Κατά τη MM IIA περίοδο (1800-1750 π.Χ.) τα εναπομείναντα ερείπια αποξηλώθηκαν και ο χώρος ισοπεδώθηκε, προκειμένου να κατασκευαστεί στην ίδια θέση και με παρόμοιο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U, το οποίο ήταν σε πλήρη λειτουργία από τις αρχές της MM IIB περιόδου ή και λίγο νωρίτερα.

Περί το τέλος της MM IIB (περί το 1700 π.Χ.) περιόδου, ισχυρός σεισμός με επακόλουθη πτώση βράχων επέφερε σημαντικές ζημιές στο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η βόρεια πτέρυγα καταστράφηκε εντελώς και δεν επαναχρησιμοποιήθηκε ποτέ. Τα εναπομείναντα τμήματα του κτιρίου επισκευάστηκαν με μεγάλη σπουδή και, υπό τον φόβο νέων βραχοπτώσεων, ενισχύθηκαν, προκειμένου να συνεχιστεί η λειτουργία του συγκροτήματος. Παράλληλα, εντός του αρχικού περιγράμματος του συγκροτήματος U, διαμορφώθηκε το μικρό συγκρότημα Ub, το οποίο χρονολογείται στις αρχές της MM IIIA (περί το 1700 π.Χ.) περιόδου: όπως φαίνεται, την περίοδο αυτή, το επίκεντρο της υπαίθριας λατρείας, το οποίο βρισκόταν σε απόσταση από τα παλαιοανακτορικά συγκροτήματα V και U (και εκτός, όπως είδαμε, των ορίων του ανασκαφικού χώρου) μετατοπίζεται πλέον εντός του αρχικού περιγράμματος του συγκροτήματος U και ουσιαστικά συρρικνώνεται υποτυπωδώς στο πλαίσιο του μικρού συγκροτήματος Ub.

Την ίδια όμως περίοδο, δηλαδή κατά τη MM IIIA⁶⁰⁵ περίοδο, λαμβάνεται και η απόφαση ριζικής αναδιαμόρφωσης του ιερού με μνημειώδεις υπαίθριες κατασκευές. Στο πλαίσιο της υλοποίησης των νέων σχεδίων, εντάσσεται η συστηματική και σταδιακή κατάργηση και αποδόμηση χώρων του συγκροτήματος U, ακολουθώντας την πρόοδο κατασκευής του νεοανακτορικού Περιβόλου. Παράλληλα, όμως, και προκειμένου να αντιμετωπισθεί η ανάγκη εξασφάλισης στεγασμένων βοηθητικών χώρων, κάποια δωμάτια του συγκροτήματος U παρέμειναν σε χρήση, μέχρι να απαιτηθεί η αποδόμησή τους. Την ίδια περίοδο η κατασκευή δύο μικρών ανεξαρτήτων κτισμάτων, των W και Wa, εξασφάλιζε προσωρινές πρόσθετες κτιριακές υποδομές για τις ανάγκες του εργοταξίου. Τα κτίρια W και Wa καθαρεύθηκαν μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής του Περιβόλου, καθώς δεν ήταν πλέον αναγκαία.

Η νεοανακτορική περίοδος (MM IIIA-ΥΜ IB) (1700-1450 π.Χ.) αποτελεί την περίοδο της μεγίστης ακμής του ιερού της Σύμης⁶⁰⁶. Η μνημειώδης κατασκευή του Περιβόλου (πίν. 150, 151), η οποία εντυπωσιάζει τόσο με το μέγεθος, όσο και με τις οικοδομικές της λεπτομέρειες, δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί, εάν δεν ίσχυαν οι παρακάτω τρεις προϋποθέσεις:

α. Το τυπικό της λατρείας είχε λάβει αποκρυσταλλωμένη μορφή, καθοριστική για τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, ο οποίος όφειλε να καλύπτει σαφώς προκαθορισμένες λειτουργικές ανάγκες.

⁶⁰⁴ Βλ. κεφ. 3.

⁶⁰⁵ Λεμπέση 2021, 179.

⁶⁰⁶ Βλ. κεφ. 6.

β. Υπήρχαν η απαραίτητη τεχνογνωσία και η κατασκευαστική εμπειρία σε οικοδομικά έργα μεγάλης κλίμακας, οι κοινωνικές δομές και τα κέντρα εξουσίας, όπου ελήφθη η απόφαση σχεδιασμού και υλοποίησης του έργου, οι απαραίτητοι οικονομικοί πόροι και το, εξειδικευμένο ή μη, εργατικό δυναμικό. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η όλη οργάνωση της κατασκευής του Περιβόλου, με τη σταδιακή και συστηματική καθαίρεση και αποδόμηση τμημάτων του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U⁶⁰⁷, καθώς και με την προσωρινή κατασκευή των «εργοταξιακών» κτιρίων W και Wa⁶⁰⁸ για την κάλυψη ποικίλων-πρακτικών αναγκών.

γ. Ο αναμενόμενος αριθμός των συμμετεχόντων στις θρησκευτικές τελετουργίες και η αναμενόμενη προσέλευση προσκυνητών δικαιολογούσε τη μνημειακή κλίμακα του όλου έργου, το οποίο, με βάση τα αναθήματα και τα άλλα ανασκαφικά ευρήματα, μπορεί να θεωρηθεί όχι μόνο ως αρχιτεκτονικό έργο προβολής, αλλά και ως έργο χρηστικό, για την κάλυψη των θρησκευτικών αναγκών μεγάλου αριθμού λατρευτών. Η μοναδικότητα του ιερού κατά τη νεοανακτορική περίοδο οφείλεται ενδεχομένως στο ότι είτε δεν σώθηκαν είτε δεν βρέθηκαν άλλα ιερά· ίσως όμως και να μην υπήρχαν άλλα θρησκευτικά κτίσματα αυτής της κλίμακας και το ιερό της Σύμης να είχε παγκρήτια εμβέλεια, ώστε να δικαιολογείται ο μνημειώδης χαρακτήρας του.

Το σύνολο των μνημειακών κατασκευών περιλαμβάνει τα εξής στοιχεία, τα οποία συνθέτουν τις υπαίθριες διαμορφώσεις του ιερού κατά τη νεοανακτορική περίοδο:

- α. Την επίσημη «πομπική» οδό.
- β. Τον ισχυρό περιμετρικό τοίχο του Περιβόλου.
- γ. Το κρηπίδωμα.
- δ. Τις ζώνες πυρών, αποθέσεων και τελετουργικών δειπνών, μεταξύ του ισχυρού τοίχου του Περιβόλου και του κρηπιδώματος.

Η επίσημη οδός πρόσβασης, η οποία συμβατικά αποκαλείται «πομπική οδός», ακολουθώντας τεθλασμένη πορεία από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά, με εναλλασσόμενα σκέλη κλιμακωτής καθόδου και πλακοστρωμένα επίπεδα, εξαιρετικά επιμελημένης κατασκευής, οδηγούσε προσκυνητές και ιερές πομπές στο κέντρο του χώρου λατρείας. Ο σχεδιασμός της πομπικής οδού εξασφάλιζε τη συνεχή οπτική επαφή των κατερχομένων με το επίκεντρο της λατρείας. Ωστόσο, όταν οι κατερχόμενοι προσέγγιζαν τη νοτιοδυτική γωνία του Περιβόλου, υπήρχε μία νεκρή περιοχή ορατότητας, ίσως με την επιθυμία να υπάρξει ένα στοιχείο «έκπληξης» τους λίγο πριν από την άφιξη των ιερών πομπών στον χώρο της λατρείας. Οι ανοικτοί αγωγοί απορροής των νερών της βροχής, στο μεγαλύτερο μήκος της πομπικής οδού, καθώς και οι χαμηλοί πλευρικοί τοίχοι εκατέρωθεν των βαθμίδων και των πλακοστρώτων, εκτός από την προστασία της κατασκευής, απέκλειαν την είσοδο από ενδιάμεσα σημεία. Η γεωμετρική χάραξη (πίν. 149) και οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες της «πομπικής οδού» οδηγούν στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για οδό κλειστή, με αφετηρία στα βορειοδυτικά, εκτός του ιερού, και κατάληξη στον χώρο προς τα ανατολικά του κρηπιδώματος.

Ο σχεδιασμός της «πομπικής οδού» υποδηλώνει σαφώς τη συσχέτιση του Περιβόλου με χώρο στα βορειοδυτικά της ανασκαφής, ο οποίος δεν έχει ακόμη προσδιοριστεί ούτε ως προς την ακριβή του θέση, ούτε ως προς τη λειτουργία του. Δεν

⁶⁰⁷ Βλ. κεφ. 4.

⁶⁰⁸ Βλ. κεφ. 5.

θα πρέπει όμως να παραγνωρισθεί το γεγονός ότι και κατά την παλαιοανακτορική περίοδο, σε σχέση με τα συγκροτήματα V και U, στην ίδια περιοχή προσδιορίζεται η θέση χώρου τέλεσης υπαίθριας λατρείας, όπως ήδη αναφέρθηκε.

Ο περιμετρικός τοίχος του Περιβόλου αποτελούσε ισχυρότατο δομικό στοιχείο στον συνολικό αρχιτεκτονικό σχεδιασμό. Ο ρόλος του ήταν να απομονώσει και να αναδείξει τον χώρο τέλεσης της λατρείας, αφιερωμένο στο «θεϊκό στοιχείο», διαχωρίζοντάς τον από τον εξωτερικό περιβάλλοντα χώρο. Η μοναδικότητα όμως του περιμετρικού τοίχου του Περιβόλου του ιερού της Σύμης έγκειται στο γεγονός ότι δεν αποτελούσε ένα απλό τοίχο οριοθέτησης και διαχωρισμού του χώρου λατρείας, αλλά και ένα αναπόσπαστο μέλος μίας μνημειώδους υπαίθριας αρχιτεκτονικής σύνθεσης με καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα.

Το κρηπίδωμα αποτελούσε τον κεντρικό πυρήνα της όλης διαμόρφωσης του Περιβόλου. Υπερυψωμένο κατά περίπου 1.00m, σε σχέση με το πλακοστρωμένο πλάτωμα, το οποίο εκτεινόταν στα ανατολικά του, προοριζόταν, μάλλον για το ιερατείο, αποτελώντας ταυτόχρονα αρχιτεκτονικό στοιχείο καθορισμού της ιεραρχίας. Η υπερύψωση του επιπέδου στάσης του ιερατείου κατά την τέλεση της λατρείας αποτελεί διαχρονική αρχιτεκτονική αντιμετώπιση, ανεξάρτητη από τη θρησκευτική αντίληψη και την τελετουργική πρακτική. Η διαμόρφωση του κρηπιδώματος στο ιερό της Σύμης βρίσκει αντιστοιχία σε πολύ μεταγενέστερες κατασκευές και αρχιτεκτονικές διατάξεις χώρων σε σχέση με τους βωμούς της γεωμετρικής περιόδου αλλά και υστερότερες. Η μνημειακή, επιβλητική και ιδιαίτερα προσεγγμένη κατασκευή του δικαιολογεί απόλυτα την ιδιαιτερότητα και επισημότητα του χώρου. Με έκταση 80m² περίπου, η επιφάνεια του κρηπιδώματος δεν θα μπορούσε να παρέχει ελευθερία κινήσεων σε περισσότερα από 16 άτομα⁶⁰⁹, τα οποία υποτίθεται ότι θα πρωταγωνιστούσαν κατά την τέλεση της λατρείας.

Μεταξύ του κρηπιδώματος και του ισχυρού περιμετρικού τοίχου του Περιβόλου, διαμορφωνόταν σε τρία σκέλη (ζώνες) και σε χαμηλότερο επίπεδο χώρος πυρών, αποθέσεων και τελετουργικών δειπνών. Στην ανατολική απόληξη της, η βόρεια ζώνη επικοινωνούσε με το πλακοστρωμένο πλάτωμα της εισόδου του Περιβόλου στα ανατολικά του κρηπιδώματος. Από το πλήθος και από το είδος των ανασκαφικών ευρημάτων, προκύπτει ότι η βόρεια ζώνη του χώρου πυρών, αποθέσεων και τελετουργικών δειπνών είχε τη μεγαλύτερη βαρύτητα. Άλλωστε η ζώνη αυτή, ανάμεσα στο κρηπίδωμα και στο βόρειο σκέλος του ισχυρού τοίχου του Περιβόλου, προστατευμένη από τους βόρειους ανέμους, παρείχε μία αίσθηση ασφάλειας και ήταν ουσιαστικά ο καταλληλότερος χώρος για την αφή πυρών. Επιπλέον, τόσο η παρακολούθηση των τεκταινομένων, όσο και η συμμετοχή στη διαδικασία αποθέσεων και τελετουργικών δειπνών, ήταν ευχερέστερες εκεί, λόγω της άμεσης γειννίασης με τον χώρο της κύριας εισόδου.

Στα ανατολικά του κρηπιδώματος είχε διαμορφωθεί επίπεδος πλακοστρωμένος χώρος, ο οποίος μάλλον αποτελούσε την επίσημη πρόσβαση προς αυτό, αλλά πιθανόν να χρησίμευε και ως χώρος στάσης των προσκυνητών και των συμμετεχόντων στην

⁶⁰⁹ Ο υπολογισμός έγινε με βάση τον συντελεστή 5m²/άτομο, ο οποίος θεωρείται λογικός, αν και περιέχει δόση αυθαιρεσίας, καθώς το είδος της τελετουργίας δεν μας είναι γνωστό. Οι διαστάσεις του κρηπιδώματος επηρεάστηκαν, προφανώς, από τον επιθυμητό αριθμό συμμετεχόντων και το είδος της τελετουργίας.

τελετουργία. Φαίνεται ότι η πλακόστρωση συνεχιζόταν και πέραν των ορίων του Περιβόλου και μάλλον εντασσόταν στη γενικότερη διαμόρφωση της περιοχής της εισόδου του.

Πέρα από την περιοχή εισόδου του Περιβόλου εκτείνεται ελεύθερο πλάτωμα, τα όρια του οποίου προς τα ανατολικά δεν είναι σαφή, αν και το ρυάκι απορροής των νερών της πηγής αποτελούσε ένα πιθανό φυσικό όριο (πίν. 11). Αυτό το πλάτωμα στα δυτικά της πηγής, με έκταση κατά προσέγγιση 250m^2 και υπολογιζόμενη δυνατότητα συγκέντρωσης περίπου 400 έως 600 ατόμων, φαίνεται ότι θα αποτελούσε τον ιδανικό χώρο για τη στάση των προσκυνητών, οι οποίοι θα παρακολουθούσαν τα λατρευτικά δρώμενα. Επιπλέον, σημειώνεται ότι η ευρυχωρία στα ανατολικά της πηγής, η οποία εκτείνεται μέχρι το φαράγγι, θεωρείται ως χώρος ιδανικός για την πρόχειρη εγκατάσταση και τη διαμονή των προσκυνητών κατά τις ημέρες του εορτασμού. Το εμβαδόν αυτής της ευρυχωρίας, η οποία θα παρείχε τη δυνατότητα πρόχειρης διαμονής περίπου 400 ατόμων⁶¹⁰, υπολογίστηκε σε 3200m^2 περίπου και, επιπλέον, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι αρκετοί από τους προσκυνητές θα προέρχονταν από τις γειτονικές περιοχές και δεν είχαν ανάγκη να διαμείνουν στον χώρο του ιερού.

Η πηγή και το ρυάκι απορροής, το οποίο πιθανώς δεν διέφερε κατά πολύ από το σημερινό, αποτελούσε το φυσικό ανατολικό όριο του ιερού, το οποίο το διαχώριζε από τον χώρο προσωρινής εγκατάστασης και διαμονής των προσκυνητών. Το φαράγγι, ακόμη ανατολικότερα, καθώς και η απότομη βουνοπλαγιά στα βόρεια, αποτελούσαν τα άλλα φυσικά όρια της έκτασης, όπου θα ήταν δυνατόν να εγκατασταθούν προσωρινά και να διαμείνουν, ίσως σε σκηνές, οι πιστοί. Δεν υπάρχει καμία αρχαιολογική ένδειξη και πρέπει να αποκλεισθεί η ύπαρξη μόνιμης κτιριακής εγκατάστασης για την κάλυψη των αναγκών διαμονής ενός τόσο μεγάλου αριθμού ατόμων.

Στα νοτιοανατολικά του Περιβόλου και σε σχετικά μικρή απόσταση από αυτόν, εντοπίστηκαν τα ελάχιστα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του ισχυρού κτιρίου T^{611} , το οποίο θεωρείται ότι κάλυπτε τις ανάγκες ενός στεγασμένου χώρου για την προετοιμασία τέλεσης της λατρείας, λόγω και της απομακρυσμένης θέσης του ιερού. Τα κατάλοιπα των τοίχων του κτιρίου T παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα με τον τρόπο δομής του συγκροτήματος του Περιβόλου, ώστε να υποτεθεί μία χρονολογική συνταύτισή τους. Ωστόσο, η ολοσχερής καταστροφή του κτιρίου T , λόγω σεισμικής δραστηριότητας, εκτεταμένων καθιζήσεων και μεταβολής της γεωμορφολογίας του εδάφους στον νοτιοανατολικό τομέα, καθώς και η απουσία ανασκαφικών στρωμάτων σχετιζομένων με αυτό, δεν μας επιτρέπουν την οποιαδήποτε ανασύνθεση της μορφής του, τον οποιονδήποτε προσδιορισμό της λειτουργίας του, αλλά ούτε καν την επιβεβαίωση της χρονολόγησής του.

Η επιβλητική υπαίθρια διαμόρφωση στο ιερό της Σύμης κατά τη νεοανακτορική περίοδο μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Περιβόλος σχεδιάστηκε με την προοπτική μακροχρόνιας χρήσης του. Οι μνημειώδεις κατασκευές του Περιβόλου, του

⁶¹⁰ Ο αριθμός υπολογίστηκε με βάση τον συντελεστή $c_1 = 8.0\text{m}^2/\text{άτομο}$, ο οποίος είναι κατά 20% μειωμένος σε σχέση με τον ελάχιστο συντελεστή απαιτούμενου χώρου μόνιμης εγκατάστασης. Βλ. Renfrew 1972, 251, όπου για προϊστορικό οικισμό μόνιμης διαμονής δίδεται συντελεστής $10\text{m}^2/\text{άτομο}$ έως $20\text{m}^2/\text{άτομο}$. Ένας άλλος υπολογισμός δίνει $c_{\text{min}}=7.0\text{m}^2/\text{άτομο}$ με βάση την επιφάνεια σκηνής διαστάσεων $1.80 \times 2.00\text{m}^2$ (δύο ατόμων) και απόσταση μεταξύ των σκηνών κατά μέσον όρο 1.80m . Neufert 1970, 141.

⁶¹¹ Βλ. κεφ. 7.

κρηπιδώματος και της πομπικής οδού υποδηλώνουν όχι μόνον εποχή ευμάρειας και οικονομικής άνθισης αλλά κυρίως την ύπαρξη ισχυρής κεντρικής εξουσίας, η οποία έλαβε την απόφαση υλοποίησης του έργου. Υποδηλώνουν επίσης ότι το ιερό είχε ήδη αποκτήσει μεγάλη, ίσως παγκρήτια, ακτινοβολία, ότι κατείχε σημαντική θέση στη θρησκευτική ζωή μίας ευρύτερης περιοχής και ότι ο αναμενόμενος αριθμός των τετρακοσίων και πλέον προσκυνητών μπορούσε να δικαιολογήσει το μέγεθος του έργου. Στο ιερό της Σύμης δεν έχουμε απλώς ένα περιορισμένο κέντρο λατρείας τοπικού χαρακτήρα, αλλά ένα αναγνωρισμένο και από αρχαιολογικών χρόνων καθιερωμένο τόπο προσκυνήματος, υποστηριζόμενο και ελεγχόμενο από την κεντρική εξουσία. Η σχέση άλλωστε των τόπων λατρείας με τα ανακτορικά κέντρα κατά την περίοδο αυτή επιβεβαιώνεται και από άλλες επεμβάσεις και διαμορφώσεις σε ιερά κορυφής⁶¹², ιδιαίτερα σε αυτό του Γιούχτα⁶¹³.

Η προσέλευση πολυαριθμών προσκυνητών από διάφορα μέρη της Κρήτης επιβεβαιώνει την ύπαρξη ενός δικτύου δρόμων⁶¹⁴ στο νησί, οι οποίοι θα εξασφάλιζαν τη δυνατότητα μετακινήσεων, και προϋποθέτει ότι αυτές οι μετακινήσεις, έστω και υπό τη μορφή προσκυνήματος, ήταν μέσα στην καθημερινή ζωή των Μινωικών τουλάχιστον της νεοανακτορικής περιόδου. Η ύπαρξη δρόμων υποδηλώνει ανεπτυγμένη οργάνωση, ισχυρή κεντρική εξουσία αλλά και οικονομικές δραστηριότητες σε ευρύτερη κλίμακα μεταξύ των διαφόρων περιοχών. Η ακμή του ιερού της Σύμης κατά τη νεοανακτορική περίοδο επιβεβαιώνει τις γενικότερες θεωρήσεις για την οικονομική άνθιση και την πολιτική οργάνωση της Κρήτης την περίοδο αυτή⁶¹⁵.

Ο Περίβολος, στην αρχική του μορφή, λειτούργησε για περίπου 200 χρόνια, δηλαδή από τη ΜΜ ΙΙΑ μέχρι και την ύστερη ΥΜ ΙΑ περίοδο (από το 1700 έως περίπου το 1500 π.Χ.), οπότε υπέστη εκτεταμένες ζημιές από πτώσεις βράχων και τοπικές καθιζήσεις⁶¹⁶, κυρίως στα νότια και τα νοτιοανατολικά, εξαιτίας του ισχυρού σεισμού, ο οποίος προκλήθηκε από την έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης και στον οποίο οφείλεται η γενικότερη καταστροφή των μινωικών κέντρων. Από τον σεισμό και την καθίζηση του εδάφους καταστράφηκε ολοσχερώς και το κτίριο Τ. Μετά την καταστροφή του κτιρίου Τ και της νοτιοανατολικής περιοχής του Περιβόλου, η αρχιτεκτονική διαμόρφωση της πρόσβασης προς αυτόν διαφοροποιήθηκε: η καθοδική πορεία της πομπικής οδού από τα βορειοδυτικά προς τον Περίβολο διακόπηκε με την κατασκευή του τοίχου (Δ471-Ε471)⁶¹⁷ (πίν. 160), στη βόρεια όψη του οποίου υπάρχουν ενδείξεις ότι διαμορφώθηκε πλακοστρωμένη οδός με διεύθυνση Δ-Α, η οποία παρέκαμπτε τον Περίβολο, χωρίς να έχει εξακριβωθεί η ακριβής κατεύθυνσή της. Επιπλέον, η νοτιοδυτική γωνία του Περιβόλου, το νοτιοδυτικό σκέλος της πομπικής οδού, καθώς

⁶¹² Jones 1999, *passim*· Peatfield 1983, 273-280· 1987, 89-93· 1990, 117-131· 1992, 58-87· Rutkowski 1991, *passim*.

⁶¹³ Καρέτσου 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1984, *passim*, ιδιαίτερα δε Καρέτσου 1985, 295-296· Rehak and Younger 1998, 141-143, όπου και η συνοπτική συγκριτική εξέταση του ιερού κορυφής του Γιούχτα με το ιερό της Σύμης· Rutkowski 1986, 76-84.

⁶¹⁴ Ενδιαφέροντα είναι τα στοιχεία στις αναφορές τις σχετικές με το πρόγραμμα «Μινωικοί Δρόμοι». Βλ. Τζεδάκης κ.ά. 1993, 306-319· 1996, 359-366· 1998, 195-236· 1999, 317-326· Chrissyoulaki 1990, 371-380.

⁶¹⁵ Αλεξίου 1964, 37-43· Rehak and Younger 1998, 100-148.

⁶¹⁶ Λεμπέση 1984, 453 (για το πρόβλημα των καθιζήσεων στον χώρο του ιερού) και 1987β, 273· Driessen and McDonald 1997, 35-45.

⁶¹⁷ Η χρονολόγηση του τοίχου (Δ471-Ε471) στη ΜΜ ΙΙΑ-ΥΜ ΙΒ περίοδο δεν τεκμηριώνεται.

επίσης και το σύστημα απορροής των νερών της βροχής στην ίδια περιοχή καταργούνται με την κατασκευή, κατά τη διάρκεια της ΥΜ ΙΒ περιόδου (1500-1450 π.Χ.), του κτιριακού συγκροτήματος S⁶¹⁸, το οποίο σταδιακά αναπτύσσεται. Με την κατασκευή του κτιριακού συγκροτήματος S ο χώρος στα νότια του κρηπιδώματος έπαψε να χρησιμοποιείται για την υπαίθρια λατρεία. Η διαμόρφωση των ανδρών ΙΙΑ και ΙΙΒ και η διάταξη των εισόδων του κτιριακού συγκροτήματος S υποδηλώνουν ότι προσέλευση προς το εναπομείναν συγκρότημα του Περιβόλου, καθώς και προς το S γινόταν πλέον από τα νότια και τα νοτιοδυτικά.

Το κτίριο S κατά κανέναν τρόπο δεν μπορεί να θεωρηθεί ως οικοδόμημα πρόχειρης κατασκευής. Τα περιορισμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία του, τα οποία σώθηκαν, προσιδιάζουν σε κτίριο επιβλητικό, αντίστοιχο, κατά το δυνατόν, του Περιβόλου, του οποίου πρέπει να θεωρηθεί αναπόσπαστο τμήμα. Ο σχεδιασμός του κτιρίου έγινε προσεκτικά, η δε κατασκευή του σταδιακά, ώστε να μη θιγεί η λειτουργία του ιερού, σύμφωνα με την αποκρυσταλλωμένη μορφή του τυπικού της λατρείας. Ιδιαίτερη επίσης σημασία δόθηκε στη θεμελίωση των επιμέρους δομικών του στοιχείων, ώστε να εδράζονται σε προϋπάρχοντες τοίχους, υποδηλώνοντας την επιθυμία των κατασκευαστών για αυξημένη αντοχή στα γεωλογικά φαινόμενα και στη φθορά του χρόνου. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του S δεν δίνει την εικόνα ολοκληρωμένης αντιμετώπισης ενιαίου κτιρίου, αλλά έχει μάλλον χαρακτήρα διαδοχικών προσθηκών σε αρχικό πυρήνα κατά τη διάρκεια της ΥΜ ΙΒ περιόδου (πίν. 176-179). Η διαδοχική και προσθετική κατασκευή του κτιρίου επιβεβαιώνει την επείγουσα ανάγκη εξασφάλισης στεγασμένων χώρων για την υποστήριξη της υπαίθριας λατρείας. Η ισχυρή κατασκευή του S υποδηλώνει την πρόθεση για συνέχιση της τέλεσης της υπαίθριας λατρείας στον ίδιο χώρο, με το ίδιο τυπικό και για μεγάλο χρονικό διάστημα, με ταυτόχρονη εγκατάλειψη κάθε σχεδίου αποκατάστασης της αρχικής μορφής του Περιβόλου. Δυστυχώς, τα σχέδια για τη μακροχρόνια χρήση του διαφεύστηκαν, καθώς στο τέλος της ΥΜ ΙΒ περιόδου (1450 π.Χ.) το κτίριο S εγκαταλείφθηκε. Το βόρειο όμως τμήμα του κτιριακού συγκροτήματος S⁶¹⁹, το οποίο ανήκε στην τελευταία φάση κατασκευής του, φαίνεται ότι παρέμεινε σε σχετικά καλή κατάσταση και οι τοίχοι του χρησιμοποιήθηκαν, εν μέρει, σε μεταγενέστερες κατασκευές.

Στους επόμενους τρεις αιώνες παρακμής, αλλά και σημαντικών πολιτικών και κοινωνικών αλλαγών στην Κρήτη, δεν παρατηρείται καμία σημαντική οικοδομική δραστηριότητα στο ιερό της Σύμης. Προσωρινές κατασκευές ή πρόχειρες, μικρής κλίμακας, επισκευές των ερειπίων του κτιριακού συγκροτήματος S, προκειμένου να εξασφαλισθούν στοιχειώδεις κτιριακές υποδομές κατά τις ΥΜ ΙΙ, ΥΜ ΙΙΑ και ΥΜ ΙΙΒ περιόδους (δηλαδή από το 1450 έως το 1200 π.Χ.), δεν θα πρέπει να αποκλεισθούν, καθώς το ιερό συνέχισε να αποτελεί σημαντικό κέντρο λατρείας και προσέλευσης πιστών, όπως επιβεβαιώνεται από τα ανασκαφικά ευρήματα⁶²⁰.

Κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο (1200-1070 π.Χ.) κατασκευάσθηκε το μονόχωρο οικοδόμημα Q⁶²¹, σε επαφή και με κοινή χρήση του ανατολικού τοίχου (S/Q) του

⁶¹⁸ Λεμπέση 2021, 179.

⁶¹⁹ Δωμάτια {s8} και {s9}.

⁶²⁰ Λεμπέση 2021, 179· Kanta 1991, 479-505.

⁶²¹ Βλ. κεφ. 9.

παλαιότερου κτιριακού συγκροτήματος S⁶²². Η κατασκευή του κτιρίου Q αποδεικνύει τη συνέχιση της λειτουργίας του ιερού, ακόμη και σε περιόδους γενικότερης παρακμής, οπότε σημειώνεται εγκατάλειψη άλλων θρησκευτικών αλλά και οικιστικών κέντρων της Κρήτης.

Το τραπεζοειδές σχήμα του κτιρίου Q (πίν. 181) υποδηλώνει την πρόθεση των κατασκευαστών να αποφύγουν την επαφή με τη νοτιοδυτική γωνία του κρηπιδώματος, ώστε να διατηρηθεί ανεμπόδιστη η πρόσβαση προς τον χώρο πυρών και αναθέσεων, τον ήδη διαμορφωμένο από τη νεοανακτορική περίοδο. Αποδεικνύει επίσης ότι το κρηπίδωμα, ή τουλάχιστον η νοτιοδυτική του γωνία, ήταν ακόμη ορατό και σε χρήση κατά τη μετανακτορική περίοδο, γεγονός το οποίο εξάλλου επιβεβαιώνεται από τη στρωματογραφία, την κεραμική και τα αναθήματα.

Εκτός από τον ανατολικό τοίχο του δωματίου {s9} του κτιριακού συγκροτήματος S επιβεβαιώνεται ότι και ο βόρειος τοίχος των δωματίων {s8} και {s9} του κτιριακού συγκροτήματος S είχε διατηρηθεί σε σχετικά καλή κατάσταση και χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του κτιρίου L, όμορου με το κτίριο Q. Το κτίριο L διέθετε δύο δωμάτια, οι αναλογίες των διαστάσεων των οποίων προσιδιάζουν σε αποθηκευτικούς χώρους. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο χώρος στα βόρεια του L και μέχρι τον βόρειο περιμετρικό τοίχο του Περιβόλου εξακολούθησε να είναι σε χρήση για την τέλεση της λατρείας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το γεγονός ότι ο δυτικός τοίχος του κτιρίου L ήταν θεμελιωμένος επί του περιμετρικού τοίχου του δυτικού σκέλους του Περιβόλου, υποδηλώνοντας ότι τα ερείπια των μεγάλων υπαιθρίων διαμορφώσεων της νεοανακτορικής περιόδου έπαιζαν ακόμη ρόλο στον σχεδιασμό του χώρου κατά την ΥΜ ΠΙΓ-υπομινωική περίοδο (1200-970 π.Χ.). Είναι πιθανόν ότι τα δύο δωμάτια του κτιρίου L αποτελούσαν ενιαίο κτίριο με το Q, γεγονός το οποίο χρονολογεί, ενδεχομένως, το L στην ΥΜ ΠΙΓ περίοδο (1200-1070 π.Χ.). Από τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει ότι η χρήση του κτιρίου L συνεχίστηκε και κατά την υπομινωική περίοδο (1070-970 π.Χ.).

Ενδιαφέροντα στοιχεία προκύπτουν από τη μελέτη του ιερού κατά την πρωτογεωμετρική-γεωμετρική περίοδο⁶²³ (970-710 π.Χ.), τα οποία αποδεικνύουν ότι η άσκηση της λατρείας, αν και διαφοροποιημένη, εξακολουθεί αδιάλειπτη στο ιερό της Σύμης Βιάννου. Η Ομηρική ταξινόμηση των θεοτήτων, η οποία επικρατεί ως επίσημη έκφραση της θρησκείας, επηρεάζεται, εν μέρει, από παλαιότερες θρησκευτικές αντιλήψεις⁶²⁴ και καθορίζει το τελετουργικό της λατρείας σε νέες βάσεις⁶²⁵. Δεν είναι σαφές αν το κτίριο L εξακολουθούσε να υφίσταται και να χρησιμοποιείται για την εξασφάλιση στεγασμένου χώρου και κατά την περίοδο αυτή. Άλλωστε η αλλαγή της θρησκείας, με την επακόλουθη αλλαγή του τελετουργικού της λατρείας⁶²⁶, φαίνεται ότι οδήγησε στον περιορισμό των αναγκαίων λειτουργικών σκευών, και ως εκ τούτου στη μείωση των αναγκών σε αποθηκευτικούς χώρους. Επιπλέον δεν θα πρέπει να αγνοηθεί το γεγονός ότι κατά την πρωτογεωμετρική περίοδο στον χώρο του κρηπιδώματος και στην έκταση στα βόρεια αυτού, η οποία εκτεινόταν μέχρι τα όρια του βορείου σκέλους του περιμετρικού τοίχου του Περιβόλου, είχε διαμορφωθεί ένας σχετικά επίπεδος

⁶²² Λεμπέση 2021, 179.

⁶²³ Βλ. κεφ. 10.

⁶²⁴ Λεμπέση 2021, 180.

⁶²⁵ Λεμπέση 1987α, 149.

⁶²⁶ Λεμπέση 2021, 181-185· Bergquist 1967, *passim*.

ενοποιημένος χώρος, συνολικού εμβαδού 600m², στον οποίον όμως παρατηρείται περιορισμένη δραστηριότητα σύμφωνα με τη μελέτη της κεραμικής⁶²⁷.

Ήδη από την αρχή της έρευνας, στο κέντρο περίπου του χώρου της ανασκαφής (ορθογώνιο K50), και λίγο νοτιότερα από το νεοανακτορικό κρηπίδωμα, είχε φανερωθεί ένας ισχυρός και χαμηλός τοίχος, με μήκος 4.00m, πλάτος 1.00m, και προσανατολισμό Β-Ν, ο οποίος ταυτίστηκε εκ του ασφαλούς με πρωτογεωμετρικό βωμό (πίν. 186, 187). Η αναλογία των διαστάσεων του 4/1 και το χαμηλό του ύψος τον κατατάσσουν στην κατηγορία των χαμηλών τραπεζιόσχημων βωμών και τον χρονολογούν επακριβώς στην πρωτογεωμετρική περίοδο⁶²⁸. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο προσανατολισμός του τοίχου είναι απόλυτα παραλληλισμένος με τον ανατολικό τοίχο του ερειπωμένου πλέον κτιρίου Q, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του οποίου διαστρώθηκαν και διαμορφώθηκαν σε προσβάσιμο πλάτωμα, με άγνωστη τη χρήση του, από τους συντελεστές της λατρείας, εξασφαλίζοντας επιπροσθέτως την απρόσκοπτη θέαση του βωμού από τα νοτιοδυτικά.

Στα βόρεια του πρωτογεωμετρικού βωμού, διαμορφώθηκε ο τοίχος J, ισχυρότατης και επιμελημένης κατασκευής, με προσανατολισμό Α-Δ. Η θέση του τοίχου J, ο προσανατολισμός του και τα υψόμετρα της σωζόμενης επιφάνειάς του τον συσχετίζουν άμεσα με τη νότια πλευρά του νεοανακτορικού κρηπίδωματος, η οποία ήταν ακόμη ορατή και της οποίας αποτελούσε, κατά κάποιον τρόπο, προέκταση. Μία βαθμίδα κατά μήκος της νότιας πλευράς του τοίχου J διευκόλυνε την πρόσβαση στο πλάτωμα, το οποίο είχε δημιουργηθεί από τη διάστρωση του χώρου του κρηπίδωματος και της περιοχής της εκτεινόμενης στα βόρεια αυτού. Τα ανασκαφικά ευρήματα και, κυρίως, η στρωματογραφία πιστοποιούν ότι το πλάτωμα αυτό, το οποίο εκτεινόταν έως τον βόρειο περιμετρικό τοίχο του Περιβόλου, ήταν μεν προσβάσιμο αλλά δεν αποτελούσε χώρο τέλεσης της λατρείας. Επιπλέον, μία πρωτογεωμετρική εστία, επισημάνθηκε στα νοτιοδυτικά του βωμού ως μεμονωμένος πυρήνας άσκησης λατρείας.

Ιδιαίτερα σημαντική θεωρείται η πρωτοαρχαϊκή περίοδος⁶²⁹ (700-630 π.Χ.), κατά την οποία το ιερό της Σύμης γνώρισε νέα άνθιση. Παρατηρείται μία σημαντική, σε σχέση με την προηγούμενη πρωτογεωμετρική-γεωμετρική περίοδο, επέκταση του χώρου της υπαίθριας λατρείας σε άνδρα (πίν. 193, 194) προς τα νότια του χώρου του ιερού. Σε επαφή με το βορειότερο τμήμα της ανατολικής όψης του προϋπάρχοντος χαμηλού τραπεζιόσχημου πρωτογεωμετρικού βωμού, προστέθηκε μία συμπαγής, σχεδόν τετραγωνική σε κάτοψη, κτιστή κατασκευή, με διαμόρφωση ορθογώνιου βόθρου⁶³⁰ στο κέντρο της, η οποία φέρει βαθμίδα στην ανατολική της πλευρά. Η μορφή αυτής της κατασκευής την εντάσσει στην κατηγορία των τελετουργικών βωμών⁶³¹ μετά βόθρου⁶³² για υγρές σπονδές, με χθόνιο καθαρά χαρακτήρα. Παρατηρούμε ότι η θέση του βωμού⁶³³ τον καθιστά επίκεντρο της λατρευτικής δραστηριότητας ανάμεσα στα άνδρα και στο

⁶²⁷ Kotsonas (forthcoming).

⁶²⁸ Yavis 1949, 87, 107-115, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁶²⁹ Βλ. κεφ. 11.

⁶³⁰ Ekroth 2002.

⁶³¹ Yavis 1949, 128· Λεμπέση 1972, 194, υποσημ. 2. Τυπολογικά ο βωμός συνδέεται με τον βωμό εντός του σηκού του ναού των Επιζεφυρίων Λοκρών καθώς και τον βωμό στο ιερό της Δήμητρας και Κόρης στον Ακράγαντα, ο οποίος αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της μετάβασης από την κυκλική στην ορθογωνική κάτοψη των βωμών χθόνιου χαρακτήρα.

⁶³² Sinn 2005, 14-22.

⁶³³ Λεμπέση 2021, 181-182.

επιστρωμένο πλέον πλάτωμα στα βόρεια του βωμού, το εκτεινόμενο μέχρι το βόρειο σκέλος του περιμετρικού τοίχου του Περιβόλου.

Τα άνδρα στα νότια του πρωτοαρχαϊκού βωμού (πίν. 193), είχαν κλιμακωτή διάταξη από τα βόρεια προς τα νότια, η οποία υπαγορευόταν, άλλωστε, και από τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους. Στα άνδρα αυτά διαπιστώθηκε ότι ελάμβαναν χώρα τελετουργικά δείπνα ενώ παράλληλα ήταν δυνατή και η παρακολούθηση των τελετουργιών, σπονδών και πομπών, σε σχέση με τον βωμό. Ακόμη νοτιότερα από τη σειρά των ανδρών, κατασκευάστηκε ανοικτός αγωγός παροχέτευσης των υδάτων της πηγής, μέσα στον λατρευτικό χώρο, απολύτως συναφής με την τέλεση της λατρείας. Ο αγωγός οριοθετεί τον χώρο τέλεσης της λατρείας⁶³⁴ προς τα νότια, έχοντας άξονα παράλληλο προς τα άνδρα και είναι βέβαιο ότι η τροφοδοσία του γινόταν από το ρυάκι της πηγής.

Κατά την ίδια περίοδο, στο πλάτωμα στα βόρεια του πρωτογεωμετρικού τοίχου J, κατασκευάζονται ισχυροί τοίχοι, οι οποίοι φαίνεται ότι οριοθετούσαν επιμέρους λατρευτικές πρακτικές. Σε επαφή με το δυτικό πρόσωπο του βορειότερου τμήματος του δυτικού τοίχου G, στο ανασκαφικό ορθογώνιο I48, βρέθηκε εγκατάσταση εστίας. Καθώς οι σπονδές στον βόθρο του βωμού είχαν προφανώς διαφορετικό χαρακτήρα από τις τελετουργίες ολοκαυτώσεων στην πρωτοαρχαϊκή εστία, η διαμόρφωση του υπαίθριου χώρου με την κατασκευή των τοίχων F και G ερμηνεύεται από την ανάγκη χωρικού διαχωρισμού των διαφορετικών τελετουργιών.

Η γενικότερη οργάνωση του χώρου τέλεσης της λατρείας κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο υποδηλώνει ότι η πρόσβαση των πιστών γινόταν από τα νότια και τα νοτιοδυτικά, μάλλον μέσω των ανδρών. Καθώς η θέση του ιερού και οι εκεί επικρατούσες καιρικές συνθήκες απέκλειαν την τέλεση της υπαίθριας λατρείας κατά τη χειμερινή περίοδο, θεωρείται πιθανό οι πολυπληθείς προσκυνητές κατέλυαν προσωρινά σε σκηνές ή άλλες ελαφριές πρόχειρες κατασκευές στο εκτεταμένο πλάτωμα στα ανατολικά της πηγής, όπως συνέβαινε και κατά τη νεοανακτορική περίοδο.

Περί το τέλος της αρχαϊκής περιόδου (530-490/80 π.Χ.) ή, μάλλον, στις αρχές της κλασικής περιόδου (490/80-450 π.Χ.), στον χώρο του ανασκαφικού ορθογωνίου L47, οικοδομήθηκε το κτίριο E, στη βορειοανατολική γωνία του προϋπάρχοντος νεοανακτορικού κρηπιδώματος, εκεί όπου παλαιότερα βρισκόταν η είσοδος του Περιβόλου, καθώς και η πρόσβαση προς τον χώρο πυρών, αποθέσεων και τελετουργικών δείπνων. Η θεμελίωση των τοίχων του κτιρίου E επάνω σε ανάμεικτα κατάλοιπα υπαίθριας λατρείας, από τη νεοανακτορική περίοδο μέχρι και τον 7ο αι. π.Χ., το χρονολογούν σε περίοδο μεταγενέστερη της πρωτοαρχαϊκής. Άλλωστε, η ανέγερσή του αχρήστευσε τον χώρο τον συσχετιζόμενο με την πρωτοαρχαϊκή εστία. Σύμφωνα και με τη μελέτη της κεραμικής⁶³⁵ το κτίριο εγκαταλείφθηκε μάλλον πριν από το τέλος της κλασικής περιόδου. Δεν έχει διαπιστωθεί με ασφάλεια η χρήση του κτιρίου και ο συσχετισμός του με λατρευτική πρακτική.

Κατά μήκος της βόρειας όψης του βόρειου τοίχου του νεοανακτορικού Περιβόλου και σχεδόν σε επαφή με αυτόν αποκαλύφθηκε δεύτερος τοίχος, του οποίου η ακριβής χρονολόγηση είναι αμφίβολη και πάντως θεωρείται αμέσως προγενέστερη των

⁶³⁴ Αντιστοιχη διάταξη παρατηρούμε στο Καβείριο της Σαμοθράκης.

⁶³⁵ Kotsonas (forthcoming).

κατασκευών της επόμενης ελληνιστικής περιόδου. Η κατασκευή του παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι ο τοίχος αυτός προεκτείνεται σημαντικά προς τα ανατολικά και περικλείει την πηγή, εντάσσοντάς τη για πρώτη φορά στον χώρο του ιερού.

Λίγο νοτιότερα από το κτίριο E, η οικοδόμηση του μικρού οίκου-ναού C-D (πιν. 216-218) της ελληνιστικής περιόδου⁶³⁶ (323-31 π.Χ.) καθώς και οι επισκευές και οι μετασκευές του, οι οποίες ακολούθησαν κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο, επιβεβαιώνουν τον ρόλο του ιερού της Σύμης ως τόπου προσκυνήματος⁶³⁷. Το ιερό της Σύμης, όπως προκύπτει από την ερμηνεία των επιγραφών που βρέθηκαν σε σχέση με το κτίριο⁶³⁸, ήταν αφιερωμένο στη λατρεία επωνύμων πλέον θεοτήτων, του Ερμή και της Αφροδίτης⁶³⁹, και είχε περιέλθει, εν μέρει, υπό την προστασία «των κόσμων» της Λύττου (Λύκτου). Ο χώρος, καθαγιασμένος από τη μινωική ήδη εποχή, διατηρεί την ακτινοβολία του ως παγκρήτιου ιερού και προσελκύει πιστούς από μέρη άλλοτε κοντινά και άλλοτε μακρινά⁶⁴⁰. Σύμφωνα με το πνεύμα της εποχής, όμιλοι πιστών, «συνοδοιπορούμενοι»⁶⁴¹, φθάνουν στο ιερό, αναζητώντας μία αμεσότερη επικοινωνία με τις θεότητες, πέρα από την άσκηση λατρείας στο πλαίσιο του δημοσίου θρησκευτικού βίου των πόλεων. Κατά την ελληνιστική και την ελληνορωμαϊκή περίοδο, οι τελετουργίες δεν είχαν πλέον αμιγώς υπαίθριο χαρακτήρα και οι ιεροπραξίες ετελούντο σε σχέση με το στεγασμένο οικοδόμημα C-D, ώστε το ιδιαίτερα περιορισμένο μέγεθός του⁶⁴² προσέδιδε σε αυτό χαρακτήρα μικρού αλλά σημαντικού θρησκευτικού κέντρου, σημείου αναφοράς για τις ομάδες των προσκυνητών και οδοιπόρων κατά τη στάση και την ανάπαυσή τους στον προστατευμένο χώρο πλησίον της πηγής.

Κατά τους πρώτους χρόνους της παλαιοχριστιανικής περιόδου, στη βορειοδυτική περιοχή του ανασκαφικού χώρου, οικοδομήθηκε μικρό χριστιανικό ναΰδριο⁶⁴³, το οποίο παρουσιάζει δύο κατασκευαστικές φάσεις και εκφράζει την ανάμνηση της ιερότητας του χώρου, παρά την ουσιώδη αλλαγή των θρησκευτικών αντιλήψεων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος δόμησής⁶⁴⁴ του με τα επιτόπου διαθέσιμα υλικά, κάποια σε δεύτερη χρήση, και σύμφωνα με τις κατασκευαστικές πρακτικές, οι οποίες επί αιώνες εφαρμόστηκαν στο ιερό της Σύμης. Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, η οποία χαρακτηρίζεται από την οικοδόμηση μεγάλων βασιλικών σε σχέση με παράκτιους οικισμούς, η κατασκευή ενός απομονωμένου μικρού και ευτελούς ναΰσκου σε θέση ορεινή φαίνεται ως παραφωνία, ερμηνεύεται όμως απόλυτα ως τόπος προσκυνήματος σε χώρο καθαγιασμένο από την προϊστορική ήδη εποχή.

⁶³⁶ Βλ. κεφ. 13.

⁶³⁷ Λεμπέση 2021, 188-189, 191.

⁶³⁸ Κριτζάς 2000, 85-97.

⁶³⁹ Λεμπέση 2021, 191-201.

⁶⁴⁰ Όπως αποδεικνύεται από τις επιγραφές, επί των κεράμων, αναθετών του ναού.

⁶⁴¹ Λεμπέση 1972, 202.

⁶⁴² Το μέγεθος του οίκου-ναού κατά την ελληνιστική περίοδο δεν υπερέβαινε τα 20m² καθαρού εσωτερικού χώρου, κατά δε τη ρωμαϊκή περίοδο τα 10m², αντίστοιχα.

⁶⁴³ Βλ. κεφ. 14.

⁶⁴⁴ Κατά τη διερεύνηση της ευρύτερης περιοχής του ιερού από την αρχαιολόγο Δρ. Χαρά Προκοπίου, απροσδόκητη υπήρξε η διαπίστωση ότι ακριβώς παρόμοιες κατασκευαστικές μέθοδοι και αρχιτεκτονικές μορφές απαντώνται, σχεδόν δύο χιλιετίες αργότερα, στο σχετικά σύγχρονο χωριό των Μύθων, το οποίο εγκαταλείφθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα.

Συνοψίζοντας τις παραπάνω παρατηρήσεις θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε επιγραμματικά τα εξής:

α. Η τυχαία ανακάλυψη του ιερού της Σύμης κατά τη διάνοιξη της ορεινής αγροτικής οδού προς τον Ομαλό Βιάννου το 1972 συνδυάστηκε με την ευτυχή συγκυρία της εξαρχής επισήμανσης του κεντρικού πυρήνα του Ιερού⁶⁴⁵.

β. Η συστηματική ανασκαφή του χώρου κατά τα έτη 1972 έως και 2003⁶⁴⁶ αποκάλυψε το σημαντικότερο τμήμα του ιερού, σε έκταση 3000m², περίπου. Ίχνη τοίχων στην ευρύτερη περιοχή υποδηλώνουν ότι το ιερό με πιθανά προσκτίσματα πιθανόν ίσως να καταλάμβανε έκταση 5000m², στην περίοδο ακμής του. Τα όρια του χώρου προς τα ανατολικά καθορίζονται από την πηγή και το ρυάκι απορροής των νερών της, προς τις άλλες όμως τρεις κατευθύνσεις δεν έχουν προσδιοριστεί.

γ. Το ιερό της Σύμης υπήρξε σημαντικότερο κέντρο λατρείας, με αδιάλειπτη λειτουργία επί 2600 περίπου χρόνια, από την παλαιοανακτορική έως και την παλαιοχριστιανική περίοδο, παρά τις θεμελιώδεις αλλαγές στη θρησκεία και στη λατρευτική πρακτική κατά το διάστημα αυτό. Η ιδιαίτερη σημασία του και η διαχρονική λειτουργία του ως κέντρου προσκυνήματος αποτέλεσε, πιθανώς, τον λόγο χαρακτηρισμού της ευρύτερης περιοχής ως «Ιερόν Όρος» από τον Πτολεμαίο⁶⁴⁷.

δ. Παρά τη φαινομενικά απομονωμένη θέση του, το ιερό κτίστηκε σε κομβικό σημείο στην ορεινή οδό, η οποία οδηγούσε από την περιοχή της Πεδιάδας προς τα νότια παράλια, στο Μύρτος και την Ιεράπετρα. Η ακμή του ιερού επηρεάστηκε, εκτός των άλλων, και από την ιδιαιτερότητα της θέσης του, τη γεωμορφολογία του εδάφους και την ύπαρξη της πηγής⁶⁴⁸.

ε. Το ιερό της Σύμης παρουσιάζει κοινά χαρακτηριστικά αλλά και ουσιώδεις διαφορές από τις γνωστές κατηγορίες μινωικών ιερών⁶⁴⁹ και, ως εκ τούτου δεν μπορεί να ενταχθεί σε καμία από αυτές. Αποτελώντας το μόνο, έως τώρα γνωστό, παράδειγμα διαχρονικής συνύπαρξης χαρακτηριστικών στοιχείων υπαιθρίων και στεγασμένων χώρων λατρείας επιτρέπει τον χαρακτηρισμό του ως θρησκευτικού κέντρου.

στ. Κατά τη μακραίωνη διάρκεια λειτουργίας του ιερού της Σύμης, νεότερες διαμορφώσεις διατάραξαν παλαιότερες κατασκευές, κτίρια θεμελιώθηκαν σε μεγάλο βάθος επάνω σε προϋπάρχοντες τοίχους, ενώ επαναχρησιμοποιήθηκε δομικό υλικό από παλαιότερα κτίσματα⁶⁵⁰. Φυσικές αιτίες φθοράς έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διάρκεια ζωής των κτισμάτων. Κτίρια κατέρρευσαν εξαιτίας σεισμών ή τοπικών καθιζήσεων. Βράχοι αποκολλήθηκαν από τις απόκρημνες πλαγιές στα βόρεια του χώρου, κατακρημνίσθηκαν και προξένησαν ανεπανόρθωτες ζημιές στα οικοδομήματα. Ακραίες κλιματολογικές συνθήκες με έντονες θερμοκρασιακές μεταβολές μεταξύ θέρους και χειμώνα απετέλεσαν μόνιμη αιτία φθοράς των λιθοδομών. Σαθρά εδάφη και υπόγεια ύδατα επηρέασαν τις θεμελιώσεις και μείωσαν τη στατική αντοχή των κατασκευών.

⁶⁴⁵ Λεμπέση 1972, *passim*.

⁶⁴⁶ Λεμπέση 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1981β, 1983, 1984, 1985β, 1986, 1987β, 1988, 1989, 1990, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 2000, 2001, 2002β, 2003, *passim*.

⁶⁴⁷ Λεμπέση 1972, 202. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι το ιερό ήταν ορατό από τα παραπλέοντα πλοία (πιν. 7).

⁶⁴⁸ Βλ. κεφ. 1 και κεφ. 16.

⁶⁴⁹ Jones 1999, *passim*.

⁶⁵⁰ Βλ. κεφ. 15.

ζ. Κατά την παλαιοανακτορική περίοδο ανηγέρθησαν, διαδοχικά, τα σημαντικά κτιριακά συγκροτήματα V⁶⁵¹ και U⁶⁵², παρόμοιου σχεδιασμού και λειτουργίας, ως υποστηρικτικά της λατρείας, η οποία κατά την περίοδο εκείνη τελούνταν σε υπαίθριο χώρο και σε απόσταση από αυτά. Η κατασκευή των κτιριακών συγκροτημάτων προϋποθέτει την ύπαρξη της σημαντικής οικοδομικής εμπειρίας, η οποία είχε αποκτηθεί κατά την ανέγερση των πρώτων ανακτόρων. Οι ιδιαίτερες κλιματολογικές συνθήκες επηρέασαν τη μορφή τους. Η κεντρική αυλή των μινωικών ανακτόρων αντικαταστάθηκε στο παλαιοανακτορικό συγκρότημα V από κεντρική υπόστυλη αίθουσα, ενώ αντίστοιχη αρχιτεκτονική λύση δόθηκε και στο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U, όπου όμως ο κεντρικός τομέας ήταν επιμερισμένος σε τρία συνεχόμενα δωμάτια.

η. Λείψανα προσβάσεων στον ΒΔ τομέα της ανασκαφής υποδηλώνουν σαφώς την επικοινωνία των παλαιοανακτορικών συγκροτημάτων με χώρο υπαίθριας λατρείας, η θέση του οποίου δεν έχει ακόμη προσδιοριστεί.

θ. Σεισμοί, πτώσεις βράχων, υπόγεια ύδατα και σαθρά εδάφη είχαν ως αποτέλεσμα τις αλληπάλληλες καταστροφές των παραπάνω οικοδομημάτων. Για τον λόγο αυτό το παλαιοανακτορικό συγκρότημα U παρουσιάζει, εκτός της αρχικής, ακόμη τέσσερις οικοδομικές φάσεις.

ι. Κατά την πρώτη μεγάλη μετασκευή του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U, η οποία χρονολογείται στη ΜΜ ΙΙΑ περίοδο, εντός του περιγράμματος του αρχικού κτιρίου εντάχθηκε το μικρό κτιριακό συγκρότημα Ub, προκειμένου να συνεχιστεί απρόσκοπη η έστω και στοιχειώδης τέλεση της λατρείας. Τόσο η κατασκευή του Ub, όσο και οι εργασίες επισκευής και ενίσχυσης του εναπομείναντος τμήματος του U, υποδηλώνουν μία προσπάθεια προστασίας του κτιρίου από τις από βορρά κατακρημνίσεις και πτώσεις βράχων.

ια. Οι επόμενες φάσεις της μετασκευής του κτιριακού συγκροτήματος U δεν οφείλονται σε φυσικά αίτια και καταστροφές, αλλά αποτελούν συστηματική αποδόμησή του με διαδοχικές καθαιρέσεις τμημάτων του, προκειμένου στη θέση του να κατασκευαστεί ο νεοανακτορικός Περιβόλος, με βάση απολύτως καθορισμένο σχέδιο και προγραμματισμό.

ιβ. Στο ίδιο πλαίσιο και κατά τη ΜΜ ΙΙΑ περίοδο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατασκευή των κτιρίων W και Wa⁶⁵³ ως βοηθητικών κτισμάτων του «εργοταξίου» κατασκευής του Περιβόλου, και τα οποία κατεδαφίστηκαν όταν δεν ήταν πλέον απαραίτητα.

ιγ. Οι υπαίθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο⁶⁵⁴ συνιστούν τομή στην ιστορία του ιερού και ο Περιβόλος, ως αυτοτελές μνημείο, αποτελεί μοναδικό δείγμα θρησκευτικής αρχιτεκτονικής της περιόδου. Η κατασκευή του Περιβόλου προϋποθέτει την ύπαρξη ισχυρής κεντρικής εξουσίας⁶⁵⁵, οικονομικής ευμάρειας, κατασκευαστικής εμπειρίας και τεχνογνωσίας σε έργα μεγάλης κλίμακας και μνημειώδους χαρακτήρα και οπωσδήποτε αποκρυσταλλωμένης μορφής του τυπικού της

⁶⁵¹ Βλ. κεφ. 3.

⁶⁵² Βλ. κεφ. 4.

⁶⁵³ Βλ. κεφ. 5.

⁶⁵⁴ Βλ. κεφ. 6.

⁶⁵⁵ Knappett and Schoep 2000, 365-371.

λατρείας, καθοριστικής για τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό⁶⁵⁶. Προϋποθέτει επίσης ότι το ιερό της Σύμης είχε ήδη αποκτήσει ιδιαίτερη αίγλη και σημασία ως θρησκευτικό κέντρο, ώστε οι μνημειώδεις υπαίθριες διαμορφώσεις να δικαιολογούνται από τον αναμενόμενο αριθμό προσερχομένων και συμμετεχόντων στην τέλεση της λατρείας.

ιδ. Οι μνημειώδεις κατασκευές της νεοανακτορικής περιόδου περιλαμβάνουν το κρηπίδωμα, τον περιμετρικό τοίχο του Περιβόλου, την επίσημη «πομπική οδό» και τον χώρο πυρών, αποθέσεων και τελετουργικών δειπνών, τον οριζόμενο μεταξύ του ισχυρού περιμετρικού τοίχου του Περιβόλου και του κρηπίδωματος. Σε άμεση σχέση με τις υπαίθριες νεοανακτορικές διαμορφώσεις θα πρέπει, ενδεχομένως, να θεωρηθεί και το στεγασμένο κτίριο T⁶⁵⁷, για την κάλυψη ποικίλων λειτουργικών αναγκών. Άγνωστη παραμένει ακόμη η θέση της αφητηρίας της επίσημης «πομπικής οδού», η οποία θα πρέπει να βρισκόταν κάπου στα βορειοδυτικά και εκτός των ορίων του ανασκαφικού χώρου, εκεί όπου παλαιότερα οδηγούσαν τα ερείπια αντίστοιχης οδού, σχετιζόμενης με τα παλαιοανακτορικά συγκροτήματα V και U.

ιε. Ο Περιβόλος, στην αρχική του μορφή, λειτούργησε για σχεδόν 200 χρόνια, έως τα τέλη της ΥΜ ΙΑ περιόδου, οπότε υπέστη εκτεταμένες ζημιές, κυρίως στα νότια και τα νοτιοανατολικά εξαιτίας ισχυρού σεισμού συνοδευόμενου από βραχοπτώσεις και τοπικές καθιζήσεις. Από τον σεισμό και την καθίζηση του εδάφους καταστράφηκε ολοσχερώς το κτίριο T, το θεωρούμενο ως άμεσα σχετιζόμενο με αυτόν.

ιστ. Μετά την καταστροφή του κτιρίου T, η ανάγκη εξασφάλισης στεγασμένων χώρων για την υποστήριξη της υπαίθριας λατρείας οδήγησε στην κατασκευή του κτιρίου S⁶⁵⁸ αμέσως μετά την καταστροφή της ΥΜ ΙΑ περιόδου. Με την κατασκευή του κτιρίου S διαφοροποιήθηκαν οι προσβάσεις προς τον Περιβόλο και διακόπηκε η καθοδική πορεία της πομπικής οδού. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του κτιρίου S έχει χαρακτήρα διαδοχικών προσθηκών σε αρχικό πυρήνα και υποδηλώνει τη συνεχώς αυξανόμενη ανάγκη εξασφάλισης στεγασμένων χώρων. Παρά τη σοβαρότητα της αρχιτεκτονικής επέμβασης η κατασκευή του κτιρίου S δεν επέφερε ουσιώδη αλλοίωση στον χαρακτήρα τέλεσης της υπαίθριας λατρείας στον χώρο του Περιβόλου. Σε αντίθεση με τη σαφή πρόθεση των κατασκευαστών του για μακροχρόνια χρήση του, το κτίριο S εγκαταλείφθηκε σε διάστημα μικρότερο των εκατό χρόνων από την κατασκευή του.

ιζ. Η παρακμή της Κρήτης κατά τις ΥΜ ΙΙ, ΥΜ ΙΙΑ και ΥΜ ΙΙΒ περιόδους αναστέλλει την ακμή του ιερού, η συνέχιση όμως των τελουμένων ιεροπραξιών επιβεβαιώνεται από τα σημαντικά κινητά ευρήματα και από την κατασκευή του κτιρίου Q⁶⁵⁹ κατά την ΥΜ ΙΙΓ περίοδο. Το τραπεζοειδές σχήμα του κτιρίου, το οποίο δεν εμπόδιζε την πρόσβαση στον χώρο αφής πυρών, υποδηλώνει ότι κατά τη μετανακτορική περίοδο το κρηπίδωμα ήταν ακόμη ορατό και επηρέαζε τον σχεδιασμό και τη γενικότερη λειτουργία του χώρου.

ιη. Όμορο προς το κτίριο Q και προς τα δυτικά αυτού, το κτίριο L⁶⁶⁰ διέθετε δύο αποθηκευτικούς μάλλον, χώρους. Για την κατασκευή του αξιοποιήθηκαν τοίχοι του κτιριακού συγκροτήματος S, οι οποίοι είχαν διατηρηθεί σε σχετικά καλή κατάσταση.

⁶⁵⁶ Barshinger 1987, *passim*.

⁶⁵⁷ Βλ. κεφ. 7.

⁶⁵⁸ Βλ. κεφ. 8.

⁶⁵⁹ Βλ. κεφ. 9.

⁶⁶⁰ Βλ. κεφ. 9.

Θεωρείται ιδιαίτερα πιθανόν ότι το κτίριο L, μαζί με το κτίριο Q, αποτελούσαν ένα ενιαίο κτιριακό συγκρότημα. Σε αυτήν την περίπτωση, το κτίριο L θα ήταν σύγχρονο με το κτίριο Q, με τη χρονολόγηση του κτιρίου να προσδιορίζεται στην ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο. Σε κάθε περίπτωση, η χρήση του κτιρίου L συνεχίστηκε και στην υπομινωική περίοδο.

ιθ. Κατά την πρωτογεωμετρική περίοδο, η επικράτηση του ομηρικού πανθέου ως επίσημης έκφρασης της θρησκείας, συνδυαζόμενη με επιρροές από παλαιότερες αντιλήψεις, καθορίζει όχι μόνο το τελετουργικό της λατρείας, αλλά και τον γενικότερο σχεδιασμό του χώρου⁶⁶¹. Την περίοδο αυτή κατασκευάστηκε βωμός⁶⁶² του τύπου των τραπεζιόσχημων βωμών. Ο προσανατολισμός του παρεκκλίνει από τον άξονα Β-Ν των παλαιότερων κατασκευών, αλλά είναι παραλληλισμένος με τον ανατολικό τοίχο του κτιρίου Q, τα ερείπια του οποίου είχαν διαμορφωθεί σε προσιτό πλάτωμα, με άγνωστη τη χρήση του από τους συντελεστές της λατρείας. Η κατασκευή του ισχυρού τοίχου J με τον αναβαθμό υποδηλώνει την, έστω και περιορισμένη, χρήση του χώρου στα βόρεια του βωμού.

κ. Ιδιαίτερα σημαντική για την ιστορία του ιερού θεωρείται η πρωτοαρχαϊκή περίοδος⁶⁶³, κατά την οποία το ιερό της Σύμης γνώρισε νέα άνθηση. Παρατηρείται σημαντική επέκταση του χώρου λατρείας προς τα νότια, σε άνδηρα προσαρμοσμένα στην κλίση του εδάφους. Η διαμόρφωση ανοικτού αγωγού παροχέτευσης των υδάτων της πηγής νοτιότερα των ανδέρων οριοθετούσε τον χώρο και ήταν απολύτως συναφής με την τέλεση της λατρείας. Επιπλέον, εκτός από τη διαμόρφωση των ανδέρων, το πλάτωμα στα βόρεια του πρωτογεωμετρικού τοίχου J οριοθετήθηκε με την κατασκευή των ισχυρών τοίχων F και G και στον χώρο αυτό διαμορφώθηκε εγκατάσταση εστίας. Η κατασκευή των τοίχων F και G ερμηνεύεται από την ανάγκη χωρικού διαχωρισμού των αναιμακτων θυσιών στον βωμό από τις τελετουργίες ολοκαυτώσεων στον χώρο της εστίας.

κα. Στην αρχαϊκή περίοδο, ή μάλλον στις αρχές της κλασικής περιόδου, οικοδομήθηκε το κτίριο E⁶⁶⁴ επάνω σε παλαιότερα ανάμεικτα κατάλοιπα υπαίθριας λατρείας από τη νεοανακτορική περίοδο έως και τον 7ο αι. π.Χ. Η ανέγερσή του αχρήστευσε τον χώρο τον συσχετιζόμενο με την πρωτοαρχαϊκή εστία. Το κτίριο εγκαταλείφθηκε στο τέλος της κλασικής περιόδου. Η κακή κατάσταση διατήρησής του, σχεδόν σε επίπεδο θεμελίων, και η έλλειψη ευρημάτων δεν επιτρέπει τον προσδιορισμό της συγκεκριμένης χρήσης του.

κβ. Κατά την ελληνιστική και ελληνορωμαϊκή περίοδο κατασκευάστηκε ο μικρός οίκος-ναός⁶⁶⁵ C-D, υποδηλώνοντας την επιθυμία αναζήτησης μίας επικοινωνίας των ανθρώπων με το «θείο» και πέρα από τα όρια του δημόσιου θρησκευτικού βίου των πόλεων, με τη συντήρηση πανάρχαιων ιερών ως τόπων προσκυνήματος. Κατασκευαστικά στοιχεία, ανασκαφικά ευρήματα και επιγραφές υποδεικνύουν ότι ο οίκος-ναός, αφιερωμένος στο «ετερόφυλο υπερβατικό/θεϊκό δίπολο»⁶⁶⁶ του Ερμή και της Αφροδίτης, και κατ' επέκταση ολόκληρος ο χώρος του ιερού, απετέλεσε τόπο προσκυνήματος

⁶⁶¹ Coldstream 2003, *passim*.

⁶⁶² Βλ. κεφ. 10.

⁶⁶³ Βλ. κεφ. 11.

⁶⁶⁴ Βλ. κεφ. 12.

⁶⁶⁵ Βλ. κεφ. 13.

⁶⁶⁶ Λεμπέση 2021, 191.

ιδιαίτερης σημασίας και ότι κατά τη διάρκεια λειτουργίας του, μέχρι το τέλος του 3ου αι. μ.Χ., ή τις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., επισκευάσθηκε αρκετές φορές.

κγ. Βόρεια από τον νεοανακτορικό Περίβολο αποκαλύφθηκε δεύτερος περίβολος, ασαφούς χρονολόγησης, ο οποίος όμως θεωρείται προγενέστερος των κατασκευών της ελληνιστικής περιόδου. Η κατασκευή του παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι εκφράζει μία ευρύτερη αντίληψη με την ένταξη της πηγής στον χώρο της λατρείας.

κδ. Απόηχοι της ιερότητας του χώρου και φευγαλέες αναμνήσεις της παλαιάς αίγλης του ιερού αντανακλώνται στα ταπεινά και ερημικά εκκλησιδία⁶⁶⁷ των παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Η μελέτη της αρχιτεκτονικής εξέλιξης του ιερού της Σύμης, η οποία βασίστηκε και στις παράλληλες μελέτες των κινητών ευρημάτων⁶⁶⁸, είχε ως αποτέλεσμα την πληρέστερη κατανόηση της διαχρονικής οργάνωσης και λειτουργίας του χώρου, σύμφωνα και με το θρησκευολογικό και κοινωνικό υπόβαθρο, το οποίο υπαγόρευσε τους ποικίλους αρχιτεκτονικούς μετασχηματισμούς κατά τη διάρκεια 2600 και πλέον χρόνων. Παρόλα αυτά κάποια θέματα παραμένουν ακόμη ασαφή:

α. Η εκτεταμένη αλλοίωση της γεωμορφολογίας του εδάφους στον νότιο και τον νοτιοανατολικό τομέα της ανασκαφής, με τις καθιζήσεις του εδάφους και την ολοκληρωτική κατάρρευση των οικοδομημάτων, δεν επέτρεψε τη μελέτη των προεκτάσεων των παλαιοανακτορικών συγκροτημάτων και των νεοανακτορικών διαμορφώσεων στην περιοχή αυτή.

β. Η διαμόρφωση προσβάσεων στον βορειοδυτικό τομέα, κατά την παλαιοανακτορική περίοδο, υποδηλώνει την ύπαρξη χώρου, εκτός των ορίων της ανασκαφής, για την τέλεση της υπαίθριας λατρείας, η ακριβής θέση του οποίου και η λειτουργία του δεν έχουν ακόμη προσδιοριστεί. Επιπλέον, ασαφής παραμένει και η αφετηρία της νεοανακτορικής πομπικής οδού στην ίδια περιοχή.

Όμως, παρά τις οποιεσδήποτε ασάφειες και τα κενά των γνώσεών μας, η μοναδικότητα και η διαχρονική σημασία του ιερού της Σύμης παραμένουν αδιαμφισβήτητες, η δε συνεχιζόμενη μελέτη των ανασκαφικών ευρημάτων οδηγεί στη συνεχώς βελτιούμενη κατανόηση της οργάνωσης και της λειτουργίας του χώρου δια μέσου των αιώνων.

⁶⁶⁷ Βλ. κεφ. 14.

⁶⁶⁸ Λεμπέση 1985α· Schürmann 1996· Λεμπέση 2001α, 2002α, 2021· Muhly 1986, 2008· Αρχοντάκη 2012· Παπασάββας 2001· Christakis 2014· Λεμπέση 2021· Muhly (forthcoming)· Kotsonas (forthcoming).

18. THE ARCHITECTURAL EVOLUTION OF THE SANCTUARY OF SYME OVER THE YEARS. THOUGHTS AND CONCLUSIONS

The centuries-long operation of the sanctuary of Syme over a period of more than 2.600 years provides the opportunity to follow the long-term architectural evolution of the buildings and outdoor constructions and at the same time to draw useful conclusions about the use of space, interconnected with the social structures and religious concepts, which influenced the architectural composition and design.

The establishment of the sanctuary of Syme dates back to the MM IA/IB period (ca.1900 BC), as is indicated by the pottery study and by the scarce remains of building constructions, that were found in the deeper layers of the excavation. However, the sanctuary took the form of an organized building complex around the middle of the MM IB period (ca. 1850 BC), a little later than the construction of the first palaces, since the surviving architectural details presuppose the existence of a significant construction experience. The choice of location⁶⁶⁹ was not incidental: the site was an important junction point on the mountainous pathway which, bypassing the steep slopes of Dikti Mt., led from central Crete to the south-eastern coast. The natural plateau, partially protected from adverse weather conditions, especially the northern winds, with the inexhaustible throughout the year spring and the superable view, provided the wayfarers with an ideal site to stop and rest. In an area with intense animal husbandry activity, both in antiquity and today, the site of the sanctuary was a point of reference during the movement of herds from the plateau of Viannos' Omalos to the winter herding stations and vice versa. The form of the building complexes V and U (pl. 20, 45, 67 and 68), of the protopalatial period, to the extent that this can be reconstructed on the basis of the remaining ruins, befits an autonomous unit of a mountain refuge⁶⁷⁰ with the capability of temporary accommodation for both the contributors and the participants in the, as well as the supporting functions of the outdoor worship practice. From the size of the complexes U and V, calculated to be approximately 600m² and 475m² respectively, it follows that the buildings had the capability to meet the needs of approximately 40 to 50 people⁶⁷¹. The remains of a paved road both along the northern face of building complexes V and U, as well as in the northwestern corner of the excavation site (pl. 21, 46), indicate the direct relationship of these protopalatial buildings with some open-air worship space to the northwest, in a position, which has not yet been identified and whose localization could be the focus of future research.

The mountainous location of the sanctuary and the prevailing climatic conditions, with the great amount of snow during the winter and the high temperatures during the summer, influenced the design of the protopalatial building complexes V and U. The uniqueness of the sanctuary of Syme throughout the Minoan period does not allow a comparison with other similar buildings. However, the inner space design of these building complexes (pl. 20, 34, 45, 67 and 69), is clearly based on the general

⁶⁶⁹ Λεμπέση 2021, 178.

⁶⁷⁰ The form of the Syme sanctuary during the protopalatial period should be considered as equivalent to the monasteries, which were established in subsequent periods at key points of mountain passes.

⁶⁷¹ For the calculation, the approximation factor $c=1$ person/10m², which refers to residences, has been used, somewhat arbitrarily. Renfrew 1972, 251.

architectural concept of the Minoan palaces. A central hypostyle hall has been constructed in the protopalatial complex V, in the place of a courtyard, which would have been an unsuitable architectural solution, due to adverse weather conditions during the winter months. Similarly, in the protopalatial complex U, three continuous rooms with elevated roofs, ensuring lighting and ventilation through skylights, formed the central core of the complex, facilitating the communication between the circumferentially arranged building wings. The design and layout of their individual spaces suggests that the building wings had a clearly differentiated function from one another. Unfortunately, there are no excavation findings (sealed pottery assemblages, etc.) associated with floors, which would provide clues to the function of the wings, in relation with their architectural layout. The only exception is the northern wing of the protopalatial complex U, where the finding of pithos fragments, stone grinders and a large number of conical cups indicates its function as a possible storage area. In any case, it is considered that the protopalatial complexes V and U covered the needs of cult practice and possibly even provided accommodation to a small number of people.

The interpretation of the sanctuary of Syme as an independent religious center in the protopalatial period is consistent with the currently prevailing view that at this time, in addition to the development of central authority, regional and fairly self-sufficient economic units had been organized, probably under the control of the palaces⁶⁷².

The protopalatial building complex V, dating back to the MM IB period (1900-1800 BC), is notable for its elaborate and luxurious construction. A strong earthquake, during and probably around the end of the MM IB period, destroyed it completely. During the MM IIA period (1800-1750 BC) the remaining ruins were cleared and the site was leveled off in order to build, in the same location, the second protopalatial building complex U, based on a similar architectural design. The building complex U was fully functional since the beginning of the MM IIB period (1750-1700 BC) or even a little earlier.

Around the end of the MM IIB period (1700 BC), a strong earthquake with subsequent rock fall caused significant damage to the building complex U. The north wing was completely destroyed, never to be used again. The remaining parts of the building were repaired in great haste and reinforced, in fear of further rock falls, in order to ensure continuation of its use. At the beginning of the MM IIIA period (around 1700 BC) the small building Ub was added within the initial outline of complex U. Apparently, the focus of open-air worship, which was initially located at a distance from the protopalatial complexes V and U, now shifts within the original outline of the U complex and is confined within the small tripartite open-air shrine Ub.

During the MM IIIA period, a radical reorganization of the sanctuary was planned, with the erection of monumental outdoor constructions. According to the new plans, a systematic and gradual abolition and deconstruction of certain areas of the U complex were taken over, following the progress of the construction of the neopalatial Enclosure. In order to address the need to secure sheltered auxiliary spaces, some rooms of the U complex remained in use until their demolition was required. At the same time, the construction of two small independent buildings, W and Wa, ensured a temporary

⁶⁷² Schoep 2002, 101; Renfrew and Cherry 1986, 19-45.

additional building infrastructure for the needs of the construction site. Buildings W and Wa were demolished after the completion of the construction of the Enclosure, as they were no longer needed.

The neopalatial period (MM IIIA-LM IB) (1700-1450 BC) is the period of greatest prosperity of the sanctuary of Syme. The monumental construction of the Enclosure (pl. 150, 151), which impresses both with its size and with its construction details, would not have been realized if the following three conditions did not apply:

- a. Worship ritual had already taken a crystallized form⁶⁷³, decisive for the architectural design, which had to cover clearly predetermined functional needs.
- b. There were the necessary know-how and construction experience in large-scale building projects, the social structures and power centers, where the decision to design and implement the project was made, the necessary financial resources as well as the skilled or unskilled workforce. Of great interest is the entire organization of the construction of the Enclosure with the gradual and systematic demolition of parts of the building complex U, as well as the construction of buildings W and Wa to ensure a temporary infrastructure to meet various practical needs.
- c. The expected number of participants in the religious rituals and the expected arrival of pilgrims justified the monumental scale of the entire project; based on the votives and other excavation findings, it should be considered not only as a unique architectural promotion project but also as a utilitarian project, for meeting the religious needs of a large number of worshippers.

The uniqueness of the sanctuary during the neopalatial period is possibly due to the accidental fact that either no other sanctuaries have been found. It is however possible that perhaps there were no other religious buildings of this scale in Crete, in which case, a transregional, pan-Cretan importance of the sanctuary would justify the monumental character of its architecture.

Monumental neopalatial constructions include the following elements:

- a. The official “processional” road.
- b. The strong perimeter wall of the Enclosure.
- c. The podium.
- d. The zones of bonfires, depositions and ritual dinners, between the strong perimeter wall of the Enclosure and the podium.

The official access road, conventionally called the “processional road”, following a zigzag course from the northwest to the southeast, with alternating stepped and inclined sections, of extremely careful construction, led pilgrims and sacred processions to the center of the place of worship. The design of the processional road ensured the continuous visual contact of those descending with the center of worship. However, as they approached the southwest corner of the Enclosure there was a dead zone of visibility, perhaps intentional, as a desire to add an element of “surprise” for them just before the sacred processions arrived at the place of worship. The open rainwater drains along the processional road, as well as the low side walls on either side of the steps and the pavements, protected the whole structure, preventing at the same time the entry

⁶⁷³ Barshinger 1987, *passim*.

from intermediate points. The plan (p. 149) and the construction details of the processional road lead to the conclusion that it was a closed road, starting in the northwest, outside the sanctuary, and ending in the area to the east of the podium.

The design of the processional road indicates an association of the Enclosure with a space to the north-west of the excavation, which has not yet been located and whose function remains unknown. Nevertheless, the fact that during the protopalatial period an outdoor worship space, in relation to the building complexes V and U, was probably located in the same area, should not be underestimated.

The perimeter wall of the Enclosure was a very strong structural element in the overall architectural design. Its role was to isolate and highlight the place of worship, dedicated to the “divine element”, separating it from its external environment. However, the uniqueness of the perimeter wall of the Enclosure of the Syme sanctuary lies in the fact that, apart from merely defining and separating the place of worship, it was an integral part of a monumental open-air architectural composition of purely religious character.

The podium was the central core of the entire design of the Enclosure. Elevated by about 1.00m in relation to the paved plateau to the east, it was probably intended for the priesthood, being at the same time an architectural element defining the hierarchy. The placement of the priesthood at a higher level is a timeless architectural approach, independent of religious perception and ritual practice. The design of the podium in the sanctuary of Syme finds correspondence in much later constructions and architectural layouts of spaces in relation to the altars of the geometric era and even later. Its monumental, imposing and particularly detailed construction fully justifies the particularity and formal function of the space. Covering an area of approximately 80m², the podium would not provide freedom of movement for more than 16 active participants⁶⁷⁴ in the ritual practice.

The space between the podium and the strong Enclosure wall, divided in three zones, the north, the west and the south respectively, was intended for bonfires, depositions and ceremonial dinners. The northern zone communicated at its eastern end with the paved entrance of the Enclosure, east of the podium. Based on the abundance and on the type of the archaeological findings, it is deduced that the northern zone of bonfires, deposits and ceremonial dinners had the greatest importance. After all, this zone, between the podium and the northern part of the strong Enclosure wall, protected from the northern winds, created a feeling of security and was essentially the most suitable place for bonfires. In addition, both watching the events and participating in the ceremonies were easier there, due to the direct proximity to the main entrance area.

The flat paved area to the east of the podium, was probably not only the official access to it, but possibly also a standing area for pilgrims and participants in the ritual. It appears that the paving continued beyond the boundaries of the Enclosure and was probably part of the general arrangement of the entrance area.

⁶⁷⁴ The calculation is based on the coefficient of 5m²/person, which is considered reasonable, although somehow arbitrary, as the type of ritual is not known to us. The dimensions of the podium were obviously influenced by the desired number of participants and the type of ritual.

Beyond the entrance area of the Enclosure extends a free plateau, the boundaries of which to the east are not clear, although the spring's runoff stream was a possible natural boundary (pl. 11). This plateau to the west of the spring, with an area of approximately 250m² and with an estimated capacity of around 400 to 600 people, would be the ideal place for the pilgrims to stand and watch the religious events. In addition, the plateau to the east of the spring is considered to be an ideal place for the temporary settlement and accommodation of the pilgrims during the days of the celebration. The area of the plateau, of approximately 3200m², would suffice for the temporary accommodation for about 400 people⁶⁷⁵. It should also be taken into consideration that many of the pilgrims would come from neighboring places and would not need to find accommodation in area of sanctuary.

The spring and its runoff stream, which probably did not differ much from today, formed the natural eastern boundary of the sanctuary and separated it from the area of temporary settlement and accommodation of the pilgrims. The gorge, further more to the east, as well as the steep mountainside to the north, constituted the natural boundaries of this camp, available for the temporary settlement and accommodation of the pilgrims. There is no archaeological evidence for the existence of a permanent building installation to meet the accommodation needs of such a large number of people in this area.

To the southeast of the Enclosure and at a relatively short distance from it, the minimal architectural remains of the strong building T were found, which is considered to have covered the needs of a covered area for the preparation of worship, also due to the remote location of the sanctuary.

Traces of architectural remains to the southeast of the Enclosure and at a relatively short distance from it, belong to the strong building T (pl. 153-154), which, due to the remote location of the sanctuary, is considered to have covered the needs for the preparation of worship. The remains of the walls of building T are very similar in structure with the Enclosure wall, indicating a chronological correlation with it. However, the complete destruction of building T, due to seismic activity, extensive landslips and changes in the geomorphology in the south-eastern sector, as well as the absence of excavation layers related to it, do not allow us to reconstruct its form, to determine its function and to confirm its dating.

The monumental construction of the Enclosure leads us to the conclusion that it was designed with the perspective of a long-term use and indicates not only an era of prosperity but above all the existence of a strong central authority, which took the decision to implement the project. It also indicates that the sanctuary already held an important place in the religious life of a wider region, and that the expected number of more than 400 pilgrims could justify the size of the project. In the sanctuary of Syme we have not only a center of worship of local character, but a recognized since ancient times consecrated place of pilgrimage, supported and controlled by a central authority. After

⁶⁷⁵ The number was calculated based on the coefficient $c1 = 8.0\text{m}^2/\text{person}$, which is 20% reduced in relation to the minimum coefficient of required permanent installation space, see Renfrew 1972, 251, where a factor of $10\text{m}^2/\text{person}$ to $20\text{m}^2/\text{person}$ is given for a prehistoric settlement of permanent residence. Another calculation gives $c_{\text{min}}=7.0\text{m}^2/\text{person}$ based on a tent area of dimensions $1.80\text{X}200\text{m}^2$ (two persons) and a distance between tents on average of 1.80m, see Neufert 1970, 141.

all, the relationship between the places of worship and the palace centers during this period is also confirmed by other interventions in peak sanctuaries, especially that of Juktas⁶⁷⁶.

The participation of numerous pilgrims, coming from different parts of Crete, indicates the existence of an advanced road network on the island, organized by a strong central authority and supporting widespread economic activities between different regions. The prosperity of the sanctuary of Syme during the neopalatial period reflects a general economic prosperity and an advanced political organization on the island at this time⁶⁷⁷.

The Enclosure, in its original form, was used for about 200 years, i.e. from the MM IIIA to the late LM IA period (from 1700 to about 1500 BC), when it suffered extensive damage from rock falls and local subsidence⁶⁷⁸ of the ground, mainly in the south and southeast, due to a strong earthquake, which was caused by the eruption of the Santorini volcano and which resulted in the general destruction of the Minoan centers. The building T has also been completely destroyed by the earthquake and the subsidence of the ground. After the destruction of building T and the south-eastern area of the Enclosure, access to the ceremonial area was differentiated: the descending course of the processional road from the northwest towards the Enclosure was interrupted by the construction of wall D471-E471⁶⁷⁹ (pl. 160); on the northern face of the wall there are indications that a new paved road, with a W-E direction, was now bypassing the Enclosure. In addition, the south-west corner of the Enclosure, the south-west part of the processional road as well as the rainwater drainage system in the same area were abolished with the gradual construction of the building complex S (pl. 176-179), during the LM IB period (1500-1450 BC). With the construction of the building S, the area to the south of the podium ceased to be used for the outdoor worship and ceremonies. The construction of the retaining walls IIIA and IIIB and the arrangement of the entrances of the building S indicate that access to the remaining Enclosure complex, as well as to the building complex S, was now planned from the south and southwest.

Building S can in no way be considered as a simple construction. Its limited surviving architectural elements characterize it as an elaborate construction, similar to the Enclosure, of which it must be considered an integral part. It was designed carefully and built gradually, so as not to disturb the function of the sanctuary, and the established worship ritual. Great attention was also given to the foundation of the individual structural elements, which were grounded on pre-existing walls, indicating the builders' desire for increased resistance to geological phenomena and the wear and tear of time. The architectural design of S does not give the impression of a solid building, but has rather the character of successive additions to an original core during the LM IB period. The successive and additive construction of the building indicates an urgent need to

⁶⁷⁶ Καρέτσου 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1984, *passim*, especially Καρέτσου 1985, 295-296; Rehak and Younger 1998, 141-143, where the brief comparative examination of the peak sanctuary of Juktas with the sanctuary of Syme; Rutkowski 1986, 76-84.

⁶⁷⁷ Αλεξίου 1964, 37-43; Rehak and Younger 1998, 100-148.

⁶⁷⁸ Λεμπιέση 1984, 453 (for the problem of soil subsidence in the area of the sanctuary) and 1987β, 273; Driessen and McDonald 1997, 35-45.

⁶⁷⁹ The dating of the wall D471-E471 in the MM IIIA-LM IB period is not documented.

create covered spaces in support of the outdoor worship. The strong construction of the building complex S indicates the intention to continue to perform outdoor worship in the same space, with the same formality and for a long time, while abandoning any plan to restore the original form of the Enclosure. Unfortunately the plans for its long-term use have not been realized as at the end of the LM IB period (1450 BC) the building S was abandoned. However, the northern part of the building S, which belonged to the last phase of its construction, appears to have been preserved in relatively good condition and its walls were partly used in later constructions.

In the following three centuries of decline, but also of significant political and social changes in Crete, no significant building activity is observed in the sanctuary of Syme. Temporary constructions or small-scale repairs of the ruins of the building S, in order to ensure rudimentary building infrastructure during the LM II, LM IIIA and LM IIIB periods (i.e. from 1450 to 1200 BC), should not be ruled out, as the sanctuary continued to be an important center of worship and attendance of believers, as confirmed by the findings⁶⁸⁰.

During the LM IIIC period (1200-1070 BC) the single-room building Q (pl. 181-182) was built, in contact with and sharing the eastern wall (S/Q) of the older building complex S. The construction of the building Q attests to the continued operation of the sanctuary, even in times of general decline, when other religious and residential centers of Crete were abandoned.

The trapezoidal shape of building Q indicates the intention of the builders to avoid contact with the south-west corner of the podium, in order to maintain unobstructed access to the area dedicated for bonfire depositions and ceremonial dinners already since the neopalatial period. It also proves that the podium, or at least its southwest corner, was still visible and in use during the postpalatial period, a fact which is also confirmed by the stratigraphy, the pottery and the votive offerings.

In addition to the east wall of room {s9} of the building complex S, it is confirmed that the north wall of rooms {s8} and {s9} of the building complex S was preserved in relatively good condition and was used for the construction of building L (pl. 182), adjacent to building Q. Building L had two rooms, the proportions of which are characteristic of storage spaces. It is noteworthy that the space to the north of L and up to the northern perimeter wall of the Enclosure continued to be used for worship. Equally remarkable is the fact that the western wall of building L was founded on the western part of the Enclosure wall, suggesting that the ruins of the large outdoor constructions of the neopalatial period still played a role in the planning of the space during the LM IIIC-subminoan period (1200-970 BC). It is possible that the two rooms of building L formed a single building with Q, a fact which possibly dates L to the LM IIIC period (1200-1070 BC). From the excavation data it appears that the use of building L continued during the subminoan period (1070-970 BC).

Interesting evidence emerges from the study of the sanctuary during the proto-geometric-geometric period (970-710 BC), which prove that the practice of worship, although differentiated, continued uninterrupted in the sanctuary of Syme. The Homeric classification of deities, which prevails as the official expression of the religion, is

⁶⁸⁰ Λεμπέση 2021, 179· Kanta 1991, 479-505.

influenced, in part, by earlier religious conceptions⁶⁸¹ and sets the ritual of worship on new bases⁶⁸². It is not clear whether building L still existed and was used to provide sheltered space during this period. After all, the change of religion, with the consequent change of worship ritual, appears to have led to the limitation of the necessary liturgical vessels, and therefore to the reduction of the need for storage areas. It should also not be ignored that during the proto-geometric period the area of the podium as far as the northern part of the Enclosure wall had been transformed into a relatively flat unified area of 600m², a plateau, where only limited ceremonial activity is observed⁶⁸³.

From the beginning of the excavation, a strong and low wall, 4.00m long and 1.00m wide, oriented N-S, was revealed in the center of the excavation area (rectangle K50) and a little south of the neopalatial podium. This was definitely identified as a proto-geometric altar (pl. 186, 187). Its aspect ratio of 4/1 and its low height classify it in the category of low trapezoidal altars and date it precisely to the proto-geometric period⁶⁸⁴. It is noteworthy that the orientation of the wall is perfectly parallel to the east wall of the ruined building Q, the architectural remains of which were laid out and transformed into an accessible plateau of unknown use, possibly also ensuring an unobstructed view of the altar from the southwest.

To the north of the proto-geometric altar, the very strong and elaborate wall J was constructed, oriented A-W. The position of wall J, its orientation and its elevation directly relate it to the southern side of the neopalatial podium, which was still visible and of which wall J was, in some way, an extension. A step along the south side of wall J facilitated access to the plateau, the flat space created by leveling the podium and the area extending north of it. The excavation findings and especially the stratigraphy certify that this plateau, which extended to the northern perimeter wall of the Enclosure, although accessible, had not been used as a place of worship. A proto-geometric hearth located to the south-west of the altar was an isolated cultic element.

Particularly important is the proto-archaic period (700-630 BC), during which the sanctuary of Syme experienced a new flowering. A significant, in comparison to the previous proto-geometric and geometric era, expansion of the area of outdoor worship in terraces (pl. 193, 194) developed to the south of the sanctuary can be observed. A solid almost square construction with a rectangular pit⁶⁸⁵ in its center and a step on its eastern side was added in contact with the northernmost part of the eastern face of the pre-existing proto-geometric altar. The form of this construction places it in the category of ritual altars with a pit for liquid libations, with a purely chthonic character⁶⁸⁶. The position⁶⁸⁷ of the altar is at the center of the worship activity which extended between the terraces in the south and the ruins of the Enclosure wall in the north.

The terraces to the south of the proto-archaic altar (pl. 193), had a stepped arrangement from north to south, following by the inclination of the ground. Ritual

⁶⁸¹ Λεμπέση 2021, 180.

⁶⁸² Λεμπέση 1987α, 149.

⁶⁸³ According to the study of pottery. Kotsonas (forthcoming).

⁶⁸⁴ Yavis 1949, 87, 107-115, where and the relative bibliography.

⁶⁸⁵ Ekroth 2002.

⁶⁸⁶ Sinn 2005, 14-22.

⁶⁸⁷ Λεμπέση 2021, 181-182.

dinners were taking place in the terraces, while at the same time it was possible to observe the rituals, libations and processions, in relation to the altar. Further south of the terraces, a channel, related to the performance of the cult, was built to drive the water of the spring through the cult area; the channel delimited the worship area from the south.

During the same period, the strong walls G and F were built on the plateau to the north of proto-geometric wall J, probably in order to demarcate individual cultic practices. A hearth installation was found in contact with the western face of the northernmost part of the western wall G. As libations in the altar were, obviously, of a different character from the holocaust rites in the proto-archaic hearth, the arrangement of the open space with the construction of walls F and G is justified by the need to spatially separate the different rites.

The general organization of the place of worship during the proto-archaic period suggests that the access of the worshipers was from the south and the southwest, probably through the terraces. As the location of the sanctuary and the prevailing weather conditions precluded the performance of outdoor worship during the winter season, it is considered possible that the numerous pilgrims temporarily lodged in tents or other makeshift structures on the wide plateau to the east of the spring, as was happening during the neopalatial period.

Around the end of the archaic period (530-490/80 BC) or rather at the beginning of the classical period (490/80-450 BC), building E was built, in the northeast corner of the pre-existing neopalatial podium, where the entrance to the Enclosure was located. The foundation of the walls of building E on mixed remains of outdoor worship, from the neopalatial period up to the 7th c. BC, date it to an era later than the proto-archaic period. After all, its construction rendered useless the space associated with the proto-archaic hearth. According to the study of pottery⁶⁸⁸, the building was probably abandoned before the end of the classical period. The use of the building and its association with cultic practice have not been established with certainty.

Along the northern face of the northern wall of the neopalatial Enclosure and almost in contact with it, a second wall was revealed, the exact dating of which is dubious; it is, however, considered immediately prior to the constructions of the following hellenistic period. Its construction is of particular interest, because this wall extends significantly to the east and encloses the spring, including it for the first time within the area of the sanctuary.

A little to the south of building E, the construction of the small temple C-D (pl. 216-218) in the hellenistic period (323-31 BC) as well as its repairs and alterations during the greek-roman times, confirm the role of the sanctuary of Syme as a place of pilgrimage⁶⁸⁹. The sanctuary of Syme, as attested by the inscriptions found in relation to the building⁶⁹⁰, was dedicated to the worship of eponymous now deities, Hermes and Aphrodite⁶⁹¹, and had come, in part, under the care, maintenance and protection of the city of Lyktos. The place, consecrated since the Minoan era, maintained its importance and attracted pilgrims from places all over the island. According to the spirit of the time, groups of

⁶⁸⁸ Kotsonas (forthcoming).

⁶⁸⁹ Λεμπέση 2021, 188-189, 191.

⁶⁹⁰ Κριτζάς 2000, 85-97.

⁶⁹¹ Λεμπέση 2021, 191-201.

believers, arrive at the sanctuary, seeking a more direct communication with the deities, beyond the public religious life of the cities. During the hellenistic and the greek-roman periods, rituals no longer had a purely outdoor character and sacrificial services were performed in relation to the very small but important religious center of the roofed building C-D, a point of reference for the groups of pilgrims and wayfarers during their stop and rest in the protected area near the spring.

The small Christian church, which was built in the northwestern area of the archaeological site during the early years of the Early Byzantine period, presents two construction phases and expresses the memory of the sanctity of the area, despite the essential change of religious perceptions. Noteworthy is its construction, of locally available materials, some in second use, following the same building practices⁶⁹², which were used for centuries in the sanctuary of Syme. During the Early Byzantine period, which is characterized by the construction of large basilicas in relation to coastal settlements, the construction of an isolated small and humble temple in a mountainous location seems like a contradiction, but it is perfectly interpreted as a place of pilgrimage in an area already consecrated since prehistoric times.

Summarizing the above observations, we could suggest the following:

- i. The accidental discovery of the sanctuary of Syme during the construction of the mountainous rural road to the plateau of Viannos' Omalos in 1972 led to the fortunate coincidence of the locating the central core of the sanctuary in the beginning of the research.
- ii. Systematic excavation of the site during the years 1972 to 2003 revealed the most important part of the sanctuary, in an area of approximately 3000m². Traces of walls in the wider area suggest that the sanctuary occupied an area of 5000m², in its flourishing period. The boundaries of the area to the east are defined by a water spring and its stream, but in the other three directions they have not been determined.
- iii. The sanctuary of Syme was a very important center of worship with uninterrupted function for about 2600 years, from the protopalatial to the early Christian period, despite the fundamental changes in religion and worship practice. Its special importance and its diachronic function as a pilgrimage center was probably the reason for the description of the wider area as "Holy Mount" by Ptolemaeus⁶⁹³.
- iv. Despite its seemingly isolated position, the sanctuary was built at a pivotal point on the mountainous path, which led from the area of Pediada to the southern coast, to Myrtos and Ierapetra. The flourishing of the sanctuary was influenced, among others, by the particularity of its location, the geomorphology of the land and the existence of the water spring.
- v. The sanctuary of Syme presents common characteristics but also essential differences from the known categories of Minoan sanctuaries and therefore cannot be included in any of them. Being the only, so far known, example of the diachronic

⁶⁹² During the investigation of the wider area of the sanctuary by the archaeologist Dr. Prokopiou, it was unexpected to find that similar construction methods and architectural forms are found, almost two millennia later, in the relatively modern village of Mythos, which was abandoned at the beginning of the 20th century.

⁶⁹³ Λεμπέση 1972, 202. This assumption is strengthened by the fact that the sanctuary was visible from passing ships (pl. 7).

coexistence of characteristic elements of outdoor and indoor places of worship, it could be considered a religious center.

vi. During the centuries-long use of the sanctuary of Syme, new constructions disturbed older structures, buildings were founded at a great depth on pre-existing walls, while building material has been reused. Natural causes of decay and destruction played a decisive role. Buildings collapsed due to earthquakes or local ground subsidence. Rocks were detached from the steep slopes to the north of the site, rolled towards the sanctuary and caused irreparable damage to the buildings. Extreme climatic conditions with intense temperature changes between summer and winter were a permanent cause of deterioration of the stone structures. Loose soils and groundwater affected the foundations and reduced the static strength of the structures.

vii. During the protopalatial period, the important building complexes V and U, of similar design and function, were erected successively, to support worship, which at that time was performed in an open space and at a distance from them. The construction of the building complexes presupposes the existence of the significant building experience, which had been acquired during the construction of the first palaces. Special climatic conditions affected their form. The central courtyard of the Minoan palaces was replaced in the building complex V by a central hypostyle hall, while a corresponding architectural solution was also given in the building complex U, where, however, the central sector was divided into three adjacent rooms.

viii. Remains of pathways in the NW sector of the excavation clearly indicate the communication of the protopalatial complexes with an outdoor worship area, the location of which has not yet been determined.

ix. Earthquakes, rockfalls, underground water and loose soils resulted in the successive destruction of the above buildings. For this reason, building complex U presents four building phases, in addition to the original one.

x. During the first major reconstruction of the protopalatial complex U, which dates back to the MM IIIA period, the small building Ub was constructed within the outline of the original complex in order to ensure an uninterrupted although rudimentary worship. Both the construction of Ub and the repair and strengthening of the remaining part of U indicate an attempt to protect the building from rockfalls from the north.

xi. The following alterations in the building complex U are not due to natural causes, but follow a systematic successive demolition of its rooms, in order to facilitate the construction of the neopalatial Enclosure, based on an absolutely defined plan.

xii. The construction of W and Wa as auxiliary buildings of the “work site” of the Enclosure, during the MM IIIA period, and their demolition, when they were no longer necessary, is of particular interest.

xiii. The outdoor constructions during the neopalatial period present a focal point in the history of the sanctuary and the Enclosure, as an integrated monument, is a unique example of religious architecture of the period. The construction of the Enclosure presupposes the existence of a strong central authority⁶⁹⁴, financial prosperity, construction experience and know-how in large-scale and monumental projects and

⁶⁹⁴ Knappett and Schoep 2000, 365-371.

certainly a crystallized form of the cultic ritual, decisive for the architectural design. It presupposes, also, that the sanctuary of Syme had already acquired special prestige and importance as a religious center, so that the monumental outdoor constructions were justified by the expected participation numbers of worshipers.

xiv. The monumental constructions of the neopalatial period include the podium, the perimeter wall of the Enclosure, the official “processional road” and the area intended for bonfires, depositions and ritual dinners, defined between the strong perimeter wall of the Enclosure and the podium. The roofed building T should be considered as in direct relation to the open-air neopalatial constructions, to meet, possibly, various operational needs. The location of the starting point of the official “processional road” remains unknown. It should have been somewhere to the northwest and outside the limits of the archaeological site, where the ruins of an access path, related to the protopalatial complexes V and U, has been identified.

xv. The Enclosure, in its original form, was used for almost two hundred years, until the end of the LM IA period, when it suffered extensive damage, mainly in the south and southeast, due to a strong earthquake accompanied by rock falls and local ground subsidence. Building T, considered as directly related to the Enclosure, was completely destroyed.

xvi. After the destruction of building T at the end of the LM IA period, the need to make available covered spaces to support outdoor worship led to the construction of building complex S. With the construction of S, accesses to the Enclosure were differentiated and the downward course of the processional road was interrupted. The architectural design of the building complex S has the form of successive additions to an original core and indicates the ever-increasing need to make available covered spaces. In spite of the extent of the architectural intervention, the construction of the building complex S did not significantly alter the nature of outdoor worship in the Enclosure. Despite its builders’ clear intention for its long-term use, building complex S was abandoned less than a hundred years after its construction.

xvii. The decline of Crete during the LM II, LM IIIA and LM IIIB periods is also evident in the sanctuary, but the continuation of sacrificial acts is indicated by important finds and by the construction of the building Q during the LM IIIC period. The trapezoidal shape of the building Q, which did not obstruct access to the area of bonfires and ceremonial dinners, suggests that during the postpalatial period the podium was still visible and influenced the design and general function of the sanctuary.

xviii. Adjacent and to the west of building Q, the new building L had two rooms, possibly for storage use. The walls of building complex S, which had been preserved in relatively good condition, were used for its construction. It is possible that building L together with building Q formed a single building complex. In this case building L would be contemporary with building Q and should be dated in the LM IIIC period. In any case, the use of building L continued in the subminoan period.

xix. During the Proto-Geometric period, the Homeric pantheon, which had prevailed as an official expression of religion, influenced by local religious concepts, defined on new bases both the ritual of worship and the general planning of space. During this period, an altar of the type of trapezoidal altars has been built. Its orientation deviates from the B-N axis of the older structures, but it is parallel to the eastern wall of building

Q, the remains of which have been transformed into an accessible plateau of unknown use. The construction of the strong wall J with a step along its southern facade indicates the, albeit limited, use of the space to the north of the altar.

xx. Particularly important for the history of the sanctuary is the proto-archaic period, during which the sanctuary of Symi experienced a new evolution. A significant expansion of the worship space to the south is observed, in terraces adapted to the ground slope.

xxi. The formation of an open water channel south of the terraces both demarcated the area of the sanctuary and was absolutely relevant to the performance of worship. In addition to the construction of the terraces, the plateau to the north of the proto-geometric wall J was delimited by the construction of the strong walls F and G; in this area a hearth installation was established. The construction of walls F and G is interpreted by the need to spatially separate the bloodless sacrifices on the altar from the holocaust rituals in the hearth area.

xxii. In the archaic period, or rather at the beginning of the classical period, building E was built on top of earlier remains of open-air worship dating from the neopalatial period up to the 7th c. BC. Its construction shut out the space associated with the proto-archaic hearth. The building was abandoned at the end of the classical period. Its poor state of preservation, almost at the level of foundations, and the lack of finds do not allow to drawing any conclusion about its specific use.

xxiii. The small temple C-D was built during the hellenistic and the greek-roman period, indicating the desire to seek communication with the “divine” in the preserved ancient sanctuaries as places of pilgrimage, beyond the limits of the public religious life in the cities. Structural elements, excavation findings and inscriptions indicate that the temple, dedicated to the “heterosexual transcendental/divine dipole”⁶⁹⁵ of Mercury and Venus was a place of pilgrimage of particular importance and that until the end of the 3rd c. AD, or the beginning of the 4th c. AD, it was repaired several times.

xxiv. To the north of the neopalatial Enclosure, a second enclosure wall was built, of uncertain dating; it is, however, considered earlier than the constructions of the hellenistic period. Its construction is of particular interest because it expresses a broader concept, by the inclusion of the water-spring in the worship area.

xxv. Echoes of the sanctity of the space and fleeting memories of the old glory of the sanctuary are reflected in the humble and deserted churches of the early Byzantine times.

The study of the architectural evolution of the sanctuary of Syme, which has been based also on the parallel studies of findings, resulted in a more complete understanding of its diachronic organization and function, in accordance with the religious and social background, which dictated the various architectural transformations during a period of more than two thousand and six hundred years. Nevertheless, some issues still remain unclear:

a. The extensive alteration of the geomorphology of the ground in the southern and southeastern sectors of the archaeological site after the subsidence of the soil and the

⁶⁹⁵ Λεμπέση 2021, 191.

total collapse of the buildings did not allow the study of the extensions of the protopalatial complexes and the neopalatial constructions in this area.

b. The existence of pathway remains of the protopalatial period in the northwestern sector, indicates the existence of an area for the performance of outdoor worship, the exact location and function of which remain unclear. In addition, the starting point of the neopalatial processional road in the same area has not been located.

Nevertheless, despite any ambiguities and gaps in our knowledge, the uniqueness and diachronic importance of the Syme sanctuary remain indisputable, and the continued study of the excavation findings leads to an ever-improving understanding of the organization and function of the site through the ages.

19. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΛΙΘΙΝΩΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΩΝ ΜΕΛΩΝ⁶⁹⁶**19.1. Τμήματα αγωγών⁶⁹⁷**

[001] (Πιν. 232)

Αριθμός καταγραφής:**MH 3370**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία: 17-06-1976

Θέση: ορθογώνιο Λ50

Ανασκαφικό στρώμα: 1α

Εύρημα: 92

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Τμήμα αγωγού, του οποίου σώζεται μόνο η βάση. Ο πυθμένας ήταν καλά λειασμένος και ελαφρότατα κοίλος. Σώζονται ίχνη της ένωσης του με τα πλευρικά τοιχώματα. Η μία πλευρική εξωτερική επιφάνεια του αγωγού, στην οποία παρατηρούνται εκτεταμένες φθορές, ήταν αδρά επεξεργασμένη με ελαφριά κυρτότητα. Η άλλη δεν σώζεται. Η εξωτερική κάτω επιφάνεια ήταν ευδιάκριτα κυρτή, αδρά επεξεργασμένη.Διαστάσεις: Σωζόμενο μήκος: 21.0 cm

Σωζόμενο πλάτος: 17.0 cm

Σωζόμενο ύψος: 6.5 cm

Πλάτος αγωγού στον πυθμένα: 8.5 cm

Μέγιστο πάχος τοιχώματος στον πυθμένα: 6.5 cm

Πάχος πλευρικών τοιχωμάτων στη βάση: 5.0 cm

[002] (Πιν. 232)

Αριθμός καταγραφής:**MH 3415**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία: 12-07-1973

Θέση: ορθογώνιο M51

Ανασκαφικό στρώμα: 6

Εύρημα: 204

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Ακραίο τμήμα αγωγού, του οποίου σώζεται η βάση καθώς και τμήμα του ενός πλευρικού τοιχώματος. Η επιφάνεια του πυθμένα του αύλακα και της μιάς παρειάς είναι καλά λειασμένη. Οι παρειές του αύλακα πιθανώς να διευρύνονταν ελάχιστα προς τα επάνω. Οι εξωτερικές επιφάνειες των τοιχωμάτων και του πυθμένα του αγωγού είναι αδρά επεξεργασμένες και πιθανώς κυρτές.Διαστάσεις: Σωζόμενο μήκος: 17.5 cm

Σωζόμενο πλάτος: 18.0 cm

Σωζόμενο μέγιστο ύψος: 9.5 cm

Πλάτος αγωγού στον πυθμένα: 8.5 cm

Μέγιστο πάχος τοιχώματος στον πυθμένα: 5.5 cm

Πάχος πλευρικών τοιχωμάτων στη βάση: 5.0 cm

⁶⁹⁶ Φυλάσσονται στην επιστημονική συλλογή του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου.⁶⁹⁷ Η διασπορά των τμημάτων των αγωγών στον χώρο της ανασκαφής παρουσιάζεται στον πίνακα 231.

[003] (Πιν. 232)

Αριθμός καταγραφής:**ΜΗ 3388 και ΜΗ 3771**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:	08-08-1973
Θέση:	ορθογώνιο N50
Ανασκαφικό στρώμα:	11
Εύρημα:	539
Ημερομηνία:	21-06-1976
Θέση:	διάδρομος Λ/Μ50
Ανασκαφικό στρώμα:	2
Εύρημα:	157
Ημερομηνία:	07-06-1984
Θέση:	ορθογώνιο N50, τομή ανδρήρου I
Ανασκαφικό στρώμα:	1
Εύρημα:	9
Ημερομηνία:	08-06-1984
Θέση:	ορθογώνιο N50, τομή ανδρήρου I
Ανασκαφικό στρώμα:	2
Εύρημα:	29
Ημερομηνία:	09-07-1991
Θέση:	ορθογώνιο I50, χώρος ανάμεσα στο κρηπίδωμα και το Q.
Ανασκαφικό στρώμα:	1
Εύρημα:	1

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Τμήμα αγωγού συγκολλημένο από πέντε κομμάτια. Οι επιφάνειες του αύλακα και του χείλους, με την εξωτερική λοξότμητη απόληξή του, είναι επίπεδες και καλά λειασμένες. Οι παρειές του αύλακα διευρύνονται ελάχιστα προς τα επάνω. Οι εξωτερικές επιφάνειες των τοιχωμάτων και του πυθμένα του αγωγού είναι είναι αδρά επεξεργασμένες και στοιχειωδώς επιπεδωμένες.Διαστάσεις:

Σωζόμενο μήκος:	36.0 cm
Πλάτος:	17.5 cm
Μέγιστο ύψος:	10.5 cm
Πλάτος αγωγού στον πυθμένα:	8.5 cm
Πλάτος αγωγού στο χείλος:	9.0 cm
Πλάτος άνω επιφανείας χείλους:	2.5 cm
Μεγίστη εσοχή λοξότμητης απόληξης χείλους:	1.4 cm
Ύψος λοξότμητης απόληξης χείλους:	1.4 cm
Μέγιστο πάχος τοιχώματος στον πυθμένα:	5.5 cm
Πάχος πλευρικών τοιχωμάτων στη βάση:	4.5 cm
Πάχος πλευρικών τοιχωμάτων στο χείλος:	4.0 cm
Ύψος πλευρικού τοιχώματος:	5.0 cm

[004] (Πιν. 232)

Αριθμός καταγραφής:**MH 3839**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:

29-06-1977

Θέση:

διάδρομος I/K51-52

Ανασκαφικό στρώμα:

2

Εύρημα:

229

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Τμήμα αγωγού, του οποίου σώζεται τμήμα της βάσης καθώς και το ένα πλευρικό τοίχωμα. Η επιφάνεια του πυθμένα του αύλακα, της μιάς παρειάς και του αντιστοιχού χείλους είναι καλά λειασμένη, φέρει όμως αρκετές ρωγμές και αποκρούσεις. Οι παρειές του αύλακα πιθανώς να διευρύνονταν ελάχιστα προς τα επάνω. Οι εξωτερική επιφάνεια του πυθμένα και του πλευρικού τοιχώματος είναι αδρά επεξεργασμένη, κυρτούται δε στην περιοχή προσέγγισης προς το χείλος.Διαστάσεις:

Σωζόμενο μήκος: 13.1 cm

Σωζόμενο πλάτος: 10.7 cm

Ύψος: 8.2 cm

Μέγιστο πάχος τοιχώματος στον πυθμένα: 3.5 cm

Πάχος πλευρικών τοιχωμάτων στη βάση: 4.5 cm

[005] (Πιν. 232)

Αριθμός καταγραφής:**MH 3875**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:

14-06-1977

Θέση:

K50-51

Ανασκαφικό στρώμα:

4

Εύρημα:

81

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Ακραίο τμήμα αγωγού, του οποίου σώζεται η βάση, ενώ τα πλευρικά τοιχώματα είναι, σε μεγάλο βαθμό, σπασμένα. Όλες οι επιφάνειες καλύπτονται από ίζημα. Η επιφάνεια του πυθμένα του αύλακα, αλλά και των μικρών σωζομένων τμημάτων από τις παρειές είναι καλά λειασμένη. Οι εξωτερικές επιφάνειες των τοιχωμάτων και του πυθμένα του αγωγού είναι αδρά επεξεργασμένες και επιπεδωμένες.Διαστάσεις:

Σωζόμενο μήκος: 24.1 cm

Πλάτος: 14.6 cm

Ύψος: 11.0 cm

Μέγιστο πάχος τοιχώματος στον πυθμένα: 5.0 cm

Πάχος πλευρικών τοιχωμάτων στη βάση: 3.5 cm

Ύψος πλευρικού τοιχώματος: 5.0 cm

[006] (Πιν. 232)

Αριθμός καταγραφής:**MH 4729**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:

19-08-1981

Θέση:

ορθογώνιο N51, τομή ανδρήρου III
στα Α. του {xxii}

Ανασκαφικό στρώμα:

6

Εύρημα:

129

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Τμήμα αγωγού συγκολλημένο από τρία κομμάτια. Σώζεται μικρό τμήμα του πυθμένα, της παρειάς του αύλακα και του χείλους, οι επιφάνειες των οποίων είναι καλά λειασμένες. Οι εξωτερικές επιφάνειες είναι αδρά επεξεργασμένες και έχουν υποστεί διάβρωση.

Οι παρειές του αύλακα διευρύνονται προς τα επάνω, το δε χείλος είναι επίπεδο και σχηματίζει μικρή λοξότμητη επιφάνεια προς την εξωτερική πλευρά. Τα θραύσματα, από τα οποία συγκολλήθηκε, ήταν καλυμμένα με φαιοκίτρινο ίζημα.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	14.5 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	11.5 cm
	Σωζόμενο ύψος:	8.5 cm
	Πλάτος άνω επιφανείας χείλους:	2.0 cm
Μεγίστη εσοχή λοξότμητης απόληξης χείλους:		1.0 cm
Ύψος λοξότμητης απόληξης χείλους:		1.0 cm
Σωζόμενο πάχος τοιχώματος στον πυθμένα:		4.2 cm
Πάχος πλευρικού τοιχώματος στη βάση:		4.2 cm
Πάχος πλευρικού τοιχώματος στο χείλος:		3.5 cm
Ύψος πλευρικού τοιχώματος:		4.5 cm

[007] (Πιν. 232)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	ΜΗ 5379	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	02-07-1977
	Θέση:	ορθογώνιο Ι51
	Ανασκαφικό στρώμα:	11
	Εύρημα:	α/α

Υλικό: Υπόλευκος ασβεστόλιθος.

Περιγραφή: Μεγάλο μονολιθικό ακέραιο τμήμα αγωγού, του οποίου σώζεται το ένα άκρο και ίχνη από το άλλο. Η επιφάνεια του πυθμένα και των παρειών του αύλακα, καθώς και η επιφάνεια του χείλους με τη λοξότμητη εξωτερική ταινία είναι λειασμένες. Οι υπόλοιπες εξωτερικές επιφάνειες δεν έχουν υποστεί καμμία επεξεργασία. Οι παρειές του αύλακα αποκλίνουν ($\approx 7^\circ$) προς τα έξω.

<u>Διαστάσεις:</u>	Μήκος:	60.8 cm
	Μέγιστο πλάτος:	21.5 cm
	Μέγιστο ύψος:	12.8 cm
	Πλάτος άνω επιφανείας χείλους:	3.0 cm
Μεγίστη εσοχή λοξότμητης απόληξης χείλους:		0.5 cm
Ύψος λοξότμητης απόληξης χείλους:		1.5 cm
Ενδεικτικό πάχος τοιχώματος στον πυθμένα:		7.5 cm
Ενδεικτικό πάχος πλευρικού τοιχώματος:		5.0 cm
Ύψος πλευρικού τοιχώματος:		5.5 cm

[008] (Πιν. 232)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	ΜΗ 5381	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	28-06-1977
	Θέση:	συμβολή διαδρόμων Μ/Ν51-52
	Ανασκαφικό στρώμα:	5
	Εύρημα:	220

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Θραύσμα αγωγού από οφείτη, τελείως αποσαθρωμένο. Σώζεται μικρό τμήμα του πυθμένα του αύλακα και ίχνη της ένωσης του με τα πλευρικά τοιχώματα. Η επιφάνεια του πυθμένα του αύλακα, αλλά και των μικρών σωζομένων τμημάτων από τις παρειές είναι καλά λειασμένη. Το χείλος είναι καμπύλο και λειασμένο. Οι εξωτερικές επιφάνειες των τοιχωμάτων και του πυθμένα του αγωγού είναι κυρτές, αδρά επεξεργασμένες. Οι παρειές του αύλακα είναι κάθετες ως προς τον πυθμένα.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	10.0 cm
	Σωζόμενο ύψος:	9.5 cm
	Πάχος τοιχώματος στον πυθμένα:	5.0 cm
	Πάχος πλευρικού τοιχώματος:	4.5 cm
	Ύψος πλευρικού τοιχώματος:	5.0 cm

[009] (Πιν. 232)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5382	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	06-07-1984
	Θέση:	ορθογώνιο H48
	Ανασκαφικό στρώμα:	6β
	Εύρημα:	280

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό θραύσμα από χείλος στο άκρο αγωγού. Σώζεται τμήμα της επίπεδης παρειάς του αύλακα και το επίπεδο χείλος, με επιφάνειες καλά λειασμένες. Αρκετά λειασμένη είναι η επιφάνεια στο άκρο του αγωγού. Η εξωτερική επιφάνεια του πλευρικού τοιχώματος είναι αδρά επεξεργασμένη και ελαφρά καμπύλη.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	9.0 cm
	Σωζόμενο ύψος:	5.0 cm
	Μέγιστο σωζόμενο πλάτος:	3.7 cm
	Πλάτος χείλους:	2.7 cm

[010] (Πιν. 232)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5383	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	23-06-1984
	Θέση:	ορθογώνιο Θ52, χώρος Α
	Ανασκαφικό στρώμα:	6
	Εύρημα:	201

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό θραύσμα αγωγού. Σώζεται τμήμα του πυθμένα και της επίπεδης παρειάς του αύλακα, με επιφάνειες καλά λειασμένες. Η εξωτερικές επιφάνειες είναι αδρά επεξεργασμένες, με αυτή του πλευρικού τοιχώματος ελαφρά κυρτή. Οι παρειά του αύλακα είναι κάθετη ως προς τον πυθμένα. Το θραύσμα καλύπτεται κατά μεγάλο ποσοστό από φαιοκίτρινο ίζημα.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	12.0 cm
	Σωζόμενο ύψος:	10.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	10.0 cm
	Πάχος τοιχώματος στον πυθμένα:	5.0 cm
	Πάχος πλευρικού τοιχώματος:	5.0 cm

[011] (Πιν. 232)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5384	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	16-07-1985
	Θέση:	διάδρομος I/K53 (στο κενό)
	Ανασκαφικό στρώμα:	12δ
	Εύρημα:	103

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό θραύσμα αγωγού με επίπεδο χείλος και εξωτερική λοξότμητη ταινία. Σώζεται τμήμα της πλευρικής επιφανείας του αύλακα καθώς και ίχνος από το χείλος και από τη λοξότμητη

ταινία. Η παρειά του αύλακα και το χείλος είναι καλά λειασμένες, ενώ στην εξωτερική λοξότμητη ταινία είναι εμφανή τα ίχνη των ραβδώσεων από το εργαλείο επεξεργασίας.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	6.5 cm
	Σωζόμενο ύψος:	7.0 cm
	Πλάτος άνω επιφανείας χείλους:	3.0 cm
	Μεγίστη εσοχή λοξότμητης απόληξης χείλους:	1.0 cm
	Ύψος λοξότμητης απόληξης χείλους:	2.0 cm
	Πάχος πλευρικού τοιχώματος:	4.5 cm

[012] (Πιν. 233)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	ΜΗ 5385	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	08-07-1985
	Θέση:	διάδρομος I/K53
	Ανασκαφικό στρώμα:	3
	Εύρημα:	57

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Τμήμα αγωγού με καμπύλο χείλος. Σώζεται ο πυθμένας και η μία παρειά του αύλακα σε όλο της το ύψος. Το τοίχωμα της άλλης παρειάς είναι θραυσμένο. Οι σωζόμενες επιφάνειες του αύλακα είναι καλά λειασμένες. Οι παρειές διευρύνονται προς τα επάνω. Οι εξωτερικές επιφάνειες του αγωγού είναι ελαφρά κυρτές και αδρά επεξεργασμένες.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	23.2 cm
	Ύψος:	12.3 cm
	Πλάτος:	18.2 cm
	Πλάτος αύλακα στον πυθμένα:	8.5 cm
	Πλάτος αύλακα στο χείλος:	10.0 cm
	Πάχος τοιχώματος στον πυθμένα:	6.5 cm
	Πάχος πλευρικών τοιχωμάτων στη βάση:	4.5 cm και 4.2 cm αντίστοιχα
	Πάχος πλευρικού τοιχώματος στο χείλος:	3.0 cm
	Ύψος πλευρικού τοιχώματος:	5.0 cm

[013] (Πιν. 233)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	ΜΗ 5386	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	07-07-1988
	Θέση:	Z51
	Ανασκαφικό στρώμα:	8
	Εύρημα:	100

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Θραύσμα από άκρο αγωγού, στο οποίο σώζεται τμήμα της βάσης και το ένα πλευρικό τοίχωμα. Οι επιφάνειες του πυθμένα και της παρειάς του αύλακα, καθώς και του επίπεδου χείλους με τη λοξότμητη εξωτερική ταινία είναι καλά λειασμένες. Οι παρειές του αύλακα αποκλίνουν ($\approx 4^\circ$) προς τα έξω. Επίπεδη αλλά λιγότερο λειασμένη είναι η επιφάνεια στο άκρο του αγωγού. Στην εξωτερική λοξότμητη ταινία είναι εμφανή τα ίχνη αβαθών ραβδώσεων από το εργαλείο επεξεργασίας. Οι εξωτερικές επιφάνειες ήταν κυρτές και αδρά επεξεργασμένες.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	11.2 cm
	Ύψος:	12.0 cm
	Μέγιστο σωζόμενο πλάτος:	10.0 cm
	Πάχος τοιχώματος στον πυθμένα:	6.5 cm
	Πάχος πλευρικών τοιχωμάτων στη βάση:	4.5 cm
	Πάχος πλευρικού τοιχώματος στο χείλος:	3.0 cm

Ύψος πλευρικού τοιχώματος:	5.0 cm
Ύψος εξωτερικής λοξότμητης τανίας:	1.5 cm
Μεγίστη εσοχή εξωτερικής λοξότμητης τανίας:	0.5 cm

[014] (Πiv. 233)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5387
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία: 16-06-1988 Θέση: Θ51 εργασίες στερέωσης εντοιχισμένο στη βόρεια όψη του τοίχου αντιστήριξης της πομπικής οδού
	Ανασκαφικό στρώμα:
	Εύρημα: 14

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Θραύσμα από άκρο αγωγού, στο οποίο σώζεται ο πυθμένας και το ίχνος της βάσης της μιάς παρειάς του αύλακα. Η επιφάνεια του πυθμένα είναι καλά λειασμένη, αυτή του άκρου είναι επίπεδη αλλά λιγότερο λειασμένη. Η εξωτερική επιφάνεια της βάσης του αγωγού είναι αδρά επεξεργασμένη και ακανόνιστα κυρτή.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	14.6 cm
	Σωζόμενο ύψος:	6.0 cm
	Μέγιστο σωζόμενο πλάτος:	15.0 cm
	Πάχος τοιχώματος στον πυθμένα:	6.0 cm

[015] (Πiv. 233)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5388
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία: 11-07-1988 Θέση: ορθογώνιο Z51
	Ανασκαφικό στρώμα: 9
	Εύρημα: 121

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Τμήμα αγωγού, στο οποίο σώζεται ο πυθμένας και τα ίχνη της βάσης των παρειών του αύλακα. Η επιφάνεια του πυθμένα είναι καλά λειασμένη. Η εξωτερική επιφάνεια της βάσης του αγωγού είναι αδρά επεξεργασμένη και ακανόνιστα κυρτή.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	18.0 cm
	Σωζόμενο ύψος:	7.5 cm
	Πλάτος:	15.5 cm
	Πλάτος αύλακα στον πυθμένα:	9.0 cm
	Πάχος τοιχώματος στον πυθμένα:	6.5 cm
	Πάχος πλευρικών τοιχωμάτων:	3.0 cm

[016] (Πiv. 233)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5389
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία: 07-08-1992 Θέση: ορθογώνιο I50, επίχωση Q, ανατολικά του I501, νότιο τμήμα
	Ανασκαφικό στρώμα: 5
	Εύρημα: 189

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό θραύσμα πλευρικού τοιχώματος στο άκρο του αγωγού. Σώζεται το τοίχωμα της παρειάς του αύλακα και ίχνος της επαφής του με τον πυθμένα. Η επιφάνεια της παρειάς είναι

καλά λειασμένη, αυτή του άκρου είναι επίπεδη, αλλά λιγότερο λειασμένη. Η εξωτερική επιφάνεια του πλευρικού τοιχώματος του αγωγού είναι αδρά επεξεργασμένη.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	11.3 cm
	Σωζόμενο ύψος:	7.5 cm
	Πάχος πλευρικού τοιχώματος:	4.0 cm
	Ύψος πλευρικού τοιχώματος:	5.0 cm

[017] (Πίν. 234)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	ΜΗ 5390	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	03-08-1992
	Θέση:	διάδρομος Κ/Λ49 στερεωτικές εργασίες J
	Ανασκαφικό στρώμα:	επίχωση έδρασης ευθυνηρίας
	Εύρημα:	143

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό θραύσμα πλευρικού τοιχώματος στο άκρο του αγωγού. Σώζεται το χείλος, το τοίχωμα της παρειάς του αύλακα και ίχνος της επαφής του με τον πυθμένα. Η επιφάνεια της παρειάς είναι καλά λειασμένη, αυτή του άκρου είναι επίπεδη. Το χείλος είναι επίπεδο και στην εξωτερική παρειά διαμορφώνεται εισέχουσα παραβολοειδής ταινία. Η εξωτερική επιφάνεια του πλευρικού τοιχώματος του αγωγού είναι αδρά επεξεργασμένη και ακανόνισια κυρτή.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	13.2 cm
	Σωζόμενο ύψος:	9.5 cm
	Πάχος πλευρικού τοιχώματος στη βάση:	5.0 cm
	Πάχος πλευρικού τοιχώματος στο χείλος:	3.0 cm
	Ύψος πλευρικού τοιχώματος:	5.0 cm
	Πιθανό πάχος τοιχώματος στον πυθμένα:	> 5.5 cm
	Μεγίστη εσοχή ταινίας:	1.0 cm
	Ύψος ταινίας:	2.0 cm

[018] (Πίν. 234)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	ΜΗ 5391	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	08-08-1992
	Θέση:	ορθογώνιο I50, επίχωση Q, ανατολικά του I501, νότιο τμήμα
	Ανασκαφικό στρώμα:	τέλος 5, πάτωμα U
	Εύρημα:	192

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό θραύσμα του χείλους του πλευρικού τοιχώματος αγωγού. Σώζεται τμήμα της παρειάς του αύλακα και το επίπεδο χείλος, η επιφάνεια των οποίων είναι καλά λειασμένη, καθώς και η εξωτερική λοξότμητη ταινία, όπου είναι εμφανή τα ίχνη αβαθών ραβδώσεων από το εργαλείο επεξεργασίας. Κάτω από την ταινία η εξωτερική επιφάνεια ήταν αδρά επεξεργασμένη.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	10.4 cm
	Σωζόμενο ύψος:	3.9 cm
	Σωζόμενο πάχος πλευρικού τοιχώματος:	4.1 cm
	Πλάτος του χείλους:	3.0 cm
	Μεγίστη εσοχή ταινίας:	1.0 cm
	Ύψος ταινίας:	2.0 cm

[019] (Πiv. 234)

Αριθμός καταγραφής:**MH 5392**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:

29-06-1993

Θέση:

διάδρομος Δ/Ε50

Ανασκαφικό στρώμα:

1

Εύρημα:

71

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Μικρό θραύσμα πλευρικού τοιχώματος αγωγού. Σώζεται τμήμα της παρειάς του αύλακα και τμήμα του πυθμένα. Η επιφάνεια του πυθμένα του αύλακα και αυτή της παρειάς, η οποία παρουσιάζει ελαφρά απόκλιση ($\approx 4^\circ$) προς τα έξω, είναι καλά λειασμένες. Το χείλος, το οποίο ήταν πιθανώς επίπεδο, είναι κατεστραμμένο με σοβαρές φθορές και αποτμήσεις. Στην εξωτερική παρειά σώζεται ίχνος εισέχουσας παραβολοειδούς ταινίας. Η εξωτερική επιφάνεια του πλευρικού τοιχώματος και του τοιχώματος στον πυθμένα του αγωγού είναι αδρά επεξεργασμένες και ακανόνιστα κυρτές.Διαστάσεις:

Σωζόμενο μήκος:	9.0 cm
Σωζόμενο ύψος:	10.5 cm
Σωζόμενο πλάτος:	10.0 cm
Πάχος πλευρικού τοιχώματος στη βάση:	5.0 cm
Ύψος πλευρικού τοιχώματος:	5.5 cm
Πιθανό πάχος τοιχώματος στον πυθμένα:	> 5.0 cm
Σωζόμενη εσοχή ταινίας:	0.5 cm
Σωζόμενο ύψος ταινίας:	1.5 cm

[020] (Πiv. 234)

Αριθμός καταγραφής:**MH 5393**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:

07-07-1993

Θέση:

συμβολή διαδρόμων Θ/Ι50-51,
επίκωση Q, δυτικό τμήμα

Ανασκαφικό στρώμα:

3γ

Εύρημα:

104

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Μικρό θραύσμα πλευρικού τοιχώματος αγωγού, αποτελούμενο από δύο συγκολλημένα κομμάτια και ένα απολέπισμα, μη συγκολλημένο. Σώζεται το χείλος, το τοίχωμα της παρειάς του αύλακα και ίχνος της επαφής του με τον πυθμένα. Η επιφάνεια της παρειάς είναι καλά λειασμένη, και αποκλίνει ($\approx 4^\circ$) προς τα επάνω. Το χείλος είναι επίπεδο και στην εξωτερική παρειά διαμορφώνεται εισέχουσα παραβολοειδής ταινία, καλυμμένη από παχύ φαιοκίτρινο ίζημα. Διακρίνονται αβαθείς ραβδώσεις από το εργαλείο επεξεργασίας. Η εξωτερική επιφάνεια του πλευρικού τοιχώματος του αγωγού είναι αδρά επεξεργασμένη και ακανόνιστα κυρτή.Διαστάσεις:

Σωζόμενο μήκος:	9.8 cm
Σωζόμενο ύψος:	8.7 cm
Σωζόμενο πλάτος:	5.8 cm
Πάχος πλευρικού τοιχώματος στη βάση:	5.0 cm
Πάχος πλευρικού τοιχώματος στο χείλος:	3.4 cm
Πλάτος χείλους:	2.6 cm
Ύψος πλευρικού τοιχώματος:	5.5 cm
Μεγίστη εσοχή ταινίας:	0.8 cm
Ύψος ταινίας:	1.5 cm

[021] (Πιν. 234)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5394	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	27-07-1994
	Θέση:	Από πεταμένες πέτρες
	Ανασκαφικό στρώμα:	α/α
	Εύρημα:	9

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Θραύσμα του χείλους του πλευρικού τοιχώματος αγωγού. Σώζεται τμήμα της παρειάς του αύλακα, το επίπεδο χείλος και η εξωτερική λοξότμητη ταινία, η επιφάνεια των οποίων είναι καλά λειασμένη. Η επιφάνεια της παρειάς αποκλείει ($\approx 4^\circ$) προς τα επάνω. Κάτω από την ταινία η εξωτερική επιφάνεια ήταν αδρά επεξεργασμένη.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	16.8 cm
	Σωζόμενο ύψος:	10.7 cm
	Σωζόμενο πάχος πλευρικού τοιχώματος:	4.5 cm
	Πλάτος του χείλους:	3.0 cm
	Μεγίστη εσοχή ταινίας:	1.0 cm
	Ύψος ταινίας:	1.5 cm

[022] (Πιν. 233)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5607	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	03-07-2000
	Θέση:	διάδρομος Θ46/47
	Ανασκαφικό στρώμα:	10β
	Εύρημα:	206

Υλικό: Μαλακός υπόλευκος ασβεστόλιθος

Περιγραφή: Θραύσμα από ακραίο τμήμα αγωγού. Σώζεται τμήμα του πυθμένα, και ένα πλευρικό τοίχωμα με επίπεδο χείλος. Η επιφάνεια του πυθμένα και της παρειάς του αύλακα, με το επίπεδο χείλος είναι λειασμένες. Η παρεία αποκλείει προς τα επάνω ($\approx 7^\circ$). Η εξωτερική επιφάνεια του πλευρικού τοιχώματος είναι αδρά επεξεργασμένη και επιπεδωμένη. Η βάση είναι κυρτή, όμως δεν φαίνεται να έχει υποστεί επεξεργασία.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	14.0 cm
	Σωζόμενο ύψος:	14.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	11.8 cm
	Πάχος πλευρικού τοιχώματος στη βάση:	5.0 cm
	Πάχος πλευρικού τοιχώματος στο χείλος:	3.5 cm
	Μέγιστο πάχος τοιχώματος στον πυθμένα:	7.5 cm
	Πλάτος χείλους:	3.5 cm
	Ύψος πλευρικού τοιχώματος:	6.0 cm

[023] (Πιν. 234)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5610	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	13-07-1992
	Θέση:	ορθογώνιο I50, {viii}
	Ανασκαφικό στρώμα:	10α
	Εύρημα:	51

Υλικό: Μαλακός υπόλευκος ασβεστόλιθος.

Περιγραφή: Τμήμα από το άκρο αγωγού αποτελούμενο από δύο συγκολλούμενα κομμάτια. Παρουσιάζει εκτεταμένη αποσάθρωση. Η επιφάνεια του πυθμένα, των παρειών του αύλακα καθώς και του χείλους είναι επιπεδωμένη, η αποσάθρωση όμως δεν επιτρέπει τον προσδιορισμό

του επιπέδου επεξεργασίας και λείανσης. Παρατηρείται απόκλιση των παρειών προς τα έξω ($\approx 9^\circ$). Η εξωτερική επιφάνεια του αγωγού είναι αδρά επεξεργασμένη και ακανόνιστα κυρτή.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	26.5 cm
	Σωζόμενο ύψος:	13.5 cm
	Πλάτος:	24.0 cm
	Πάχος πλευρικού τοιχώματος στη βάση:	6.0 cm
	Πάχος πλευρικού τοιχώματος στο χείλος:	4.5 cm
	Μέγιστο πάχος τοιχώματος στον πυθμένα:	7.5 cm
	Πλάτος χείλους:	3.8 cm
	Πλάτος αύλακα στη βάση:	12.0 cm
	Ύψος πλευρικού τοιχώματος:	6.0 cm

[024] (Πίν. 234)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5614	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	30-06-2000
	Θέση:	I46-47
	Ανασκαφικό στρώμα:	9
	Εύρημα:	182

Υλικό: Μαλακός υπόλευκος ασβεστόλιθος.

Περιγραφή: Ακραίο τμήμα αγωγού αποτελούμενο από δύο συγκολλούμενα κομμάτια. Παρουσιάζει εκτεταμένη διάβρωση, η οποία δεν επιτρέπει την αποκατάσταση της μορφής του αύλακα και τον έλεγχο της ποιότητας εργασίας. Το τοίχωμα στον πυθμένα είναι παχύτερο από τα πλευρικά τοιχώματα και παρουσιάζει ακανόνιστη κυρτότητα. Καμπύλο πιθανώς να ήταν και το χείλος των παρειών. Στο σωζόμενο άκρο του αγωγού παρουσιάζεται διακοπή του αύλακα, πιθανώς για την υπερκάλυψη από άλλο τμήμα.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	38.0 cm
	Σωζόμενο ύψος:	10.2 cm
	Πλάτος:	17.0 cm
	Πάχος πλευρικού τοιχώματος στη βάση:	>2.0 cm
	Μέγιστο πάχος τοιχώματος στον πυθμένα:	7.5 cm
	Πλάτος αύλακα στη βάση:	12.0 cm
	Ύψος πλευρικού τοιχώματος:	>2.0 cm

[025] (Πίν. 234)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5615	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	19-07-2002
	Θέση:	ορθογώνιο H48
	Ανασκαφικό στρώμα:	9
	Εύρημα:	63

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό θραύσμα του χείλους του πλευρικού τοιχώματος αγωγού. Σώζεται τμήμα της παρειάς του αύλακα και το επίπεδο χείλος, η επιφάνεια των οποίων είναι καλά λειασμένη, καθώς και η εξωτερική λοξότιμη ταινία, όπου είναι εμφανή τα ίχνη αβαθών ραβδώσεων από το εργαλείο επεξεργασίας. Κάτω από την ταινία η εξωτερική επιφάνεια ήταν αδρά επεξεργασμένη.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	9.4 cm
	Σωζόμενο ύψος:	4.5 cm
	Σωζόμενο πάχος πλευρικού τοιχώματος:	4.2 cm
	Πλάτος του χείλους:	3.0 cm
	Μεγίστη εσοχή ταινίας:	0.5 cm
	Ύψος ταινίας:	1.5 cm

[026] (Πίν. 234)

Αριθμός καταγραφής:**MH 5617**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:

17-07-2002

Θέση:

ορθογώνιο M50,
κάτω από τον τοίχο M501

Ανασκαφικό στρώμα:

2

Εύρημα:

54

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Τμήμα αγωγού, στο οποίο σώζεται ο πυθμένας, το ένα πλευρικό τοίχωμα και το ίχνος της βάσης του άλλου. Η επιφάνεια της παρειάς είναι καλά λειασμένη και αποκλείνει ($\approx 4^\circ$) προς τα επάνω. Καλά λειασμένη είναι και η επιφάνεια του πυθμένα του αύλακα, η οποία είναι ελαφρότατα κοίλη. Το χείλος είναι επίπεδο και στην εξωτερική παρειά διαμορφώνεται εισέχουσα παραβολοειδής ταινία. Η εξωτερική επιφάνεια του αγωγού είναι αδρά επεξεργασμένη και ακανόνιστα κυρτή.Διαστάσεις:

Σωζόμενο μήκος: 14.2 cm

Ύψος: 13.8 cm

Πλάτος: 17.5 cm

Πάχος πλευρικού τοιχώματος στη βάση: 4.2 cm

Πάχος πλευρικού τοιχώματος στο χείλος: 3.4 cm

Πλάτος χείλους: 2.6 cm

Ύψος πλευρικού τοιχώματος: 5.5 cm

Μεγίστη εσοχή ταινίας: 0.8 cm

Ύψος ταινίας: 1.5 cm

19.2. Βάσεις κίωνων⁶⁹⁸

[027] (πίν. 236)

Αριθμός καταγραφής:**MH 3769**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:

26-06-1976

Θέση:

διάδρομος Λ/M50, {xx}

Ανασκαφικό στρώμα:

6

Εύρημα:

170

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με μεγάλες γκριζοκάστανες και έντονες μαύρες φλεβώσειςΠεριγραφή: Τμήμα βάσης κίονα, με επιμελώς λειασμένη την παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου, επίπεδη αλλά λιγότερο λειασμένη την άνω βάση και αδρά επεξεργασμένη την κάτω βάση. Η παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου, η οποία σώζεται σε καλή κατάσταση, παρουσιάζει μείωση προς τα κάτω. Από την άνω βάση του κυλίνδρου σώζεται μία μόνο μικρή τριγωνική επιφάνεια. Πιθανώς συνανήκει, χωρίς να συγκολλάται με το θραύσμα MH 5597 στην ίδια βάση κίονα, λόγω της κοινής θέσης εύρεσης, των μοναδικών και εντελώς χαρακτηριστικών φλεβώσεων του λίθου, καθώς και των γεωμετρικών χαρακτηριστικών του κυλίνδρου (ύψος & διάμετρος), τα οποία ταυτίζονται.Διαστάσεις:

Ύψος κυλίνδρου: 23.0 cm

Διάμετρος της άνω βάσης του κυλίνδρου: 44.0 cm

Διάμετρος της κάτω βάσης του κυλίνδρου: 41.6 cm

Σωζόμενο μήκος θραύσματος: 28.5 cm

⁶⁹⁸ Η διασπορά των θραυσμάτων από βάσεις κίωνων στον χώρο της ανασκαφής παρουσιάζεται στον πίνακα 235.

Σωζόμενο πλάτος θραύσματος:	28.5 cm
Μήκος μεγίστου τόξου παράπλευρης επιφάνειας:	25.0 cm

[028] (πίν. 238)

Αριθμός καταγραφής:

MH 5597

Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία: 09-10-1990

Θέση:

διάδρομος Λ/Μ50, {xx}

Ανασκαφικό στρώμα:

καταστροφής κάτω από το θρανίο

Εύρημα:

13

Υλικό: Σερπαντινίτης με μεγάλες λευκές και καστανές φλέβες καθώς και έντονες μαύρες λεπτότερες φλεβώσεις, οι οποίες σχηματίζουν στην εξωτερική επιφάνεια περικλειστα πολυγωνικά σχήματα με μαύρα περιγράμματα.

Περιγραφή: Τμήμα βάσης κίονα, με επιμελώς λειασμένη, με αρκετές όμως απολεπίσεις, την παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου, επίπεδη αλλά λιγότερο λειασμένη την άνω βάση και αδρά επεξεργασμένη την κάτω βάση. Η παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου παρουσιάζει μείωση προς τα κάτω. Πιθανώς συνανήκει, χωρίς να συγκολλάται με το θραύσμα MH 3769 στην ίδια βάση κίονα, λόγω της κοινής θέσης εύρεσης, των μοναδικών και εντελώς χαρακτηριστικών φλεβώσεων του λίθου, καθώς και των γεωμετρικών χαρακτηριστικών του κυλίνδρου (ύψος & διάμετρος), τα οποία ταυτίζονται.

<u>Διαστάσεις:</u>	Ύψος κυλίνδρου:	23.0 cm
	Διάμετρος της άνω βάσης του κυλίνδρου:	44.0 cm
	Διάμετρος της κάτω βάσης του κυλίνδρου:	41.6 cm
	Σωζόμενο μήκος θραύσματος:	24.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος θραύσματος:	15.0 cm
	Μήκος μεγίστου τόξου παράπλευρης επιφάνειας:	30.0 cm

[029] (πίν. 236)

Αριθμός καταγραφής:

MH 5058

Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία: 15-06-1977

Θέση:

Κ/Λ51, άνδρηο II

Ανασκαφικό στρώμα:

9

Εύρημα:

107

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Τμήμα βάσης κίονα, με επιμελώς λειασμένη, με αρκετές όμως απολεπίσεις, την παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου, επίπεδη αλλά λιγότερο λειασμένη την άνω βάση και αδρά επεξεργασμένη την κάτω βάση. Η παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου, η οποία σώζεται σε καλή κατάσταση, παρουσιάζει μείωση προς τα κάτω. Καλύπτεται σε μεγάλο ποσοστό από καστανοκίτρινο ίζημα.

<u>Διαστάσεις:</u>	Ύψος κυλίνδρου:	26.0 cm
	Διάμετρος της άνω βάσης του κυλίνδρου:	44.0 cm
	Διάμετρος της κάτω βάσης του κυλίνδρου:	42.6 cm
	Σωζόμενο μήκος θραύσματος:	28.5 cm
	Σωζόμενο πλάτος θραύσματος:	28.5 cm
	Μήκος μεγίστου τόξου παράπλευρης επιφάνειας:	41.0 cm

[030] (πίν. 236)

Αριθμός καταγραφής:**ΜΗ 5061**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:	14-10-1989
Θέση:	από τους αρμούς Α τοίχου {xxiii}
Ανασκαφικό στρώμα:	α/α
Εύρημα:	7
Ημερομηνία:	10-10-1989
Θέση:	από τους αρμούς Ν τοίχου {xxii}
Ανασκαφικό στρώμα:	α/α
Εύρημα:	4
Ημερομηνία:	5-10-1990
Θέση:	από τους αρμούς Β τοίχου {xxii}
Ανασκαφικό στρώμα:	α/α
Εύρημα:	α/α

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζοκάστανος με έντονες μαύρες και μεγάλες γκριζόλευκες φλεβώσεις.Περιγραφή: Τμήμα βάσης κίονα συγκολλημένο από δύο κομμάτια, με έντονη διάβρωση της εξωτερικής επιφάνειας. Η παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου ήταν επιμελώς λειασμένη, ενώ επίπεδη αλλά λιγότερο λειασμένη είναι η άνω βάση και αδρά επεξεργασμένη η κάτω βάση. Λόγω των φθορών δεν επισημάνθηκε μείωση της παράπλευρης επιφάνειας του κυλίνδρου προς τα κάτω.

<u>Διαστάσεις:</u>	Ύψος κυλίνδρου:	23.0 cm
	Διάμετρος της άνω βάσης του κυλίνδρου:	44.0 cm (?)
	Διάμετρος της κάτω βάσης του κυλίνδρου:	41.6 cm
	Σωζόμενο μήκος θραύσματος:	38.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος θραύσματος:	10.0 cm
	Μήκος μεγίστου τόξου παράπλευρης επιφάνειας:	43.0 cm

[031] (πίν. 236)

Αριθμός καταγραφής:**ΜΗ 5062**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:	14-06-1977
Θέση:	διάδρομος Κ50-51, επίχωση, άνδηρο ΙΙ
Ανασκαφικό στρώμα:	3
Εύρημα:	87

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Τμήμα βάσης κίονα, με επιμελώς λειασμένη, με αρκετές όμως απολεπίσεις, την παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου, επίπεδη αλλά λιγότερο λειασμένη την άνω βάση και αδρά επεξεργασμένη την κάτω βάση. Η παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου παρουσιάζει μείωση προς τα κάτω.

<u>Διαστάσεις:</u>	Ύψος κυλίνδρου:	23.6 cm
	Διάμετρος της άνω βάσης του κυλίνδρου:	44.0 cm
	Διάμετρος της κάτω βάσης του κυλίνδρου:	42.6 cm
	Σωζόμενο μήκος θραύσματος:	24.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος θραύσματος:	20.0 cm
	Μήκος μεγίστου τόξου παράπλευρης επιφάνειας:	19.0 cm

[032] (πιν. 237)

Αριθμός καταγραφής:**MH 5063**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:

15-06-1977

Θέση:

ορθογώνιο Λ50, {xix}a

Ανασκαφικό στρώμα:

5

Εύρημα:

121

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Μικρό τμήμα βάσης κίονα. Η παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου είναι επιμελώς λειασμένη στο ανώτερο τμήμα της, λιγότερο επεξεργασμένη στο κατώτερο, σε ζώνη πλάτους 7.5cm, η οποία πιθανώς ήταν τοποθετημένη μέσα στο έδαφος και επομένως μη ορατή. Επίπεδη αλλά λιγότερο λειασμένη είναι η άνω βάση, της οποίας σώζεται μόνο ένα ελάχιστο τμήμα, ενώ αδρά επεξεργασμένη είναι η κάτω βάση.

<u>Διαστάσεις:</u>	Ύψος κυλίνδρου:	25.0 cm
	Διάμετρος της άνω βάσης του κυλίνδρου:	?
	Διάμετρος της κάτω βάσης του κυλίνδρου:	?
	Σωζόμενο μήκος θραύσματος:	17.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος θραύσματος:	18.0 cm
	Μήκος μεγίστου τόξου παράπλευρης επιφανείας:	14.0 cm

[033] (πιν. 237)

Αριθμός καταγραφής:**MH 5064**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:

03-08-1992

Θέση:

ορθογώνιο K50, στερέωση τοίχου 502

Ανασκαφικό στρώμα:

εντοιχισμένο στον 5° δόμο

Εύρημα:

150

Ημερομηνία:

12-08-1991

Θέση:

χώρος μεταξύ Q και βωμού

Ανασκαφικό στρώμα:

5 νότια του K502

Εύρημα:

156

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Τμήμα βάσης κίονα, με επιμελώς λειασμένη, με αρκετές όμως αποτιμήσεις, την παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου, της οποίας σώζεται ελάχιστο τμήμα, επίπεδη αλλά λιγότερο λειασμένη την άνω βάση και αδρά επεξεργασμένη την κάτω βάση. Προέρχεται από τη συγκόλληση ενός μεγάλου θραύσματος με τέσσερα μικρότερα. Η παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου παρουσιάζει μείωση προς τα κάτω.

<u>Διαστάσεις:</u>	Ύψος κυλίνδρου:	20.0 cm
	Διάμετρος της άνω βάσης του κυλίνδρου:	44.0 cm
	Διάμετρος της κάτω βάσης του κυλίνδρου:	42.6 cm
	Σωζόμενο μήκος θραύσματος:	38.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος θραύσματος:	30.0 cm
	Μήκος μεγίστου τόξου παράπλευρης επιφανείας:	7.0 cm

[034] (πίν. 237)

Αριθμός καταγραφής:**ΜΗ 5065**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:	07-10-1990
Θέση:	{xxii} αρμοί της Β γωνίας του θρανίου
Ανασκαφικό στρώμα:	α/α
Εύρημα:	7
Ημερομηνία:	08-10-1990
Θέση:	{xxii} αρμοί της Ν γωνίας του θρανίου
Ανασκαφικό στρώμα:	α/α
Εύρημα:	12
Ημερομηνία:	21-06-1977
Θέση:	παραστάδα Ν τοίχου {xxi}α,
Ανασκαφικό στρώμα:	α/α
Εύρημα:	151
	11 μικρά θραύσματα με άλλες ενδείξεις.
Εύρημα:	156

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Τμήμα βάσης κίονα. Σώζεται τμήμα της επιμελώς λειασμένης, παράπλευρης επιφάνειας του κυλίνδρου, και ίχνος της επίπεδης αλλά λιγότερο λειασμένης άνω βάσης. Προέρχεται από τη συγκόλληση μεγάλου αριθμού θραυσμάτων. Το μέγεθος και η κατάσταση διατήρησης του θραύσματος δεν επιτρέπει την επισήμανση πιθανής μείωσης του κυλίνδρου προς τα κάτω.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο ύψος κυλίνδρου:	19.0 cm
	Διάμετρος της άνω βάσης του κυλίνδρου ⁶⁹⁹ :	44.0 cm
	Σωζόμενο μήκος θραύσματος:	23.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος θραύσματος:	9.0 cm
	Μήκος μεγίστου τόξου παράπλευρης επιφάνειας:	24.0 cm

[035] (πίν. 237)

Αριθμός καταγραφής:**ΜΗ 5067**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:	16-07-1991
Θέση:	διαχωριστικός τοίχος {xii} & {xx}
Ανασκαφικό στρώμα:	α/α
Εύρημα:	α/α
Ημερομηνία:	?-?-1984
Θέση:	αποτοιχισή δυτικού διαχωριστικού τοίχου {xxi}α
Ανασκαφικό στρώμα:	α/α
Εύρημα:	α/α

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Τμήμα βάσης κίονα, συγκολλημένο από πολλά θραύσματα και συμπληρωμένο. Καλύπτεται από φαιοκίτρινο ίζημα. Σώζεται τμήμα της επάνω επίπεδης, αλλά λιγότερο λειασμένης βάσης, και τμήμα της κάτω βάσης, η οποία είναι αδρά επεξεργασμένη. Η παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου παρουσιάζει σοβαρή διάβρωση και σώζεται μόνο σε ζώνη

⁶⁹⁹ Λόγω του εξαιρετικά μικρού μεγέθους της σωζόμενης παράπλευρης επιφάνειας του κυλίνδρου, οι υπολογισμοί της διαμέτρου της βάσης του κίονα είναι επισφαλείς.

κοντά στην κάτω βάση του κυλίνδρου. Δευτερογενής χρήση ως οικοδομικό υλικό στο Β' παλαιοανακτορικό συγκρότημα «U».

<u>Διαστάσεις:</u>	Ύψος κυλίνδρου:	21.5 cm
	Διάμετρος του κυλίνδρου (όπως αποκαταστάθηκε):	43.5 cm

[036] (πίν. 237)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5598	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	7-10-1990
	Θέση:	βόρειος τοίχος {xxii}
	Ανασκαφικό στρώμα:	εντοιχισμένο
	Εύρημα:	α/α

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Τμήμα βάσης κίονα, συγκολλημένο από εννέα θραύσματα διαφόρων μεγεθών. Δευτερογενής χρήση ως οικοδομικό υλικό στο Β' παλαιοανακτορικό συγκρότημα «U». Η παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου είναι επιμελώς λειασμένη στο ανώτερο τμήμα της, λιγότερο επεξεργασμένη στο κατώτερο, σε ζώνη πλάτους 6.5cm, η οποία πιθανώς ήταν τοποθετημένη μέσα στο έδαφος και επομένως μη ορατή. Επίπεδη αλλά λιγότερο λειασμένη είναι η άνω βάση, ενώ αδρά επεξεργασμένη είναι η κάτω βάση. Η παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου παρουσιάζει μείωση προς τα κάτω. Έντονες αποτιμήσεις προκειμένου να ορθογωνισθεί κατά τη δευτερογενή του χρήση.

<u>Διαστάσεις:</u>	Ύψος κυλίνδρου:	26.0 cm
	Διάμετρος της άνω βάσης του κυλίνδρου:	44.0 cm
	Διάμετρος της κάτω βάσης του κυλίνδρου:	42.6 cm
	Σωζόμενο μήκος θραύσματος:	25.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος θραύσματος:	17.0 cm
	Μήκος μεγίστου τόξου παράπλευρης επιφάνειας:	26.0 cm

[037] (πίν. 238)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5599	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	03-10-1990
	Θέση:	εργασίες στερέωσης ανάμεσα στους λίθους του βόρειου τοίχου {xix} ⁷⁰⁰
	Ανασκαφικό στρώμα:	α/α
	Εύρημα:	1

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μεγάλου μεγέθους απότμημα βάσης κίονα, με επιμελώς λειασμένη, με αρκετές όμως αποτιμήσεις, την παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου, επίπεδη αλλά λιγότερο λειασμένη την άνω βάση και αδρά επεξεργασμένη την κάτω βάση. Η παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου παρουσιάζει μείωση προς τα κάτω.

<u>Διαστάσεις:</u>	Ύψος κυλίνδρου:	27.5 cm
	Διάμετρος της άνω βάσης του κυλίνδρου:	44.0 cm
	Σωζόμενο μήκος θραύσματος:	32.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος θραύσματος:	17.0 cm
	Μήκος μεγίστου τόξου παράπλευρης επιφάνειας:	32.0 cm

⁷⁰⁰ Εσφαλμένη ένδειξη.

[038] (πίν. 238)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5600	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	17-06-1993
	Θέση:	διάδρομος Ι50-51, επίχωση Q
	Ανασκαφικό στρώμα:	7α
	Εύρημα:	24

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Τμήμα βάσης κίονα, με επιμελώς λειασμένη, με αρκετές όμως αποτιμήσεις, την παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου, επίπεδη αλλά λιγότερο λειασμένη την άνω βάση, της οποίας σώζεται ελάχιστο τμήμα, και αδρά επεξεργασμένη την κάτω βάση. Καλύπτεται εν μέρει από φαιοκίτρινο ίζημα. Η κατάσταση διατήρησης του θραύσματος δεν επιτρέπει την επισήμανση πιθανής μείωσης του κυλίνδρου προς τα κάτω.

<u>Διαστάσεις:</u>	Ύψος κυλίνδρου:	23.6 cm
	Διάμετρος της άνω βάσης του κυλίνδρου ⁷⁰¹ :	44.0 cm
	Σωζόμενο μήκος θραύσματος:	34.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος θραύσματος:	21.0 cm
	Μήκος μεγίστου τόξου παράπλευρης επιφάνειας:	19.0 cm

[039] (πίν. 238)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5602	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	22-06-1993
	Θέση:	ορθογώνιο Z53
	Ανασκαφικό στρώμα:	4
	Εύρημα:	35

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Τμήμα βάσης κίονα, με διασωζόμενα μόνο ίχνη από την επιμελώς λειασμένη παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου. Επίπεδη αλλά λιγότερο λειασμένη ήταν η άνω βάση και αδρά επεξεργασμένη η κάτω βάση. Η κατάσταση διατήρησης του θραύσματος δεν επιτρέπει την επισήμανση πιθανής μείωσης του κυλίνδρου προς τα κάτω.

<u>Διαστάσεις:</u>	Ύψος κυλίνδρου:	24.7 cm
	Διάμετρος της άνω βάσης του κυλίνδρου ⁷⁰² :	44.0 cm
	Σωζόμενο μήκος θραύσματος:	18.2 cm
	Σωζόμενο πλάτος θραύσματος:	14.0 cm
	Μήκος μεγίστου τόξου παράπλευρης επιφάνειας:	5.0 cm

[040] (πίν. 238)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5604	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	22-07-1997
	Θέση:	από τον τοίχο του {xviii}a/{xviii}
	Ανασκαφικό στρώμα:	α/α
	Εύρημα:	15

Υλικό: Ασβεστόλιθος

Περιγραφή: βάση κίονα, όλες οι επιφάνειες της οποίας είναι αποκεκρουσμένες και μόνο η μία, οριζόντια, είναι κάπως επίπεδη. Έχει σχήμα ελαφρά ελλειψοειδές. Καλύπτεται από φαιοκίτρινο ίζημα.

⁷⁰¹ Λόγω του εξαιρετικά μικρού μεγέθους της σωζόμενης παράπλευρης επιφάνειας του κυλίνδρου, οι υπολογισμοί της διαμέτρου της βάσης του κίονα είναι επισφαλείς.

⁷⁰² Λόγω του εξαιρετικά μικρού μεγέθους της σωζόμενης παράπλευρης επιφάνειας του κυλίνδρου, οι υπολογισμοί της διαμέτρου της βάσης του κίονα είναι επισφαλείς.

<u>Διαστάσεις:</u>	Ύψος κυλίνδρου:	15.5 cm
	Διάμετρος της άνω βάσης του κυλίνδρου:	30.0 cm 33.0 cm
	Μέγιστο μήκος θραύσματος:	35.0 cm

[041] (πίν. 239)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5605	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	24-06-1996
	Θέση:	συμβολή διαδρόμων Λ/Μ48-49, τομή C-D/96
	Ανασκαφικό στρώμα:	15ε
	Εύρημα:	α/α

Υλικό: Γκριζόμαυρος ασβεστόλιθος

Περιγραφή: βάση κίονα, όλες οι επιφάνειες της οποίας είναι αποκεκρουσμένες και μόνο η μία, οριζόντια, είναι κάπως επίπεδη.

<u>Διαστάσεις:</u>	Ύψος κυλίνδρου:	21.0 cm
	Διάμετρος της άνω βάσης του κυλίνδρου:	31.0 cm
	Μέγιστο μήκος θραύσματος:	33.0 cm

[042] (πίν. 239)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5608	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	17-07-1991
	Θέση:	ορθογώνιο Λ50-51, κατώφλι {xix}&{xx}
	Ανασκαφικό στρώμα:	α/α
	Εύρημα:	α/α

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό απότμημα από βάση κίονα. Σώζεται ελάχιστο τμήμα της επιμελώς λειασμένης παράπλευρης επιφάνειας του κυλίνδρου και μικρό τμήμα της επίπεδης αλλά λιγότερο λειασμένης άνω βάσης του κυλίνδρου. Το μέγεθος του θραύσματος δεν επιτρέπει την επισήμανση πιθανής μείωσης του κυλίνδρου προς τα κάτω.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο ύψος θραύσματος:	14.0 cm
	Διάμετρος της άνω βάσης του κυλίνδρου ⁷⁰³ :	44.0 cm
	Σωζόμενο μήκος θραύσματος:	13.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος θραύσματος:	5.0 cm
	Μήκος μεγίστου τόξου παράπλευρης επιφάνειας:	11.0 cm

[043] (πίν. 239)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5609	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	20-06-1996
	Θέση:	ορθογώνιο K49, τοίχος K592
	Ανασκαφικό στρώμα:	εντοιχισμένο σε δεύτερη χρήση
	Εύρημα:	55

Υλικό: Υπόλευκος ασβεστόλιθος

Περιγραφή: Τμήμα από βάση κίονα με επιφάνειες αδρά δουλεμένες.

<u>Διαστάσεις:</u>	Ύψος κυλίνδρου:	14.0 cm
	Διάμετρος του κυλίνδρου:	33.0 cm
	Σωζόμενο μήκος θραύσματος:	31.0 cm

⁷⁰³ Λόγω του εξαιρετικά μικρού μεγέθους της σωζόμενης παράπλευρης επιφάνειας του κυλίνδρου, οι υπολογισμοί της διαμέτρου της βάσης του κίονα είναι επισφαλείς.

Σωζόμενο πλάτος θραύσματος:	13.0 cm
Μήκος μεγίστου τόξου παράπλευρης επιφάνειας:	34.0 cm

[044] (πιν. 239)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5984
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία: 23-06-1987
	Θέση: I/K51-52
	Ανασκαφικό στρώμα: σειρά πετρών
	Εύρημα: 1

Υλικό: Γκριζόμαυρος οφείτης με γκριζοκάστανες και γκριζόλευκες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Θραύσμα από βάση κίονα. Σώζεται τμήμα της εξωτερικής κυλινδρικής επιφάνειας, η οποία είναι λειασμένη με επιμέλεια. Το σωζόμενο μικρό τμήμα της άνω βάσης έχει υποστεί μεγάλη διάβρωση.

<u>Διαστάσεις:</u>	Διάμετρος του κυλίνδρου ⁷⁰⁴ :	≈ 44.0 cm
	Σωζόμενο μήκος θραύσματος:	20.4 cm
	Σωζόμενο πλάτος θραύσματος:	7.0 cm
	Σωζόμενο ύψος:	13.5 cm
	Μήκος μεγίστου τόξου παράπλευρης επιφάνειας:	21.0 cm

[045] (πιν. 239)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5985
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία: 21-06-1977
	Θέση: {xix}
	Ανασκαφικό στρώμα: 7γ
	Εύρημα: α/α

Υλικό: Γκριζόμαυρος οφείτης με γκριζοκάστανες και γκριζόλευκες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Θραύσμα από βάση κίονα. Σώζεται μικρό τμήμα της επάνω επιφάνειας, η οποία είναι λειασμένη με επιμέλεια, καθώς και ίχνη της επίσης καλά λειασμένης παράπλευρης επιφάνειας του κυλίνδρου. Καλύπτεται εν μέρει από φαιοκίτρινο ίζημα.

<u>Διαστάσεις:</u>	Διάμετρος κυλίνδρου ⁷⁰⁵ :	≈ 44.0 cm
	Σωζόμενο μήκος θραύσματος:	13.5 cm
	Σωζόμενο πλάτος θραύσματος:	8.6 cm
	Σωζόμενο ύψος:	15.8 cm

[046] (πιν. 239)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5986
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία: 17-06-1977
	Θέση: {xx}
	Ανασκαφικό στρώμα: 5
	Εύρημα: 130

Υλικό: Γκριζόμαυρος οφείτης με γκριζοκάστανες και γκριζόλευκες φλεβώσεις.

⁷⁰⁴ Λόγω του εξαιρετικά μικρού μεγέθους και της κακής κατάστασης διατήρησης της σωζόμενης παράπλευρης επιφάνειας του κυλίνδρου, οι υπολογισμοί της διαμέτρου της βάσης του κίονα είναι επισφαλείς.

⁷⁰⁵ Λόγω του εξαιρετικά μικρού μεγέθους και της κακής κατάστασης διατήρησης της σωζόμενης παράπλευρης επιφάνειας του κυλίνδρου, οι υπολογισμοί της διαμέτρου της βάσης του κίονα είναι επισφαλείς.

Περιγραφή: Θραύσμα από βάση κίονα. Σώζεται μικρό τμήμα της επάνω επιφάνειας, η οποία είναι λειασμένη με επιμέλεια, καθώς και ίχνη της επίσης καλά λειασμένης παράπλευρης επιφάνειας του κυλίνδρου.

<u>Διαστάσεις:</u>	Διάμετρος ⁷⁹² κυλίνδρου:	≈ 44.0 cm
	Σωζόμενο μήκος θραύσματος:	10.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος θραύσματος:	9.0 cm
	Σωζόμενο ύψος:	14.0 cm

Μήκος μεγίστου τόξου παράπλευρης επιφάνειας: 9.5 cm

[047] (πίν. 239)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	α/α
<u>Αριθμός αναφοράς:</u>	901003_001
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία: 03-10-1990 Θέση: Διαχωριστικός τοίχος {xix} & {xix}a (δωμ.3) & (δωμ. 3B)
	Ανασκαφικό στρώμα: α/α
	Εύρημα: 1

Υλικό: Γκριζόμαυρος οφείτης με γκριζοκάστανες και γκριζόλευκες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Δύο θραύσματα από βάση κίονα. Στο πρώτο (α) σώζεται τμήμα της παράπλευρης επιφάνειας του κυλίνδρου, η οποία είναι καλά λειασμένη. Το δεύτερο (β) έχει υποστεί εκτεταμένη διάβρωση.

<u>Διαστάσεις:</u>	Διάμετρος κυλίνδρου ⁷⁰⁶ :	?
	Σωζόμενο μήκος θραύσματος (α):	9.6 cm
	Σωζόμενο πλάτος θραύσματος (α):	4.6 cm
	Σωζόμενο ύψος (α):	10.3 cm
	Σωζόμενο μήκος θραύσματος (β):	16.3 cm
	Σωζόμενο πλάτος θραύσματος (β):	10.0 cm
	Σωζόμενο ύψος (β):	5.5 cm

[048] (πίν. 239)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	α/α
<u>Αριθμός αναφοράς:</u>	910812_156
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία: 12-08-1991 Θέση: χώρος μεταξύ βωμού και Q
	Ανασκαφικό στρώμα: 5
	Εύρημα: 156
	Ημερομηνία: 03-08-1992 Θέση: εντοιχισμένο στον τοίχο K502
	Ανασκαφικό στρώμα: α/α
	Εύρημα: 150

Υλικό: Γκριζόμαυρος οφείτης με γκριζοκάστανες και γκριζόλευκες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Πολλά μικρά συγκολλημένα και ασυγκόλλητα θραύσματα από την παράπλευρη επιφάνεια του κυλίνδρου, η οποία ήταν λειασμένη με επιμέλεια. Καλύπτεται εν μέρει από φαιοκίτρινο ίζημα.

<u>Διαστάσεις:</u>	Διάμετρος κυλίνδρου ⁷⁰⁷ :	?
	Σωζόμενο μήκος θραύσματος:	10.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος θραύσματος:	9.0 cm
	Σωζόμενο ύψος:	14.0 cm

⁷⁰⁶ Ο υπολογισμός της διαμέτρου δεν είναι εφικτός.

⁷⁰⁷ Ο υπολογισμός της διαμέτρου δεν είναι εφικτός.

19.3. Αρχιτεκτονικά μέλη ορθογωνίου τύπου

[049] (πίν. 240)

Αριθμός καταγραφής:**ΜΗ 3428**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:	16-07-1973
Θέση:	ορθογώνιο Μ52
Ανασκαφικό στρώμα:	3
Εύρημα:	291

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζοκάστανος με γκριζόλευκες και μαύρες φλεβώσεις.Περιγραφή: Θραύσμα από αρχιτεκτονικό μέλος ορθογωνίου τύπου, ή από τράπεζα. Σώζονται τμήματα δύο επιπέδων και καθέτων μεταξύ τους επιφανειών εκ των οποίων η μία είναι λειασμένη με επιμέλεια.Διαστάσεις:

Σωζόμενο μήκος:	10.3 cm
Σωζόμενο πλάτος:	5.6 cm
Σωζόμενο ύψος:	12.5 cm

[050] (πίν. 240)

Αριθμός καταγραφής:**ΜΗ 5059**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:	03-08-1992
Θέση:	ορθογώνιο Κ50, στερέωση Κ502
Ανασκαφικό στρώμα:	εντοιχισμένο στον 4 ^ο δόμο
Εύρημα:	149

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Τμήμα πεσίσκου ή βάσης παραστάδας. Σώζεται μία λειασμένη επιφάνεια και δύο επιφάνειες αδρά επεξεργασμένες. Αποτμήσεις, για τη χρήση του ως οικοδομικό υλικό, έχουν αλλοιώσει τη μορφή του, η αποκατάσταση της οποίας δεν είναι ως εκ τούτου δυνατή.Διαστάσεις:

Σωζόμενο ύψος:	17.0 cm
Σωζόμενο μήκος:	18.0 cm
Αποκαθιστάμενο πλάτος:	19.0 cm

[051] (πίν. 240)

Αριθμός καταγραφής:**ΜΗ 5060**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:	30-07-1977
Θέση:	ορθογώνιο Ι51
Ανασκαφικό στρώμα:	β
Εύρημα:	259
Ημερομηνία:	26-05-1987
Θέση:	διάδρομος Ι/Κ52 και ορθογώνιο Ι52
Ανασκαφικό στρώμα:	ανατολική πλευρά, βόρειο τμήμα
Εύρημα:	δ
Ημερομηνία:	6
Ημερομηνία:	09-07-1993
Θέση:	συμβολή Θ/Ι50-51, επίχωση Q,
Ανασκαφικό στρώμα:	δυτικό τμήμα
Εύρημα:	5α
Ημερομηνία:	106α
Ημερομηνία:	18-06-1993
Θέση:	Η53, βορειοδυτική και νότια
	παρυφή Η52-53

Ανασκαφικό στρώμα:	2
Εύρημα:	30

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Τμήμα πεσομόρφης βάσης θυρώματος, συγκολλημένο από πέντε κομμάτια, του οποίου οι δύο παράπλευρες επιφάνειες είναι καλά λειασμένες, η τρίτη λιγότερο, ενώ η τέταρτη είναι αδρά επεξεργασμένη. Το ένα του άκρο είναι θραυσμένο, ενώ του άλλου σώζεται ίχνος της επίπεδης, αλλά όχι τέλεια λειασμένης, επιφανείας. Στην άνω λειασμένη επιφάνεια και πλησίον του άκρου σχηματίζεται αβαθής κοιλότητα με κυκλικό όριο, η οποία πιθανώς να σχημάτιζε μοχλοβόθριο κατά τη συναρμογή της βάσης του θυρώματος με τα γειτνιάζοντα μέλη. Η κάτω βάση είναι αδρά επεξεργασμένη και ελαφρά κυρτή.

<u>Διαστάσεις:</u>	Ύψος:	16.0 cm
	Σωζόμενο μήκος:	41.0 cm
	Πλάτος:	21.0 cm
	Βάθος κοιλότητας:	1.5 cm
	Ακτίνα κυκλικού ορίου:	6.5 cm

[052] (πιν. 240)

Αριθμός καταγραφής:

MH 5066(α, β)

Ανασκαφικές ενδείξεις:

	Ημερομηνία:	13-06-1977
	Θέση:	διάδρομος Κ/Λ51, άνδρηο Π
Ανασκαφικό στρώμα:		7
	Εύρημα:	α/α
	Ημερομηνία:	16-06-1977
	Θέση:	ΝΔ γωνία {xv}
Ανασκαφικό στρώμα:		5
	Εύρημα:	113

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζοκάστανος με γκριζόλευκες και μαύρες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Θραύσματα από βάση παραστάδας, ή πολυθύρου σχήματος «Τ», συγκολλημένα και μη. Σώζονται τμήματα της καλά λειασμένης παράπλευρης επιφανείας. Οι διαστάσεις των οδοντώσεων αποκαθίστανται, όχι όμως και της βάσης.

Διαστάσεις:

α. Συγκολλημένα θραύσματα

Σωζόμενο μήκος:	26.5 cm
Σωζόμενο πλάτος:	9.6 cm
Σωζόμενο ύψος:	21.0 cm
πλάτος οδόντωσης:	8.6 cm
προεξοχή οδόντωσης από τον κορμό:	4.2 cm

β. Συγκολλημένα θραύσματα

Σωζόμενο μήκος:	16.2 cm
Σωζόμενο πλάτος:	11.2 cm
Σωζόμενο ύψος:	12.0 cm
πλάτος οδόντωσης:	8.6 cm
προεξοχή οδόντωσης από τον κορμό:	4.2 cm

γ. Ελεύθερο θραύσμα

Σωζόμενο μήκος:	13.2 cm
Σωζόμενο πλάτος:	3.2 cm
Σωζόμενο ύψος:	13.0 cm

[053] (πίν. 242)

Αριθμός καταγραφής:**MH 5069**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:

28-06-1993

Θέση:

ορθογώνιο Z52, στερέωση
τοιχίου Z522

Ανασκαφικό στρώμα:

κτισμένο στο άνδηρο α1

Εύρημα:

65

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Συγκολλημένα μικρά θραύσματα από αρχιτεκτονικό μέλος, πιθανώς ορθογωνίου τύπου. Σώζονται ίχνη μιάς λειασμένης επιφανείας. Οι εκτεταμένες φθορές δεν επιτρέπουν την αποκατάσταση της μορφής του.Διαστάσεις:

απροσδιόριστες

[054] (πίν. 242)

Αριθμός καταγραφής:**MH 5070**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:

29-06-1984

Θέση:

ορθογώνιο Θ52

Ανασκαφικό στρώμα:

7, χώρος Α

Εύρημα:

242

Ημερομηνία:

20-06-1988

Θέση:

ορθογώνιο Θ48, κρηπίδωμα, τομή IV

Ανασκαφικό στρώμα:

2α

Εύρημα:

20

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Συγκολλημένο αρχιτεκτονικό μέλος ή τμήμα τράπεζας, με καλά λειασμένες όλες τις επιφάνειες. Παρουσιάζει απολεπίσματα. Οι εκτεταμένες φθορές και το μέγεθός του δεν επιτρέπουν την αποκατάσταση της μορφής του.Διαστάσεις⁷⁰⁸:

Σωζόμενο ύψος:

11.0 cm

Σωζόμενο μήκος:

22.0 cm

Πλάτος:

> 19.0 cm

[055] (πίν. 242)

Αριθμός καταγραφής:**MH 5071**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:

15-06-1977

Θέση:

{xix}, δωμ. 3

Ανασκαφικό στρώμα:

5

Εύρημα:

α/α

Ημερομηνία:

17-06-1993

Θέση:

ορθογώνιο Η53, δυτικό τμήμα,
νότια πλευρά

Ανασκαφικό στρώμα:

1α

Εύρημα:

16

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Συγκολλημένο αρχιτεκτονικό μέλος από δύο κομμάτια. Σώζεται μία καλά λειασμένη επιφάνεια. Οι εκτεταμένες φθορές δεν επιτρέπουν την αποκατάσταση της μορφής του.Διαστάσεις:

Σωζόμενο ύψος:

21.0 cm

Σωζόμενο μήκος:

10.0 cm

Σωζόμενο πλάτος:

16.0 cm

⁷⁰⁸ Οι διαστάσεις παραπέμπουν μάλλον σε τράπεζα.

[056] (πίν. 242)

Αριθμός καταγραφής:**MH 5591**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:

08-06-1977

Θέση:

Κ/Λ51, διάλυση ανδρήρου Π

Ανασκαφικό στρώμα:

α/α

Εύρημα:

α/α

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Βάση από πολύθυρο σχήματος «Τ», σπασμένη στο ένα άκρο της. Παρουσιάζει αποκρούσεις σε πολλά σημεία και καλύπτεται κατά μεγάλο ποσοστό από φαιοκίτρινο ίζημα. Οι παράπλευρες επιφάνειες και η άνω βάση είναι καλά λειασμένες, ενώ η κάτω βάση είναι αδρά επεξεργασμένη. Οι κανόνες είναι ανισομεγέθεις. Λόγω του σπασμένου άκρου δεν είναι δυνατός ο υπολογισμός του καθαρού ανοίγματος του πολυθύρου μεταξύ δύο διαδοχικών βάσεων.Διαστάσεις:

Ύψος:

26.0 cm

Σωζόμενο μήκος:

48.0 cm

Πλάτος στην κορυφή του «Τ»:

27.0 cm

Πλάτος στη βάση του «Τ»:

21.5 cm

Πλάτος αριστερού κανόνα:

14.0 cm

Πλάτος δεξιού κανόνα:

12.0 cm

[057] (πίν. 242)

Αριθμός καταγραφής:**MH 5592**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:

23-06-1976

Θέση:

διάδρομος Λ/Μ50

Ανασκαφικό στρώμα:

6 νέου δωματίου

Εύρημα:

184

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Θραύσμα αρχιτεκτονικού μέλους ορθογωνίου τύπου. Σώζεται η καλά λειασμένη επιφάνεια της άνω βάσης καθώς και το χαμηλότερο τμήμα της μιάς (εμπροσθίας) παράπλευρης και ελαφρότατα κοίλης επιφανείας, επίσης καλά λειασμένης. Η βάση είναι επιπεδωμένη και αδρά επεξεργασμένη. Όλες τις άλλες επιφάνειες είναι θραυσμένες. Ανήκε πιθανώς σε βάση παραστάδας.Διαστάσεις:

Ύψος:

18.5 cm

Σωζόμενο μήκος:

26.0 cm

Μέγιστο σωζόμενο πλάτος:

15.5 cm

Ακτίνα κοιλότητας εμπροσθίας επιφανείας:

> 150 cm

[058] (πίν. 242)

Αριθμός καταγραφής:**MH 5593**Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:

22-06-1976

Θέση:

ορθογώνιο ΛΜ/50, {xx}

Ανασκαφικό στρώμα:

6

Εύρημα:

* εσφαλμένη ένδειξη

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.Περιγραφή: Μεγάλο θραύσμα αρχιτεκτονικού μέλους ορθογωνίου τύπου. Σώζονται τμήματα δύο πλευρών καθέτων μεταξύ τους με λειασμένη, αλλά απολειπισμένη, επιφάνεια. Η βάση, της οποίας σώζεται τμήμα, είναι αδρά επεξεργασμένη. Όλες τις άλλες επιφάνειες είναι θραυσμένες και καλύπτονται από φαιοκίτρινο ίζημα. Η μορφή του θραύσματος και το είδος της λείανσης παραπέμπουν σε βάση παραστάδας.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο ύψος:	15.0 cm
	Σωζόμενο μήκος:	22.0 cm
	Μέγιστο σωζόμενο πλάτος:	21.0 cm

[059] (πίν. 242)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5594	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	08-06-1977
	Θέση:	συμβολή Λ/Μ51-52, διάλυση του ανδρήρου ΙΙΙ και του τοίχου μέσα στο {xxii}
	Ανασκαφικό στρώμα:	α/α
	Εύρημα:	α/α

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Βάση παραστάδας. Οι παράπλευρες επιφάνειες είναι επιπεδωμένες και μερικώς λειασμένες, αυτές του κανόνα καλά λειασμένες. Η άνω βάση είναι επιπεδωμένη η δε κάτω αδρά επεξεργασμένη. Παρουσιάζει μικρής κλίμακας απολεπίσεις.

<u>Διαστάσεις:</u>	Ύψος:	23.0 cm
	Μήκος:	27.0 cm
	Συνολικό πλάτος στην όψη:	18.0 cm
	Πλάτος κανόνα:	11.0 cm
	Προεξοχή κανόνα:	3.8 cm

[060] (πίν. 243)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5595	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	28-06-1988
	Θέση:	ορθογώνιο Ι52, φράγμα Ι524
	Ανασκαφικό στρώμα:	από τη διάλυση του φράγματος
	Εύρημα:	41

Υλικό: Τραχίτης λίθος

Περιγραφή: Αρχιτεκτονικό μέλος σχήματος ορθογωνίου παραλληλεπιπέδου, απροσδιόριστης χρήσης, με επιπεδωμένες επιφάνειες.

<u>Διαστάσεις:</u>	Ύψος:	13.0 cm
	Μήκος:	26.0 cm
	Πλάτος:	24.0 cm

[061] (πίν. 243)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5601	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	?-?-1991
	Θέση:	ορθογώνιο Μ52, {xxii}
	Ανασκαφικό στρώμα:	Εργασίες στερέωσης ανατολικής άκρης θρανίου νοτίου τοίχου.
	Εύρημα:	α/α

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Βάση παραστάδας. Οι δύο όψεις της παράπλευρης επιφάνειας είναι καλά λειασμένες, η τρίτη επιπεδωμένη ενώ η τέταρτη αδρά επεξεργασμένη με αποτιμήσεις και εξογκώματα. Οι άνω βάση είναι επίπεδη αλλά λιγότερο λειασμένη. Το καθαρό άνοιγμα του θυρώματος, μεταξύ των παραστάδων, υπολογίζεται στα 80cm περίπου.

<u>Διαστάσεις:</u>	Ύψος:	23.0 cm
	Μήκος:	51.5 cm

Μέγιστο πλάτος:	27.0 cm
Πλάτος στην εμπρόσθια όψη:	24.0 cm
Πλάτος στην εμπρόσθια όψη:	18.5 cm
Πλάτος κανόνα:	12.0 cm
Εσοχή:	3.5 cm
Μήκος μακράς πλευράς υποδοχής:	40.0 cm
Κλίση μακράς πλευράς υποδοχής:	1° 40'

[062] (πίν. 243)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5603
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία: 15-06-1993 Θέση: ορθογώνιο H53 Ανασκαφικό στρώμα: εντοιχισμένο στον τοίχο H531α Εύρημα: 7

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους, στο οποίο σώζεται μία (η άνω?) επιφάνεια επιπεδωμένη και μερικώς λειομένη. Η μορφή του θραύσματος και το είδος της λείανσης παραπέμπουν σε βάση παραστάδας.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο ύψος:	21.7 cm
	Σωζόμενο μήκος:	22.3 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	18.0 cm

[063] (πίν. 243)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5606
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία: 28-06-2000 Θέση: λωρίδα ορθογωνίου K46 Ανασκαφικό στρώμα: συνέχεια του 6/1991 Εύρημα: 135

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Θραύσμα αρχιτεκτονικού μέλους σχήματος ορθογωνίου παραλληλεπιπέδου. Σώζονται τμήματα δύο πλευρών καθέτων μεταξύ τους με λειασμένη επιφάνεια. Η επιφάνεια της βάσης είναι αδρά επεξεργασμένη. Η μορφή του θραύσματος και το είδος της λείανσης παραπέμπουν σε βάση παραστάδας.

<u>Διαστάσεις:</u>	Ύψος:	21.0 cm
	Σωζόμενο μήκος:	26.5 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	16.5 cm

[064] (πίν. 243)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5611
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία: 11-08-1997 Θέση: ορθογώνιο I52, επίχωση πλακοστρώτου πομπικής οδού Ανασκαφικό στρώμα: 3/97 Εύρημα: 38

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μεγάλο θραύσμα⁷⁰⁹ αρχιτεκτονικού μέλους σχήματος ορθογωνίου παραλληλεπιπέδου. Σώζονται τμήματα δύο πλευρών με λειασμένη επιφάνεια και μιάς με

⁷⁰⁹ Πιθανώς συνανήκει με το MH 5612.

επιπεδωμένη επιφάνεια, οι οποίες συναντώνται κατ' ορθή γωνία στην ίδια κορυφή. Ανήκε πιθανώς σε βάση παραστάδας.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο ύψος:	14.0 cm
	Σωζόμενο μήκος:	17.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	16.5 cm

[065] (πίν. 243)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5612	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	12-08-1997
	Θέση:	ορθογώνιο I52, επίχωση πλακοστρώτου πομπικής οδού
	Ανασκαφικό στρώμα:	4/97
	Εύρημα:	44

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μεγάλο θραύσμα⁷¹⁰ αρχιτεκτονικού μέλους σχήματος ορθογωνίου παραλληλεπίπεδου. Σώζονται τμήματα δύο πλευρών με λειασμένη επιφάνεια και μιάς με επιπεδωμένη επιφάνεια, οι οποίες συναντώνται κατ' ορθή γωνία στην ίδια κορυφή. Οι άλλες επιφάνειες είναι θραυσμένες. Καλύπτεται εν μέρει από φαιοκίτρινο ίζημα. Η μορφή του θραύσματος και το είδος της λείανσης παραπέμπουν σε βάση παραστάδας.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο ύψος:	19.0 cm
	Σωζόμενο μήκος:	30.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	21.0 cm

[066] (πίν. 243)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5613	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	06-08-1991
	Θέση:	από τα χώματα της ανασκαφής
	Ανασκαφικό στρώμα:	α/α
	Εύρημα:	118α

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και καστανές φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μεγάλο θραύσμα αρχιτεκτονικού μέλους σχήματος ορθογωνίου παραλληλεπίπεδου. Σώζονται τμήματα δύο πλευρών με λειασμένη επιφάνεια καθώς και τμήμα της βάσης, το οποίο είναι αδρά επεξεργασμένο. Οι άλλες επιφάνειες είναι θραυσμένες. Ανήκε πιθανώς σε βάση παραστάδας.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο ύψος:	18.5 cm
	Σωζόμενο μήκος:	25.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	17.5 cm

[067] (πίν. 240, 241)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5975	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	7-10-1990
	Θέση:	ανατολικός τοίχος {xxii}, εργασίες συντήρησης
	Ανασκαφικό στρώμα:	α/α
	Εύρημα:	6

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόλευκος με γκριζοκάστανες και γκριζόμαυρες φλεβώσεις.

⁷¹⁰ Πιθανώς συνανήκει με το MH 5611.

Περιγραφή: Βάση παρασιτάδας, σε σχήμα ορθογώνιου παραλληλεπίπεδου, χωρίς οδοντώσεις. Από τις μακρές πλευρές, οι δύο είναι λειασμένες με επιμέλεια, οι άλλες δύο, στις οποίες υπάρχουν και αποτιμήσεις μεγάλων τμημάτων, αδρά επεξεργασμένες και εν μέρει επιπεδωμένες. Από τις μικρές πλευρές η μία είναι με επιμέλεια λειασμένη, η άλλη αδρά επεξεργασμένη. Το αρχιτεκτονικό μέλος φέρει ίχνη φαιοκίτρινου ιζήματος.

<u>Διαστάσεις:</u>	Μήκος:	51.5 cm
	Μέγιστο πλάτος:	23.5 cm
	Μέγιστο ύψος:	22.5 cm

[068] (πίν. 241)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 5983
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία: 09-06-1999
	Θέση: H47-48
	Ανασκαφικό στρώμα: 3
	Εύρημα: 4

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζοκάστανες και γκριζοπράσινες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Θραύσμα από αρχιτεκτονικό μέλος, πιθανώς από βάση παρασιτάδας. Σώζεται μία καλά λειασμένη επιφάνεια, και μικρό τμήμα της κάθετης προς αυτήν επιφάνειας, η οποία είναι επίσης καλά λειασμένη. Οι άλλες επιφάνειες φέρουν καθολικές αποτιμήσεις, εκτός από ένα μικρότατο τμήμα στο οποίο σώζεται ίχνος οδόντωσης με λεία επιφάνεια. Η αποκατάσταση της μορφής του μέλους δεν είναι δυνατή.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	14.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	9.7 cm
	Μέγιστο ύψος:	19.4 cm
	Πλάτος οδόντωσης:	9.4 cm

19.4. Μοχλοβόθρια

[069] (πίν. 244)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	MH 3466a
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία: 20-07-1973
	Θέση: ορθογώνιο K52
	Ανασκαφικό στρώμα: 7
	Εύρημα: 365

Υλικό: Ασβεστόλιθος

Περιγραφή: Θραύσμα από μοχλοβόθριο ή από βάση κεραμικού τροχού. Το μεγάλο ύψος του θραύσματος το διαφοροποιεί από τα άλλα δύο, τα οποία σώθηκαν, και συνηγορεί υπέρ της πιθανότερης θεώρησής του ως βάσης κεραμικού τροχού. Η επιφάνεια της βάσης είναι λειασμένη. Οι παράπλευρες επιφάνειες έχουν εκτεταμένες αποτιμήσεις.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο ύψος:	15.2 cm
	Σωζόμενο μήκος:	26.2 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	9.9 cm
	Διάμετρος κοιλότητας:	≈ 8.0 cm
	Βάθος κοιλότητας:	2.6 cm

[070] (πίν. 244)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	ΜΗ 5596	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	20-06-1988
	Θέση:	Κρηπίδωμα, τομή IV
	Ανασκαφικό στρώμα:	4α ομάδα III
	Εύρημα:	21

Υλικό: Πωρόλιθος.Περιγραφή: Θραύσμα από μοχλοβόθριο. Οι επιφάνειες των βάσεων είναι λειασμένες. Καλύπτεται εν μέρει από φαιοκίτρινο ίζημα.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο ύψος:	4.54 cm
	Σωζόμενο μήκος:	18.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	10.0 cm
	Διάμετρος κοιλότητας:	≈ 6.1 cm
	Βάθος κοιλότητας:	2.1 cm

[071] (πίν. 244)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	ΜΗ 5766	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	19-07-1993
	Θέση:	επίχωση Q, νοτιοδυτικό τμήμα, {vii}
	Ανασκαφικό στρώμα:	11
	Εύρημα:	135

Υλικό: Πωρόλιθος.Περιγραφή: Δύο συγκολλημένα θραύσματα από μοχλοβόθριο. Η επιφάνεια της βάσης είναι λειασμένη.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο ύψος:	4.5 cm
	Σωζόμενο μήκος:	13.2 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	9.9 cm
	Διάμετρος κοιλότητας:	≈ 6.0 cm
	Βάθος κοιλότητας:	0.9 cm

19.5. Σπόλια.

[072] (πίν. 244)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	α/α	
<u>Αριθμός αναφοράς⁷¹¹:</u>	770610_α/α	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	10-06-1977
	Θέση:	Κ/Λ51 άνδρηρο II
	Ανασκαφικό στρώμα:	3 διάλυση τοίχου
	Εύρημα:	α/α

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.Περιγραφή: Μικρό, τυφλό, διαβρωμένο, και επικαλυπτόμενο με φαιό ίζημα θραύσμα, πιθανώς από αρχιτεκτονικό μέλος, όμως μη προσδιοριζόμενο.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	17.8 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	13.8 cm
	Σωζόμενο ύψος:	7.9 cm

⁷¹¹ Επειδή στα περισσότερα σπόλια δεν έχει δοθεί αριθμός εισαγωγής χρησιμοποιήσαμε τον αριθμό αναφοράς: «Έτος, μήνας, ημέρα_ αριθμός» του κάθε ευρήματος.

[073] (πίν. 244)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **770614_090**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 14-06-1977
 Θέση: K50-51
 Ανασκαφικό στρώμα: 3β (επίχωση ανδρήρου Ι)
 Εύρημα: 90

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζοκάστανος με γκριζόμαυρες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Δύο συγκολλημένα θραύσματα αρχιτεκτονικού μέλους, πιθανώς ορθογωνίου τύπου. Η άνω επιφάνεια είναι με επιμέλεια λειασμένη, η κάτω αδρά επεξεργασμένη. Οι άλλες επιφάνειες φέρουν αποτιμήσεις.

Διαστάσεις: Σωζόμενο μήκος: 22.0 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 15.2 cm
 Ύψος: 7.0 cm

[074] (πίν. 244)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **770615_α/α**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 15-06-1977
 Θέση: {xix}
 Ανασκαφικό στρώμα: 5
 Εύρημα: α/α

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό διαβρωμένο και πολύ αποσθρωμένο θραύσμα, στο οποίο σώζεται μία καλά λειασμένη επιφάνεια.

Διαστάσεις: Σωζόμενο μήκος: 9.0 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 6.5 cm
 Σωζόμενο ύψος: 13.2 cm

[075] (πίν. 244)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **770617_α/α**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 17-06-1977
 Θέση: {xx}
 Ανασκαφικό στρώμα: 5
 Εύρημα: α/α

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό τυφλό θραύσμα, πιθανώς από αρχιτεκτονικό μέλος, όμως μη προσδιοριζόμενο.

Διαστάσεις: Σωζόμενο μήκος: 18.1 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 11.1 cm
 Σωζόμενο ύψος: 5.2 cm

[076] (πίν. 244)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **780721_009**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 21-07-1978
 Θέση: M/N52
 Ανασκαφικό στρώμα: Εργασίες στερέωσης τοίχου
 Εύρημα: 9

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό τυφλό θραύσμα, πιθανώς από αρχιτεκτονικό μέλος, όμως μη προσδιοριζόμενο.

Διαστάσεις: Σωζόμενο μήκος: 14.5 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 9.5 cm
 Ύψος: 8.6 cm

[077] (πίν. 244)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **810806_002**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 06-08-1981
 Θέση: M53
 Ανασκαφικό στρώμα: επιφανειακό
 Εύρημα: 2

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζοκάστανες και γκριζόλευκες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό απροσδιόριστο θραύσμα πιθανώς αρχιτεκτονικού μέλους. Σώζεται μικρό τμήμα μιάς καλά λειασμένης επιφάνειας. Καλύπτεται από φαιοκίτρινο ίζημα.

Διαστάσεις: Σωζόμενο μήκος: 10.3 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 4.8 cm
 Σωζόμενο ύψος: 10.5 cm

[078] (πίν. 244)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **830712_149**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 12-07-1983
 Θέση: ορθογώνιο N53
 Ανασκαφικό στρώμα: 6
 Εύρημα: 149

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζοκάστανες και εντονότερες μαύρες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Δύο συγκολλημένα θραύσματα αρχιτεκτονικού μέλους απροσδιόριστης μορφής. Εμφανίζει ίχνη λείανσης σε δύο, κάθετες μεταξύ τους, πλευρές.

Διαστάσεις: Σωζόμενο μήκος: 12.6 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 13.9 cm
 Σωζόμενο ύψος: 15.2 cm

[079] (πίν. 244)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	α/α	
<u>Αριθμός αναφοράς:</u>	850716_106α	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	16-07-1985
	Θέση:	147
	Ανασκαφικό στρώμα:	6α
	Εύρημα:	106α

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζοκάστανες και έντονες μαύρες φλεβώσεις, οι οποίες ορίζουν περικλειστές υπόλευκες επιφάνειες.

Περιγραφή: Θραύσμα αρχιτεκτονικού μέλους, πιθανώς ορθογωνίου τύπου. Δύο, κάθετες μεταξύ τους, επιφάνειες είναι λειασμένες με επιμέλεια. Οι άλλες φέρουν αποτμήσεις.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	15.7 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	11.0 cm
	Σωζόμενο ύψος:	12.5 cm

[080] (πίν. 244)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	α/α	
<u>Αριθμός αναφοράς:</u>	850716_106β	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	16-07-1985
	Θέση:	147
	Ανασκαφικό στρώμα:	6α
	Εύρημα:	106β

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζοκάστανες και έντονες μαύρες φλεβώσεις, οι οποίες ορίζουν περικλειστές υπόλευκες επιφάνειες.

Περιγραφή: Τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους, πιθανώς ορθογωνίου τύπου, συγκολλημένο από μικρά και μεγαλύτερα θραύσματα, εν μέρει συμπληρωμένο. Δύο, κάθετες μεταξύ τους, επιφάνειες είναι λειασμένες με επιμέλεια. Οι άλλες φέρουν αποτμήσεις.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	16.6 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	19.6 cm
	Σωζόμενο ύψος:	13.6 cm

[081] (πίν. 244)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	α/α	
<u>Αριθμός αναφοράς:</u>	850720_146	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	20-07-1985
	Θέση:	Η/Θ51 βόρειος χώρος
	Ανασκαφικό στρώμα:	11
	Εύρημα:	146

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Πολύ μικρό θραύσμα, εξαιρετικά διαβρωμένο, πιθανώς από τοίχωμα αγωγού. Σώζεται τμήμα μιάς καλά λειασμένης επιφάνειας. Καλύπτεται εν μέρει από φαιοκίτρινο ίζημα.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	7.6 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	5.7 cm
	Σωζόμενο ύψος:	3.9 cm

[082] (πίν. 244)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	α/α	
<u>Αριθμός αναφοράς:</u>	850723_149	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	23-07-1985
	Θέση:	ορθογώνιο I52
	Ανασκαφικό στρώμα:	25
	Εύρημα:	149

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Θραύσμα οφείτη, προερχόμενο μάλλον από αρχιτεκτονικό μέλος. Η μία του επιφάνεια είναι καλά λειασμένη, οι τρεις αδρά λειασμένες, ενώ οι άλλες δύο θραυσμένες. Το θραύσμα παρουσιάζει ελαφρά καμπύλωση της μιάς του ακμής.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	9.8 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	8.9 cm
	Σωζόμενο ύψος:	11.6 cm

[083] (πίν. 244)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	α/α	
<u>Αριθμός αναφοράς:</u>	870701_021α	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	01-07-1985
	Θέση:	H51
	Ανασκαφικό στρώμα:	3
	Εύρημα:	21α

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Θραύσμα, πιθανώς από αρχιτεκτονικό μέλος, στο οποίο σώζονται δύο καλά λειασμένες και κάθετες μεταξύ τους επιφάνειες.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	7.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	6.2 cm
	Σωζόμενο ύψος:	13.9 cm

[084] (πίν. 244)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	α/α	
<u>Αριθμός αναφοράς:</u>	870630_023	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	30-06-1985
	Θέση:	Θ47
	Ανασκαφικό στρώμα:	10
	Εύρημα:	23

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Γωνιακό θραύσμα, πιθανώς από βάση παραστάδας. Σώζεται μια καλά λειασμένη επιφάνεια, ενώ οι άλλες είναι απλώς επιπεδομένες. Φέρει ίχνη υπόλευκου ιζήματος.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	9.2 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	10.2 cm
	Σωζόμενο ύψος:	8.4 cm

[085] (πίν. 245)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **870709_067**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 09-07-1987
 Θέση: έργα στερέωσης στη συμβολή των τοίχων Η521, Η522 και Θ522
 Ανασκαφικό στρώμα: α/α
 Εύρημα: 67

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Θραύσμα αρχιτεκτονικού μέλους ορθογωνίου τύπου. Δύο κάθετες μεταξύ τους πλευρές του είναι λειασμένες με επιμέλεια. Οι άλλες τρεις είναι αδρά επεξεργασμένες, ενώ στην τελευταία παρουσιάζονται μεγάλες αποτιμήσεις.

Διαστάσεις: Μήκος: 19.6 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 15.1 cm
 Ύψος: 11.0 cm

[086] (πίν. 245)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **870710_069**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 10-07-1985
 Θέση: I/K53 ανατολικό τμήμα
 Ανασκαφικό στρώμα: 12
 Εύρημα: 69

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό τυφλό θραύσμα, εξαιρετικά διαβρωμένο, πιθανώς από αρχιτεκτονικό μέλος, όμως μη προσδιοριζόμενο. Σώζεται μία καλά λειασμένη επιφάνεια.

Διαστάσεις: Σωζόμενο μήκος: 12.5 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 10.0 cm
 Σωζόμενο ύψος: 9.6 cm

[087] (πίν. 245)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **880623_033**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 23-06-1988
 Θέση: Περιουλλογή από τα χώματα της ανασκαφής
 Ανασκαφικό στρώμα: α/α
 Εύρημα: 33

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό θραύσμα αρχιτεκτονικού μέλους, πιθανώς από βάση κίονα.

Διαστάσεις: Σωζόμενο μήκος: 12.2 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 13.8 cm
 Σωζόμενο ύψος: 11.4 cm

[088] (πίν. 245)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **901005_005**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 05-10-1990
 Θέση: {xxii}
 Ανασκαφικό στρώμα: εργασίες στερέωσης βορείου τοίχου
 Εύρημα: 5

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό τυφλό θραύσμα, πιθανώς από αρχιτεκτονικό μέλος, όμως μη προσδιοριζόμενο. Καλύπτεται εν μέρει από φαιοκίτρινο ίζημα.

Διαστάσεις:
 Σωζόμενο μήκος: 10.5 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 11.3 cm
 Σωζόμενο ύψος: 7.2 cm

[089] (πίν. 245)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **901009_015**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 09-10-1990
 Θέση: περισυλλογή
 Ανασκαφικό στρώμα: επιφανειακό
 Εύρημα: 15

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις και υφή κρυσταλλική.

Περιγραφή: Μικρό τυφλό θραύσμα, εξαιρετικά διαβρωμένο, πιθανώς από αρχιτεκτονικό μέλος, όμως μη προσδιοριζόμενο, ή από τράπεζα προσφορών. Σώζεται μικρό τμήμα μιάς καλά λειασμένης επιφάνειας. Καλύπτεται εν μέρει από υπόλευκο ίζημα.

Διαστάσεις:
 Σωζόμενο μήκος: 8.3 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 3.5 cm
 Σωζόμενο ύψος: 8.9 cm

[090] (πίν. 245)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **910711_004**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 11-07-1991
 Θέση: ορθογώνιο E49
 Ανασκαφικό στρώμα: 1
 Εύρημα: 4

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Θραύσμα από αρχιτεκτονικό μέλος, απροσδιόριστης μορφής. Σώζεται μία λειασμένη επιφάνεια. Φέρει αποτμήσεις σε όλες τις άλλες πλευρές.

Διαστάσεις:
 Σωζόμενο μήκος: 13.0 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 11.2 cm
 Σωζόμενο ύψος: 9.2 cm

[091] (πίν. 245)

Αριθμός καταγραφής:

α/α

Αριθμός αναφοράς:

901008_19

Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:

08-10-1990

Θέση:

Αρμοί θυραίου ανοίγματος
δωματίου 6/1Α. {xxi}/{xx}

Ανασκαφικό στρώμα:

α/α

Εύρημα:

19

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζοκάστανες και γκριζόλευκες φλεβώσεις.Περιγραφή: Μικρό δυσκαθόριστο θραύσμα.Διαστάσεις:

Σωζόμενο μήκος:

13.0 cm

Σωζόμενο πλάτος:

10.8 cm

Σωζόμενο ύψος:

7.0 cm

[092] (πίν. 245)

Αριθμός καταγραφής:

α/α

Αριθμός αναφοράς:

910712_α/α

Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:

12-07-1991

Θέση:

Λ47

Ανασκαφικό στρώμα:

9α

Εύρημα:

α/α

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.Περιγραφή: Μικρό θραύσμα, συγκολλημένο από μικρότερα και έντονα διαβρωμένο. Στην άνω επιφάνεια σώζεται καλά λειασμένο τμήμα. Πιθανώς από πυθμένα αγωγού.Διαστάσεις:

Σωζόμενο μήκος:

13.2 cm

Σωζόμενο πλάτος:

10.8 cm

Σωζόμενο ύψος:

3.9 cm

[093] (πίν. 245)

Αριθμός καταγραφής:

α/α

Αριθμός αναφοράς:

910715_018

Ανασκαφικές ενδείξεις:

Ημερομηνία:

15-07-1991

Θέση:

Χώρος μεταξύ κρηπιδώματος
και «Q» 1991.

Ανασκαφικό στρώμα:

6

Εύρημα:

18

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζοκάστανες και γκριζόλευκες φλεβώσεις.Περιγραφή: Μικρό θραύσμα αρχιτεκτονικού μέλους, στο οποίο σώζεται μια καλά λειασμένη επιφάνεια.Διαστάσεις:

Σωζόμενο μήκος:

12.4 cm

Σωζόμενο πλάτος:

5.2 cm

Σωζόμενο ύψος:

9.8 cm

[094] (πίν. 245)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **910809_α/α**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 09-08-1991
 Θέση: περισυλλογή στα ανατολικά του πλατάνου
 Ανασκαφικό στρώμα: επιφανειακό
 Εύρημα: α/α

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Τυφλό θραύσμα, πιθανώς από αρχιτεκτονικό μέλος, όμως μη προσδιορισίμο. Καλύπτεται από παχύ στρώμα υπόλευκου ιζήματος.

Διαστάσεις: Σωζόμενο μήκος: 21.9 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 11.9 cm
 Σωζόμενο ύψος: 7.9 cm

[095] (πίν. 245)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **920706_022**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 06-07-1992
 Θέση: E50
 Ανασκαφικό στρώμα: 1 (λιθόστρωση)
 Εύρημα: 22

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζοκάστανες και γκριζόλευκες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό απροσδιόριστο θραύσμα πιθανώς αρχιτεκτονικού μέλους.

Διαστάσεις: Σωζόμενο μήκος: 11.1 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 12.2 cm
 Σωζόμενο ύψος: 6.4 cm

[096] (πίν. 245)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **920709_032**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 09-07-1992
 Θέση: Ανατολικό τμήμα δωματίου {viii}
 Ανασκαφικό στρώμα: 8α
 Εύρημα: 32

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζοκάστανες και γκριζόλευκες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό απροσδιόριστο θραύσμα πιθανώς αρχιτεκτονικού μέλους. Σώζεται ένα μικρό τμήμα μιάς καλά λειασμένης επιφάνειας. Καλύπτεται, εν μέρει, από φατοκίτρινο ιζήμα.

Διαστάσεις: Σωζόμενο μήκος: 15.3 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 6.0 cm
 Σωζόμενο ύψος: 9.4 cm

[097] (πίν. 245)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **920714_α/α**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 14-07-1992
 Θέση: Διάδρομος Δ/Ε49
 Ανασκαφικό στρώμα: 2
 Εύρημα: α/α

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζοκάστανες και γκριζόλευκες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Θραύσμα αρχιτεκτονικού μέλους ορθογωνίου τύπου, ή τριβείου. Δύο, κάθετες μεταξύ τους, επιφάνειες είναι λειασμένες με επιμέλεια. Η βάση είναι αδρά επεξεργασμένη. Η άνω επιφάνεια σχηματίζει ελαφρότατη κοιλότητα, καλά λειασμένη.

Διαστάσεις: Σωζόμενο μήκος: 17.8 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 12.7 cm
 Ύψος: 14.2 cm
 Βάθος κοιλότητας: 0.7 cm

[098] (πίν. 245)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **920730_125**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 30-07-1992
 Θέση: Επίχωση στα ΒΔ του Βωμού
 Ανασκαφικό στρώμα: δάπεδο δωματίου {x}
 Εύρημα: 125

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζοκάστανες και γκριζόλευκες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό θραύσμα αρχιτεκτονικού μέλους, πιθανώς ορθογωνίου τύπου. Σώζεται μία επιφάνεια λειασμένη με επιμέλεια.

Διαστάσεις: Σωζόμενο μήκος: 10.1 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 7.0 cm
 Σωζόμενο ύψος: 10.6 cm

[099] (πίν. 245)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **920805_170**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 05-08-1992
 Θέση: Λ461-471
 Ανασκαφικό στρώμα: 4
 Εύρημα: 170

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό θραύσμα, στο οποίο σώζεται μικρό τμήμα επίπεδης καλά λειασμένης επιφάνειας. Πιθανώς προέρχεται από αγωγό.

Διαστάσεις: Σωζόμενο μήκος: 6.5 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 5.9 cm
 Σωζόμενο ύψος: 5.8 cm

[100] (πίν. 245)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	α/α	
<u>Αριθμός αναφοράς:</u>	920806_173	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	06-08-1992
	Θέση:	επίχωση Q
	Ανασκαφικό στρώμα:	5
	Εύρημα:	173

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό τυφλό θραύσμα, εξαιρετικά διαβρωμένο, πιθανώς από αρχιτεκτονικό μέλος, όμως μη προσδιοριζόμενο. Σώζεται μία καλά λειασμένη επιφάνεια. Καλύπτεται εν μέρει από φαιοκίτρινο ίζημα.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	7.7 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	3.6 cm
	Σωζόμενο ύψος:	11.1 cm

[101] (πίν. 245)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	α/α	
<u>Αριθμός αναφοράς:</u>	920806_α/α	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	06-08-1992
	Θέση:	επίχωση Q
	Ανασκαφικό στρώμα:	5
	Εύρημα:	α/α

Υλικό: Αμμουδόπετρα.

Περιγραφή: Πλακοειδής λίθος, συγκολλημένος από μικρότερα θραύσματα. Έχει λειασμένη την άνω επιφάνεια και προέρχεται, πιθανώς, από κατώφλι. Παρουσιάζει εκτεταμένη επιφανειακή αποσάθρωση.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	20.1 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	12.1 cm
	Σωζόμενο ύψος:	5.1 cm

[102] (πίν. 245)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	α/α	
<u>Αριθμός αναφοράς:</u>	920806_175	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	06-08-1992
	Θέση:	επίχωση Q
	Ανασκαφικό στρώμα:	5
	Εύρημα:	175

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό τυφλό θραύσμα, εξαιρετικά διαβρωμένο, πιθανώς από αρχιτεκτονικό μέλος, όμως μη προσδιοριζόμενο, ή από τράπεζα προσφορών. Σώζεται μικρό τμήμα μίας καλά λειασμένης επιφάνειας.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	9.6 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	4.5 cm
	Σωζόμενο ύψος:	8.7 cm

[103] (πίν. 245)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **930622_032**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 22-06-1993
 Θέση: ορθογώνιο Z53
 Ανασκαφικό στρώμα: 2 (αφαίρεση πεσμένων λίθων)
 Εύρημα: 32

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Δύο συγκολλημένα θραύσματα από αρχιτεκτονικό μέλος, πιθανώς κυβόλιθο. Οι εξωτερικές του επιφάνειες είναι αδρά λειασμένες

Διαστάσεις: Μήκος: 24.0 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 15.0 cm
 Ύψος: 10.8 cm

[104] (πίν. 245)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **930624_046**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 24-06-1993
 Θέση: Εργασίες στερέωσης Z516
 Ανασκαφικό στρώμα: Αρμοί άνω επιφανείας
 Εύρημα: 46

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζοκάστανες και γκριζόλευκες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό απροσδιόριστο θραύσμα πιθανώς αρχιτεκτονικού μέλους. Σώζονται μικρά τμήματα τριών καλά λειασμένων επιφανειών, καθέτων μεταξύ τους.

Διαστάσεις: Σωζόμενο μήκος: 12.6 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 8.1 cm
 Σωζόμενο ύψος: 6.6 cm

[105] (πίν. 245)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **930630_074**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 30-06-1993
 Θέση: Επίχωση Q, δυτικό τμήμα
 Ανασκαφικό στρώμα: 1
 Εύρημα: 74

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Θραύσμα συγκολλημένο από μικρότερα, προερχόμενο, πιθανώς, από αρχιτεκτονικό μέλος, όμως μη προσδιοριζόμενο. Φέρει ίχνη φαιού ιζήματος.

Διαστάσεις: Σωζόμενο μήκος: 13.2 cm
 Σωζόμενο πλάτος: 14.4 cm
 Σωζόμενο ύψος: 8.5 cm

[106] (πίν. 245)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **930709_117**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 09-07-1993
 Θέση: Γ46
 Ανασκαφικό στρώμα: 2
 Εύρημα: 117

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Πολύ μικρό θραύσμα, συγκολλημένο από πολλά μικρότερα, πιθανώς από πυθμένα αγωγού. Σώζεται τμήμα μιάς καλά λειασμένης επιφάνειας. Καλύπτεται εν μέρει από φαιοκίτρινο ίζημα.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	8.7 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	5.2 cm
	Σωζόμενο ύψος:	6.6 cm

[107] (πίν. 245)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	α/α	
<u>Αριθμός αναφοράς:</u>	930714_129	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	14-07-1993
	Θέση:	Z/H53
	Ανασκαφικό στρώμα:	Αφαίρεση επίχωσης στο δυτικό όριο του H531α
	Εύρημα:	129

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Μικρό τυφλό θραύσμα, πιθανώς από αρχιτεκτονικό μέλος, όμως μη προσδιοριζόμενο.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	18.4 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	8.4 cm
	Σωζόμενο ύψος:	9.2 cm

[108] (πίν. 245)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	α/α	
<u>Αριθμός αναφοράς:</u>	960620_069	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	20-06-1996
	Θέση:	Βόρειο μέτωπο δωματίου {xv} (δωμ. 4)
	Ανασκαφικό στρώμα:	Εργασίες συντήρησης
	Εύρημα:	69

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζοκάστανες και γκριζόλευκες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Θραύσμα πιθανώς από βάση κίονα. Σώζεται μικρό τμήμα της καλά λειασμένης άνω επιφάνειας. Οι άλλες επιφάνειες φέρουν καθολικές αποτιμήσεις. Καλύπτεται από φαιοκίτρινο ίζημα.

<u>Διαστάσεις:</u>	Σωζόμενο μήκος:	14.0 cm
	Σωζόμενο πλάτος:	7.2 cm
	Ύψος:	19.1 cm

[109] (πίν. 245)

<u>Αριθμός καταγραφής:</u>	α/α	
<u>Αριθμός αναφοράς:</u>	960620_070	
<u>Ανασκαφικές ενδείξεις:</u>	Ημερομηνία:	20-06-1996
	Θέση:	Βόρειο μέτωπο βορείου τοίχου δωματίου {xv} (δωμ. 4)
	Ανασκαφικό στρώμα:	Εργασίες συντήρησης
	Εύρημα:	70

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Θραύσμα από αρχιτεκτονικό μέλος ορθογωνίου τύπου, πιθανώς από βάση παραστάδας. Έχει δύο καλά λειασμένες επιφάνειες, οι οποίες σχηματίζουν μεταξύ τους ορθή γωνία. Οι τρεις άλλες επιφάνειες είναι αδρά επιπεδωμένες, ενώ η τελευταία είναι θραυσμένη.

Διαστάσεις:

Σωζόμενο μήκος:	24.2 cm
Σωζόμενο πλάτος:	21.2 cm
Ύψος:	10.5 cm

[110] (πιν. 245)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **960627_116**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 27-06-1996
 Θέση: Βόρειος τοίχος δωματίου {xii}
 (δωμ. 2)
 Ανασκαφικό στρώμα: Εργασίες συντήρησης
 Εύρημα: 116

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με έντονες παράλληλες μαύρες και υπόλευκες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Θραύσμα πιθανώς από βάση κίονα. Σώζεται μικρό τμήμα της αδρά επεξεργασμένης κάτω επιφάνειας. Οι άλλες επιφάνειες φέρουν καθολικές αποτιμήσεις, πιθανώς για την προσαρμογή του ως υλικό δόμησης σε δεύτερη χρήση.

Διαστάσεις:

Σωζόμενο μήκος:	20.3 cm
Σωζόμενο πλάτος:	12.6 cm
Ύψος:	23.6 cm

[111] (πιν. 245)

Αριθμός καταγραφής: α/α
Αριθμός αναφοράς: **990612_023**
Ανασκαφικές ενδείξεις: Ημερομηνία: 12-06-1999
 Θέση: Η47-48 κτίριο Q
 Ανασκαφικό στρώμα: 7α
 Εύρημα: 23

Υλικό: Σερπαντινίτης γκριζόμαυρος με γκριζόλευκες και γκριζοκάστανες φλεβώσεις.

Περιγραφή: Τυφλό θραύσμα, πιθανώς από αρχιτεκτονικό μέλος, όμως μη προσδιορισίμο. Καλύπτεται εν μέρει από φαιοκίτρινο ίζημα.

Διαστάσεις:

Σωζόμενο μήκος:	20.1 cm
Σωζόμενο πλάτος:	15.6 cm
Σωζόμενο ύψος:	9.6 cm

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>AA</i>	:	Archäologischer Anzeiger.
<i>ΑΔ</i>	:	Αρχαιολογικόν Δελτίον.
<i>ΑΕ</i>	:	Αρχαιολογική Εφημερίς.
<i>AJA</i>	:	American Journal of Archaeology.
<i>Άγαλμα</i>	:	Άγαλμα, Μελέτες για την Αρχαία Πλαστική, προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη, Θεσσαλονίκη 2001.
<i>Ακρωτήρι 1967-1987</i>	:	Ακρωτήρι Θήρας. Είκοσι χρόνια έρευνας (1967-1987), η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 1992.
<i>AM</i>	:	Mittellungen des deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung.
<i>Annuario</i>	:	Annuario della Scuola Archaeologica di Athene e delle Missioni Italiane in Oriente.
<i>Antiquity</i>	:	Antiquity. A review of world archaeology. Durham University. Διμηνιαίο περιοδικό.
<i>AR</i>	:	Archaeological Reports.
<i>Αργοναύτης 2003</i>	:	Αργοναύτης, τμητικός τόμος για τον καθηγητή Χριστό Γ. Ντούμα, Η Καθημερινή Α.Ε., Αθήνα 2003.
<i>Αρχαιολογία</i>	:	Αρχαιολογία και Τέχνες. Τετραμηνιαίο περιοδικό.
<i>BCH</i>	:	Bulletin de Correspondance Hellenique.
<i>BSA</i>	:	British School of Athens, Annual.
<i>CAJ</i>	:	Cambridge Archaeological Journal.
<i>CretAnt.</i>	:	Creta Antica. Cento anni di archeologia Italiana, 1984-1994, Scuola Archaeologica Italiana di Atene, 1984.
<i>Enc.A.A.</i>	:	Encyclopedia dell' Arte Antica. Classica e Orientale.
<i>ÉtCrét</i>	:	Études Crétoises.
<i>Hesperia</i>	:	Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens.
<i>JHS</i>	:	Journal of Hellenic Studies.
<i>JMedA</i>	:	Journal of Mediterranean Archaeology.
<i>Kadmos</i>	:	Kadmos. Zeitschrift für vor- und frühgriechische Epigraphik.
<i>ΚρητΕσ</i>	:	Κρητική Εστία. Παγκρήτιο ιστορικό, λαογραφικό και λογοτεχνικό περιοδικό.
<i>Κρήτη</i>	:	«Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός», Τ.Ε.Δ.Κ. Κρήτης, Ηράκλειο 1987.
<i>ΚρητΧρον</i>	:	Κρητικά Χρονικά.
<i>Λεξικόν</i>	:	Ορλάνδος (Α.) και Τραυλός (Ι.) <i>Λεξικόν</i>

- Αρχαίων Αρχιτεκτονικών Όρων*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1986.
- Λύκτος* : Λύκτος: Περιοδική Επιστημονική Έκδοση (εκδόθηκαν μόνο δύο τόμοι, το 1985 και το 1987). Σύλλογος Πεδιατών.
- NGR* : National Geographic Research.
- OpAth* : Opuscula Atheniensia.
- ΠΑΕ* : Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
- RendLink* : Atti dell' Accademia nazionale dei Lincei, Rendiconti
- Samothrace* : Samothrace. Excavations conducted by the Institute of Fine Arts at the New York University. Lehmann (K.) & (P.), vols. 1-10.
- SIMA* : Studies in Mediterranean Archaeology.
- StMisc* : Studi Miscellanei (Seminario di Archeologia e storia dell' Arte Greca e Romana, Univ. Roma).
- Thera III* : La transigione dal miceneo all' alto arcaismo. Dal palazzo alla citta. Atti del convegno internazionale, Roma 1988.
- ThesCRA* : Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum.
- Transigione 1988* : La transigione dal miceneo all' alto arcaismo. Dal palazzo alla citta. Atti del convegno internazionale, Roma 1988.
- Φίλια Έπη* : Φίλια Έπη εις Γ.Ε. Μυλωνάν, I, Αθήνα 1986.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξίου, Σ. 1959. «Νέα παράστασις λατρείας επί μινωικού αναγλύφου αγγείου», *ΚρητΧρον* 13, 346-354.
- Αλεξίου, Σ. 1964. *Μινωϊκός πολιτισμός*. Ηράκλειο: Υιοί Σ. Αλεξίου.
- Αρχοντάκη, Α. 2012. «Νεοανακτορικά κύπελλα κοινωνίας από το ιερό της Σύμης», *ΚρητΧρον* 32, 11-40.
- Βασιλάκης, Α. 1989. «Οικιστική και αρχιτεκτονική της Κρήτης στα ιστορικά χρόνια», *ΚρητΧρον* 29, 110-126.
- Βολονάκης, Ι. 1987. «Τα Παλαιοχριστιανικά Μνημεία της Κρήτης», *ΚρητΧρον* 27, 235-261.
- Ζαρίφης, Ν. 2008. *Η Αρχιτεκτονική του Ιερού του Ερμή και της Αφροδίτης στην Κάτω Σύμη Βιάννου*. Αδημοσ. Διδακτ. διατρ., Τμήμα Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη.

- Ζαρίφης, Ν. 2020. «Το Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου: Παρατηρήσεις στην τυπολογία και την εξέλιξη των κεραμίδων», *Ευλιμένη*, αυτοτελής έκδοση, σειρά 4, Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Ρέθυμνο.
- Καρέτσου, Α. 1974. «Το ιερό κορυφής Γιούχτα», *ΠΑΕ* (1974), 228-239.
- Καρέτσου, Α. 1975. «Το ιερό κορυφής Γιούχτα», *ΠΑΕ* (1975), 330-342.
- Καρέτσου, Α. 1976. «Το ιερό κορυφής Γιούχτα», *ΠΑΕ* (1976), 408-418.
- Καρέτσου, Α. 1977. «Το ιερό κορυφής Γιούχτα», *ΠΑΕ* (1977), 419-420.
- Καρέτσου, Α. 1978. «Το ιερό κορυφής Γιούχτα», *ΠΑΕ* (1978), 232-258.
- Καρέτσου, Α. 1979. «Το ιερό κορυφής Γιούχτα», *ΠΑΕ* (1979), 280-281.
- Καρέτσου, Α. 1980. «Το ιερό κορυφής Γιούχτα», *ΠΑΕ* (1980), 337-363.
- Καρέτσου, Α. 1981. «Το ιερό κορυφής Γιούχτα», *ΠΑΕ* (1981), 405-408.
- Καρέτσου, Α. 1984. «Το ιερό κορυφής Γιούχτα», *ΠΑΕ* (1984), 600-614.
- Καρέτσου, Α. 1985. «Το ιερό κορυφής Γιούχτα», *ΠΑΕ* (1985), 286-293.
- Κριτζάς, Χ. 2000. «Νέα επιγραφικά δεδομένα για την ετυμολογία του Λασιθίου», στο *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α2. Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 81-97.
- Κωφού, Α. 1996. *Κρήτη*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Λεμπέση, Α. 1970. «Αρχαιότητες και μνημεία της ανατολικής Κρήτης: Λύττος», *ΑΔ* 24 (1969), Β2 Χρονικά, 418.
- Λεμπέση, Α. 1972. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1972), 193-203.
- Λεμπέση, Α. 1973. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1973), 188-199.
- Λεμπέση, Α. 1974. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1974), 222-227.
- Λεμπέση, Α. 1975. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1975), 322-329.
- Λεμπέση, Α. 1976. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1976), 400-407.
- Λεμπέση, Α. 1977. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1977), 403-418.
- Λεμπέση, Α. 1981α. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1981), 380-396.
- Λεμπέση, Α. 1981β. «Η συνέχεια της κρητομυκηναϊκής λατρειας. Επιβιώσεις και αναβιώσεις», *ΑΕ* (1981), 1-24.
- Λεμπέση, Α. 1983. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1983), 348-366.
- Λεμπέση, Α. 1984. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1984), 440-463.
- Λεμπέση Α. 1985α. «Χάλκινα Κρητικά τορεύματα». *Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου*, τ. Ι. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 102.
- Λεμπέση, Α. 1985β. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1985), 263-285.

- Λεμπέση, Α. 1986. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1986), 241-242.
- Λεμπέση, Α. 1987α. «Η Κρητών πολιτεία (1100-300π.Χ.)», στο Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Α. Ηράκλειο: Σύνδεσμος Τοπικών Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, 131-172.
- Λεμπέση, Α. 1987β. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1987), 269-289.
- Λεμπέση, Α. 1988. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1988), 244-263.
- Λεμπέση, Α. 1989. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1989), 296-303.
- Λεμπέση, Α. 1990. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1990), 300-308.
- Λεμπέση, Α. 1991. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1991), 306-330.
- Λεμπέση, Α. 1992. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1992), 211-230.
- Λεμπέση, Α. 1993. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1993), 209-230.
- Λεμπέση, Α. 1994. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1994), 239-244.
- Λεμπέση, Α. 1995. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1995), 245-260.
- Λεμπέση, Α. 1996. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1996), 303-317.
- Λεμπέση, Α. 1997. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (1997), 191-209.
- Λεμπέση, Α. 2000. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (2000), 181-191.
- Λεμπέση, Α. 2001α. «Σκήπτρο Εξουσίας από το Ιερό της Σύμης», *Αγαλμα*, 1-12.
- Λεμπέση, Α. 2001β. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (2001), 135.
- Λεμπέση, Α. 2002α. «Τα Χάλκινα ανθρωπόμορφα ειδώλια». *Το Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου*, τ. ΙΙΙ. Αθήνα: η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, αρ. 225.
- Λεμπέση, Α. 2002β. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (2002), 107-121.
- Λεμπέση, Α. 2003. «Το Ιερό Ερμή και Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου», *ΠΑΕ* (2003), 79-97.
- Λεμπέση, Α. 2019-20. «Το προβάδισμα των κρητικών εργαστηρίων στη διαμόρφωση εικονογραφικών τύπων κατά την πρώτη χιλιετία π.Χ.», *Ευλιμένη*, τ. 20, 24-38.
- Λεμπέση Α. 2021. «Τα πήλινα ανθρωπόμορφα αναθήματα», *Το Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου*, τ. VI. Αθήνα: η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία 337.
- Λεμπέση, Α. και Μ. Στεφανάκης 2004. «Τα νομίσματα από το Ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου, Κρήτη», *ΑΕ* (2004), 179-204.

- Μπάνου, Ε. και Γ. Ρεθεμιωτάκης 1988. «Κερατόκαμπος», *ΑΔ* 36 (1981), Β2 Χρονικά, 390.
- Ορλάνδος, Α. 1994. *Τα υλικά δομής των Αρχαίων Ελλήνων*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 37 (β' έκδοση).
- Ορφανουδάκη-Μανουσάκη, Α. 1987. *Οφιόλιθοι της νήσου Κρήτης*. Αδημ. Διδακτ. διατρ., Τμήμα Μηχανικών Μεταλλολόγων-Μεταλλουργών του ΕΜΠ, Αθήνα.
- Παλυβού, Κ. 1992. «Υλικά και τρόποι δόμησης στον υστεροκυκλαδικό οικισμό του Ακρωτηρίου», στο Χ.Γ. Ντούμας (επιμ.), *Ακρωτήρι Θήρας: είκοσι χρόνια έρευνας (1967-1987): συμπεράσματα-προβλήματα-προοπτικές*. Η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 33-42.
- Παλυβού, Κ. 1999. *Ακρωτήρι Θήρας, Η οικοδομική τέχνη*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 183.
- Παπασάββας, Γ. 2001. *Χάλκινοι υποστάτες από την Κύπρο και την Κρήτη*. Λευκωσία: Ίδρυμα Λεβέντη.
- Πλάτων, Ν. 1948. «Στεφάνου Ξανθουδίδου Αρχαιολογικά Σημειώματα», *ΚρητιΧρον* 2, 525-538.
- Πλάτων, Ν. 1951. «Το ιερόν Μαζά και τα Μινωϊκά ιερά κορυφής», *ΚρητιΧρον* 5, 96-160.
- Πλάτων, Ν. 1954α. «Τα Μινωϊκά Οικιακά Ιερά», *ΚρητιΧρον* 8, 428-483.
- Πλάτων, Ν. 1954β. «Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά το έτος 1954», *ΚρητιΧρον* 8, 512-513.
- Πλάτων, Ν. 1955. «Chronique de fouilles en 1954», *BCH* 79, 304.
- Πλάτων, Ν. 1956. «Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά το έτος 1956», *ΚρητιΧρον* 10, 417.
- Πλάτων, Ν. 1957α. «Κρήτη: Χόνδρος Βιάννου, Ρουσσές», *Έργον* 1957, 85-91.
- Πλάτων, Ν. 1957β. «Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά το έτος 1957», *ΚρητιΧρον* 11, 330-332.
- Πλάτων, Ν. 1957γ. «Ανασκαφή Χόνδρου Βιάννου», *ΠΑΕ* (1957), 136-147.
- Πλάτων, Ν. 1957δ. «Chronique de fouilles en 1956», *BCH* 81, 631.
- Πλάτων, Ν. 1958α. «Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά το έτος 1958», *ΚρητιΧρον* 12, 481.
- Πλάτων, Ν. 1958β. «Chronique de fouilles en 1957», *BCH* 82, 778-782.
- Πλάτων, Ν. 1959α. «Κρήτη: Ρουσσές», *Έργον* 1959, 142.
- Πλάτων, Ν. 1959β. «Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά το έτος 1959», *ΚρητιΧρον* 13, 369-370.
- Πλάτων, Ν. 1960α. «Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά το έτος 1960», *ΚρητιΧρον* 14, 510.
- Πλάτων, Ν. 1960β. «Chronique de fouilles en 1954», *BCH* 84, 826-830.
- Πλάτων, Α. 2003. «Το ανάγλυφο ρυτό της Ζάκρου, κάτω από ένα νέο σημασιολογικό πρίσμα», *Αργοναύτης*, 331-365.
- Πλάτων, Ν. και Κ. Δαβάρας 1960α. «Κρήτη: Χόνδρος Βιάννου», *Έργον* 1960, 202-206.
- Πλάτων, Ν. και Κ. Δαβάρας 1960β. «Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά το έτος 1960». *ΚρητιΧρον* 14, 511.
- Ρεθεμιωτάκης, Γ. 1988. «ΚΓ' ΕΠΚΑ-Περιοδείες», *ΑΔ* 36 (1981), Β2 Χρονικά, 389-390.

- Σακελλαράκης, Ι. και Ε. Σακελλαράκη 1987. «Νεολιθική και Μινωϊκή Κρήτη», στο Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Α. Ηράκλειο: Σύνδεσμος Τοπικών Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, 3-130.
- Σπανάκης, Σ. 1972. *Κρήτη*. Ηράκλειο: εκδόσεις Βαγγέλη Σφακιανάκη.
- Σπανάκης, Σ. 1991. *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*. Ηράκλειο: «Γραφικές Τέχνες» Δετοράκη.
- Σταμπολίδης Ν., Ε. Παπαδοπούλου, Ι. Λουρεντζάτου και Ι. Φάππας (επιμ.) 2018. *Αναδυόμενες πόλεις: Άπιερα, Ελεύθερα, Κνωσός*, Επιστημονικός Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, ΥΠΠΟΑ.
- Στρατηγάκης, Ι.Ε. 1987. *Ιστορία της Κρήτης. Αχαιοί και Δωριείς*. Αθήνα: χ.ο.
- Τζεδάκης, Ι., Στ. Χρυσουλάκη και Λ. Βοκοτόπουλος 1993. «Μινωικοί Δρόμοι», *ΚρητΕσ* 4 (1991-93), 306-319.
- Τζεδάκης, Ι., Στ. Χρυσουλάκη και Λ. Βοκοτόπουλος 1996. «Μινωικοί Δρόμοι», *ΚρητΕσ* 5 (1994-96), 359-366.
- Τζεδάκης, Ι., Στ. Χρυσουλάκη και Λ. Βοκοτόπουλος 1998. «Μινωικοί Δρόμοι», *ΚρητΕσ* 6 (1997-98), 195-236.
- Τζεδάκης, Ι., Στ. Χρυσουλάκη και Λ. Βοκοτόπουλος. 1999. «Μινωικοί Δρόμοι», *ΚρητΕσ* 7 (1999), 317-326.
- Τζιλιγκάκη, Ε. 2005. *Η δημόσια αρχιτεκτονική της Κρήτης κατά την ανατολίζουσα και αρχαϊκή περίοδο (700-480 π.Χ.)*. Αδημ.. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Τσουγκαράκης, Δ. 1987α. «Ρωμαϊκή Κρήτη», στο Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Α. Ηράκλειο: Σύνδεσμος Τοπικών Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, 287-336.
- Τσουγκαράκης, Δ. 1987β. «Η Βυζαντινή Κρήτη», στο Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Α. Ηράκλειο: Σύνδεσμος Τοπικών Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, 339-404.
- Χανιώτης, Α. 1987. «Κλασική και ελληνιστική Κρήτη», στο Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Α. Ηράκλειο: Σύνδεσμος Τοπικών Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, 175-284.
- Banou, E. 2004. «Νέα στοιχεία για τις σχέσεις της Βιάννου με την Κνωσό κατά την Υστερομινωική IIIA εποχή», *BSA, studies* 12, *Knossos: Palace, City and State*, 187-206.
- Banou, E. and G. Rethemiotakis 1991. "Relations between Knossos and the area of Viannos", *BCH, suppl.* 30, *La Crète Mycénienne*, 23-57.
- Barshinger, P.S. 1987. *A structural analysis of the ritual areas of MMIII/LMI Minoan Crete*. Unpublished Ph.D diss., State University of New York, Binghamton.
- Bergquist, B. 1967. *The Archaic Greek Temenos: A Study of Structure and function*. Lund: Gleerup.
- Beyer, J. 1976. *Die Tempel von Dreros und Prinias A' und die Chronologie der kretischen Kunst des 8. und 7. Jhs. v. Chr.*, 2 vols. Freiburg: Oberkirch.

- Bosanquet, R.C. and R.W. Hutchinson 1939-40. "Dicte and the Temples of Dictaeon Zeus", *BSA* 40, 60-77.
- Cadogan, G. 1975. "Excavations at Pyrgos, Myrtos", *ΑΔ* 26 (1971), B2 Χρονικά, 504-507.
- Chapouthier, F. et R. Joly 1936. *Fouilles exécutées à Mallia. Deuxième rapport. Exploration du Palais*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Chaviaropoulos, P.K. and D.I. Douvikas 1998. "Mean-flow-field Simulations over Complex Terrain Using a 3-D Reynolds Averaged Navier-Stokes Solver", *ECCOMASS conference 1998*. London: John Wiley & Sons, Ltd.
- Christakis, C. 2014. *The Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Syme Viannou, V. Σημεία Κεραμέων*. Αθήνα: η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία 293.
- Chryssoulaki, S. 1990. "L'urbanisme minoenne: A. Le réseau routier urbain", *BCH*, suppl.19, *L'habitat Égéen préhistorique*, 371-380.
- Coldstream, J. 2003. *Geometric Greece: 900-700 B.C.* London, New York: Routledge.
- Cucuzza, N. 1993. "Leto et il cosiddetto tempio di Rhea di Festos", *Quaderni dell'Istituto di archaeologia della Facoltà di lettere et philosophia, Università degli Studi di Messina* 8, 21-27.
- Davaras, C. 1976. *Guide to Cretan antiquities*. New Jersey: Noyes Press.
- Driessen, J. and C. McDonald 1997. *Minoan Crete before and after the Santorini eruption*. Aegaeum 17. Belgium, Austin: Université Histoire de l'Art et Archéologie de la Grèce Antique; University of Texas, Program in Aegean Scripts and Prehistory.
- Ekroth, G. 2002. "The Sacrificial Rituals of Greek Hero-Cults in the Archaic to the Early Hellenistic Period", *Kernos*, suppl. 12, Liège.
- Evans, S.A. 1901. "Mycenean Tree and Pillar Cult and its Mediterranean relations", *JHS* 21, 99-204.
- Evans, S.A. 1936-64. *The Palace of Minos at Knossos*. vols I-IV and index volume. London: Macmillan and Co. Ltd/New York: Biblo and Tannen.
- Gesell, G.C. 1985. "Town, palace and House cult in Minoan Crete", *SIMA* LXVII. Göteborg: Paul Aströms Förlang.
- Gonzalez, R. and R. Woods 1993. *Digital Image Processing*. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Company.
- Graham, J.W. 1960. "The Minoan Unit of Length and Minoan Palace Planning", *AJA* 64, 335-341.
- Graham, J.W. 1972. *The palaces of Crete*. New Jersey: Princeton University Press, 2nd ed.
- Heyder, W. und A. Mallwitz 1978. *Die Bauten im Kabirenheiligtum bei Theben*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Hitchcock, L.A. 1998. *Fabricating Signification. An analysis of the spatial relationships between room-types in Minoan monumental architecture*. Unpublished Ph.D diss., University of California, Los Angeles.
- Hood, M.S.F. 1958. "Archaeology in Greece. Knossos", *AR* 5, 18-20.
- Hood, M.S.F. 1959. "Archaeology in Greece. Knossos", *AR* 6, 21-24.
- Hood, M.S.F. 1960. "Archaeology in Greece. Knossos", *AR* 7, 26-27.
- Hood, M.S.F. 1961-62. "Archaeology in Greece. Knossos", *AR* 8, 25-27.

- Hood, S. 1971. *The Minoans. Crete in the Bronze Age*. London: Thames and Hudson Ltd.
- Hood, S., P. Warren and G. Cadogan 1964. "Travels in Crete, 1962", *BSA* 59, 50-99.
- Hübner, G. 2018. "Die Dächter des großen Tempels von Thermos (Ätolien): der plastische Schmuck", στο Ε. Κώτσου (επιμ.), *Πρακτικά του Συνεδρίου, Πήλινα γλυπτά και κεραμώσεις. Νέα ευρήματα και νέες προοπτικές*. Αθήνα: ΤΑΠ, 33-60.
- Jones, D.W. 1999. *Peak sanctuaries and sacred caves in Minoan Architecture: A Comparison of artifacts*. Jonsered: Paul Aströms Förlang.
- Kanta, A. 1991. "Cult, Continuity and Evidence of pottery at the Sanctuary of Syme Viannou, Crete", in *La transizione dal Miceneo all' Alto Archaismo-Dal palazzo alla cita. Atti del Convegno Internazionale Roma, 14-19 marzo 1988*. Roma: Consiglio Nazionale delle Ricerche, 479-505.
- Killen, J.T. 1954. "The wool industry of Crete in the Late Bronze Age", *BSA* 59, 1-15.
- Knappett, C. and I. Schoep 2000. "Continuity and change in Minoan palatial power", *Antiquity* 74, 365-371.
- Kolia, E. 2014. "Archaic terracotta reliefs from ancient Helike", *Hesperia* 83, 409-445.
- Kotsonas, A. (forthcoming). *The Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Syme Viannou VII. The Greek and Roman Pottery*.
- Lebessi, A. 2002. "A Minoan architectural model from the Syme sanctuary, Crete", *AM* 117, 1-19.
- Lebessi, A. and P. Muhly 1987. "The Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Syme", *NGR* III, 102-113.
- Lebessi, A. and P. Muhly 1990. "Aspects of Minoan cult. Sacred enclosures", *AA* 105, 315-356.
- Lebessi, A., P. Muhly and G. Pappasavvas 1999. "Weapons for Men and Gods: Three Knossian Swords from the Syme Sanctuary", *Aegeum* 20, 1-31.
- Lebessi, A., P. Muhly and G. Pappasavvas 2004. "The Runner's Ring, a Minoan Athlete's Dedication at the Syme Sanctuary, Crete", *AM* 119, 1-31.
- Lehmann, K. 1970. *Samothrace. A guide to the excavations and the Museum*. Locust Valley, New York: J.J. Augustin Publisher.
- Lenzua, V. 2013. "Of Roofs and Roof Drainage: a Survey of the Evidence in Bronze Age Crete", in G. Graziadio, R. Guglielmino, V. Lenzua and S. Vitale (eds), *Φιλική Συναυλία: Studies in Mediterranean Archaeology for Mario Benzi, Bar International Series* 2460. Oxford: Archaeopress, 79-98.
- Levi, D. 1927-29. "Gli Arcadi di Creta e la loro Regione", *Annuario* X-XII, 15-31.
- Levi, D. 1931. "I bronzi di Axos", *Annuario* XIII-XIV, 43-146.
- Marinatos, N. 1936. "Le Temple Géométrique de Dréros", *BCH* 60, 214-285.
- McEnroe, J.C. 1979. *Minoan house and town arrangement*. Unpublished Ph.D diss., University of Toronto.
- McEnroe, J.C. 1990. "The significance of local styles in Minoan vernacular architecture", *BCH*, suppl.19, *L' habitat Égéen préhistorique*, 195-202.
- Mother, P. 1987-93. *Computer Processing of Remotely Sensed Images*. Chichester: John Wiley and Sons.
- Muhly, P. 1986. «Οι ενεπίγραφες τράπεζες προσφορών από το Ιερό της Σύμης Βιάννου», στο *Φίλια Έπη*. Αθήνα: η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 272-283.

- Muhly, P. 2008. *The sanctuary of Hermes and Aphrodite at Syme Viannou*, τ. IV. Athens: Library of the Archaeological Society at Athens, 256.
- Muhly-Metaxa, P. 1984. "Linear A Inscriptions from the Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Kato Syme", *Kadmos* XXIII, 124-135.
- Muhly-Metaxa, P. (forthcoming). *The Sanctuary of Hermes and Aphrodite at Syme Viannou. Stone vessels and objects*.
- Myers, J.W., E.E. Myers and G. Cadogan 1992. *The Aerial Map of Ancient Crete*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Neufert, E. 1970. *Architects' Data* (English translation by D. Sturge). London: Grosby Lockwood Staples.
- Nilsson, M. 1950. *The Minoan-Mycenean religion and its survival in Greek religion* (2nd ed.). Lund: C.W.K. Gleerup.
- Peatfield, A.A.D. 1983. "The topography of Minoan peak sanctuaries", *BSA* 78, 273-280.
- Peatfield, A.A.D. 1987. "Palace and peak: The political and religious relationship between palaces and peak sanctuaries", in R. Hägg and N. Marinatos (eds), *The function of Minoan Palaces, Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 10-16 June, 1984*. Göteborg: Åström, 89-93.
- Peatfield, A.A.D. 1990. "Minoan peak sanctuaries: History and society", *OpAth* XVIII: 8, 117-131.
- Peatfield, A.A.D. 1992. "Rural ritual in Bronze Age Crete: The peak sanctuary of Astipades", *CAJ* 2, 58-87.
- Pernier, L. 1914. "Templi arcaici sulla Patèla di Prinias", *Annuario* I, 18-111.
- Pernier, L. 1934. "New elements for the study of the Archaic Temple of Prinias", *AJA* 38, 171-177.
- Pernier, L. 1935. *Il tempio e l' altare di Apollo a Cirene (scavi e studi dal 1925 al 1934)*. Bergamo: Istituto Italiano d' arti grafiche.
- Person, W.A. 1942. *The religion of Greece in Prehistoric Times*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Platon, N. 1971a. *The ancient civilization of Crete*. London: Barrie and Jenkins.
- Platon, N. 1971b. *Zakros: The discovery of a lost palace of ancient Crete*. New York: Charles Scriber's Sons.
- Preziosi, D. 1983. *Minoan architectural design*. Berlin, New York, Amsterdam: Mouton Publishers.
- Rehak, P. and J.G. Younger 1998. "Review of Aegean prehistory VII: Neopalatial, Final Palatial, and Postpalatial Crete", *AJA* 102, 91-173.
- Renfrew, C. 1972. *The Emergence of Civilization. The Cyclades and the Aegean in the third Millenium BC*. London: Methuen & Co Ltd.
- Renfrew, C. and J.F. Cherry 1986. *Peer Polity Interaction and Socio-Political Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Richards, J. 1993. *Remote Sensing Digital Image Analysis*. Berlin: Springer-Verlag.
- Rizza, G. e S.M. Scrinari 1968. *Il Santuario sull' Acropoli di Gortina*. Roma: Istituto poligrafico dello Stato, Libreria.
- Russ, J. 1995. *The Image Processing Handbook*. London: CRC Press.
- Rutkowski, B. 1986. *The cult places of the Aegean*. New Haven and London: Yale University Press.

- Rutkowski, B. 1991. *Petsofas. A Cretan peak sanctuary*. Warsaw: Studies and Monographs in Mediterranean Archaeology.
- Sanders, I.F. 1982. *Roman Crete*. Warminster, Wilts, England: Aris and Phillips Ltd.
- Sapirstein, P. 2016. "Origins and Design of Terracotta Roofs in the Seventh Century B.C.", in M.M. Miles (ed.), *A companion to Greek Architecture*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc., 46-59.
- Schmid, M.E. 1983. "Les portes multiples au 'Mégaron' du palais de Malia", *BCH* 107, 705-716.
- Schoep, I. 2002. "Social and Political Organization on Crete in the Proto-Palatial Period: The Case of Middle Minoan II Malia", *JMedA* 15, 101-131.
- Schürmann, W. 1996. *Das Heiligtum des Hermes und der Aphrodite in Syme Viannou II: Die Tierstatuetten aus Metall* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 159). Athens: The Archaeological Society at Athens.
- Shaw, J.W. 1971. "Minoan architecture: Materials and techniques", *Annuario XLIX*.
- Shaw, J.W. 1978. "Evidence for the Minoan Tripartite Shrine", *AJA* 82, 429-448.
- Shaw, J.W. 1982. "Excavations at Kommos (Crete) during 1981", *Hesperia* 51, 164-196.
- Shaw, J.W. and M.C. Shaw 2000. *Kommos: An Excavation on the South Coast of Crete Volume IV: The Greek Sanctuary*. Princeton: Princeton University Press.
- Sinn, U. 2005. "Altar", *ThesCRA* IV, 14-22.
- Sonka, M., V. Hlavac and R. Boyle 1993. *Image Processing Analysis and Machine Vision*. London: Chapman and Hall.
- Svoronos, J.N. 1890. *Numismatique de la Crète Ancienne*. Macon: Imprimerie Protat Frères.
- Van Effenterre, H. 1980. *Le palais de Mallia et la cité minoenne: étude de synthèse*. Roma: Edizioni dell' Ateneo.
- Viviers, D. 1994. "La cité de Dattalla et l' expansion territoriale de Lyktos en Crète centrale", *BCH* 118, 229-259.
- Vogeikoff-Brogan, N. 2020. "The lamps from the sanctuary of Hermes and Aphrodite", *Ευλιμένη* 21, 101-150.
- Warren, P. 1972. *Myrtos. An Early Bronze Age settlement in Crete*. Oxford: Alden Press.
- Watrous, V.L. 1994. "Review of Aegean prehistory III: Crete from earliest prehistory through the Protopalatial period", *AJA* 98, 695-753.
- Wikander, Ö. 1988. "Ancient roof-tiles. Use and function", *OpAth* XVII: 15, 203-216.
- Wikander, Ö. 1993. "The roof-tiles", *Acquarossa* VI, vols I, II, Stockholm.
- Winter, N. 1993. *Greek Architectural Terracottas, from the prehistoric to the end of the Archaic period*. Oxford: Claredon Press.
- Yavis, C. 1949. *Greek altars*. Missouri: Saint Louis University Press.
- Zois, A. 1990. "Pour un schéma évolutif de l' architecture minoenne: A. Les fondations: techniques et morphologie", *BCH*, suppl. 19, *L' habitat Égéen préhistorique*, 75-93.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

- 1 Ανάγλυφος χάρτης της Κρήτης με τη θέση του ιερού.
- 2 α. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη του χώρου της ανασκαφής από αερόστατο.
β. Άποψη της ανασκαφής από βορειοδυτικά.
γ. Άποψη της ανασκαφής από βορειοανατολικά.
δ. Άποψη του Λιβυκού Πελάγους από τον χώρο της ανασκαφής.
- 3 Χάρτης Γ.Υ.Σ. της ευρύτερης περιοχής του ιερού.
- 4 Απεικόνιση του αναγλύφου του εδάφους του περιβάλλοντος χώρου του ιερού, βασισμένη σε EDM με βήμα 4m.
- 5 Απόσπασμα πινακίδας 1:5000 Γ.Υ.Σ. (9642.4). Έκδοση πριν από τη διάνοιξη της αμαξιτής οδού από την Κάτω Σύμη προς τον Ομαλό.
- 6 Αρχαιολογικές θέσεις στην ευρύτερη περιοχή του ιερού της Σύμης.
- 7 Απεικόνιση του αναγλύφου του εδάφους βασισμένη σε EDM με βήμα 30m της Γ.Υ.Σ. Επιβεβαίωση οπτικής επαφής μεταξύ του ιερού και των παραπλεόντων πλοίων. Ελεγχόμενη περιοχή της ξηράς από τις θέσεις και των δύο παραπλεόντων πλοίων.
- 8 α. Άποψη του ιερού από τα δυτικά.
β. Οι βράχοι στα βόρεια του ιερού με τον καταρράκτη και τα αετόσηπλια.
γ. Ο χώρος της ανασκαφής από ανατολικά. Διακρίνεται ο δρόμος από την Κάτω Σύμη προς τον Ομαλό, ενώ στο βάθος φαίνονται τα νότια παράλια και το όρος «Κέρατο».
- 9 α. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη του χώρου της ανασκαφής από αερόστατο.
β. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη του χώρου της ανασκαφής από αερόστατο.
γ. Ο αιωνόβιος πλάτανος «σήμα κατατεθέν» της ανασκαφής.
- 10 Ιερό Σύμης: Αρχιτεκτονικές περιόδους.
- 11 Απόσπασμα τοπογραφικού διαγράμματος Μ. Πολυδάκη.
- 12 α. Λείψανα των αντερειαματικών τοίχων Θ534 και Θ1531 της ΜΜ ΙΑ/ΙΒ περιόδου.
β. Λείψανα των τοίχων Ζ517 και Ζ518 της ΜΜ ΙΑ/ΙΒ περιόδου, κάτω από τα αναλήμματα στα δυτικά του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος Υ.
γ. Λείψανα των τοίχων Ζ516, Ζ517 και Ζ518 του κτιρίου Υ της ΜΜ ΙΒ περιόδου.
δ. Λείψανα των τοίχων Ζ516, Ζ517 και Ζ518 του κτιρίου Υ της ΜΜ ΙΒ περιόδου.
- 13 Αρχιτεκτονικά λείψανα χρονολογούμενα στη ΜΜ ΙΑ/ΙΒ περίοδο. Το κτίριο Υ της ΜΜ ΙΒ περιόδου. Γενική κάτοψη.
- 14 Αρχιτεκτονικά λείψανα χρονολογούμενα στη ΜΜ ΙΑ/ΙΒ περίοδο. Το κτίριο Υ της ΜΜ ΙΒ περιόδου. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΔΕΖ/50-51.
- 15 Αρχιτεκτονικά λείψανα χρονολογούμενα στη ΜΜ ΙΑ/ΙΒ περίοδο. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΖΗΘ/52-53.
- 16 Αρχιτεκτονικά λείψανα χρονολογούμενα στη ΜΜ ΙΑ/ΙΒ περίοδο. Το κτίριο Υ της ΜΜ ΙΒ περιόδου. Τομές-Όψεις.

- 17 α. Άποψη του ιερού από τα νότια. Διακρίνονται οι τοίχοι Ι532 και ΙΚ531 εκατέρωθεν της νότιας εισόδου του πρώτου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο.
 β. Ερείπια του τοίχου ΙΚ532 του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V. Άποψη από ανατολικά.
 γ. Ερείπια των τοίχων ΙΚ532 και ΙΚ531 του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V. Άποψη από ανατολικά.
 δ. Η νότια είσοδος και τα ερείπια των τοίχων ΙΚ532 και ΙΚ531 του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V. Άποψη από νοτιοανατολικά.
- 18 α. Άποψη του ιερού από τα νότια. Διακρίνονται οι τοίχοι Ι532 και ΙΚ531 εκατέρωθεν της νότιας εισόδου του πρώτου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο.
 β. Η νότια είσοδος 1 του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο.
 γ. Δυτική όψη του τοίχου ΙΚ531 του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V.
- 19 α. Διαμόρφωση προσβάσεων στον βορειοδυτικό τομέα. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο, ψηφιακά επεξεργασμένη.
 β. Νότια όψη του τοίχου Δ451.
 γ. Βαθμίδες στο ανασκαφικό ορθογώνιο Γ46. Λήψη από νοτιοανατολικά.
 δ. Βαθμίδες στο ανασκαφικό ορθογώνιο Γ46. Λήψη από βορειοανατολικά.
- 20 Το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Ισομετρική απεικόνιση.
- 21 Το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Γενική κάτοψη.
- 22 Το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΒΓΔ/44-45.
- 23 Το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΕΖΗ/44-45.
- 24 Το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΒΓΔ/46-47.
- 25 Το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΛΜΝ/48-49.
- 26 Το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΗΘΙ/50-51.
- 27 Το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΚΛΜ/50-51.
- 28 Το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΖΗΘ/52-53.
- 29 Το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΙΚΛ/52-53.

- 30 α. Δυτική όψη του ανατολικού τοίχου της νότιας εισόδου.
 β. Νότια όψη των τοίχων Θ532 και ΙΚ532 στους παράπλευρους χώρους της νότιας εισόδου.
 γ. Δυτική όψη του δυτικού τοίχου ΙΚ532 της νότιας εισόδου.
 δ. Ανατολική όψη του δυτικού τοίχου ΙΚ532 της νότιας εισόδου.
 ε. Δυτική είσοδος. Δυτική όψη των τοίχων ΗΘ531 και Θ535.
 ζ. Νότια απόληξη του τοίχου ΗΘ531.
 η. Βόρεια όψη του τοίχου Θ532.
- 31 α. Βόρεια όψη της ΒΑ εξωτερικής γωνίας του συγκροτήματος V. Ο τοίχος ΛΜ491.
 β. Ανατολική όψη της ΒΑ εξωτερικής γωνίας του συγκροτήματος V. Ο τοίχος ΛΜ491.
 γ. Βόρεια όψη του τοίχου ΙΚ532.
 δ. Ανατολική όψη του ανατολικού τοίχου ΙΚ531 της νότιας εισόδου.
 ε. Δυτική όψη του ανατολικού τοίχου στο χώρο στα ανατολικά της νότιας εισόδου.
 ζ. Ανατολική όψη του ανατολικού τοίχου στο χώρο στα ανατολικά της νότιας εισόδου.
- 32 α. Βόρεια όψη του τοίχου Δ451, ΔΕ451 και Ε451.
 β. Δυτική όψη του τοίχου Δ462.
 γ. Ανατολική όψη του τοίχου Δ462.
 δ. Νότια όψη του τοίχου Δ451, ΔΕ451 και Ε451.
- 33 Το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Ο κατασκευαστικός κάρναβος.
- 34 Το παλαιοανακτορικό συγκρότημα V. Η οργάνωση των χώρων.
- 35 α. Άποψη των ερειπίων του δευτέρου παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U από βορειοανατολικά.
 β. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη του νοτίου τμήματος της ανασκαφής από αερόστατο. Διακρίνονται τα ερείπια του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U.
 γ. Άποψη των ερειπίων του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U από βορειοανατολικά.
 δ. Άποψη των ερειπίων του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U από ανατολικά.
- 36 α. Ο αναλημματικός τοίχος α3 στα δυτικά του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από νοτιοδυτικά.
 β. Οι αναλημματικοί τοίχοι Ζ532, Ζ533, Η531α και Η532 στα δυτικά του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από νοτιοδυτικά.
 γ. Οι αναλημματικοί τοίχοι α2 και α3 στα δυτικά του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από νοτιοδυτικά.
 δ. Οι αναλημματικοί τοίχοι α1 και α2 στα δυτικά του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από νοτιοδυτικά.
- 37 α. Το κατώφλι της ανατολικής εισόδου του δωματίου (iv) της δυτικής πτέρυγας του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από δυτικά.
 β. Η νότια είσοδος (v) και το δωμάτιο (iv) του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από βορειοανατολικά.
 γ. Η νότια είσοδος (v) του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από βόρεια.

- 38 α. Η βορειοανατολική γωνία του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Το δωμάτιο (xii) και το θυραίο άνοιγμα προς το δωμάτιο (x). Λήψη από βόρεια.
 β. Η βορειοανατολική γωνία του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Τα δωμάτια (xii) και (xi). Λήψη από βορειοδυτικά.
 γ. Ο τοίχος K503 μεταξύ των δωματίων (viii) και (x) της βόρειας πτέρυγας του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από νότια.
 δ. Ο εξωτερικός τοίχος K493 της βόρειας πτέρυγας του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U, μετά την κατάρρευσή του τον χειμώνα του 2004. Λήψη από νότια.
- 39 α. Η βορειοανατολική γωνία του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U, κάτω από τον οίκο-ναό C-D. Λήψη από νοτιοδυτικά.
 β. Ο βόρειος τοίχος του δωματίου (xx) της ανατολικής πτέρυγας του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από νότια.
 γ. Το δωμάτιο (xvi) της νότιας πτέρυγας του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από ανατολικά.
 δ. Το δωμάτιο (xiv) του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από βορειοδυτικά.
- 40 α. Τα δωμάτια (xv) και (xviii)α του κεντρικού τομέα του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από βόρεια.
 β. Τα δωμάτια (xv) και (xviii)α του κεντρικού τομέα και τα δωμάτια (xxi) και (xxii) της ανατολικής πτέρυγας του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από βορειοδυτικά.
 γ. Τα δωμάτια (xix) και (xviii)α του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Στο βάθος διακρίνεται ο κεντρικός τομέας του συγκροτήματος. Λήψη από ανατολικά.
 δ. Στο πρώτο επίπεδο το δωμάτιο (xxi) και στο βάθος ο κεντρικός τομέας του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από ανατολικά.
- 41 α. Ο κεντρικός τομέας του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Σε πρώτο επίπεδο διακρίνεται το δωμάτιο (xiv) και στο βάθος τα δωμάτια (xv) και (xviii)α. Λήψη από βορειοδυτικά.
 β. Ο κεντρικός τομέας του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Σε πρώτο επίπεδο διακρίνεται ο διαχωριστικός τοίχος μεταξύ των δωματίων (xiv) και (xv). Λήψη από δυτικά.
 γ. Η νότια πτέρυγα του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Διακρίνονται τα δωμάτια (xvi) και (xvii) καθώς και η νότια είσοδος (v). Λήψη από βόρεια.
 δ. Η νότια πτέρυγα του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Διακρίνονται τα δωμάτια (xvi) και (xvii). Λήψη από βόρεια.
- 42 α. Ίχνη του ανατολικού πλακοστρώτου και ο ανατολικός εξωτερικός τοίχος του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από ανατολικά.
 β. Η ανατολική πτέρυγα του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Διακρίνονται τα δωμάτια (xx) και (xxi). Λήψη από ανατολικά.
 γ. Η ανατολική πτέρυγα του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Διακρίνεται το δωμάτιο (xxii) με την κτιστή εξέδρα. Λήψη από ανατολικά.
 δ. Η ανατολική πτέρυγα του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Διακρίνονται τα δωμάτια (xxii) και (xxiii). Λήψη από βορειοανατολικά.

- 43 α. Το θρανίο στο δωμάτιο (xxii) του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από νοτιοανατολικά.
 β. Το ανατολικό πλακόστρωτο και ο ανατολικός εξωτερικός τοίχος του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από ανατολικά.
 γ. Η φραγμένη ανατολική είσοδος του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από ανατολικά.
 δ. Η κτιστή εξέδρα στο δωμάτιο (xvii) της νότιας πτέρυγας του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από ανατολικά.
- 44 α. Ο νότιος τοίχος Θ523 του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από ανατολικά.
 β. Το δωμάτιο (iii) της δυτικής πτέρυγας του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από βορειοανατολικά.
 γ. Το δωμάτιο (xiv) του κεντρικού τομέα του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από βορειοδυτικά.
 δ. Το δωμάτιο (xvii) της νότιας πτέρυγας του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Διακρίνεται η κτιστή εξέδρα. Λήψη από νοτιοανατολικά.
- 45 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση. Ισομετρική απεικόνιση.
- 46 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση. Γενική κάτοψη.
- 47 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΒΓΔ/44-45.
- 48 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΘΙΚ/48-49.
- 49 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΑΜΝ/48-49.
- 50 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΔΕΖ/50-51.
- 51 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΗΘΙ/50-51.
- 52 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΚΛΜ/50-51.
- 53 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΖΗΘ/52-53.
- 54 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΙΚΛ/52-53.
- 55 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΜΝΞ/52-53.
- 56 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση.
 α. Ανατολική όψη του ανατολικού εξωτερικού τοίχου του συγκροτήματος.
 β. Ανατολική όψη του ανατολικού εξωτερικού τοίχου του δωματίου (xxiii) καθώς και του τοίχου Ξ541 στο ΝΑ τομέα του συγκροτήματος.
 γ. Ανατολική όψη των δυτικών τοίχων των δωματίων (xx), (xxi) και (xxii) καθώς και του τοίχου Κ492-Κ493 στο χώρο των δωματίων (xii) και (xi).

- 57 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση.
 α. Βόρεια όψη του διαχωριστικού τοίχου Λ492 μεταξύ των δωματίων (xi) και (xii).
 β. Νότια όψη του διαχωριστικού τοίχου Λ492 μεταξύ των δωματίων (xi) και (xii).
 γ. Ανατολική όψη των τοίχων ΙΚ501 και ΙΚ503 του δωματίου (x), Κ511 του δωματίου (xv), καθώς και του δυτικού τοίχου του δωματίου (xviii).
 δ. Ανατολική όψη των τοίχων Κ493 και Κ492 των δωματίων (xi), (xii), (xix), (xxi), (xxii) και (xxiii).
- 58 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση.
 α. Ανατολική όψη του δυτικού τοίχου Θ524 του δωματίου (iii).
 β. Ανατολική όψη του δυτικού εξωτερικού τοίχου ΖΗ501 του συγκροτήματος, στον χώρο της δυτικής εισόδου (i) και του δωματίου (iv).
 γ. Ανατολική όψη των δυτικών τοίχων ΙΘ501, Ι514 και Ι522 στον χώρο των δωματίων (vii), (xiii), (xvi) και (xvii).
 δ. Ανατολική όψη των τοίχων των δωματίων (viii), (xiv) και (xvi).
- 59 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση.
 α. Νότια όψη του βόρειου τοίχου του δωματίου (xxiii).
 β. Νότια όψη του βόρειου τοίχου Η525, Θ523 και των αναλημματικών τοίχων Ζ534, Ζ533 και Η531α στη ΝΔ γωνία του συγκροτήματος.
 γ. Νότια όψη του τοίχου Ξ531, στον ΝΑ τομέα.
 δ. Νότια όψη των βορείων τοίχων των δωματίων (xvii) και (xxii).
- 60 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση.
 α. Νότια όψη του βόρειου τοίχου του δωματίου (xxi).
 β. Νότια όψη των τοίχων Θ526 και Ι526 των δωματίων (iii) και (xvi), αντίστοιχα, καθώς και των βορείων τοίχων των δωματίων (xviii) και (xxii).
 γ. Νότια όψη του νότιου τοίχου Ι512α και Κ502, της βόρειας πτέρυγας.
- 61 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση.
 α. Νότια όψη του τοίχου αντιστήριξης Η505, Θ491 της βόρειας βαθμιδωτής οδού.
 β. Βόρεια όψη του τοίχου αντιστήριξης Η505, Θ491 της βόρειας βαθμιδωτής οδού.
 γ. Βόρεια όψη του βόρειου εξωτερικού τοίχου Η501, ΙΘ521 του συγκροτήματος U.
 δ. Νότια όψη του βόρειου εξωτερικού τοίχου Η501, ΙΘ521 του συγκροτήματος U.
- 62 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση.
 α. Νότια όψη του τοίχου Ζ522 του αναλήμματος α1.
 β. Νότια όψη του τοίχου Ε512, Ζ515 του αναλήμματος α2.
 γ. Νότια όψη του τοίχου Ε511, Ζ504 του αναλήμματος α3.
 δ. Βόρεια όψη του τοίχου Ι512α, Κ502 της βόρειας πτέρυγας.
- 63 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση.
 α. Δυτική όψη του ανατολικού τοίχου Ι522 της νότιας εισόδου.
 β. Δυτική όψη του διαχωριστικού τοίχου Θ524, μεταξύ των δωματίων (ii) και (iii).
 γ. Δυτική όψη του ανατολικού τοίχου Θ522Β του δωματίου (iii).
 δ. Δυτική όψη του δυτικού εξωτερικού τοίχου ΖΗ501 και της δυτικής εισόδου.
 ε. Τομή κατά τον άξονα Β-Ν και όψη από τα δυτικά κατά πλάτος των αναλημμάτων α1, α2 και α3.

- 64 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση.
 α. Βόρεια όψη του τοίχου K503, μεταξύ των δωματίων (viii) και (x).
 β. Νότια όψη του τοίχου K503, μεταξύ των δωματίων (viii) και (x).
 γ. Δυτική όψη του διαχωριστικού τοίχου μεταξύ των δωματίων (xvii) και (xviii).
 δ. Δυτική όψη των ανατολικών τοίχων IK501, K503 και K511 των δωματίων (viii), (xiv) και (xvi), αντιστοιχα.
 ε. Δυτική όψη των ανατολικών τοίχων των δωματίων (xv) και (xviii).
- 65 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση.
 α. Δυτική όψη του τοίχου K492, K493 του δωματίου (x), καθώς και του ανατολικού τοίχου του δωματίου (xix).
 β. Δυτική (εσωτερική) όψη του ανατολικού εξωτερικού τοίχου του συγκροτήματος στον χώρο των δωματίων (xi), (xii), (xx), (xxi), (xxii) και (xxiii).
- 66 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση.
 α. Βόρεια όψη του διαχωριστικού τοίχου μεταξύ των δωματίων (xxii) και (xxiii).
 β. Βόρεια όψη του διαχωριστικού τοίχου μεταξύ των δωματίων (xix), (xx) και (xxi).
 γ. Βόρεια όψη των νοτίων τοίχων των δωματίων (xv) και (xxi).
 δ. Βόρεια όψη των νοτίων τοίχων Θ523 και I524 των δωματίων (iii) και (xvi), αντιστοιχα.
- 67 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση. Ισομετρική απεικόνιση. Ανασύνθεση της μορφής.
- 68 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση. Ισομετρική απεικόνιση. Ανασύνθεση της μορφής των δωματίων.
- 69 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η αρχική κατασκευαστική φάση. Η οργάνωση των χώρων.
- 70 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η πρώτη φάση μετασκευής και η ένταξη του συγκροτήματος Ub.
 α. Η βόρεια βαθμιδωτή οδός, η οποία καταργήθηκε κατά την πρώτη φάση μετασκευής του συγκροτήματος. Λήψη από βορειοανατολικά.
 β. Η εξωτερική αντηρίδα. Λήψη από νοτιοανατολικά.
 γ. Ο τοίχος αντιστήριξης των ερειπίων της βόρειας πτέρυγας του συγκροτήματος.
 δ. Ο τοίχος αντιστήριξης των ερειπίων της βόρειας πτέρυγας του συγκροτήματος, εκατέρωθεν της παραστάδας στη βόρεια απόληξη του τοίχου K511. Λήψη από νοτιοανατολικά.
- 71 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η πρώτη φάση μετασκευής και η ένταξη του συγκροτήματος Ub.
 α. Ο τοίχος I501 του συγκροτήματος Ub.
 β. Ο τοίχος I501 του συγκροτήματος Ub, στη θέση όπου παραβιάστηκε η κεντρική είσοδος προς τη βόρεια πτέρυγα της αρχικής κατασκευαστικής φάσης του συγκροτήματος U.
 γ. Η βορειοανατολική γωνία του δωματίου (ub3) στη συμβολή των τοίχων I501 και I502. Λήψη από βόρεια.
 δ. Ο βόρειος τοίχος I502 του δωματίου (ub3). Λήψη από βόρεια.

- 72 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η πρώτη φάση μετασκευής και η ένταξη του συγκροτήματος Ub.
 α. Ο βόρειος τοίχος Θ503 του δωματίου (ub2). Λήψη από νότια.
 β. Το δωμάτιο (xxiv). Λήψη από βορειοανατολικά.
 γ. Το δωμάτιο (xxiv). Λήψη από νοτιοδυτικά.
 δ. Το δωμάτιο (xxv) και η νότια είσοδος, όπως διαμορφώθηκε. Λήψη από νότια.
- 73 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η πρώτη φάση μετασκευής και η ένταξη του συγκροτήματος Ub. Ισομετρική απεικόνιση.
- 74 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η πρώτη φάση μετασκευής και η ένταξη του συγκροτήματος Ub. Γενική κάτοψη.
- 75 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η πρώτη φάση μετασκευής και η ένταξη του συγκροτήματος Ub. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΗΘ1/50-51.
- 76 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η πρώτη φάση μετασκευής και η ένταξη του συγκροτήματος Ub. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΚΛΜ/50-51.
- 77 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η πρώτη φάση μετασκευής και η ένταξη του συγκροτήματος Ub. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΗΖΗΘ/52-53.
- 78 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η πρώτη φάση μετασκευής και η ένταξη του συγκροτήματος Ub. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΙΚΛ/52-53.
- 79 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η πρώτη φάση μετασκευής και η ένταξη του συγκροτήματος Ub.
 α. Ανατολική όψη του τοίχου I501 του συγκροτήματος Ub.
 β. Βόρεια όψη του τοίχου I502 του συγκροτήματος Ub.
 γ. Δυτική όψη του τοίχου I501 του συγκροτήματος Ub.
 δ. Νότια όψη των τοίχων I502 και Θ503 του συγκροτήματος Ub.
- 80 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η πρώτη φάση μετασκευής και η ένταξη του συγκροτήματος Ub.
 α. Δυτική όψη του τοίχου Η501-Ι511 του συγκροτήματος Ub.
 β. Βόρεια όψη του διαλυμένου νότιου τοίχου του χώρου (ub3) του συγκροτήματος Ub.
 γ. Δυτική όψη του τοίχου Θ504.
 δ. Νότια όψη του βόρειου τοίχου των δωματίων (xiv)a, (xv)a και (xix)a.
- 81 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η πρώτη φάση μετασκευής και η ένταξη του συγκροτήματος Ub.
 α. Βόρεια όψη του βόρειου τοίχου των δωματίων (xix)a, (xv)a και (xiv)a.
 β. Δυτική όψη των τοίχων I511 και ΙΚ521.
 γ. Ανατολική όψη των τοίχων I511 και ΙΚ521.
 δ. Νότια όψη του τοίχου I526 του δωματίου (xvi)a και του βόρειου τοίχου του δωματίου (xvi)b.

- 82 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η πρώτη φάση μετασκευής και η ένταξη του συγκροτήματος Ub.
- α. Βόρεια όψη του νότιου τοίχου του δωματίου (xvi)b.
 - β. Βόρεια όψη των νοτίων τοίχων των δωματίων (xiv)a και (xv)a.
 - γ. Ανατολική όψη των τοίχων I525 και Θ522γ στον χώρο της νότιας εισόδου.
 - δ. Ανατολική όψη του δυτικού τοίχου Θ533 του δωματίου (xxv).
 - ε. Ανατολική όψη του δυτικού τοίχου Η531 του δωματίου (xxiv).
 - ζ. Δυτική όψη του τοίχου Η531 του δωματίου (xxiv)
 - η. Δυτική όψη του διαχωριστικού τοίχου Θ533 μεταξύ των δωματίων (xxiv) και (xxv).
 - θ. Δυτική όψη του ανατολικού τοίχου Θ522γ του δωματίου (xxv).
- 83 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η πρώτη φάση μετασκευής και η ένταξη του συγκροτήματος Ub. Ισομετρική απεικόνιση. Ανασύνθεση της μορφής.
- 84 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η δεύτερη φάση μετασκευής.
- α. Τα ερείπια του συγκροτήματος κατά τη δεύτερη φάση μετασκευής του. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο, ψηφιακά επεξεργασμένη.
 - β. Ο διαχωριστικός τοίχος μεταξύ των δωματίων (xiv)a και (xv)a. Διακρίνεται το φράγμα της εισόδου. Λήψη από βορειοδυτικά.
 - γ. Λειπομέρεια του φράγματος της εισόδου από το δωμάτιο (xiv)a προς το δωμάτιο (xv)a. Λήψη από βορειοδυτικά.
- 85 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η δεύτερη φάση μετασκευής. Ισομετρική απεικόνιση.
- 86 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η δεύτερη φάση μετασκευής. Γενική κάτοψη.
- 87 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η δεύτερη φάση μετασκευής. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΗΘΙ/50-51.
- 88 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η δεύτερη φάση μετασκευής. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΚΛΜ/50-51.
- 89 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η δεύτερη φάση μετασκευής. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΙΚΛ/52-53.
- 90 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η δεύτερη φάση μετασκευής.
- α. Δυτική όψη του τοίχου Θ504 και τομή κατά μήκος της χαμηλής εξέδρας Θ505.
 - β. Δυτική όψη του τοίχου Θ504 και της χαμηλής εξέδρας (αναβαθμού) Θ505.
 - γ. Δυτική όψη του ανατολικού τοίχου των δωματίων (xiv)a και (xvi)b.
 - δ. Ανατολική όψη του δυτικού τοίχου των δωματίων (xv)a και (xviii)a.
- 91 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η δεύτερη φάση μετασκευής. Ισομετρική απεικόνιση. Ανασύνθεση της μορφής.
- 92 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η τρίτη φάση μετασκευής.
- α. Το συγκρότημα κατά την τρίτη φάση μετασκευής του. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο ψηφιακά επεξεργασμένη.
 - β. Το φράγμα στη δυτική είσοδο του δωματίου (xx). Λήψη από δυτικά.
 - γ. Η κτιστή θήκη στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου (xviii)b και ο διαχωριστικός τοίχος προς το δωμάτιο (xviii)a. Λήψη από νοτιοδυτικά.
- 93 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η τρίτη φάση μετασκευής. Ισομετρική απεικόνιση.

- 94 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η τρίτη φάση μετασκευής. Γενική κάτοψη.
- 95 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η τρίτη φάση μετασκευής. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΚΛΜ/50-51.
- 96 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η τρίτη φάση μετασκευής. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΙΚΛ/52-53.
- 97 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η τρίτη φάση μετασκευής.
- α. Δυτική όψη του δυτικού τοίχου των δωματίων (xx) και (xxi)α.
 - β. Ανατολική όψη του δυτικού τοίχου των δωματίων (xx) και (xxi)α.
 - γ. Νότια όψη του νότιου τοίχου του δωματίου (xviii)α.
 - δ. Βόρεια όψη του νότιου τοίχου του δωματίου (xviii)α.
 - ε. Δυτική όψη του ανατολικού τοίχου του δωματίου (xviii).
- 98 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η τρίτη φάση μετασκευής. Ισομετρική απεικόνιση. Ανασύνθεση της μορφής.
- 99 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η τέταρτη φάση μετασκευής. Ισομετρική απεικόνιση.
- 100 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η τέταρτη φάση μετασκευής. Γενική κάτοψη.
- 101 Το δεύτερο παλαιοανακτορικό συγκρότημα U. Η τέταρτη φάση μετασκευής. Ισομετρική απεικόνιση. Ανασύνθεση της μορφής.
- 102 Κατασκευές προγενέστερες των μεγάλων νεοανακτορικών υπαιθρίων διαμορφώσεων. Τα κτίρια W και Wa.
- α. Τα κτίρια W και Wa σε σχέση με τον νεοανακτορικό περίβολο. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο, ψηφιακά επεξεργασμένη.
 - β. Το κτίριο W. Λήψη από βορειοδυτικά.
 - γ. Το κτίριο W. Λεπτομέρεια. Λήψη από βορειοδυτικά.
 - δ. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του κτιρίου Wa .Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο, ψηφιακά επεξεργασμένη.
- 103 Κατασκευές προγενέστερες των μεγάλων νεοανακτορικών υπαιθρίων διαμορφώσεων. Το κτίριο W. Ισομετρική απεικόνιση.
- 104 Κατασκευές προγενέστερες των μεγάλων νεοανακτορικών υπαιθρίων διαμορφώσεων. Τα κτίρια W και Wa. Γενική κάτοψη.
- 105 Κατασκευές προγενέστερες των μεγάλων νεοανακτορικών υπαιθρίων διαμορφώσεων. Τα κτίρια W και Wa. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΒΓΔ/48-49.
- 106 Κατασκευές προγενέστερες των μεγάλων νεοανακτορικών υπαιθρίων διαμορφώσεων. Τα κτίρια W και Wa. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΕΖΗ/48-49.
- 107 Κατασκευές προγενέστερες των μεγάλων νεοανακτορικών υπαιθρίων διαμορφώσεων. Τα κτίρια W και Wa. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΔΕΖ/49-50.

- 108 Κατασκευές προγενέστερες των μεγάλων νεοανακτορικών υπαιθρίων διαμορφώσεων. Τα κτίρια W και Wa.
- α. Δυτική όψη του ανατολικού τοίχου του κτιρίου W.
 - β. Ανατολική όψη του ανατολικού τοίχου του κτιρίου W.
 - γ. Νότια όψη του τοίχου Δ482, Δ4834, E481.
 - δ. Βόρεια όψη του τοίχου Δ482, Δ4834, E481.
- 109 Κατασκευές προγενέστερες των μεγάλων νεοανακτορικών υπαιθρίων διαμορφώσεων. Τα κτίρια W και Wa.
- α. Νότια όψη του τοίχου E492.
 - β. Ανατολική όψη του τοίχου E482 του κτιρίου W, σε σχέση με την πομπική οδό της νεοανακτορικής περιόδου.
 - γ. Βόρεια όψη του νότιου τοίχου του κτιρίου W.
 - δ. Νότια όψη του νότιου τοίχου του κτιρίου W.
 - ε. Νότια όψη του τοίχου E501.
 - ζ. Ανατολική όψη του τοίχου E504.
- 110 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος.
- α. Γενική άποψη του χώρου της ανασκαφής. Διακρίνονται το κρηπίδωμα, ο περίβολος και η πομπική οδός. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο.
 - β. Το κρηπίδωμα. Λήψη από βορειοδυτικά.
 - γ. Τμήμα της πομπικής οδού στο ανασκαφικό ορθογώνιο B46. Λήψη από ανατολικά.
 - δ. Ο περίβολος και ο χώρος τελετουργικών δείπνων στα βόρεια του κρηπίδωματος. Λήψη από νοτιοανατολικά.
- 111 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη Νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος.
- α. Το κρηπίδωμα. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο.
 - β. Το κρηπίδωμα. Διακρίνονται οι δύο μεγάλοι βράχοι. Λήψη από βορειοανατολικά.
 - γ. Το κρηπίδωμα. Διακρίνεται ο βράχος ο ενσωματωμένος στο δυτικό σκέλος του περιβόλου. Λήψη από βόρεια.
 - δ. Ο χώρος τελετουργικών δείπνων μεταξύ του κρηπίδωματος και του βόρειου σκέλους του περιβόλου.
- 112 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος.
- α. Το βόρειο σκέλος του περιβόλου. Λήψη από νότια.
 - β. Το βόρειο σκέλος του περιβόλου. Λήψη από νότια.
 - γ. Το δυτικό σκέλος του περιβόλου στα νότια του μεγάλου βράχου. Λήψη από ανατολικά.
 - δ. Το δυτικό σκέλος του περιβόλου στα βόρεια του μεγάλου βράχου. Λήψη από ανατολικά.
- 113 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος.
- α. Η πομπική οδός στο ανασκαφικό ορθογώνιο B46. Λήψη από νοτιοανατολικά.
 - β. Ο αγωγός απορροής της πομπικής οδού στον ανασκαφικό διάδρομο B45/46. Λήψη από νότια.
 - γ. Η πομπική οδός στο ανασκαφικό ορθογώνιο E49. Λήψη από δυτικά.
 - δ. Η πομπική οδός στο ανασκαφικό ορθογώνιο E49. Λήψη από ανατολικά.

- 114 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περιβόλος.
 α. Η βαθμιδωτή κάθοδος της πομπικής οδού στα ανασκαφικά ορθογώνια Δ48 και Δ49. Λήψη από βόρεια.
 β. Η βαθμιδωτή κάθοδος της πομπικής οδού στα ανασκαφικά ορθογώνια Δ48 και Δ49. Λήψη από νότια.
- 115 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περιβόλος.
 α. Το σωζόμενο τμήμα της πομπικής οδού στο ανασκαφικό ορθογώνιο Η52. Λήψη από νότια.
 β. Το σωζόμενο τμήμα της πομπικής οδού στον ανασκαφικό διάδρομο Θ51/52. Λήψη από δυτικά.
 γ. Η πομπική οδός στο ανασκαφικό ορθογώνιο Ι51. Λήψη από δυτικά.
 δ. Το στόμιο απορροής στο ανασκαφικό ορθογώνιο Θ52. Λήψη από δυτικά.
- 116 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περιβόλος.
 α. Ο αγωγός απορροής στον ανασκαφικό διάδρομο ΖΗ52. Λήψη από βόρεια.
 β. Ο μικρός διαχωριστικός τοίχος Η471-481. Λήψη από βόρεια.
 γ. Η κτιστή εξέδρα στη βορειοανατολική γωνία του περιβόλου. Λήψη από δυτικά.
 δ. Η κτιστή εξέδρα στη βορειοανατολική γωνία του περιβόλου. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο.
- 117 Άποψη του χώρου της ανασκαφής από νοτιοδυτικά, με επισήμανση των νεοανακτορικών υπαιθρίων διαμορφώσεων. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο, ψηφιακά επεξεργασμένη.
- 118 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περιβόλος. Ισομετρική απεικόνιση.
- 119 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περιβόλος. Γενική κάτοψη.
- 120 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περιβόλος. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΒΓΔ/44-45.
- 121 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περιβόλος. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΘΙΚ/44-45.
- 122 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περιβόλος. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΛΜΝ/44-45.
- 123 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περιβόλος. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΒΓΔ/46-47.
- 124 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περιβόλος. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΕΖΗ/46-47.
- 125 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περιβόλος. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΘΙΚ/46-47.
- 126 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περιβόλος. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΛΜΝ/46-47.
- 127 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περιβόλος. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΒΓΔ/48-49.
- 128 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περιβόλος. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΕΖΗ/48-49.
- 129 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περιβόλος. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΘΙΚ/48-49.

- 130 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΔΕΖ/50-51.
- 131 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΗΘΙ/50-51.
- 132 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΖΗΘ/52-53.
- 133 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΕΖΗ/46-47.
- 134 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος. Κοιλότητες και εξάρματα στη διαμόρφωση του φυσικού εδάφους. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΘΙΚ/46-47.
- 135 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος.
α. Νότια όψη του κρηπιδώματος και του τοίχου Κ491.
β. Δυτική όψη του κρηπιδώματος.
- 136 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος.
α. Βόρεια όψη του κρηπιδώματος.
β. Ανατολική όψη στο εσωτερικό του κρηπιδώματος.
- 137 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος.
α. Βόρεια όψη στο εσωτερικό του κρηπιδώματος.
β. Νότια όψη στο εσωτερικό του κρηπιδώματος.
γ. Δυτική όψη στο εσωτερικό του κρηπιδώματος.
- 138 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος.
α. Νότια όψη του βόρειου σκέλους του περιβόλου.
- 139 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος.
α. Ανάπτυγμα της εξέδρας από δυτικά, νοτιοδυτικά και νότια.
β. Δυτική όψη του αναλημματικού τοίχου Λ461.
γ. Δυτική όψη του ανατολικού σκέλους του περιβόλου.
δ. Νότια όψη της νότιας απόληξης Λ462Α του ανατολικού σκέλους του περιβόλου.
- 140 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος.
α. Νότια όψη του αναλημματικού τοίχου Ζ492.
β. Δυτική όψη του δυτικού σκέλους του περιβόλου.
γ. Ανατολική όψη του δυτικού σκέλους Η516 του περιβόλου.
δ. Ανατολική όψη του δυτικού σκέλους του περιβόλου.
ε. Νότια όψη του μικρού αναλημματικού τοίχου Η471-481.
- 141 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος.
α. Νότια όψη του βόρειου τοίχου Γ451 του ανοικτού αγωγού απορροής.
β. Νότια όψη του βόρειου τοίχου Γ451-461 αντιστήριξης της πομπικής οδού.
γ. Νότια όψη του νότιου τοίχου Β463 αντιστήριξης της πομπικής οδού.
δ. Δυτική όψη του ανατολικού τοίχου Β454 του ανοικτού αγωγού απορροής.
ε. Νότια όψη του νότιου τοίχου Β464 του ανοικτού αγωγού απορροής.

- 142 Υπαίθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος.
- α. Βόρεια όψη του βόρειου τοίχου Γ451 του ανοικτού αγωγού απορροής στον ΒΔ τομέα.
 - β. Δυτική όψη του ανατολικού τοίχου Β453 αντιστήριξης της πομπικής οδού. Εγκάρσια τομή στο νότιο σκέλος της πομπικής οδού στον ΒΔ τομέα.
 - γ. Ανατολική όψη του ανατολικού τοίχου Β461 αντιστήριξης της πομπικής οδού στον ΒΔ τομέα.
 - δ. Ανατολική όψη του ανατολικού τοίχου Β453 αντιστήριξης της πομπικής οδού. Εγκάρσια τομή στο νότιο σκέλος της πομπικής οδού στον ΒΔ τομέα.
 - ε. Ανατολική όψη του ορατού τμήματος του ανατολικού τοίχου Β454 του ανοικτού αγωγού απορροής. Εγκάρσια τομή στο νότιο σκέλος της πομπικής οδού στον ΒΔ τομέα.
- 143 Υπαίθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος.
- α. Δυτική όψη του δυτικού τοίχου Δ482, Δ492 αντιστήριξης της πομπικής οδού.
 - β. Νότια όψη του βόρειου τοίχου αντιστήριξης της πομπικής οδού στον δυτικό τομέα.
 - γ. Δυτική εξωτερική όψη του δυτικού τοίχου Δ493 του ανοικτού αγωγού απορροής.
 - δ. Δυτική όψη του ανατολικού τοίχου αντιστήριξης της πομπικής οδού στον δυτικό τομέα.
- 144 Υπαίθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος.
- α. Ανατολική όψη του δυτικού τοίχου αντιστήριξης της πομπικής οδού στον δυτικό τομέα.
 - β. Ανατολική όψη του ανατολικού τοίχου Δ493 του ανοικτού αγωγού απορροής στον δυτικό τομέα.
 - γ. Νότια όψη του αναλήμματος «β1».
 - δ. Νότια όψη του νότιου τοίχου αντιστήριξης της πομπικής οδού στον δυτικό τομέα.
- 145 Υπαίθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος.
- α. Δυτική όψη του δυτικού τοίχου Ζ501, Ζ512, Η523 αντιστήριξης της πομπικής οδού.
 - β. Δυτική όψη του δυτικού τοίχου Ζ491, Ζ502, Ζ513, ΖΗ521 του ανοικτού αγωγού απορροής.
- 146 Υπαίθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος.
- α. Ανατολική όψη του δυτικού τοίχου Ζ502, Ζ513, ΖΗ521 του ανοικτού αγωγού απορροής.
 - β. Ανατολική όψη του δυτικού τοίχου Ζ501, Ζ512, Η523 αντιστήριξης της πομπικής οδού.
- 147 Υπαίθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περίβολος.
- α. Βόρεια όψη του νότιου τοίχου Η524 αντιστήριξης της πομπικής οδού στον ΝΔ τομέα.
 - β. Βόρεια όψη του νότιου τοίχου του ανοικτού αγωγού απορροής στον ΝΔ τομέα.
 - γ. Νότια όψη του νότιου τοίχου του ανοικτού αγωγού απορροής στον ΝΔ τομέα.
 - δ. Δυτική όψη του ανατολικού τοίχου αντιστήριξης της πομπικής οδού στον ΝΔ τομέα.

- 148 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περιβόλος.
 α. Εγκάρσια τομή στη σωζόμενη απόληξη της πομπικής οδού.
 β. Βόρεια όψη του νότιου σκέλους του περιβόλου στον χώρο του ανασκαφικού ορθογωνίου I51.
 γ. Νότια όψη του νότιου σκέλους HΘ512 και Θ511 του περιβόλου στον ΝΔ τομέα.
 δ. Νότια όψη του νότιου τοίχου H524 αντιστήριξης της πομπικής οδού στον ΝΔ τομέα.
 ε. Βόρεια όψη του βόρειου τοίχου αντιστήριξης της πομπικής οδού στον ΝΔ τομέα.
- 149 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περιβόλος. Γεωμετρικές χαράξεις: Ο κατασκευαστικός κάρναβος.
- 150 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περιβόλος. Ισομετρική απεικόνιση. Ανασύνθεση της μορφής.
- 151 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά τη νεοανακτορική περίοδο. Ο Ιερός Περιβόλος.
 α. Ισομετρική απεικόνιση. Γραφική αποκατάσταση.
 β. Ανάπτυγμα της παράστασης του ρυτού της Ζάκρου (Πλάτων, *Αργοναύτης* 2003, εικ. 4).
 γ. Το ανάγλυφο ρυτό της Ζάκρου (Πλάτων, *Αργοναύτης* 2003, εικ. 1).
- 152 Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα MM IIIA-ΥΜ ΙΒ (?) περιόδου. Το κτίριο Τ.
 α. Τμήμα του τοίχου N531 (το υπόλοιπο καλύπτεται από τον πλάτανο). Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο.
 β. Ο τοίχος N531 του κτιρίου Τ. Λήψη από βόρεια.
 γ. Οι τοίχοι N531 και N532 του κτιρίου Τ. Το δωμάτιο (t2). Λήψη από νοτιοδυτικά.
 δ. Ο ανατολικός τοίχος του δωματίου (t2), στη σκιά του αιωνόβιου πλάτανου. Λήψη από δυτικά.
- 153 Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα MM IIIA-ΥΜ ΙΒ (?) περιόδου. Το κτίριο Τ. Γενική κάτοψη.
- 154 Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα MM IIIA-ΥΜ ΙΒ (?) περιόδου. Το κτίριο Τ. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΜΝΞ//52-53.
- 155 Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα MM IIIA-ΥΜ ΙΒ (?) περιόδου. Το κτίριο Τ.
 α. Νότια όψη του τοίχου N531.
- 156 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S.
 α. Τα ερείπια του κτιρίου S. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο, ψηφιακά επεξεργασμένη.
 β. Ο βόρειος εξωτερικός τοίχος H502-Θ502 του κτιρίου S, θεμελιωμένος στα ερείπια του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U.
 γ. Ο τοίχος Θ522 του κτιρίου S. Διακρίνεται το φράγμα. Λήψη από δυτικά.
 δ. Οι τοίχοι H522 και H515 του κτιρίου S, θεμελιωμένοι επί της νεοανακτορικής πομπικής οδού. Λήψη από νότια.

- 157 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S.
- α. Ο τοίχος ΗΘ511 του κτιρίου S. Λήψη από δυτικά.
 - β. Ο τοίχος Η502 του κτιρίου S, θεμελιωμένος επί των τοίχων αντιστήριξης της νεοανακτορικής πομπικής οδού. Λήψη από νότια.
 - γ. Ο τοίχος Ι521 του κτιρίου S, σε σχέση με τα ερείπια του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από βόρεια.
 - δ. Το δωμάτιο (s5), οι τοίχοι του οποίου θεμελιώθηκαν επί του νεοανακτορικού περιβόλου και της νεοανακτορικής πομπικής οδού. Λήψη από δυτικά.
- 158 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S.
- α. Το δωμάτιο (s7). θεμελιωμένο επί του νεοανακτορικού περιβόλου και επί της πομπικής οδού. Λήψη από ανατολικά.
 - β. Ο βόρειος τοίχος Η502-Θ502 του κτιρίου S σε σχέση με το κρηπίδωμα και τον περίβολο. Λήψη από βόρεια.
 - γ. Ο τοίχος Θ531, εδραζόμενος επί του δωματίου (xxiv) του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U, ως νότιο όριο του κτιρίου S. Λήψη από δυτικά.
 - δ. Ο αναλημματικός τοίχος ΗΗ, στο ανασκαφικό ορθογώνιο Η53, ως νοτιοδυτικό όριο του κτιρίου S. Λήψη από δυτικά.
- 159 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S.
- α. Η δυτική απόληξη του αναλημματικού τοίχου Δ471. Λήψη από νοτιοανατολικά.
 - β. Η ανατολική απόληξη του αναλημματικού τοίχου Ε471. Λήψη από νοτιοδυτικά.
 - γ. Ίχνη πλακοστρώτου στα βόρεια του τοίχου Δ471-Ε471. Λήψη από δυτικά.
 - δ. Πλάκες επί του τοίχου Δ471. Λήψη από βορειοανατολικά.
- 160 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S. Ισομετρική απεικόνιση.
- 161 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S. Γενική κάτοψη.
- 162 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΒΓΔ/46-47.
- 163 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΕΖΗ/46-47.
- 164 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΔΕΖ/50-51.
- 165 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΗΘΙ/50-51.
- 166 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΖΗΘ/52-53.
- 167 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΙΚΛ/52-53.
- 168 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΙΚΛ/52-53, με επισήμανση των φραγμάτων στους τοίχους Θ522 και Ι512.

- 169 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S.
- α. Νότια όψη του τοίχου H515.
 - β. Βόρεια όψη του τοίχου H515.
 - γ. Νότια όψη του τοίχου I521.
 - δ. Βόρεια όψη του τοίχου I521.
 - ε. Νότια όψη των τοίχων H522, Θ521 και I515.
- 170 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S.
- α. Βόρεια όψη του τοίχου Θ521.
 - β. Νότια όψη του τοίχου H502.
 - γ. Βόρεια όψη του τοίχου I512.
 - δ. Βόρεια όψη του τοίχου Θ513.
 - ε. Νότια όψη του τοίχου Θ513.
 - ζ. Βόρεια όψη του τοίχου H513.
- 171 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S.
- α. Νότια όψη των τοίχων H502 και Θ502, σε σχέση με τα ερείπια του συγκροτήματος Ub.
 - β. Βόρεια όψη των τοίχων H502 και Θ502, σε σχέση με τα ερείπια του συγκροτήματος U.
 - γ. Βόρεια όψη του νότιου τοίχου των δωματίων (s8) και (s9).
 - δ. Νότια όψη του νότιου τοίχου των δωματίων (s8) και (s9).
- 172 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S.
- α. Δυτική όψη του τοίχου S/Q σε σχέση με τα ερείπια του συγκροτήματος Ub.
 - β. Δυτική όψη του τοίχου Θ522-I531.
 - γ. Δυτική όψη του τοίχου H521.
 - δ. Δυτική όψη του τοίχου Θ514.
- 173 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S.
- α. Ανατολική όψη του τοίχου HΘ511.
 - β. Ανατολική όψη του τοίχου Θ512, Θ522 και I531.
 - γ. Δυτική όψη του τοίχου HΘ511 σε σχέση με τα ερείπια του συγκροτήματος Ub.
 - δ. Νότια όψη του φράγματος στον τοίχο I512.
 - ε. Δυτική όψη του φράγματος στον τοίχο Θ522.
- 174 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S.
- α. Ανατολική όψη του τοίχου ΗΗ.
 - β. Βόρεια όψη του τοίχου Θ531.
 - γ. Νότια όψη της δυτικής απόληξης του τοίχου ΗΗ.
 - δ. Τομή του τοίχου ΗΗ και όψη του τοίχου Θ531 από νότια.
 - ε. Εσωτερική όψη του αναλημματικού τοίχου ΠΙΑ από βορειοανατολικά.
- 175 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S.
- α. Βόρεια όψη του τοίχου Δ471-E471.
 - β. Νότια όψη του τοίχου Δ471-E471.
- 176 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S. Ο κεντρικός πυρήνας. Ισομετρική απεικόνιση. Ανασύνθεση της μορφής.
- 177 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S. Η πρώτη προσθήκη. Ισομετρική απεικόνιση. Ανασύνθεση της μορφής.

- 178 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S. Η δεύτερη προσθήκη. Ισομετρική απεικόνιση. Ανασύνθεση της μορφής.
- 179 Οικοδομικές επεμβάσεις κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Το κτίριο S. Η τελική μετασκευή. Ισομετρική απεικόνιση. Ανασύνθεση της μορφής.
- 180 Οικοδομήματα της ΥΜ ΙΙΙΓ και της υπομινωικής περιόδου. Τα κτίρια Q και L.
- α. Τα κτίρια Q και L. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο, ψηφιακά επεξεργασμένη.
 - β. Η βορειοανατολική εσωτερική γωνία του κτιρίου Q, μετά την ανασύνθεσή του, σε σχέση με το παλαιοανακτορικό συγκρότημα Ub. Λήψη από νοτιοδυτικά.
 - γ. Το κτίριο Q. Λήψη από βορειοδυτικά (Λεμπέση, *Π.Α.Ε* 1995, πίν. 112α).
 - δ. Η βορειοανατολική εξωτερική γωνία του κτιρίου Q, μετά την ανασύνθεσή του, σε σχέση με το παλαιοανακτορικό συγκρότημα Ub. Λήψη από βορειοδυτικά.
- 181 Οικοδομήματα της ΥΜ ΙΙΙΓ και της υπομινωικής περιόδου. Τα κτίρια Q και L. Γενική κάτοψη.
- 182 Οικοδομήματα της ΥΜ ΙΙΙΓ και της υπομινωικής περιόδου. Τα κτίρια Q και L. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΗΘΙ/50-51.
- 183 Οικοδομήματα της ΥΜ ΙΙΙΓ και της υπομινωικής περιόδου. Τα κτίρια Q και L.
- α. Ανατολική όψη του τοίχου S/Q, σε σχέση με τα ερείπια του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U.
 - β. Νότια όψη (εσωτερική) του βόρειου τοίχου του κτιρίου Q, σε σχέση με τα ερείπια του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος Ub και παλαιότερων κατασκευών.
 - γ. Δυτική όψη (εσωτερική) του ανατολικού τοίχου του κτιρίου Q, σε σχέση με τα ερείπια του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος Ub και παλαιότερων κατασκευών.
 - δ. Βόρεια όψη (εσωτερική) του νότιου τοίχου του κτιρίου Q, σε σχέση με τα ερείπια του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος Ub και παλαιότερων κατασκευών.
- 184 Οικοδομήματα της ΥΜ ΙΙΙΓ και της υπομινωικής περιόδου. Τα κτίρια Q και L.
- α. Ανατολική όψη του κτιρίου Q σε σχέση με τα ερείπια του Περιβόλου και παλαιότερων κατασκευών.
 - β. Η βόρεια όψη του κτιρίου Q.
 - γ. Νότια όψη του κτιρίου Q σε σχέση με τα ερείπια του Περιβόλου και παλαιότερων κατασκευών.
- 185 Υπαίθριες διαμορφώσεις κατά την πρωτογεωμετρική-γεωμετρική περίοδο.
- α. Ο πρωτογεωμετρικός βωμός και ο τοίχος J, σε σχέση με τα ερείπια του κρηπιδώματος και του Περιβόλου. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο, ψηφιακά επεξεργασμένη.
 - β. Ο πρωτογεωμετρικός βωμός σε σχέση με τα ερείπια του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο, ψηφιακά επεξεργασμένη.
 - γ. Ο πρωτογεωμετρικός βωμός σε σχέση με τα ερείπια του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος U. Λήψη από βορειοδυτικά.
- 186 Υπαίθριες διαμορφώσεις κατά την πρωτογεωμετρική-γεωμετρική περίοδο. Ισομετρική απεικόνιση.

- 187 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά την πρωτογεωμετρική-γεωμετρική περίοδο. Γενική κάτοψη.
- 188 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά την πρωτογεωμετρική-γεωμετρική περίοδο. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΚΛΜ/49-50.
- 189 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά την πρωτογεωμετρική-γεωμετρική περίοδο. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΙΚΛ/52-53.
- 190 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά την πρωτογεωμετρική-γεωμετρική περίοδο.
 α. Νότια όψη του τοίχου J της πρωτογεωμετρικής-γεωμετρικής περιόδου, ο οποίος εδράζεται επί του τοίχου Κ491 της ΜΜ ΠΙΑ-ΥΜ ΙΒ περιόδου.
 β. Νότια όψη του βωμού.
 γ. Δυτική όψη του βωμού.
- 191 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο.
 α. Ο βωμός ως κέντρο των υπαιθρίων διαμορφώσεων. Διακρίνονται τα άνδρα στα νότια του βωμού, οι τοίχοι F, G, J και η εστία στα βόρεια του βωμού. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο, ψηφιακά επεξεργασμένη.
- 192 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο.
 α. Ο βωμός σε σχέση με τις υπαιθριες πρωτοαρχαϊκές διαμορφώσεις επί του κρηπιδώματος. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο, ψηφιακά επεξεργασμένη.
 β. Ερείπια κατασκευών της πρωτοαρχαϊκής περιόδου, στον χώρο του νεοανακτορικού κρηπιδώματος. Διακρίνεται η πρωτοαρχαϊκή εστία. Λήψη από βορειοδυτικά.
 γ. Ερείπια κατασκευών της πρωτοαρχαϊκής περιόδου, στον χώρο του νεοανακτορικού κρηπιδώματος. Λήψη από βορειοανατολικά.
- 193 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο. Ισομετρική απεικόνιση.
- 194 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο. Γενική κάτοψη.
- 195 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΙΚΛ/47-48.
- 196 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΙΚΛ/49-50.
- 197 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΜΝΞ/49-50.
- 198 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΙΚΛ/51-52.
- 199 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΜΝΞ/51-52.
- 200 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΚΛΜ/50-51.

- 201 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο.
- α. Νότια όψη του τοίχου στα βόρεια του βωμού.
 - β. Νότια όψη του βόθρου του βωμού.
 - γ. Ανατολική όψη του βωμού σε σχέση με τα ερείπια παλαιότερων κατασκευών.
 - δ. Δυτική όψη του βόθρου του βωμού.
 - ε. Νότια όψη του βόθρου του βωμού.
 - ζ. Βόρεια όψη του βωμού.
 - η. Δυτική όψη του βωμού.
- 202 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο.
- α. Νότια όψη του ανδρήρου Ι.
 - β. Νότια όψη του ανδρήρου Ι.Ι
 - γ. Νότια όψη του ανδρήρου ΙΙΙ.
- 203 Υπαιθριες διαμορφώσεις κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο.
- α. Ανατολική όψη της βορειοανατολικής απόληξης του τοίχου F.
 - β. Δυτική όψη της βορειοανατολικής απόληξης του τοίχου F.
 - γ. Νότια όψη του τοίχου F.
 - δ. Βόρεια όψη του τοίχου F.
 - ε. Ανατολική όψη του τοίχου G.
 - ζ. Δυτική όψη του τοίχου G.
 - η. Νότια όψη του τοίχου G στο ορθογώνιο K48.
 - θ. Βόρεια όψη του τοίχου G στο ορθογώνιο K48.
- 204 Κατασκευές κατά την κλασική περίοδο. Το κτίριο E.
- α. Τα ερείπια του κτιρίου E στο ανασκαφικό ορθογώνιο Λ47. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο, ψηφιακά επεξεργασμένη.
 - β. Αναπαράσταση του κτιρίου E με την κεραμοσκεπή του.
 - γ. Τα ερείπια του κτιρίου E σε σχέση με τον ελληνορωμαϊκό ναό C-D. Λήψη από βορειοανατολικά.
- 205 Κατασκευές κατά την κλασική περίοδο. Το κτίριο E. Κατασκευές ασαφούς χρονολόγησης προγενέστερες του ελληνορωμαϊκού ναού C-D.
- α. Ο βόρειος περίβολος σε σχέση με τις νεοανακτορικές κατασκευές και με το κτίριο E. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο, ψηφιακά επεξεργασμένη.
 - β. Ο βόρειος περίβολος σε σχέση με τον νεοανακτορικό περίβολο. Διακρίνεται η, υψηλή μεταξύ τους, επίχωση. Λήψη από νότια.
 - γ. Ο βόρειος περίβολος σε σχέση με τον νεοανακτορικό περίβολο. Διακρίνεται η, υψηλή μεταξύ τους, επίχωση. Λήψη από νότια.
 - δ. Ο βόρειος περίβολος σε σχέση με τον νεοανακτορικό περίβολο. Διακρίνεται η, υψηλή μεταξύ τους, επίχωση. Λήψη από νότια.
- 206 Κατασκευές κατά την κλασική περίοδο. Το κτίριο E. Κατασκευές ασαφούς χρονολόγησης προγενέστερες του ελληνορωμαϊκού ναού C-D. Γενική κάτοψη.
- 207 Κατασκευές κατά την κλασική περίοδο. Το κτίριο E. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΚΛΜ/46-47.
- 208 Κατασκευές ασαφούς χρονολόγησης προγενέστερες του ελληνορωμαϊκού ναού C-D. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΘΙΚ/48-49.
- 209 Κατασκευές ασαφούς χρονολόγησης προγενέστερες του ελληνορωμαϊκού ναού C-D. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΕΖΗ/46-47.

- 210 Κατασκευές ασαφούς χρονολόγησης προγενέστερες του ελληνορωμαϊκού ναού C-D. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΘΙΚ/46-47.
- 211 Κατασκευές ασαφούς χρονολόγησης προγενέστερες του ελληνορωμαϊκού ναού C-D. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΘΙΚ/44-45.
- 212 Κατασκευές κατά την κλασική περίοδο. Το κτίριο Ε.
- α. Νότια όψη του τοίχου Λ474.
 - β. Ανατολική όψη του τοίχου ΛΜ471.
 - γ. Δυτική όψη του τοίχου ΛΚ471.
 - δ. Ανατολική όψη του τοίχου ΛΚ471.
 - ε. Νότια όψη του τοίχου Λ472.
 - ζ. Ανατολική απόληξη του τοίχου Λ472.
 - η. Βόρεια όψη του τοίχου Λ472.
 - θ. Νότια όψη του τοίχου Λ461-471.
 - ι. Βόρεια όψη του τοίχου Λ474.
 - κ. Δυτική όψη του τοίχου ΛΜ471.
- 213 Κατασκευές ασαφούς χρονολόγησης προγενέστερες του ελληνορωμαϊκού ναού C-D.
- α. Νότια όψη του βόρειου εξωτερικού περιβόλου, σε σχέση με τα ερείπια του περιβόλου της νεοανακτορικής περιόδου.
- 214 Ο ελληνιστικός οίκος-ναός C-D μετασκευασμένος κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο, ψηφιακά επεξεργασμένη.
- 215 α. Ο ελληνιστικός οίκος-ναός C-D μετασκευασμένος κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο.
- β. Ο ελληνιστικός οίκος-ναός C-D μετασκευασμένος κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο.
 - γ. Ο ελληνιστικός οίκος-ναός C-D μετασκευασμένος κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο. Λήψη από βόρεια.
 - δ. Ο ελληνιστικός οίκος-ναός C-D μετασκευασμένος κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο. Λήψη από βορειοανατολικά.
- 216 α. Ο ελληνιστικός οίκος-ναός C-D μετασκευασμένος κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο. Ισομετρική απεικόνιση.
- β. Ο ελληνιστικός οίκος-ναός C-D. Αναπαράσταση.
 - γ. Ο ελληνορωμαϊκός οίκος-ναός C-D. Αναπαράσταση.
- 217 Ο οίκος-ναός C-D. Κατάλοιπα χρονολογούμενα στην ελληνιστική περίοδο. Γενική κάτοψη.
- 218 Ο οίκος-ναός C-D. Κατάλοιπα χρονολογούμενα στην ελληνορωμαϊκή περίοδο. Γενική κάτοψη.
- 219 Ο οίκος-ναός C-D. Κατάλοιπα χρονολογούμενα στην ελληνορωμαϊκή περίοδο. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΛΝΜ/48-49.
- 220 Μετασκευή του οίκου-ναού C-D κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο.
- α. Νότια όψη (εσωτερική) του βόρειου τοίχου.
 - β. Νότια όψη του ενδιάμεσου διαχωριστικού τοίχου.
 - γ. Νότια όψη (εξωτερική) του οίκου-ναού.

- 221 Μετασκευή του οίκου-ναού C-D κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο.
 α. Ανατολική όψη (εσωτερική) του δυτικού τοίχου, σε σχέση με τα ερείπια του παλαιοανακτορικού συγκροτήματος V.
 β. Ανατολική όψη του νότιου εσωτερικού διαχωριστικού τοίχου.
 γ. Ανατολική όψη του βόρειου εσωτερικού διαχωριστικού τοίχου.
 δ. Ανατολική εξωτερική όψη του οίκου-ναού.
- 222 Μετασκευή του οίκου-ναού C-D κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο.
 α. Βόρεια όψη (εσωτερική) του νότιου τοίχου.
 β. Βόρεια όψη του εσωτερικού διαχωριστικού τοίχου.
 γ. Βόρεια εξωτερική όψη του οίκου ναού.
- 223 Μετασκευή του οίκου-ναού C-D κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο.
 α. Δυτική όψη (εσωτερική) του ανατολικού τοίχου.
 β. Δυτική όψη του εσωτερικού ενδιάμεσου τοίχου.
 γ. Δυτική εξωτερική όψη του οίκου-ναού.
- 224 Τα παλαιοχριστιανικά ναύδρια A' και B'.
 α. Τα ερείπια των παλαιοχριστιανικών ναυδρίων σε σχέση με τις νεοανακτορικές διαμορφώσεις. Φωτογραφία Κ. Ξενικάκη από αερόστατο, ψηφιακά επεξεργασμένη.
 β. Τα ερείπια των παλαιοχριστιανικών ναυδρίων. Λήψη από βορειοδυτικά.
 γ. Τα ερείπια των παλαιοχριστιανικών ναυδρίων σε σχέση με τις νεοανακτορικές διαμορφώσεις. Λήψη από νοτιοδυτικά.
 δ. Τα ερείπια των παλαιοχριστιανικών ναυδρίων. Διακρίνεται η αψίδα του Ιερού. Λήψη από ανατολικά.
- 225 Τα παλαιοχριστιανικά ναύδρια A' και B'. Γενική κάτοψη.
- 226 Το παλαιοχριστιανικό ναύδριο A'. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΒΓΔ/44-45.
- 227 Το παλαιοχριστιανικό ναύδριο B'. Κάτοψη των ανασκαφικών ορθογωνίων ΒΓΔ/44-45.
- 228 Τα παλαιοχριστιανικά ναύδρια A' και B'.
 α. Ανατολική όψη του δυτικού τοίχου B452, του ναυδρίου A'.
 β. Νότια απόληξη του τοίχου B452.
 γ. Δυτική όψη του δυτικού τοίχου του ναυδρίου A'.
 δ. Νότια όψη του ναυδρίου A'.
 ε. Βόρεια όψη του νότιου τοίχου B451, Γ451α του ναυδρίου.
 ζ. Δυτική εσωτερική όψη της κόγχης του ναυδρίου.
 η. Βόρεια όψη του βόρειου τοίχου Γ453 του ναυδρίου B'.
 θ. Ανατολική όψη (εσωτερική) της εισόδου του ναυδρίου B.
 ι. Δυτική όψη (εξωτερική) της εισόδου του ναυδρίου B'.

- 229 Όψεις τοιχοποιίας.
- α. Αρχιτεκτονικά λείψανα χρονολογούμενα στη ΜΜ ΙΒ περίοδο.
 - β. Το πρώτο παλαιοανακτορικό (ΜΜ ΙΒ) συγκρότημα V.
 - γ. Παλαιοανακτορικές (ΜΜ ΙΒ, σύγχρονες του V διαμορφώσεις προσβάσεων στον ΒΔ τομέα.
 - δ. Το δεύτερο παλαιοανακτορικό (ΜΜ ΙΙΒ) συγκρότημα U.
 - ε. Το παλαιοανακτορικό (ΜΜ ΙΙΑ) συγκρότημα Ub, σε σχέση με το V, το U και το μετανακτορικό κτίριο Q.
 - ζ. Υπαιθριες νεοανακτορικές (ΜΜ ΙΙΑ-ΥΜ ΙΒ) διαμορφώσεις. Ο τοίχος του Περιβόλου.
 - η. Υπαιθριες νεοανακτορικές (ΜΜ ΙΙΑ-ΥΜ ΙΒ) διαμορφώσεις. Το κρηπίδωμα.
 - θ. Υπαιθριες νεοανακτορικές (ΜΜ ΙΙΑ-ΥΜ ΙΒ) διαμορφώσεις. Ο αγωγός απορροής ομβρίων.
 - ι. Το κτίριο S (ΥΜ ΙΒ) σε σχέση με το παλαιοανακτορικό (ΜΜ ΙΙΒ) συγκρότημα U.
- 230 Όψεις τοιχοποιίας.
- α. Νεοανακτορικές (ΜΜ ΙΙΑ-ΥΜ ΙΒ) κατασκευές στον ΝΑ τομέα. Το κτίριο T.
 - β. Κατασκευές κατά την ΥΜ ΙΙΓ-υπομινωική περίοδο. Το κτίριο Q σε σχέση με τα συγκροτήματα U και Ub.
 - γ. Πρωτογεωμετρικές-γεωμετρικές διαμορφώσεις. Ο βωμός.
 - δ. Διαμορφώσεις κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο. Τα άνδρα.
 - ε. Διαμορφώσεις κατά την πρωτοαρχαϊκή περίοδο.
 - ζ. Κτιριακές κατασκευές κατά την κλασική περίοδο. Το κτίριο E.
 - η. Κατασκευές στον ΒΑ τομέα, προγενέστερες του ελληνιστικού οίκου ναού C-D. Ο βόρειος περίβολος.
 - θ. Ο οίκος-ναός C-D κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο.
 - ι. Το παλαιοχριστιανικό ναύδριο.
- 231 Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη. Διασπορά τμημάτων αγωγών από σερπαντινίτη και ασβεστόλιθο.
- 232 Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη. Τμήματα αγωγών.
- 233 Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη. Τμήματα αγωγών.
- 234 Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη. Τμήματα αγωγών.
- 235 Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη. Διασπορά θραυσμάτων βάσεων κίωνων από σερπαντινίτη.
- 236 Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη. Θραύσματα βάσεων κίωνων.
- 237 Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη. Θραύσματα βάσεων κίωνων.
- 238 Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη. Θραύσματα βάσεων κίωνων.
- 239 Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη. Θραύσματα βάσεων κίωνων.
- 240 Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη ορθογωνίου τύπου.
- 241 Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη ορθογωνίου τύπου.
- 242 Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη ορθογωνίου τύπου.
- 243 Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη ορθογωνίου τύπου.
- 244 Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη. Σπόλια.
- 245 Διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη. Σπόλια.
- 246 Κεραμίδες. Υποκατηγορίες Ia και Ib.

- 247 Κεραμίδες. Υποκατηγορίες Ic και IIa.
- 248 Κεραμίδες. Υποκατηγορίες IIb και IIc.
- 249 Κεραμίδες. Υποκατηγορίες IId και IIe.
- 250 Κεραμίδες. Υποκατηγορίες IIIa και IIIb.
- 251 Κεραμίδες. Υποκατηγορίες IIIc και IIId.
- 252 Κεραμίδες. Υποκατηγορίες IVa και IVb.
- 253 Κεραμίδες. Υποκατηγορίες IVc και IVd.
- 254 Κεραμίδες. Υποκατηγορίες Va και Vb.
- 255 Κεραμίδες. Υποκατηγορίες Vc και Vd.
- 256 Κεραμίδες. Υποκατηγορίες VIa και VIb.
- 257 Κεραμίδες. Υποκατηγορίες VIc και VIId.
- 258 Κατηγορίες κεραμίδων.
- 259 Η γεωμορφολογία της ευρύτερης περιοχής του ιερού.
- α. Ψηφιακή αναπαράσταση του χώρου του ιερού από νοτιοδυτικά, βασισμένη σε EDM πινακίδας Γ.Υ.Σ. με βήμα 4m.
- β. Ψηφιακή αναπαράσταση του χώρου του ιερού από δυτικά, βασισμένη σε EDM πινακίδας Γ.Υ.Σ. με βήμα 4m.
- γ. Ψηφιακή αναπαράσταση του χώρου του ιερού από βορειοδυτικά, βασισμένη σε EDM πινακίδας Γ.Υ.Σ. με βήμα 4m.
- δ. Ψηφιακή αναπαράσταση του χώρου του ιερού από νοτιοδυτικά, βασισμένη σε EDM πινακίδας Γ.Υ.Σ. με βήμα 4m.
- 260 Η γεωμορφολογία της ευρύτερης περιοχής του ιερού.
- α. Απεικόνιση του αναγλύφου του εδάφους, βασισμένη σε EDM πινακίδας (9642.4) Γ.Υ.Σ. με βήμα 4m.
- β. Μηκοτομή του μονοπατιού ανάβασης από την Κάτω Σύμη προς το ιερό.
- 261 Η γεωμορφολογία της ευρύτερης περιοχής του ιερού. Χάρτης κλίσεων στην περιοχή του ιερού, όπως προέκυψε από την επεξεργασία της τρισδιάστατης απεικόνισης του εδάφους.
- 262 Η γεωμορφολογία της ευρύτερης περιοχής του ιερού. Χάρτης κλίσεων στην περιοχή του ιερού, όπως προέκυψε από την επεξεργασία της τρισδιάστατης απεικόνισης του εδάφους.
- Η γεωμορφολογία της ευρύτερης περιοχής του ιερού. Ψηφιακή αναπαράσταση του χώρου του ιερού από δυτικά, βασισμένη σε EDM πινακίδας Γ.Υ.Σ. με βήμα 30m. Καθορισμός των ορατών επιφανειών από το ιερό της Σύμης.
- 263
- 264 Η γεωμορφολογία της ευρύτερης περιοχής του ιερού. Ψηφιακή αναπαράσταση του χώρου του ιερού από δυτικά, βασισμένη σε EDM πινακίδας Γ.Υ.Σ. με βήμα 30m. Καθορισμός των ορατών επιφανειών από τη θέση «Κατσουρά» (βίγλα) της Βιάννου.
- 265 Η γεωμορφολογία της ευρύτερης περιοχής του ιερού. Ψηφιακή αναπαράσταση του χώρου του ιερού από δυτικά, βασισμένη σε EDM πινακίδας Γ.Υ.Σ. με βήμα 30m. Καθορισμός των ορατών επιφανειών από τη θέση «Άγιος Νεκτάριος» Κάτω Σύμης Βιάννου.

- 266 Η γεωμορφολογία της ευρύτερης περιοχής του ιερού. Ψηφιακή αναπαράσταση του χώρου του ιερού από δυτικά, βασισμένη σε EDM πινακίδας Γ.Υ.Σ. με βήμα 30m. Επιβεβαίωση της οπτικής επαφής μεταξύ του ιερού και των παρατηρητηρίων στις θέσεις «Άγιος Νεκτάριος» και «Κατσουρά». Ελεγχόμενη περιοχή της ξηράς από τις τρεις παραπάνω θέσεις.